99 kop.

J. JEFREMOV

Musta mere ranniku mägiradadel

Nõukogude teadlane ja kirglik looduseuurija Juri Jefremov kirjeldab raamatus „Musta mere ranniku mägiradadel" Kaukaasia looduskaitseala: põhjatuid kuristikke, mäenõlvadel kõrguvaid pöögimetsi, mägiaasadel kirendavaid lilli, vahuseid mägijõgesid.

J. JEFREMOV

Musta mere ranniku mägiradadel

J. JEFREMOV

Musta mere ranniku mägiradadel

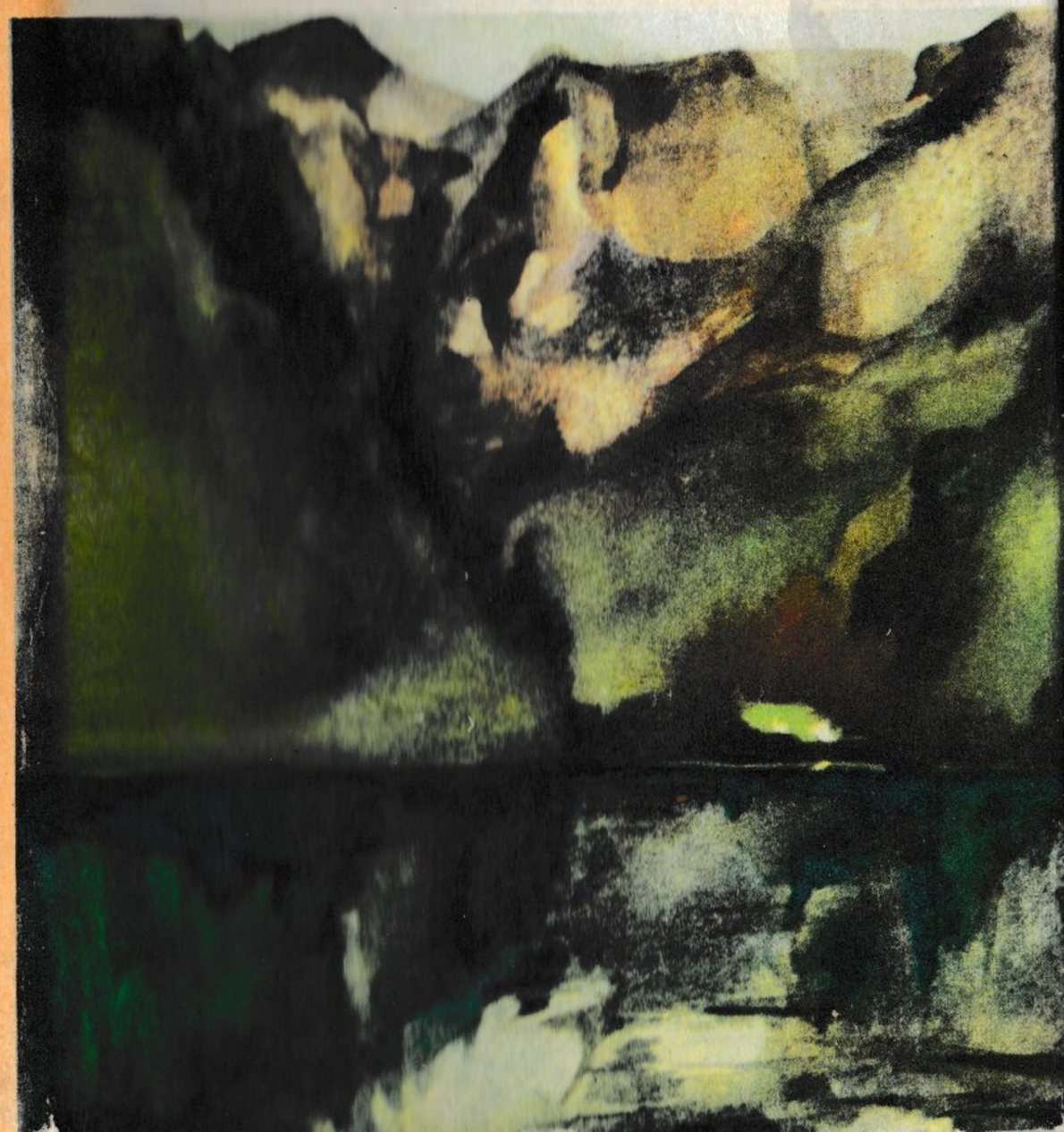

J. JEFREMOV

Musta mere ranniku mägiradadel

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» . TALLINN 1973

91 (N)
J 41

Originaali tiitel:
Ю. К. Ефремов
ТРОПАМИ ГОРНОГО ЧЕРНОМОРЬЯ
Государственное издательство географической литературы
Москва 1963

Vene keelest tõlkinud Erika Sõgel
Kunstiliselt kujundanud Marju Mutsu

2—8—1
260—73

© «Eesti Raamat» 1973

SISSEJUHATUS

Lehitsemisel võib antud raamatut kergesti vaid reisikirjaks — reiside ja seikluste päevikuks — pidada. Ent lugemisse süvenedes kerkib taolise päeviku koest esile veel kaks ulatuslikku teemat. Üks neist annab pildi tervest Musta mere mägisest rannikualast, sellest harukordselt lokkava, kauni ja eripalgelise looduse ning paeluva ja omapärase ajalooga maast. Teine teema jutustab aga noore inimese, kodu-uurimisest innustatud üliõpilasest turisti saatusest, kes hiljem teaduslikule tööle siirdudes hakkab uurima talle armsaks saanud paiku.

Teine teema aitab esimesest paremini aru saada. Algaja turist hakkab pikkamisi taipama Kolhise mägise looduse saladusi ja jutustus sellest, kuidas see loodus siis tema ees päev-päevalt üha enam avaneb, viib lugejagi aste-astmelt kaasa noore rännumehe imetluste ja kiindumuste, avastuste ja järelduste tegemiste teedel ja aitab hiljem lugejal selle looduse kujunemise mooduste kohta tehtud teaduslikke järeldusi mõista. Vähehaaval kerkib silme ette ka Lääne-Kaukaasia maastiku üldpilt, kuigi raamatus pole tavapäraseid rubriike ja peatükke maapõue reljeefi, kliima, pinnase või teiste looduslike elementide kohta.

Meie maa pale kujuneb ümber otse meie silmade all. Isegi kõrvalised maanurgad muutuvad tundmatuseni. Musta mere äärsetest kuurortidest käivad nüüd sajad tuhanded inimesed Ritsa järve ääres, sõidavad sinna autobussides ja viirutavad hõbedaselt helkivatel glisseritel selle veepinda. Kuid alles kolm aastakümmet tagasi oli Ritsa veel täiesti tundmatu ja raskesti ligipääsetav karukolgas ... Juba praegu on huvitav heita tagasipilku selle maakoha üsna hiljutisele, kuid tänapäeval vaid väga vähestele meenuvale minevikule. Sellepärast ongi siia raa-

matusse kokku kogutud Musta mere mägisel rannikualal kunagi ja ka meie silmade all toimunud sündmuste faktide raasukesed. Küllap see tuleb kasuks nii neile, kes kavatsevad Kaukaasia alal rännata, kui ka neile, kes asuvad selle piirkonna ajalugu uurima.

Siin on jutustatud maast, mis oma lähedusest ja Kaukaasia Riviera mugavustega raviasutuste olemasolust hoolimata ikka veel tänapäevalgi nii üllatavalt vähetuntuks on jäänud. Põhiliselt just Ritsa järve, Ahhuni torni ja Krasnaja Poljana maanteega enamiku rannikualale sõitnud inimeste ettekujutus Musta mere äärsest Kaukaasiast piirdubki. Inimestel, kes seda mägist maad oma silmaga näha soovivad, aitab see raamat turismimatkadeks veel hulgaliselt huvitavaid maanurki ja hoopis uusi objekte leida.

Osa kirjeldatavast piirkonnast paikneb looduskaitsealal. Loodus on siin kaitse alla võetud mitte üksnes kaasaegsete huvides, vaid ka tulevaste põlvkondade jaoks ning teaduse ja kultuuri nimel. Looduskaitseala toob ka majanduslikku kasu: Lääne-Kaukaasia kõrgala mägimetsad ja aasad on selleks paigaks, kus hinnalised loomaliigid paljunevad ja kust nad siis ümberkaudsetele jahialadele ümber asuvad. Looduskaitsealane töö kujutab endast ilmotsatut võitlust Maa kaunistamise ja rikastamise eest. Lugeja tutvub siin ühe lõiguga sellest igavesti kestvast võitlustandrist.

Ühtlasi on see raamat kodu-uurijatest. Kodu-uurijad, selle ala entusiastid pole üksnes ringi liikuvad teatmikud või siis muuseumide varahoidjad. Nad on õiged nõuandjad neile, kes loodusvarasid kasutavad ja kes loodust ümber kujundavad — nad on ka abiks kohalikele võimudele ja juhtivatele parteitöötajatele, planeerijatele ja agronoomidele, teede ja kuurortide projekteerijatele. Aidaku see raamat kõiki kodu-uurijaid nende püüdlustes oma kodukoha ümberkujundamisel, nii et need paigad veelgi külluslikumaks, veelgi kaunimaks muutuksid.

Autor ei häbene Punase lagendiku mägesid o m a k s nimetamast. See muidugi ei tähenda, et ta neid üksnes enda omandiks peab. Raamat püüab neid Kaukaasia põliseid ürgmetsi kõigile, kellele vähegi võimalik, näidata ja üldiselt mõistetavaks teha, neid ülistada ja kiita. Ja kuna see maakoht mulle kord juba esimeseks armastuseks on saanud, siis kellele ta edaspidi ka ei kuuluks, jääb ta mulle ikkagi lemmikuks ja ma loodan, et see lugejates kiivust ei ärata.

TEEJUHID ILU JUURDE

See mägiaed on teie jaoks,
nii imeline muinasmaa,
kus helisevad metsad, veed,
ja valla ees kõik tuulte teed.

ESMAKORDSELT POLJANAS

UHISTUS JÄRVEDEST

Buss kihutab käänulisel teel metsaga kaetud mägede vahel. Maastikupildid vahelduvad nagu filmilindil. Iga teekurv tõotab imelisi vaatepilte, iga järsak ühtaegu nii hirmutab kui ka vaimustab. Kõigest õhkub siin uudsust ja lokkavat küllust, mis mind nii õnnelikuks teeb. Kõik on erutav ja haarav — on see ju mu esimene iseseisev «täisealise» inimese reis ja see viib mind veel paikadesse, kuhu ma nii väga kippunud olen ... Musta mere mägisele rannikule!

Esmakordselt nägin seda maad üheteistkümneaastase poisikesena. Ema võttis mind siis kaasa turismireisile mööda Gruusia sõjateed ja Kaukaasia Musta mere rannikut. Sõitsime tookord laevaga merd kaudu Batumist Tuapsesse ja mul on ikka meeles, kuidas ma otse laevapardalt ahnel pilgul neid mägesid katvaid haljendavalt sametisi kurde imetlesin ja reisijuhi järgi mäetippude, orgude ja kuurortide asukohti kindlaks teha püüdsin.

Juba neil päevil olid mäed mulle merest armsamad. Oleksin tahtnud mägedesse pääseda, seal häiliva haljuse varjus viibida, ise need mäeveerud läbi käia, kõik tõusud ja langused üle mõõta ja silmaga nähtavad mäetipud vallutada ...

Nii sündis unistus. See elas minus kõigil mu poisipõlve aastatel. Nüüd siis lõpuks läheb see unistus täide. Olen uuesti Kaukaasias, nende samade rannikuäärsete mägede jalamil.

Suvi möödus Kubani sovhoosis viljakoristustöödel. Kui tööd said tehtud ja ametlik õppevaheaeg algas, lugesin ma oma tagasihoidlikud säästud üle, istusin rongi ning jõudsin ühe ööga Sotši.

Mis mul siis kavas oli? Kuidas, kuhu ja kellega ma kaasa minna lootsin? Neid küsimusi minu ette ei kerkinudki. Mulle tundus, et pole üldse oluline, kuidas, kellega või kuhu minna — on siis vaja sellele mõelda? Siin, Kaukaasias pakub huvi iga maanurk, iga teerada, iga jõgi ...

On see kergemeelsus? Väga võimalik. Aga ma olen alles üheksateistkümneaastane!

Kummaliselt enesekindel iga, sest sa tunned end juba nii suurena, et arvad suutvat kõike mõista, vaidlustes kõigist üle olla. Aga meeles mõlguvad mul alles algava nooruse mõned üürikesed aastad, üsna hiljuti ja veel mitte päris lõplikult saavutatud sõltumatus vanematest ning lähedaste inimeste meelehärmi valmistanud meenutused, et sa veel väga noor oled, et sul mingeid elukogemusi pole ja et sul kõik alles ees seisab. Ja see painav ujeduse ja ebakindluse tunne, et mida ma siis suudan, millist kohta elus täidan ning kellele ja millist kasu võin tuua?

Mul on praegu veider end sellisena kujutleda ja ma olen valmis oma mälestuste kangelasele terve seeria retsepte ette kirjutama, kuidas ühel või teisel juhul toimida ja kuidas vigu vältida ... Aga kas tasub mälestusi ilustada, kas pole parem end nende hoolde usaldada?

Ja nii ma siis sõidan, sõidan mägedesse nagu algavasse ellu ja minus pulbitseb nii palju rõõmu, et võiksin seda kõigi bussis sõitjatega jagada.

Taskus on mul rannikuala turistikaart. Jah, muidugi, tõmbas mindki mere äärde. Aga on ju veel mäed, needsamad haljendavad, sametised, enda poole nii sügavusse kui kõrgusse kutsuvad mäed! Kaardil on nende metsaga kaetud alad tumeroheliseks värvitud, selle haljuse vahel siuglevad aga pruunide ussidena mäeahelikud — nähtavasti metsalagedad kaljused mäeharjad. Siin-seal valendavad igilume laigud — tõenäoliselt jääliustikud. Aga kahes kohas helgivad ahvatlevalt lasuursed täpid. Ühe taolise täpi juures, millest soonekene — Mzõmta jõgi välja voolab, võib näha kirja: K a r d õ v a t š i j ä r v, aga teise, suurema ja pikliku helme taolise laigu juurde, mis nimetule jõeniidile taha on lükitud, on trükitud R i t s a j ä r v. See praegu nii kuulus nimi ütles tol ajal vähestele midagi.

Mõlemad järved sinetavad metsade ja mägede ühetaolisel taustal nii eredalt, et vaid korraks kaardile pilku heites kohe just nende juurde mineku soov tekib.

Mägijärved! Kui palju salapära ja ahvatlust nad tõotavad. Neist on legende ja muistendeid loodud, neid on ballaadides ja saagades ülistatud. Ja nüüd võib siis lihtsalt ette võtta ja neid tõelisi mägijärvi vaatama minna! Kaardi mõõtkava lubas mul enesekindlalt mõelda: Sotšist Kardõvatšini on sada kilomeetrit, Gagrõst Ritsani veelgi vähem. Olgu ma pealegi üksi ja jalamees, aga ma pean maksku mis maksab sinna jõudma!

Pealegi köitis kaardil Sotši ja Kardõvatši vahel veel üks nimetus mu pilku — see oli Krasnaja Poljana. Lapsepõlves loetud reisiteatmikest oli mulle meelde jäänud, et see on oma maalilise looduse poolest nii tuntud kuurort. Vanadel kaartidel kandis ta Romanovski nime ja ka see fakt räägib millestki: tsaaride nimesid tavaliselt kehvade paikadega ei seotud.

Muidugi, kuurordi «tsaaristlik» kuulsus mind küll siia ei toonud. Otse mereäärsest Adlerist Krasnaja Poljanani läheb maantee. Seda mööda sõidab autobuss. Tuleks Krasnaja Poljanas peatus teha, seal pisut ringi vaadata — ja siis mägedesse minna. Kaardi järgi otsustades pole sealt Kardõvatši mägijärveni üle viiekümne kilomeetri. Tähendab, nüüd on selge, et eelkõige tuleb Krasnaja Poljanasse minna.

AUTOBUSSIGA KRASNAJA POLJANASSE

Juba on linna konarlikud ja prügitatud tänavad — nagu nad tookord Sotšis olid — selja taha jäänud. Meretuultele avatud purikatuseta buss hüpleb kurvidel ning teelohkudes ja raputab tagaossa virna laotud kohvreid. Maantee siugleb ussina nii linnas endas kui ka kogu Hostasse viival teel. Aga bussijuht võtab virtuoosselt kurve ja annab järjest signaali, päris ime, kuidas ta vastusõitvate autodega kokku ei põrka. Ent üsna pea ei pane need piruetid meid enam hinge kinni pidama, reisijad on bussijuhti usaldama hakanud.

Igalt teenurgalt ja uuelt teekäänult avanevad küpressidest palistatud vaated merele, nii et on tahtmine bussijuhile hüüda: «Pea kinni! Kuidas võib niimoodi kihutada?» Iga sellist vaatepilti imetleks ju tundide kaupa ...

Siis ei olnud siin veel suuri autoteid ja ainult üksikutes harvades maamajades paiknesid raviasutused. Aga juba siis kutsuti seda maakohta Venemaa Rivieraks ja armastati teda. Just see armastus aitaski teda hiljem muuta selleks mugavuse, valguse ja rõõmu maailmaks, milleks Sotši ümbrus nüüd on saanud. Aga tookord, kolmekümnendate aastate alguses, seisis Sotšil kõik alles ees...

Sõitsime mööda üsna tagasihoidlikust ja provintslikust Hostast. Teisel pool Kudepsta jõge lõppesid mäed millegipärast ära ja buss veeres nüüd mööda tasast lagedat maad. Teeviit näitas, et paremale poole — suure silla kaudu üle Mzõmta jõe — läheb tee Abhaasiasse, vasakule pöördudes ja piki Mzõmta kallast üles mägedesse minnes saab Krasnaja Poljanasse. Buss pööras vasakule.

Teed ümbritsesid nüüd jällegi metsaga kaetud mäenõlvad, paiguti aedadesse uppuvad asulad, viinamarjaväljad ning maisi- ja tubakapõllud. Kuidagi lõunamaiselt tõmmud ja kitsa näoga inimesed — kas siis armeenlased või kreeklased — töötasid oma aedades. Bussi juurde jooksid mustasilmsed terava ninaga lapsed. Nad müütasid viinamarju ja matsoonit — Kaukaasia keedetud ternespiima. Alatasa võis näha kitsi ning tumedaid ja kõhetuid sigu. Tahtmatult välgatas mõte, et milleks neid küll peetakse — polnud nendelt ei liha ega rasva loota. Sigadel tolknesid kaelas kolmnurksed puust taosed. Loomad komistasid alatasa alumise liistu vastu, nii ligidale vajus see kohmakas asjandus sigade esijalgadele.

Buss kihutas edasi. Nüüd ei paistnud teekurvidelt enam meri, vaid Mzõmta oru meeldiv avarus sinakasrohelise vahutava jõevöödiga. Eespool, mägedes, tundus kõik sünge ja tusasevõitu olevat. Kõrgetele mäeseljandikele kuhjunud pilvi vaadates oli nagu pisut kahju sellelt sädelevalt rannikult lahkuda.

Maantee eemaldus jõest ja tõusis eelmäestiku ühele madalamale seljandikule, kust avanes korrapealt ülevaade kõigile ümbruse orgudele peaaegu Sotšini välja, siis aga laskus tee uuesti jõe äärde ja möödus Golitsõnka mägikülast. Ja just siit algas midagi hoopis uut, suurt ja heidutavat.

Org muudkui ahenes, üha järsumaks läks mäenõlv, millesse karniisina tee oli raiutud. Ja juba muutusid päris püstloodseteks need kaljud, mis vasakult teed piirasid, ja üsna järsuks see nõlvak, mis alla paremale valgevahuse

Mzõmta poole viis. Maantee rippus rõduna kolmekümne, aga vahest ka saja meetri sügavuste järsakute kohal — kui kole oleks siit alla sadada! Sõitjad jõuavad kurvides vaid kiljatada. All halli mäekuru põhjas tormitseb jõgi, aga pea kohal kerkivad kõrgusse küllap sajameetrised kaljupangad. Nende hulgas on ka päris rippuvaid rahne nagu Gruusia sõjateel (ega neid Darialis asjatult «Jumal hoidkuks» kutsuta).

Ja kui palju sealjuures kõige järsemategi kaljuseinte külge rohelust on liibunud! Ja kui lopsakas on Musta mere rannniku loodus isegi selles hirmuäratavas kaljulõhes!

Näib, et ees on tee lõpp. Kaljud on niivõrd üksteisele lähenenud, nagu oleksid nad tee alla neelanud. On näha vaid kitsast järskude seintega kuru ja rippuvate rahnude all kohisevat Mzõmta kärestikku. Buss viib meid aga koopa juurde, meist vilksatab mööda mingi mälestussammas, bussilaternad löövad helendama, ja me satume... tunnelisse. Olin millegipärast arvanud, et tunnelid vaid raudteel esinevad. Lahtises bussis on tunnelist läbisõit eriti muljeterikas: pea kohal ripub sul konarlikest kividest rõske massina tunneli lagi, nii et sa otse tunnetad selle miljonitonnilist raskust.

Tunnelist läheb tee piki sedasama mäekuru ülespoole. Kui õige peatuda, et mägede võimsust imetleda. Need vaated siin on jõulisemad paradiislikult maalilistest küpressidega maastikupiltidest, mis meid äsja rannikuäärsetel teekurvidel nii paelusid.

Aga buss kihutas muudkui edasi, teel loendamatuid kurve võttes ja tuututades, nii et jäi üle vaid ühe sõõmuga kõike seda ilu endasse ahmida ja ühteaegu nii järsakuid, rohelust kui ka karidega kärestikke endale kogu eluks meelde püüda jätta.

Miks ma selle mäekuru kohta reisiteatmikest midagi ei olnud leidnud? Kes nii julgelt selle tee siia rajas? Ja kellele tunneli juurde paigutatud mälestussammas oli püstitatud?

Mäekuru lõppes. Jällegi laius ees sõbralik metsane org. Ainult puud olid siin veelgi tihedamad ja veelgi kõrgemad. Taevalaotus selgis ja taamal paistsid mingid mäetipud, mis metsase nõlvaku kohal kõrgusid. Mõnedel neist välgatasid lumelaigud. Kahel korral viis tee üle mägijõgedest — Mzõmta lisajõgedest. Sildid sildade juures teatasid, et need on Kepš ja Tšvežipse. Orgudes võis näha hoo-

neid ja inimesi. Kummaline küll, et niisugusest mäekurust kõrgemal veel inimesi näeb!

Veel üks kaljune teeosa, kuigi mitte nii kitsas kui eelmine. Naised bussis kiljuvad järskudel kurvidel järsakute kohal, kust isegi läbi mootorimüra kauge Mzõmta müha meieni kandub. Siis tuleb sild üle vahuse vallatu jõekese ja lõpuks on ees tarad, valged majad, aedadega tänavad ja postkontorihoone; veel üks järsk pööre ja buss jääb seisma. Ongi Krasnaja Poljana. Nii üllatavalt argipäevane, tagasihoidlik ja esimesel pilgul mitte millegi poolest meelikõitev paik, pigem küla kui linn, ja sealjuures ilma igasuguse kuurordipärase särata. Nii nagu küladeski, on ka siin samasugused väikesed poolpaljad kreeka lapsed ning samasugused kanad, haned ja kitsed. Ja needsamad kõrgejalgsed kolmnurksete taostega sead . . .

ESIMENE KOHTUMINE POLJANAGA

Kaart oli liiga väikesemõõduline — Krasnaja Poljana lähedasi mäeahelikke ei olnud sellele märgitud. Eelkõige torkasid silma mingid mäed lõuna pool — mitu aukartustäratavat, pealtnäha väga korrapärast püramiidi. Peagi saan teada ja jätan meelde nende pisut veidra ja keerulise nime — Aibga. Põhja pool on sakiline kaljuahelik — Atšišho. Idas on veelgi kõrgemad, kauguse tõttu aga mitte eriti võimsatena näivad mäed. Seal on teistest kõrgemad kaks mäetippu, mis juba igilumes säravad. Vasakul valge telgi moodi trapets; paremal suhkrupeataoline koonus. Kuidas kumbagi nimetatakse, seda ma jälle ei tea. Hiljem saab mulle aga väga armsaks nende kummaliselt kõlatu nimi — Pseašho.

Lähedaste ja kaugete mäeahelike nõlvad on metsadega kaetud. Need siluvad ära iga ebatasasuse ega katke isegi järsakutel. Võiks arvata, et su ees laiub põõsasvaip. Kuid ühest niisugusest «sametisest» metsast me just sõitsime läbi. Ja iga taoline «sametiudemeke» on kolme-neljakümnemeetrine puu. Tarvitseb seda kõike vaid kujutleda, ja kohe kasvab mitte eriti kõrgena tunduv mägi kolossaalseks mäemassiiviks, orud avarduvad ja kõik mõõtmed omandavad oma tõelise suuruse.

Nende sametiste nõlvade vahel, otsekui raami sees, asuski Poljana. Ta oli enda alla võtnud Mzõmta oru õdusa

«järvetaolise» laiema osa, just selles paigas, kus jõgi järsult oma suunda muudab. Krasnaja Poljanast ülalpool voolab Mzõmta piki mäekuru kahe mäeaheliku — Pea- ja Eelaheliku vahel, allpool Poljanat aga teeb see järsu pöörde ja sööstab nüüd põikisuunas, neid kogu ulatuses järsuseinaliste koridoridega läbi lõigates. Ühest sellisest põiki kulgevast kuristikust olime just äsja läbi sõitnud.

Põhjast, Atšišho mäeharja poolt, avanes Krasnaja Poljana suunas veel üks avar org. Tähendab, siin on kahe oru ühinemispaik. Nende orgude ühine lauge põhi, mis ülaltpoolt kumerat kilpi meenutas, oligi selleks lagendikuks, millel asula paiknes.

Oru põhi . . . Näib, nagu peaks siin väga rõske ja porine olema. Ometi võimaldab oru põhja veerjas kumerus porist ja rõskusest vabaneda. Vihmavesi valgub siit kiiresti minema ning rõske õhk vajub otse Mzõmta veepiirile — aga jõgi ise uuristab endale teed läbi asula lagendikust viiteist meetrit allpool kulgeva järsuseinalise kaljulõhandiku. Sellepärast vist ongi asula välisilme nii rõõmus ja sõbralik, õhk aga nii värske, nagu oleks seda orgu siin hästi tuulutatud. Ka kõrged mäed ei jäta rusuvat muljet, sest asula pole nende vahele surutud, vaid kõrgub uhkelt oma kilbikujulisel vundamendil.

Midagi eriti kütkestavat on varjul juba nendes Krasnaja Poljana mitte nii kiiresti tajutavates omadustes. Aga kui jõuad turismibaasi mugavate suvemajade juurde ja varjulisse metsaparki, vallutab sind sedamaid rahu, õnne ning täiusliku puhkuse eelnaudingu tunne.

Selle turismibaasi registratuuriluugi juurde ma oma väikese kohvriga tulingi. Enne mind seisid siin juba mõned mu sõidukaaslased. Saabujad näitasid oma tuusikud ja talongid ette ja juba juhataski lahke naisteenistuja, ise teel võtmeid kõlistades, turistid kaugematesse suvemajadesse.

Ongi minu järjekord. Kena registratuuripiiga küsib mult jahedalt:

«Teie tuusik? Ja marsruudiraamat?»

«Andestage, tulin siia omal käel. Mul pole raamatut.»

«Ruumi ei ole, ei saa teid vastu võtta.»

Koos esimeste rõõmudega tulevad ka esimesed mured. Ja seda räägib mulle tütarlaps, kellele külalislahke naeratus palju paremini sobiks. Milliste argumentidega teda küll veenda? Kas öelda talle, et armastan mägesid ja tahan järvi vaatama minna?

Palun talt kohta vaid üheks päevaks, üheks ööpäevaks, et leida siit teekaaslasi ja juba hommepäev alustada teekonda Ritsa äärde . . .

«Ritsa äärde?» küsis piiga ja tema uudistavas pilgus oli ühteaegu nii lugupidamist kui ka umbusku.

«Noh muidugi, Ritsa ja Kardõvatši äärde, selleks ma siia sõitsingi. Turistide hulgas peaks leiduma neid, kes sellist rühma tahaksid organiseerida!»

Tütarlaps elavnes.

«Oi, teate, vaevalt küll. Praegu on hiline aeg, september käes ja mägedes juba lumi maas. Suvel käis seal küll mitu rühma, enamasti üliõpilased. Nüüd on õppevaheaeg lõppenud ja vaevalt neid siia tuleb. Nii et parem ärge oodakegi.»

«Noh, siis lähen üksi.»

«Mis te nüüd! Üksi me kedagi sellistele marsruutidele ei lase. Paljugi mis võib juhtuda. Ja raske on kah — tuleb ju nii palju seljas kanda.»

«Seljas kanda? Milleks?»

«Aga kuidas siis — sinna ja tagasi on kuue päeva tee. On vaja toidukraami ja tekki. Mida teie siis arvasite?» Tütarlaps silmitses mind läbi registratuuriakna. «Oi, te olete ju kohvriga! Aga kus teie seljakott siis on, kas kohvris või?»

Minus oli juba lootus tärganud, et pärast nii sõbralikku vestlust tütarlaps enam ei keeldu mulle voodikoha talongi andmast. Kuid mu vestluskaaslane läks nüüd üle rünnakule ning tema küsimuses tundus nii palju irooniat ja turismiala töötaja tohutut üleolekut enesekindla diletandi suhtes! Seljakotti mul tõepoolest ei olnud. Millele ma küll olin mõelnud? Et lähen, kohver käes, mitmepäevasele teekonnale? Küll on häbi. Kuidas see nii rumalasti välja kukkus?

Küllap sellepärast, et mu lapsepõlv oli möödunud lõkketuledeta, metsas ööbimisteta, kõige selleta, mis rännu- ja matkaeluks õpetust annaks. Mida ma turismist üldse teadsin? Jah, mul oli lapsepõlves õnnestunud Kaukaasiat näha ja ka ekskursioonidel käia. Kuid need olid ühepäevased matkad, võileivad taskus, aga mitte tõeline turism . . .

Ma ei mäleta enam, mida ma seal kokku nämmutasin ja millega ma oma nappi varustust õigustasin. Kuid olin selle jutuga tütarlast tublisti lõbustanud ja nähtavasti oma naiivsusega isegi liigutanud.

«Noh, olgu pealegi, ma aitan teid,» ütles ta lõpuks halastavalt. «Aga ruumi on ainult rõdul. Ja tuleb veel turismibaasi juhatajat paluda . . .»

Tütarlapse selja taga avanes uks ja registratuuri astus hallipäine, väikeste vuntside ja avala ning sõbraliku näoga vanem mees. Ta pikad valged juuksed olid üle pea kammitud. Mehe mõtlikud, suured ja ilmekad silmad vaatasid mind teraselt ja lahkelt. Tütarlaps otsekui võpatas ja ma aimasin, et selle mehe tulek päästab mu liigsetest käikudest.

«Oi, Vladimir Aleksandrovitš, pidin selle seltsimehe just teie juurde saatma. Ta tuli ilma tuusiku ja seljakotita, aga tahab Ritsa äärde minna. Lihtsalt ei tea, mida teha, rääkige temaga ise . . .»

Tütarlaps loovutas oma koha registratuuriluugi all juhatajale ning see hakkas oma sooja ja südamliku bassihäälega mind küsitlema — et kes ma olen, kui vana ma olen ja miks ma just Ritsa äärde tahan minna. Vladimir Aleksandrovitš ei esitanud mulle ühtki intrigeerivat küsimust, ei näidanud millegagi oma üleolekut ega ironiseerinud, küsis vaid, kas mul on kaasas tõend toidukaartide tagastamise kohta (oli esimene viisaastak ja kaardisüsteem ei olnud veel kaotatud). Tõend mul muidugi oli ja juhataja ütles mulle isalikult «sina» peale üle minnes:

«Noh, mis siis ikka, paigutame su ära, elad meie juures mõne päeva, käid siin ringi, aga selle aja peale ehk leiad endale ka kaaslased ja lähedki Ritsa äärde. Nüüd aga vormista paberid ära, sea end sisse ja tule siis verandale — mul algab seal kohe loeng uuele rühmale — kuuled ka midagi Poljana kohta.»

Tema sõnades oli nii palju poolehoidu ja usaldust, et ma uuesti laua taha istunud piigale ebasõbraliku pilgu saatsin. (Sain ju ikkagi koha, ja Ritsa äärde pääsen samuti, kas või ilma seljakotita. Poleks vaja olnud ennast nii tähtsaks teha!)

Tunni aja pärast olin enese lähima suvemaja rõdul sisse seadnud, sõin kiiruga lõunat ja läksin tolle lahke hallipäise mehe loengut kuulama.

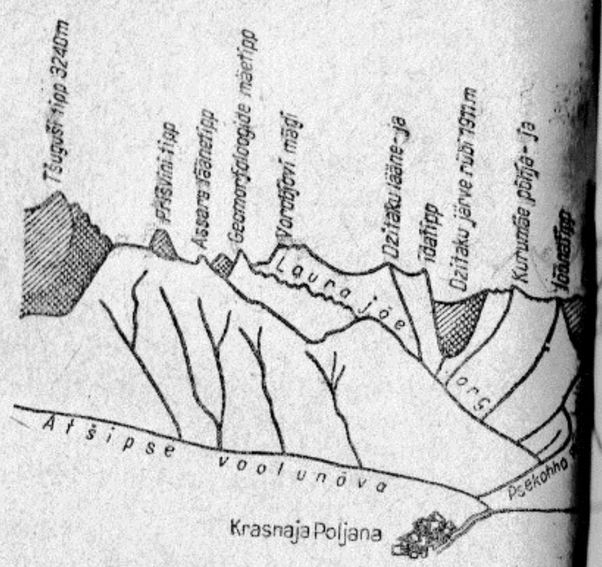

Peaaheliku profiil

ENGELI LOENG

«Turismikabineti» lihtsale varjulisele verandale oli juba inimesi kogunenud: minu tänased sõidukaaslased ja veel mõned turistid, kes juba varem siia olid saabunud. Vladimir Aleksandrovitš Engel tuli täpselt ettenähtud ajal. Oli meeldiv jälgida tema kerget nooruslikku kõnnakut, nii vastuolulist mehe hallide juuste ja pisut vimmas kujuga.

Vestlust alustas ta otse käigu pealt, ilma mingi ettevalmistava pausita, nii et inimesed ei osanud arvatagi, et «loeng juba algas».

«Niisiis, sõbrad . . .»

Üeldud oli see sooja, pisut meloodilise häälega, nii et kuulajad teda otse esimestest sõnadest peale usaldama hakkasid ja end selle elatanud mehe sõpradena tundsid. Ta jätkas:

«Te sõitsite meie juurde Poljanasse rannikult ega pannud ise tähelegi, kuidas te poole kilomeetri võrra merepinnast kõrgemale tõusite.»

(Kui hästi see tal välja kukub! Kuivi andmeid Poljana kõrguse kohta ei anna ta edasi kroonulikult, vaid otsekui muuseas, tavalise ja kõigile arusaadava jutu sees.)

«Täna on meil ilus ilm ja te näete ise, kui hea meil siin on. Aga tuleb ette, et inimesed sõidavad siia vihmasel ja udusel päeval, siis on juba raskem neile selgeks teha, kui suurepärased klimaatilised tingimused Krasnaja Poljanas

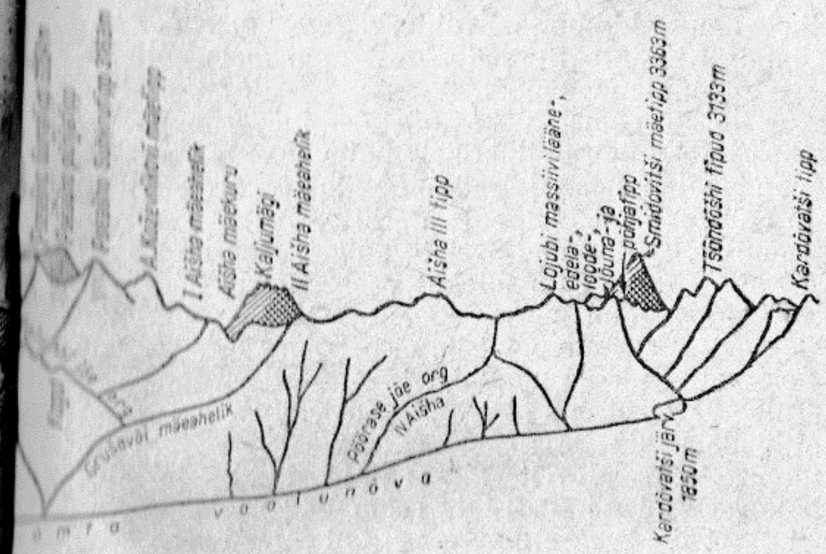

valitsevad, ja et meie Krasnaja Poljana mitte millegi poolest Itaalia ja Šveitsi parimatele kuurortidele alla ei anna.

Teie jaoks on Krasnaja Poljana otsekui vahejaamaks teel subtroopikast Arktikasse. Alles täna hommikul olite te palaval lõunamaal — ümberringi hällisid palmide ja banaanide lehed. Siis sõitsite te mägedesse ja teid piirasid laialeheliste puude metsad — pöögi-, tamme- ja kastanimetsad. Need puud saatsid teie bussi kuni meie Poljanani. Teel juhtusite ka kreeka pähklipuid nägema. Meist kõrgemal laiuvad pöögimetsad. Aga nüüd heitke pilk selle Aibga-nimelise mäeaheliku nõlvadele.»

Engel näitas meile suurte püramiidsete mäetippude rühma, mis otse verandale paistis.

«Kas näete seal ererohelise lehestikuga metsa kohal tumerohelist vööti?»

Kõik vaatasid ülespoole. Mäenõlvade keskosas oli mets tõepoolest mustjasroheline. Siin-seal tõusis see värvivarjund isegi mäeharjani välja ja siis võis heleda taeva taustal isegi väikesi sakke, okaspuude siluette eraldada.

Keegi ütles:

«Need on kuused.»

«Ei, ei ole kuused, kuigi need on samuti okaspuud — kaukaasia nulud. Ülalpool tuhande meetri piiri kasvavates mägimetsades võtavad nad terve vöötme enda alla. Võite kujutleda, kui karm ja mitte millegi poolest sub-

troopikale omane kliima seal valitseb. Pigem meenutab see Vologdat ja Kesk-Siberit, sellepärast ongi meie nulumetsad väga taiganulgude moodi.

Aga veelgi kõrgemal — kas näete? — mets lõpeb. See pruunikas, juba sügiseselt kolletunud vööt, on madal ja väändunud mets, mida talvised lumesajud on muserdanud; aga too hallikas vööt ülalpool — seal on mägiaasad, muidugi samuti juba luitunud. Kui te nüüd väsinud ei oleks, siis võiks täna enne õhtu tulekut veel nelja tunniga alpiaasadele minna, ainult mitte sellele mäeharjale siin, mitte Aibgale, vaid Atšišhole, mis siia ei paista. Aga nüüd vaadake neid valgeid laike mäetippude lähedal — see seal on lumi. Tuleb välja, et ühe päeva jooksul võib subtroopikast lumeni jõuda!»

Vladimir Aleksandrovitš teatas nüüd, kuidas ja millal Atšišhole saab minna. Turistide rühm läheb teele homme hommikul, et jõuda mäetippu enne, kui pilved selle kinni katavad. Turiste saadab noor botaanik, praktikant Moskva ülikoolist. Eelmine rühm oli matkaga väga rahule jäänud — olid teel karugi ehmatanud! Jah, päris tõelist karu!

Kas on vaja öelda, et ma mõttes juba homsest ekskursioonist osa võtsin?

Keegi küsis tekkinud pausi kasutades üleolevalt:

«Aga kuidas selle mäe otsa lipata?»

Engel vastas talle naeratades:

«Kas Aibgale või? Noh, Aibgale te nüüd nii lihtsalt ei lippa, sinna on kahepäevane teekond, üle kuueteistkümne kilomeetri üks ots ja ööbimine karjaste hüttides.»

Küsimuse oli esitanud umbes kolmekümneaastane, väga enesekindla vistrikulise raseeritud näoga turist. Mees ei taltunud ja kuulutas väljakutsuval toonil, mis Engeli meloodiliselt kõlava jutuga järsult dissoneeris:

«Ah et sinna minekuks kulub kaks päeva? Noh, ma hakkan homme varakult astuma ja toon sealt hommikusöögi ajaks lund kaasa!»

Engel katkestas mehe jutu küll leebelt, aga manitsevalt:

«Teate mis, sõbrad. Lepime esiteks kokku, et teie mulle vahele ei räägi (kõik hakkasid kohe vistrikulise näoga mehe peale keelavalt susistama). Kõigile küsimustele vastan hiljem. Aga teiseks, just sellepärast ma teiega siin praegu vestlengi, et teid mõtlematute tegude eest hoiatada. Seltsimees on vist esimest korda mägedes?»

Vistrikulise näoga mees vaikis.

«Noh, näete, te ei tea ju, kui petlikud on mägedes vahemaad. Kilomeetrid näivad sadade meetritena. Lähete homme Atšišhole ja veendute oma kogemuste najal.»

Loeng, pigem küll sundimatu vestlus, jätkus. Vladimir Aleksandrovitš rääkis siinsetest metsarikkustest, meenutas, milline puuliik milleks sobib. Jäi meelde, et nõtkest pöögist tehakse painutatud mööblit ja vist vaadilaudu — niisugused üksikasjad läksid küll kiiresti segamini ja ununesid ruttu. Enne seda ei olnud ma kuulnudki, et vaatide tegemiseks pöögilaudu vajatakse. Paremini jäid meelde andmed kastanite ja kreeka pähklite kohta, mida metsakatsejaama teadlased uurisid.

Selgus, et pööki nimetatakse veel tšinaariks (Lermontovi tšinaar on plataan, aga rahvakeeles on pöök tšinaar). Pöögi pähklid sisaldavad palju õli, mis oliiviõli asendab. Peale selle moodustavad nii pähklid, kastanid kui ka tammetõrud hea söödabaasi kohalikule seakasvatusele.

«Kas olete juba tähelepanu pööranud siinsetele sigadele, kui kõhnad nad on ja kui kergejalgsed ronima? Nendele on selline kehaehitus väga sobiv. Tuleb neil ju suvi läbi ise enesele toitu otsida — kord on selleks mullused ja ka värsked tammetõrud ja pähklid, kord vanadest tšerkessi aedadest saadud pirnid ja murelid. Iga kuuga saavad puuviljad küpseks järjest kõrgemal mägedes, sellepärast tuleb ka sigadel üha kõrgemale ronida. Nüüd sügisel, kui kastanid ja tammetõrud juba allgi valminud on, karjatatakse ka loomi allpool . . .»

«Aga milleks neil need taosed kaelas on?» küsis üks minuga koos bussis sõitnud nooruk kärsitult vahele.

Engel väljendas vaid vaevu märgatava näokrimpsutusega pahameelt, et ta loengule jälle vahele oli segatud, ja vastas ikka sama leebel toonil:

«Selleks, et sead tara alt läbi ei pääseks. Hakkavad tuhnima, aga taosed ei lase.»

Vanu tšerkessi aedu meenutades alustas Engel ekskurssi ajaloo valdkonda. Võis arvata, et ta kummutab nüüd kuulajatele kaela terve lasu sajandeid ja dünastiaid, varemete ja kroonikate loetelu. Kuid kõik läks hulga lihtsamalt. Selgus, et Krasnaja Poljana ajaloost oli harukordselt vähe teada, läbiuuritud periood oli hoopis lühike, vähem kui sada aastat.

Engel meenutas vaid vihjamisi, et Mzõmta org on juba iidsetest aegadest asustatud ja et pronksiaja inimesed olid

siia oma hauakambrid — dolmenid — jätnud. Arvatavasti olid võõramaised vallutajadki (võib-olla roomlased, aga võimalik ka, et keskaegsed Genua kaupmehed) siia jõudnud. Poljana ümbruses on kahe kivikindluse varemed, mis tšerkesside ehitamislaadile omased ei ole. Need varemed on arheoloogide poolt alles läbi uurimata. See ongi kõik, mida Krasnaja Poljana antiik- ja keskajast praegu teatakse. Aga nende paikade viimaste aastasadade ajalugu oli suurearvuliste mägilashõimude — adõgeelaste ehk tšerkesside ajalugu, kes juba enne möödunud sajandi keskpaika Lääne-Kaukaasia mägede tohutuid maa-alasid asustasid.

Engel jutustas nüüd Kaukaasia sõjakäigust. Selgus, et Musta mere rannikul kestis see kauem kui kusagil mujal Kaukaasias ja isegi veel pärast seda, kui Šamil 1859. aastal idas kapituleerus. Vene väejuhatus võttis vastu otsuse Lääne-Kaukaasia mägilased tasandikule ümber asustada. Põhjaadõgeelased, kes juba XVI sajandi keskpaiku olid Venemaaga ühinenud, alistusid nõudmistele ning läksid eelmäestikku ja Kubani steppi (nende järglased elavad nüüd Adõgee autonoomses oblastis). Suur osa mägilasi andis aga järele türklaste propagandale ja eelistas Türgisse ümber asuda.

Jutustanud sellest kõigest meile, pöördus Engel uuesti jutuga Krasnaja Poljana ümbruse looduse juurde. Tuli nii välja, et isegi loodus kandis siin nende ajaloosündmuste pitserit. Mägilased asustati Mzõmta orust ümber 1864. aastal, kuid nende jäljed on siiamaani säilinud. Nendeks jälgedeks on metsistunud aiad ja harvad hiied — pühad puud endistes asulapaikades. Neid aedasid võib kohata kõrgel mägedes, eluasemetest kaugel. Kohalikud elanikud käivad praegugi seal mureleid ja pirne varumas ning kreeka pähkleid korjamas.

«Ühe taolise asula kohale tekkis ka Krasnaja Poljana. Needki pähklipuud siin meie turismibaasis on iidsete aegade tunnistajad olnud.»

Mägedel, orgudel ja isegi puudel on siin ajaloolist hõngu. Imepärane maailm, kuhu olin sattunud, muutus nüüd veelgi avaramaks ja sisukamaks.

«Lääne-Kaukaasia liideti lõplikult Venemaaga möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel,» jätkas Engel loengut. «Väga ebakindlad olid venelaste esimesed katsed kättevõidetud maa-aladel kanda kinnitada. Püüti siia

ümber asustada äsja «vabastatud» talupoegi Tuula ja Kaluuga ümbrusest. Neile oli siin kõik harjumatu: tatar ja rukis siin ei kasva, maa on kivine, põõsad okastega, loodus võõras. Aasta-paar elavad ära ja lasevad jalga. Püüti siis abielus soldateid tervete roodude kaupa siia asustada — tulemus jäi samaks. Seejärel tehtigi otsus Lääne-Kaukaasia mägedesse teisi rahvusi tuua. Eriti palju valgus Musta mere rannikule kreeklasi ja armeenlasi, kes Türgis väga raskетes tingimustes olid elanud.

Tol ajal oli kreeklastel Põhja-Kaukaasias Stavropoli all suur ümberasujate koloonia. Neile kirjutasid sugulased Türgist, et ümberasunud tšerkesside jutu järgi pidavat Põhja-Kaukaasias suurepärased Mzõmta lagendikud tühjalt seisma. Kreeklased hakkasid selle vastu huvi tundma ja saatsid oma väsimatud maakuulajad üle mägede neid lagendikke vaatama. Juba mäekurult nägid mehed neid sügiseselt luitunud sõnajalgadest pruunikaspunaste värvilaikudega kaetud kaugeid lagendikke ja nimetasid ühe suurema neist Punaseks lagendikuks (vene k. Krasnaja Poljana). Seejärel aga kolisid nad koos peredega Punasele lagendikule. See toimus 1878. aastal.

Möödus veel mitu aastat. Maapuudusest tagant tõugatud ja balti parunite rõhumise alt vabaneda tahtvad eesti talupojad rändasid «tõotatud maad» otsides mööda Venemaad ringi. Ühed neist leidsid endale nurgakese Põhja-Kaukaasias — Mineralnõje Vodõ ja Teberda ümbruses. Teised aga läksid üle Kaukasuse Peaaheliku ja valisid elukohaks lagendiku kreeklaste naabruses, neli kilomeetrit Mzõmta allikate poole. Nii tekkiski seal 1886. aastal eestlaste asundus Esto-Sadok ja sündis kahe teineteisest nii kauge rahva — kreeklaste ja eestlaste — esindajate ebatavaline naabrus.

Rannikuala oli nendel aastatel alles täielik kolgas, metsik ja teedeta maa. Nii eestlased kui ka kreeklased pidasid ühendust vaid Põhja-Kaukaasiaga ja sedagi üle mägede. Olukord muutus alles üheksakümnendatel aastatel. Kindral Annenkovi algatusel hakati piki Musta mere rannikut maanteed rajama. 1891. aasta näljahäda ajas siia kokku odavat tööjõudu. Nälgijad surid massiliselt, kuid nende asemele tulid teised ja maantee Novorossiiskist Suhhumi, seesama, mida mööda teiegi täna sõitsite, ehitati valmis. Mõru maiguga nimi «Näljatee» jäigi sellele alatiseks külge.

Siis otsustas kurikuulus tsaristlik võimukandja Abaza tsaariperekonnale meeldiva kingi teha. Talle meenus, et Lääne-Kaukaasia mägedes on pärast tšerkesside väljasaatmist peaaegu asustamata maa-alad, ta oli kuulda saanud, kuivõrd rikkad on mägimetsad metsloomade poolest (aga siin elutses veel ka selline harukordne loom nagu kaukaasia piison), ja Abaza otsustas meie metsadesse tsaari ja suurvürstide jahiala rajada. Selleks et tsaaril ja suurvürstidel oleks parem siia jahile tulla, ehitas insener Konstantinov 1898. aastal Krasnaja Poljanani sellesama maantee, mida mööda te täna siia sõitsite.

Krasnaja Poljana servas kerkivale kõrgendikule ehitati tsaari jaoks jahiloss — selles asub praegu puhkekodu. Tsaar ise siin ei käinudki, aga Krasnaja Poljanast otsustati teha Romanovski linn. Viidi läbi selle linna planeerimine, taoti maasse post sildiga «Politseivalitsus» ja alustati kruntide müümist. Tsaari kannul tulid siia vähehaaval ka tema ülikud ja kindralid. Väga raske mälestuse on oma mustade tegudega 1905. aastal jätnud linnaülemad Dubassov ja Dratševski, Riigiduuma esimees Homjakov, miljonär Morozov, krahv Bobrinski — neid oli palju, kes oma suvila Romanovskisse ehitasid. Kuid linna ja kuurordi ehitamisest ei tulnud neil siiski midagi välja. Doktor Tšaikovski tuberkuloosihaigete pansionaadiga (nüüdne «Tšaika»-nimeline suvemaja meie turismibaasis) kuurordi rajamine lõppeski. Noh, aga siis puhkes revolutsioon.»

Engeli esimesest loengust jäi mulle meelde veel üks episood — see oli juba Kodusõja-perioodist. 1920. aastal kehtis Krasnaja Poljanas nõukogude võim. Ootamatult vajus üle mäekuru Poljanasse valge kindrali Fostikovi, keda tihtipeale Hvostikoviks* kutsuti, alles lõplikult puruks löömata armee. See jõuk püüdis ranniku kaudu jõuda Wrangeli juurde, et temaga ühineda. Väike garnison, mis Krasnaja Poljanas asus, oli sunnitud maanteed mööda mere äärde taanduma, kus ta siis ühes Ahtsu kuristiku kitsas paigas kaitsepositsiooni sisse võttis.

Meil kõigil oli veel väga hästi meeles see õudne tunneliga kuristik, millest me täna läbi olime sõitnud. Nüüd saime siis teada, et see omal ajal traagiliste sündmuste areeniks oli olnud. Valgete armee jäi pidama käputäie vaprate meeste ees, kes tunneli juures varjul olid. Ent

* Hvostikov on tuletatud sõnast хвост, s. o. «saba». (*Tõlk.*)

Kepsi asulas leidus reetur, kes üle tunneli viiva raja kätte näitas, ja valgete jõuk pääses varitsuspaiga tagalasse. Kangelased võeti tunneli alumise sissepääsu juures kinni (seal on neile nüüd mälestusmärk püstitatud), toodi tunnelist välja ja hukati sealsamas maanteel.

«Te võib-olla märkasite tunnelist väljumisel vana pärna, mis kuristiku kohal ripub. Pärna juurte kohale on kinnitatud mälestustahvel, kus seisab kirjas, et just need juured olidki tapapakuks kahekümne kaheksale punaarmeelasele, kes siin Hvostikovi bandiitide poolt hukati ja siis kuristikku heideti. Ainult üks neist — Gussevi-nimeline mees — jäi imekombel ellu, jõudis omade juurde ja jutustas sellest tragöödiast.»

Osa vestlusest puudutas Poljana kaasaegset elu. Engel jutustas, kui head peremehed on eestlased oma noores «Edasi» kolhoosis ja kuidas naabrid Krasnaja Poljanas, kes kogu oma majapidamise suvitajate teenindamisele on rajanud, neist maha jäävad. Ajaloost siirduti kaasaega. Kogu selle maakoha eksootikast hoolimata kulges siin oma majanduslik ja poliitiline elu, argipäevane ja ühtlasi ka pingeline. Engel jutustas meile sellest elava ja aktiivse osavõtjana.

See kõik oli nii uudne ja nii mitmekülgne, et peaaegu tund aega kestnud vestlus meid ei väsitanud. Oleksime võinud lõpmatuseni kuulata seda meloodiliselt kõmisevat bassihäält, mis meid otsekui lummas ja nii kiiresti Krasnaja Poljanale lähendas. Isegi Engeli lõpusõnad ühiskondlikult kasulikust tööst, mida turistid kohalike kolhooside ja teaduslike organisatsioonide abistamisel ära võiksid teha, ei kõlanud põrmugi ametlikult, kroonulikult ja eemalepeletavalt, vaid täiesti veenvalt. Kas pole igaüks sellise jutustuse eest kohustatud tasuma igasuguse võimetekohase abiga? Oli selge, et sel elatanud mehel on õigus meilt seda abi ja tööd nõuda.

Kohe pärast loengut kirjutas üks Engeli abilisi üles nende nimed, kes järgmisel päeval Atšišhole matkast ja metsa rajatud katselappidelt lehtede ja valminud viljade korjamisest soovisid osa võtta. Pole vist vaja öelda, et ma otsekohe oma nime kirja lasksin panna.

Seejärel näitas Engel meile ruume turismikabinetis, mis tegelikult väikest koduloomuuseumi kujutas. Näitas kellegi poolt hoole ja armastusega tehtud kohalike ulukite — mägikitse, kaukaasia kaljukitse ja karu topiseid, mitmeid

marsruutide kaarte ning skeeme ja fotosid. Juba loengu ajal oli Engel tähendanud, et pärast revolutsiooni oli suurvürstide jahialale Kaukaasia riiklik kaitseala rajatud. Selle piir kulgeb üsna Krasnaja Poljana külje alt. See on tohutu suur (360 000 hektarit) looduslik laboratoorium, terve omaette maailm inimtühje kaljusid, metsi, niitusid ja lund, kus loodust tema ürgses puutumatuses õpitakse tundma sel eesmärgil, et meie floorat ja faunat veelgi rikastada. Seal valitseb range kord — ei tohi jahti pidada, metsa raiuda, lõket teha ega lilli korjata. Homme meid ootav Atšišho asub looduskaitseala piirides.

Lahkusime loengult otsekui lummunult. Mul ei olnud kellegagi rääkida ja seda suurema huviga kuulasin neid muljekatkendeid, mida kuulajad omavahel vahetasid:

«Jah, on see alles kodu-uurija!»

«Huvitav, kui palju aastaid ta juba seda piirkonda on uurinud?»

«Peamine pole see, kui kaua siin elada, vaid kuidas seda maad armastada.»

Minu taga astus kaks meest, nende muljed olid vähem poeetilised. Vistrikulise näoga mehe hääl lausus:

«Näed siis, pidavat vana parteilane olema, aga kui tühiste asjadega tegeleb, ajab aga loba, peab loengut sel ajal, kui kogu maa viie aasta plaani täidab. Küllap ta biograafiaga pole kõik korras . . .»

Vaatasin tahtmatult tagasi. Mis siis ikka, vaja meeles pidada, et otse su kõrval elavad elu risustades ka säärased tuima hingega, õelad ja kõiki kahtlustavad inimesed.

ÕHTUEHA VÄRVIVARJUNDID

Pilved olid mägedest hoopis kadunud. Enne õhtueinet vaatlesin veel kaua ahvatlevat ja paljude tippudega Aibgad. See mägi köitis mind oma imeliselt elegantsete proportsioonide ja piirjoontega. Arhitekt oleks õnnelik, kui ta sellist lähedaste ja kaugete püramiidide kombinatsiooni suudaks tabada. Lopsakad metsad katsid mäenõlvu. Isegi õhtul, kui kõik varjud olid teravamaks muutunud, näis mäenõlv ühtlaselt tasasena; üksikuid õnarusi ja soonekesi oli peaaegu võimatu eraldada.

Kas ka sellele mäele minekuks kahe päeva teekond kulub? Tahtmatult tekkis soov tolle enesekindla turistiga

nõustuda — tuleb tahtmine ja jooksengi hommikueineks lund tooma.

Otsekui tasuks tähelepanu eest korraldas Aibga meile sel õhtul loojanguvärvide imelise demonstratsiooni. Mäetippude püramiididel küütlesid üksteise järel ehavalguse tabamatud, kiiresti vahelduvad roosade, sirelililade ja violetsete toonide varjundid, kõik nii kummalises kooskõlas nulumetsade roheluse, pruunikate põõsaste ja hallide kaljudega. Mis see siis on? Kas harva esinev ime, mis minu õnneks just täna aset leiab? Või Krasnaja Poljana päikeseloojangute tavaline ja igapäevane värvimäng? Ehalõõsk kustus ja tuli jällegi oma muredega tegelema hakata. Atšišhole ma muidugi lähen, kuid minu eesmärgiks on ju mägijärved!

Rebin oma märkmikust lehe ning kirjutan sellele suurte tähtedega ja, nagu mulle tundub, väga ahvatlevalt:

«Otsin tarku ja lustakaid kaaslasi, et minna MATKALE MÄGIJÄRVEDE JUURDE, Kardõvatši ja Ritsa äärde. Avaldusi võetakse vastu igal ööl, õhtust hommikuni, kaheteistkümnendas suvilas, rõdul, käidaval kohal» (sellele järgnes allkiri).

Leht sai registratuuri juurde teadetetahvlile kinnitatud.

Õhtusöögi ajal, mis odratangudega kapsarullidest ja klaasist kohvist koosnes, tõstsid vistrikulise näoga mees ja tema ilmetu välimusega kaaslane kära.

«Miks õhtusöök nii vilets on? Kaloritest jääb puudu!»

Terrassile tuli murelik Engel. Vistrikulise näoga mees tõusis laua tagant püsti ja küsis eemalt üle terve söökla:

«Mis see siis olgu, seltsimees juhataja? Kuhu te meile määratud toiduained peidate? Kas mõtlete meid loengutega surnuks rääkida? Mina ei maksnud mitte loengute, vaid tuusiku eest ja mu kaardilt on lihatalongid ära lõigatud. Ega ööbik laulust ela!»

Engel silmitses skandaalitsevat jõhkardit nukralt ja ütles siis:

«Noh, teate mis, kulla ööbik. Lasete siin valjusti laulu, aga seda ei tea, et ma leppisin teie rühmavanemaga kokku suurendada tänase õhtusöögi arvel homme lihanormi toiduainete hulgas, mida mägedesse matkale kaasa võetakse. Mägedes on tugev söömine tähtsam. Sellepärast ongi tänane õhtusöök ilma lihata.»

Vistrikulise näoga mees taltus nüüd mõnevõrra ja tõmbus tagasi.

«Aga kes seda meie rühmavanemat sääraseid otsuseid vastu võtma volitas?»

«Küllap te ise volitasite, kui te ta juba vanemaks valisite. Kas ta siis rühmaga nõu ei pidanud?»

«Pidas, pidas küll,» kostsid hääled. «Seltsimeest paluti kah tulla, aga tema ei tahtnud nõu pidada. Ütles, et on puhkusel ja pole siia nõu pidama tulnud.»

Vistrikulise näoga mees kapituleerus nüüd. Istet võttes, et oma kapsast edasi süüa, pomises ta endale nina alla:

«Matk, matk! Aga võib-olla ma ei kavatsegi teie matkast osa võtta.»

Engelilt vabandust paluda ta muidugi ei suvatsenud.

Õhtu oli pime ja tähine. Näis, nagu võiks üksnes läbi kristalliookeani taevast sellist virvatuld ja sellist sädeluse lõõska hoovata. Majast kostsid klaverihelid . . .

Poolpimedal trepil istus tütarlaps. Silmitsesin teda tähelepanelikumalt — see oli registraatorineiu. Uudistas, miks mina ei tantsi.

«Kui oskaksingi, ikka lükkaksin selle meelelahutuse Moskvasse jõudmiseni edasi. Sattuda nii haruharva lõunasse, mägedesse ja siis selline tähine öö maha tantsida?»

«Hea, et te niimoodi mõtlete. Kui ühetaolised ja üksteist kordavad muidu need tantsivad kavalerid kõik on. Mul on siin väga igav — loen muudkui ärasõiduni jäänud päevi . . .»

«Kas te ei olegi siit pärit?»

«Olen Moskvast, õpin seal, kuid jätsin ajutiselt pooleli. Mul on kopsud haiged, sellepärast sõitsingi siia. Räägitakse, et Krasnaja Poljana kliima aitab tuberkuloosihaigeid. Kuid siin on nii rõske . . .»

Nukker lugu. Mida ma võisin talle selle peale vastata?

«Kas te siis mägedes ei käi? Tulge näiteks homme Atšišhole!»

«Oh, mis te nüüd! Ei töö ega tervis luba mul seda teha. Olen kuulnud, et Krasnaja Poljanast kõrgemal on veelgi parem kliima, kuid mina võin üksnes läbisõitjaid kadestada. Ja teid samuti.»

Ootamatult selgus mulle, et selles õnnelikus Poljanas on ka kurbi saatusi ning et siin võib ka nukrutseda ja ärasõidupäeva oodata.

Viisin tütarlapse oma kuulutuse juurde ja palusin teda homme, kui mina Atšišhol olen, seda «sobilikele» turistidele näidata. Kauge laternatule kahvatus valguses libistas Niina (nii oli tütarlapse nimi) pilgu üle kuulutuse teksti ja ütles:

«Aga mulle see ei meeldi.»

Ja jooksis siis vastust ootamata minema.

TEEKOND MÄNNIKALJULE

Rühm oli koos. Arvestamata kahte meest: eilseid skandaalitegijaid. Neid otsimas käinud turist ütles, et vistrikulise näoga mehe ase oli tühi, tema toakaaslane aga magas ja sai tigedaks, kui teda äratati.

Matkajuht ütles nüüd otsustavalt:

«Teie hilinev seltsimees võib meil kogu matka ära rikkuda. Atšišho on kõige niiskem koht siinmail. Sademeid on seal rohkem kui Adžaarias. Keskpäevaks katavad pilved kogu mäeharja kinni. Peame sinna jõudma enne, kui pilvitus tekib, muidu läheb meil kogu mägedesse ronimise mõnu kaduma. Sellepärast — kohe teele! Ja lepime kokku, et keegi minust mööda ei lähe, mina määran mineku tempo. Teeme teel sageli peatusi, et hinge tõmmata. Minutiliste peatuste aegu soovitan teil mitte istuda.»

Teejuht kontrollis kiiruga, kas kõik toiduained on kätte saadud, kas noad, lusikad ja kruusid on kaasa võetud, leppis rühmavanemaga kokku järjekorra suhtes — kes kannavad toidukotti, kes kaht ülejäänud kotti, mis katselappidelt mingite materjalide kogumiseks ette on nähtud.

Meie teejuht oli väga meeldiva välimusega noor ja roosa jumega blond mees, kelle pilgust ergast ja teravat mõistust võis välja lugeda. Ta rääkis hästi loogiliselt ja selge diktsiooniga. Teesklematu tõsidus ja väärikus tema hoiakus ning peremehelik kindlus rühmaga suhtlemisel oli niivõrd meeldiv, et turistid kergesti ja vähimagi tõrkumiseta talle kuuletusid. Oli tunda, et sel inimesel on rühmade mägedesse juhtimisel palju kogemusi. Ja kedagi ei pannud imestama, et nii noort meest (ta oli õige pisut minust vanem) kuidagi väga kiiresti täiskasvanud mehe kombel ees- ja isanime järgi Georgi Vladimirovitšiks hakati kutsuma.

Olemegi teel. Liigume lõbusasti vesteldes mööda Krasnaja Poljana tänavaid. Tõus, kuigi alguses vaid vähe märgatav, võtab inimestelt kiiresti jututuju. On tegemist, et hingamisega toime tulla.

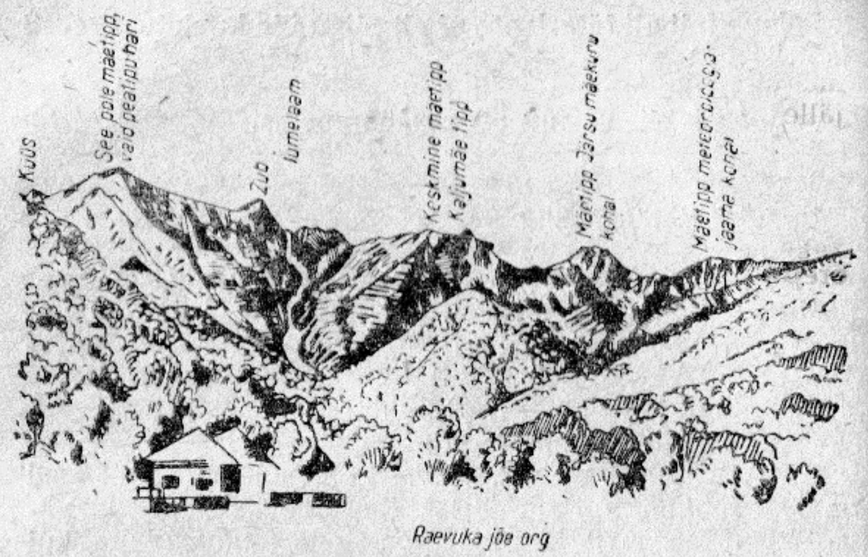

Atšišho tipud Krasnaja Poljana poolt vaadatuna

Georgi Vladimirovitš peatus, viipas eespool nähtavale ilmunud hambulise mäeaheliku poole ja ütles:

«See ongi meie Atšišho. Me läheme kõige parempoolse siia paistva mäetipu juurde. Näete, paremalt teisest mäetipust allpool on heleroheline laiguke keset metsa. See on kaljurahnuga lagendik, kõrgus 1400 meetrit. Seal teeme ühe oma puhkepeatustest.»

Tuleb tunnistada, et minu silm ei tabanud küll mingit lagendikku ja muidugi ei näinud ma seal ka mingit kaljurahnu. Mäenõlv paistis mulle ühetaolisena ja oli raske uskuda, et selles metsahäilude ja mäestikuharude segaduses midagi eraldada võibki. Liikusime nüüd edasi ega märganudki, kuidas meie hingamine selle peatuse ajal rahulikumaks oli muutunud. Laskmata meil uuesti hingeldama hakata, tegi ekskursioonijuht peagi uue peatuse, nüüd juba väljaspool asula piire. Sedapuhku juhtis ta meie tähelepanu sellele, kuidas taamal nähtav Aibga seoses meie tõusuga justkui suuremaks kasvas.

Tal oli õigus. Mägi muutus järjest majesteetlikumaks ja kasvas otse meie silmade all kõrgemaks. Eriti kerkis ja eraldus teistest keskmine mäetipp, mis kahe suure eesmise püramiidi vahelt välja hakkas paistma. Juba võis mõelda, et see just ongi nendest viiest tipust kõrgeim.

Lühikesteks peatusteks leidus järjest uusi põhjusi. Kord olid selleks vanades asulakohtades kasvavad üksikud mureli-, metsistunud pirni- või kreeka pähklipuud. Siis jälle sai vestluse teemaks mahakukkunud ja alles rohelise koorega kreeka pähkel. Oli ju vaja soovitada, et seda koort keegi sõrmedega lahti ei hakkaks urgitsema: see määrib sõrmed tumepruuni püsiva värviga, mida väga pikka aega maha ei suuda pesta. Näidati veel erepruune ja läikivaid kastaneid, mille okkalised koored väikesi siile meenutasid. Pani imestama ja jäi meelde lubadus viia meid läbi mitme aastaaja — suvest kevadesse, talve ja sügisesse. Igas kõrgusvööndis saabuvad aastaajadki eri aegadel. Esialgu näitas teejuht meile kaugelt Aibgal mustjaspruuniks tõmbunud väändunud metsa ja metsapiirist kõrgemal asuvaid luitunud mäginiitusid.

«Seal,» ütles ekskursioonijuht, «on juba alanud sügis. Kuid esialgu on ilmad veel soojad ja sulab ikka edasi mullune lumi. Nende «talvelaikude» ümber, aladel, kus täna lumi alles sulab, püüavad varakevadised rohttaimed oma esimesi lehti avada. Niisugune kevad on küll üürike, aga ta saabub siiski ja te näete praegu selle kiiresti möödu-vat ilu.»

Jõudsime nüüd silla juurde, mis viis üle tormaka jõekese, mille müha meid juba ammugi oli saatnud ja vasakult meieni kandunud. Kui hästi selle jõe mässavatele ja vahutavatele voogudele sobib tema pahaendeline nimi — Raevukas jõgi.

Tee muutus kitsaks rajaks. Järgnevatel peatustel näitas ekskursioonijuht meile valgepööki, kastanit, pööki ning jalakat ja õpetas meid nende lehti eraldama. Jäi näiteks meelde, et valgepöögi lehe serv on sämbuline, kusjuures mööda suuremaid sakke jookseb veel peenemate täkete rida — teise järgu sakid. Esimesed pöögid millegipärast meeldejäävat muljet ei jätnud.

Ühes paigas öeldi meile: «Siin tuleb nüüd parempoolsetele radadele hoiduda, et mitte mäeaheliku läänepoolsetele tippudele sattuda.» Vaatasin suure lugupidamisega ekskursioonijuhi poole: kui kergesti ta selles tihnikus orienteerub! Mulle näis, et teerada oli enne seda juba kümneid keerdusid teinud, ja selle paiga äratundmine, kus uued metsatee harud matkaja kõrvale ähvardavad viia, oli küll vaid selgeltnägemisega võrreldav ... Kuid üsna pea pöör-

dus meist vasakule tõepoolest tasane ja kariloomade poolt hästi sisse tallatud teerada.

Eespool kõrgub sajameetrine äkiline kaljusein. Selle hallikaspruunidel järsakutel ja kalju tipus on näha hoopis teistsugust haljust kui ümbritsevas ereda lehestikuga metsas: see on helesinine ja hallikas, see on männiokaste rohelus. Ja puude tüvedki pole sellised nagu naaberpuudel — nad kumavad kuidagi omamoodi, punakalt.

Keegi küsib hirmunult:

«Kas me selle kalju otsa kah ronime?»

«Ei, me läheme siit ringiga mööda ja näeme siis üsna pea selle tippu kaugel all.»

Esialgu me seda muidugi uskuda ei suuda.

«Pöörake tähelepanu sellele, kui tundlikult taimestik elutingimuste muutustele reageerib. Vaadake, kui lopsakad on tiheda lehestikuga metsanõlvad igal pool, kus on küllaldaselt niiskust. Aga sellele mõrasele rippkaljule ei jää vesi püsima. Sellepärast kasvavad siin vaid männid, just nagu Kesk-Venemaa veevaestel liivastel maadel, sest et nad paremini pinnase kuivust taluvad.»

Kohe siirdume looduskaitsealale. Sellepärast teemegi pikema puhkepeatuse: võtame tuulest murtud puutüvedel istet ja kuulame, millistele nõuetele siin tuleb alluda.

Siin ongi see legendaarne maailm, kus teaduse ja tulevaste põlvede huvides puutumatult Lääne-Kaukaasia lopsakat loodust säilitatakse. Ja mida täielikumalt inimesed tema metsa- ja karusnaha-, mäe- ja veevarasid siin naabruses kasutama hakkavad, seda rangemalt tuleb kaitseala ürgset puutumatust hoida, sest selle piirkonna loomulikku arenguteed saab täielikult tundma õppida üksnes siin, kus ta inimese igasuguse vahelesegamise eest kaitstud on.

Kuid looduskaitseala pole lihtsalt muuseum, mis vaid looduse ürgsust ja puutumatust kaitseb. Looduskaitseala on tulvil elu ja just seda elu ongi vaja kaitsta, nii kaitsta, et see vilja kannaks ja paljuneks. Looduskaitseala loomad paljunevad seaduse kaitse all ja hakkavad siis kaitseala piiridest väljapoole ümber asuma, rikastades sellega ka naabruses asuvaid jahialasid. Tähendab, meie ees seisab ka loodusvarade suurendamise läte.

Läheme üle looduskaitseala piiri (seda tähistab silt puutüvel) üsna loomuliku, kuigi naiivse tundega, justkui astuksime mingisse zooparki, kus juba esimeste puude varjust karud ja metssead välja tormavad.

Mööda libedaid latte ületas rada Raevuka jõe ja sukeldus siis sedamaid läbipääsmatusse tihnikússe, nagu see looduskaitsealal peabki olema. Need olid igiroheliste nahksete läikivate lehtedega puhmastikud. Teejuht nimetas ühtesid neist loorberkirsipuudeks (nende lehed meenutasid kujult loorberilehti), teisi, mille lehed olid pikemad ja laiemad, lehevarre poolt aga ahtamad, — rododendroniteks, kolmandaid — sakiliste ja teravate leheäärtega — astelpõõsasteks. Need kõik olid aga kolhiidse, ürgse ja lopsaka taimestiku esindajad, mis Kaukaasia mäeahelike kaitse all kõik jääaja viletsused üle olid elanud. Ja kogu seda metsa nimetas meie teejuht üsna mitu korda mägikolhiidseks metsaks.

Läksime veel kord üle jõe. Teerada lookles siin ümber sametise samblaga kaetud rahnude ja ... hakkas siis laskuma. Turistid torisesid ühel nõul, justkui oleks neid petetud: oli kahju kätte võidetud kõrgust kaotsi lasta minna. Kuid peagi seisis meie ees järsk nõlvak, millel peaaegu üldse puudus taimkate ja mis oli üleni täis võimsaid tuhkhalle sambaid. Olime kõige ehtsamasse kõrgetüvelisse pöögimetsa sattunud. Selliseid pöögipuid juba millegi muuga segamini ei aja ja need jäävad eluks ajaks meelde. Kui palju oli siin ülevust, pidulikku vaikust, võimsust ja rahu!

Rada tõusis nüüd laugelt, kuid äkiliste käänakutega. Järsk mäenõlv äratas arusaadavalt otsemineku soovi, et nii teekäänakuid vältida. Mõned turistid, kes lookleva marsruudiga rahul ei olnud, proovisid otseteed ronida. Ekskursioonijuht peatas aga kogu rühma ja ütles:

«Seltsimehed, vaadake, kuivõrd lauge see käänuline teerada on. Nii mugavaid teeradasid oskasid üksnes tšerkessid rajada. Kui seda teed mööda mõõdukalt astuda ja kõik käänud kaasa teha, võib erilise väsimuseta mäeharjale jõuda. Kui aga kõik nurgad ülesminekul ära lõigata, nagu mõned teie hulgast teha proovisid, siis te väsite ja olete varsti omadega läbi.»

Sellest jutust tegin millegipärast järelduse, et teeraja konstruktsiooni tunnused (lattidega kindlustatud karniisid) võib tšerkessi ehitusmeeste pärandiks lugeda. Kellele siis veel niisugust looduskaitseala ürgmetsa rajatud teed vaja oleks läinud?

Järjest rohkem oli kõrgust ja õhku jalge all tunda. Rada läks mööda mäenõlva üha vasemale ja selja taha jäänud teele vaadates avanes meie all selline sügavus ja kaugus, mis otse hinge mattis. Üsna kaugel all oli mändidega küngas — see oligi meid alles hiljaaegu oma majesteetlikkusega nii rabanud Männikalju. Kauguses helendasid Krasnaja Poljana majakesed. Ja veelgi kõrgemaks ja järsemaks oli üha taanduv Aibga muutunud. Aga kuhu tema suurepärased püramiidid olid kadunud? Ees kerkis rohmakate kontuuridega madalate mägede ahelik, kõigest kolm mitte eriti järsunõlvalist tippu mäeharjal, aga nende ees veel suur hulk raskesti eraldatavaid mäestikuharusid. Ja mitte ei taipa, millised neist just all püramiidide ja peamise mäetipu mulje jätsid, ja mis seal alles üsna hiljuti veel meie silmade all kõrgusse oli kasvanud.

Aibga tagant kerkis nüüd esile mägede ahelik, mida enne näha ei olnudki. Kahetipulist, miniatuurse Elbruse taolist, ainult mäeharjal puuduva lumemütsita mäge nimetas ekskursioonijuht väga eksootilise nimega — Ah-Ah. Heitsime nalja, et niisugune kahekordne hüüatus on meie vaimustuse väljenduseks väga sobilik. Muide, peagi lugesin seda nime täpsemalt kaardilt: see oli Ahhag. Uued mäetipud ilmusid nähtavale ka Aibgast ida pool. Kõige rangema ilmega neist oli Agepsta. Saime nüüd teada, et see on Krasnaja Poljana ümbruses kõige kõrgem ja pealegi veel niisugune mäetipp, mida seni keegi pole vallutanud. On ta tõepoolest nii ligipääsmatu?

Oli see siis rõõmutundest, mida kauged panoraamid meis äratasid, või mäestikuõhu mõju, aga me sammusime nüüd reipamalt edasi.

Kergelt, otsekui tiivustatult, astusime jändrike ja loogeliste pöögipõõsaste vahelist teed ülesmäge.

Rada, mis äkitselt kaljuseks muutus, viis meid avarale ja kõrge rohuga lagendikule. See oligi too ammutõotatud kaljurahnuga lagendik — meie puhkepeatuse paik. Tõepoolest seisis keset lagendikku otse raja ääres hall kaljumürakas, mis kunagi ülalt alla oli langenud ja siia laugemale nõlvale püsima jäänud. Kaljurahn moodustas midagi terrassitaolist, mille serval eriti mõnus oli istet võtta. Turistid vahetasid nüüd kärarikkalt muljeid.

Kahe noormehe näolt võis ilmset pahameelt lugeda: looduskaitseala ja mitte ainsatki metslooma. Nende nurin kostis ka ekskursioonijuhi kõrvu. Ta palus tähelepanu ja

lausus vaoshoitud häälega, mis kõiki kohe vaikima sundis:

«Seltsimehed, te teete liiga palju kära. Eelmine rühm oli vaiksem ja nägi just sellelt kaljurahnult tollel rohelisel nõlvakul jooksvat karu. Aga niisuguse lärmiga ei näita end teile ükski metsloom.»

Pärast sellist hoiatust enam ei käratseta. Kogu ümbrus muutub veelgi tähendusrikkamaks ja salapärasemaks. Võimalus siit kaljult elavat karu näha äratab meis hoopis uue, puhtjahimeheliku ootusärevuse. Nüüd püüavad kõik sosinal rääkida ja tasahilju edasi liikuda, ja siis tõuseb äkki kära äsja lagedale ilmunud vaikusevalvurite liiga agarate korralekutsumiste ja vastastikuste noomituste tõttu. «Jooksev karu . . .» Kui ebatavaliselt see kõlab. Ja küllap just sellepärast ka reaalselt; sest midagi niisugust juba välja ei mõtle.

Märkame, kuidas üsna hiljuti veel uhke ja kõrgetüveline pöögimets siin längu ja looka on vajunud. Aga naabernõlval, nii meiega võrdsel kõrgusel kui ka meist kõrgemal, võib endist moodi kõrget pöögimetsa kasvamas näha. Mis siis siin neid pööke nii kiratsema on sundinud?

Selgub, et teerada viib meid nõkku, mida mööda igal talvel ja kevadel kõrgemal asuvatelt kaljujärsakutelt võimsad lumelaviinid alla veerevad. Nii laviinid ise kui ka nendega kaasnev purustav õhulaine võivad iga puu mängeldes maha paisata ja kõveraks koolutada. Olid ju laviinide poolt murtud ka Männikalju hiiglatüved, millel me puhkasime. Ja ka Aibgal on piki iga orgu kõigi nulumetsa vööndite ulatuses näha helerohelisi vertikaalseid triipe, kus nulud ei kasva. Need on laviinide poolt läbikammitud ribad. Siin jõuab kasvada üksnes rohi, sest puude võrsed pühib lähima talve jooksul järjekordne laviin minema. Kuid nendes vööndites, kus laviine harvemini esineb või kus need nõrgemad on, oskab ka pöök endale juurdumiseks võimaluse leida. Sadanud lumekoorma all pakkab ta maadligi, aga mõnikord isegi nõlva mööda allapoole väänlema, ja alles siis, kui on tugevamaks muutunud, pöörab end uuesti ülespoole. Väiksemad laviinid puid enam ei ohusta: saablikujulised pöögitüved vetruvad ja aitavad veel lumekamakatel ja -pallidel alla hüpelda.

Meid ümbritses kõrge, osaliselt juba lamandunud rohi. Püsti jäänud rohukõrred ulatusid siin-seal üle inimese pea.

Georgi Vladimirovitš ütles meile otsekui andestust paludes, et see olevat subalpiinne rohumaa, mis esiteks juba luitunud värvi oli (september pole enam õige aeg mäginiitude imetlemiseks), aga teiseks veel kõvasti kannatada saanud karjatamise tõttu, mis siin juba enne kaitseala režiimi kehtestamist oli toimunud. Nii et looduskaitseala töötajate ülesanne polegi üksnes valvata, et loodus puutumatuna seisaks, vaid ka seda taastada, mis siin ebaperemeheliku majandamise tõttu kannatada on saanud.

Edasine tee kaljurahnuga lagendikult oli juba järsem ja väsitavam. Pärast üksluist tõusu viis kivine teerada läbi väändunud puudega metsa meid veel ühele subalpiinsele lagendikule, tegi siis mäeveerul käänaku paremale ja suundus taas kõrgetüvelisse metsa. Aga mis kummaline lugu see on? Isegi tohutu suurtel pöögipuudel oli siin alumine tüveosa maapinna suhtes peaaegu horisontaalseks kooldunud. Nooremate pöögipuude tüved olid eriti elegantselt loogelised ja meenutasid luige kaela. Selles oli ikka seesama talvine lumi süüdi. Noored võrsed olid lume surve all mööda mäenõlvakut väänlema sunnitud, kuid siis saabus aeg, kus puu muutus tugevamaks ja mehistus, tema tüvi hakkas seal, kus laviinid teda ei seganud, uhkelt ülespoole kerkima. Ainult loogeline tüve alus meenutas veel kunagist võitlust lumega. Sedamoodi need imepärased «luigekaelapuud» kasvasidki.

Üsna pea jõudis teerada jällegi lagendikule, sedapuhku madala rohuga alpiaasale. Oli nii kummaline sellises kõrguses näha avaraid alpiaasade platoosid küngaste, järvede ja madalates nõgudes asuvate väikeste soodega.

Teejuht soovitas siin vasakpoolsetele radadele hoiduda, et mitte Eesti lagendikele sattuda.

Väikeste niitude sügiseselt luitunud rohus helgivad kohati veel indigosinised tähtjate kroonlehtedega õiekellukad. Need on emajuured — alpiniitudele kõige tüüpilisemad lilled. Kroonlehtede ehmed otsekui katavad sinise õiekarika ning see muudab õiepõhja salapärasemaks ja intiimsemaks. Aga nõgudes on rohi alles päris värske ja rohu sees õitseb palju erisuguseid lilli — valgeid anemoone, kuldseid karukelli ja roosasid tähtputki.

Sellistest haljendavatest paikadest on lumi alles hiljuti läinud ning rohttaimed on hädavaevalt suutnud kasvama hakata ja õitsele puhkeda. Praegu pühitsevad nad oma üürikest suve.

Aga siinsamas on ka kevad! Alpiniit on alles pruunikirju mullusest rohust, millest suurivaevu tungivad läbi tulevaste sõnajalgade esimesed spiraalsed keeritsad ja tärkavad päris esimesed kevadlilled — priimulad. Siin on lumi alles kaks-kolm päeva tagasi jõudnud ära sulada.

«Kas me sulamata lund kah näeme?»

Sellele küsimusele ei tulnudki kaua vastust oodata. Lähima astangu tagant ilmus meie ette veel üks künklik platoo ja sellel valendaski sulamata lumelaik. Väsimust ja looduskaitsealal vaikuse säilitamise nõuet unustades tormasid turistid nüüd käratsedes lume poole ja hetk hiljem käis juba nii täiskasvanute kui ka noorukite ühine lumesõda.

Ringi vaadates nägime, et sulamata lumega platoo asub peaaegu mäeaheliku harjal. Kuhu ka ei vaata, ikka tunnetad tohutut sügavust ja järsku langust, põõsaste varjust aga kerkivad esile uued imelised mäetipud.

Suurte küngaste vahelises lohus varjas end kodune järvepeegel, mis sellises kõrguses samuti ootamatuna näis. Järveäärsed nõlvad olid kaetud igiroheliste nahksete pakuleheliste põõsastega — see oli kaukaasia rododendron. Rododendron oli muidugi juba ära õitsenud, kuid võis kergesti ette kujutada, kui suurepäraselt tema valged ja kahvaturoosad õied siin järvevees võisid vastu peegeldada.

Kõige ootamatum oli aga väike maja naabernõlvakul. Päris tõeline kivimaja laudkatuse, akende ja uksega ning ilmsete elumärkidega: korstnast tõusis suitsu, maja lähedal söi lehm rohtu ja meie poole jooksis haukudes väike õrnvil koer. Säh sulle siis looduskaitseala!

Mõistatus lahenes lihtsalt: maja kõrval nägime väljakut meteoroloogiaonni, sademetemõõtja ja kõrge tuulelipuvardaga.

VAATEPLATOODEL

Turistid oleksid tahtnud maja juurde minna, kuid Georgi Vladimirovitš hoiatas: aeg on hiline, iga hetk võivad meid pilved katta, tuleb kiirustada ülespoole.

Oli arusaamatu, kust ja millised pilved meid ähvardavad. Taevas oli selge, silmapiir lage. Ainult mõne üksiku mäetipu külge olid kerged valged pilveehmed haakunud.

Rododendronitevahelisel teerajal kivilt kivile astudes tõuseme platood piiravale kõrgendikule ja peatume seal. Olemegi mäetipul, ümberringi järsakud ja kuristikud. Meie jalge ees laiub sügav ja avar panoraam — mis need meie vaimustushüüded seal pöögipuudevahelisel esimesel kaljukarniisil selle kõrval ära ei olnud. Ja mis need Aibga ja Ahhagki ära ei ole, kui nende varjust kerkivad kulissidena esile veel kolmandad mäemürakad, mida Gagrõ mäeahelikuks nimetatakse. Agepsta tagant paistavad mingid lumepangad — räägitakse, et just nende all hällibki minu nii palavasti ihaldatud Kardõvatši järv. Aga kogu silmapiiri ulatuses on nüüd ka Kaukasuse Peaahelik lähemale tulnud. Ühed neist püramiididest ja koonustest ongi Pseašho tipud, mis Krasnaja Poljanasse paistavad. Kuid siit ei tunne neid üldse ära.

Aibgast paremal on mäed madalamad. Seal on ka must Ahtsu ahelik, millest Mzõmta kuristik on end läbi purenud. Aga edasi ... Edasi on vaid sinine uduvine. Ekskursioonijuht ütleb:

«Aga seal näeme merd.»

Kuidas merd? Mis meri see on?! Muide, küllap tal on õigus. On ju mäeharjad seal madalamad, kui me oletame. Aga mis nende harjade k o h a l siis laiub? Ega ometi taevas meie poolt kujutletavast silmapiirist madalamale saa laskuda? Tähendab, see osa uduvihest, mis vastu eelmägede madalaid ahelikke on liibunud, polegi taevas, vaid tõepoolest meri.

Kuidagi ei taha mäetipult lahkuda. Siin valitsevad kargus, joovastavad kaugused ja üle kõige uhkav rõõmutunne. Kogu maailm allpool paistab olevat nagu tohutu suures akvaariumis, kuristikke täitev õhk näib siit nii tihedana. Kuid mis see siis on? Õhk virvendab, tiheneb ja muutub üha helesinisemaks ja suitsukarvalisemaks, altpoolt puhuvad kummalised tuuleiilid ja lähematest nõgudest kerkivad üles otse silme all tekkivad uduviirud.

On tunne, nagu seisaksime väljalasketorude juures, kust tihedat auru kerkib. Meile lubati näidata pilvede sündi, nüüd oleme selle tunnistajateks. Nii on ülekuumenenud niiske õhu voolud keskpäevaks alati orgudest siia üles tõusnud. Mäeharja juures külma kõrgmäestikuõhuga kokku puutudes muutub kogu gaasitaoline läbipaistev niiskus nähtavaks auruks, õigemini arvutute peente ja heljuvate veepiisakeste hulgaks.

Uduviirud hoovavad meist mööda ja otse meie vahelt läbi, esialgu on need küll alles üksikud ja hatused, siis aga üha tihedamad kahlud; juba tihenevad nad päris pilvekeseks, mis väikese järve ja meteoroloogiajaama kohal hõljub ...

Ekskursioonijuht käsutab:

«Udu tõuseb! Ruttu teisele vaateplatoole!»

Jookseme mööda rododendronitevahelisi teeradu, jätame järve ja meteoroloogiajaama endist paremale, tungime ikka sügavamale põõsastikku ja jääme siis mõne sammu järel nagu maasse kaevatult jääraku servale seisma.

Kes oleks võinud arvata, et näeme siit midagi veelgi meelihaaravamat kui eelmiselt mäetipult. Otse meie jalge ees laius tohutult sügav ja avar, samuti niiske õhuga täidetud haljendav org, mida kattis metsade meri ja mille kohal kõrgus kaljune Tšuguš, Kaukasuse esimene mäetipp lääne poolt arvates, mis 3000 meetri piiri ületab. Näis, et see mäetipp asub üsna ligilähedal, otse käeulatuses, ometi lahutas teda meie mäetipust oma kümmekond kilomeetrit. Tšuguš — see on juba looduskaitseala sisepiirkond, tõeline kaljukitsede ja hirvede kuningriik.

Vasakul pool valitses mäeahelike sigrimigri; ekskursioonijuhi öeldud nimed ununesid sedamaid. Ainult loodes eraldusid teistest ja jäid oma erakordse välisilmega otsekohe meelde kaks mäemassiivi, otsekui kaks õhulist, pooleldi läbipaistvat lillakasroosat pilve. Need olid Fišt ja Ošten, Kaukasuse esimesed läänepoolsed liustikega mäetipud.

Ei möödunud viiteistkümmend minutitki, kui ka sellele platoole lähematest nõgudest pilvi hakkas tõusma. Hiljutine pilt kordus. Meteoroloogiajaama juures valitses juba tihe sumu, mis tundus uduvihmana.

Nüüd siis võis meteoroloogide juurde minna. Nad ise, nii Alja Jakovlevna Geiman kui ka Vassili Jevgenjevitš Tšnarin, tulid meile õue vastu ja vastasid meelsasti meie küsimustele. „Nad elavad siin aastaringselt. Talvel kaevavad nad oma maja kuue meetri kõrguste lumehangede alt välja. Saavad polaarpiirkonna töötajate toidunormi. Krasnaja Poljanas käivad harva, talvel sõidavad sinna suuskadel, ainult mitte seda teed mööda, mida meie kasutasime (laviinid segavad), vaid kusagilt läbi metsa ringiga. Oma mäeahelikku laugetel tippudel suusatavad nad juunikuuni.

Kas nad metsloomi kohtavad? Või veel! Üsna hiljaaegu

oli nende väike koer otse meteoroloogiajaama juures karu peale haukunud. Tihtipeale käib siin mägikitsi. Tšugušil on päris karjakaupa kaljukitsi. Kuid neid võib ainult tugeva binokliga näha . . .

Vaatasime suure lugupidamisega inimesi, kes nii kõrgel looduskaitseala mägedes ja veel täielikus üksinduses oma valveteenistust peavad. Loomulikult oli neile elu kergendamiseks meteoroloogiajaama ümbrusest eraldatud väike maa-ala, kus metsa raiuda, heina niita ja loomi karjatada. Elu siin polnud kerge ega lõbus. Raadiost võisid meteoroloogiajaama töötajad tol ajal vaid unistada.

Meteoroloogidega hüvasti jätnud, läksime nende järvekese äärde. Alla ojade juurde laskuda ei olnud tahtmist, seepärast jõime vett järvest, kuigi sel polnud äravoolu. Kas pole huvitav juua veekogust, mis otse mäeaheliku harjal asupaiga on leidnud?

Lähemale jõudes nägime, et järves ujuvad triitonid. Mõnedele see ei meeldinud, kuid vett joomast siiski keegi ei keeldunud.

Georgi Vladimirovitš seadis meid kohe järve kaldale istuma, lõikas osavasti leivapätsi küljest vajaliku hulga pakse tellisetaolisi leivakäärusid, tükeldas kaasavõetud või kuubikuteks ja jaotas need leivatükkidele. Seejärel sai igaüks suure hapukurgi. Kõvera aednikunoaga avati kalakonservikarbid ja pandi nende sisu lusikaga samade võileibade peale. Lõpuks jagati ära eilse lihanormi arvel kaasavõetud ribitükk. Igaüks meist tundis, kuidas see täna nagu marjaks ära kulus. Pärast poolteisekilomeetrilist mäkketõusu oleksid inimesed kaks või kolm korda rohkemgi süüa võinud. Seda maitsvam oli nüüd see vähene, mida 1932. aasta piiratud toidunormid ette nägid.

Ekskursioonijuht kutsus soovijaid veel pisut kaugemale Atšipse jõe jugade juurde. Muidugi läksid kõik. Teerada kadus rododendronite ja väändunud metsa vahele. Laskumine oli üsna lühike, edasi kulges tee juba mäeveeru horisontaalset karniisi mööda.

Oleme põhjapoolsel nõlval. Valgete linikutena lebavad nõgudes lumelaamad. Sellest vööndist läbi jõudnud, näeme jällegi suve, kevadet ja talve, kuigi algav sügis oli siingi juba väändunud pöögipuude lehestiku kolletuma sundinud ja alpirohu kuivatanud.

Läbime kiilukujulise mäelõhe (mõttes ristin selle Järsuks mäekuruks) ja laskume mööda suurt lumelaama

hirmuäratavas kivikaoses allapoole. Satume hoopis uude maailma. Ümberringi on kaljused ja rohuga kaetud mäenõlvad, järsakutest nirisevad alla hõbedased vertikaalsed veejugade niidid. Oru peamine jõgi Atšipse laskub oma voolusängi astmeid pidi mitme ahtavõitu, kuid veerikka kaskaadina. Kaskaadide alla on langev vesi järvetaolised lasuursed vannikesed uuristanud . . . Säbardunud uduviirud uitavad siingi ringi ja annavad looduspildile pooleldi muinasjutulise ilme.

Keegi tahtis ronida libedale kaljule, millelt alumine kaskaad alla pahises, kuid Georgi Vladimirovitš andis turistile käsu tagasi tulla — ta oli kogu aeg valvel ning jälgis hoolega, et keegi meist rumalusi ei teeks ja ohtlikku paika ei roniks . . .

Uus ja enneнägematu teekond oli lõppenud. Jäi üle vaid tagasi minna. Tõus lumelaama pidi Järsu mäekuruni ja pärast sellelt laskumist teine tõus meteoroloogijaama poole ei olnud üldse rasked. Meeleolu tõusis ja pilvedega vennastumine lubas meil isegi nagu uhkust tunda.

Pilvekahlude, siilude ja kulisside järjest uuenevad moodustised muutsid täiesti meteoroloogiajaama ümbrust. Juhtus näiteks nii, et udu mattis majaesise järve enda alla, maja seinad ja katus jäid aga nähtavale. Tagasihoidlik hütike paistis siis üksiku lossina ning muutus järjest suuremaks, kõrgemaks ja uhkemaks. Aga kui udumass madalamaks vajus, ilmus selle kohal nähtavale Tšuguši hiiglaslik massiiv.

Oli aeg tagasiteele asuda. Hoogsate sammudega viis ekskursioonijuht meie rühma alla. Nüüd tuli turistidel täita metsakatsejaama poolt antud ülesanne.

«Luigekaelsete tüvedega» metsas on peatus. Vaiade ja nööridega piiratud ruudukujulistelt katselappidelt korjavad turistid kiirusega kottidesse kõik, mis sinna on varisenud, — lehed, varred ja viljad, kõik mis maapinnale on langenud ja millel edasisel pinnakujundusel oma osatähtsus on. Uurijatel on seda «orgaaniliste ainete ladestumise» arvestust vaja, et mägimetsade pinnase kujunemisteedest täielikku ettekujutust saada . . .

Võetud kohustused täidetud, laskume läbi igavavõitu väändunud metsa suure kaljurahnuga lagendikule. Laskumistee kivine osa on väsitav, tuleb väga ettevaatlikult astuda ja igal sammul lihaseid pingutada. See-eest on kõrgetüvelises pöögimetsas pehme sõmerase mullaga ja

langenud lehtedega kaetud teerada, mida mööda on nii meeldiv alla «tuisata» ja teekäänakuid õgvendada. Alistud üksnes raskusjõule ja liigutad jalgu vaid selleks, et kukkumist vältida . . .

VISTRIKULISE NÄOGA MEHE KADUMINE

Jõuame turismibaasi lõbusate ja väsinutena, otsekui kiirates mägedest kaasatoodud valgust ja köites paljude äsja saabunud turistide tähelepanu. Viskame nalja selle üle, kes kus komistas ja kellele kus hiljem kiviks osutunud karu viirastus. Meile pakutakse maitsvat lõunat — kapsasuppi, praadi ja kompotti. Oma matkaproviandi saime ju kaasa õhtusöögi arvel, lõunasöök aga hoiti õhtuks, et taastada kulutatud jõuvarusid.

Verandale ilmub vistrikulise näoga tülinorija toakaaslane ja silmitseb umbusklikult matkalt tagasijõudnud inimeste rahulolevaid nägusid. Keegi sõnab talle möödaminnes:

«Oi, kulla seltsimees, kaotasite palju, et meiega kaasa ei tulnud.»

«Ei tea, mis mul seal ikka näha oleks olnud. See-eest kontrollisin ma siin toiduvalmistamist ja tulemused on silmaga näha.»

Ta pidas tänast rammusat lõunat just enese teeneks. Seejärel uudistas keegi teine:

«Aga mida teie sõber tegi? Kas revideeris koos teiega?»

«Kuidas nii? Kas ta siis teiega kaasas ei olnudki?»

«Ei olnud. Ootasime teda veerand tundi ja läksime siis temata minema.»

«Ta ju tõusis enne koitu, enne kõiki teisi. Mina veel mõtlesin, et ta jõuab teist ette ja tuleb teile mäetipul vastu . . .»

Tähendab, mees on kadunud! Matkarühma liikmete näod tõmbuvad tõsiseks, aga kadunud mehe sõber läheb eelseisvate otsingute ja süüdlaste kindlakstegemise keerukust aimates elevile. Rahutuks muutunud Engel küsib:

«Ega see too mees ei olnud, kes eile Aibgale lipata ja hommikueineks sealt lund tuua ähvardas?»

«Muidugi toosama. Tema seltsimees räägib, et ta tõusnud enne koitu.»

«Niiviisi. Oletame siis, et ta otsustas oma kavatsuse ellu

viia ja ikkagi Aibgale lume järele ronida. Ühtki rada ega teed ta ei tunne, ronib lihtsalt mööda mäge. Organiseerime otsekohe otsimisrühma Aibga suunas.»

Kellegi hääl ütleb:

«Aga vähest on ta siiski Atšišhol?»

Engel vastab:

«Kohe arutame. On vaja mitu rühma moodustada. Ühe neist saadame igaks juhuks Atšišhole, ülejäänud aga Aibga nõlvadele. Seltsimees rühmavanem, võtke oma rühmas vabatahtlikud päästesalkadesse arvele, aga mina lähen ja helistan võimudele ja looduskaitsealale, kutsun oma kaastöötajad välja. Peale selle on meil siin veel kolm head alpinisti, tõmbame ka nemad kaasa.»

Läks kiiresti pimedaks ja oli õudne mõelda, et kusagil mägedes ripub järsakute kohal või eksleb põõsastes pääsemislootuse kaotanud mees, kes on täiesti üksi ja juba kahetseb oma mõtlematut tegu.

Pärast Atšišhole tõusu ja väsitavat laskumist sealt kogu keha surises, jalad tundusid rasketena, aga mõned lihased, eriti ülalpool põlvi, otse valutasid. Kuid paljud minu teekaaslased, nende hulgas ka mina, panid end kirja päästesalkadesse. Peagi ilmusid verandale Engeli saadetud kolm alpinisti, tuuldunud ja päevitunud näoga suurt kasvu toredad poisid, tuulepluusid seljas, golfipüksid ning suured, paksust nahast, rautatud saapad jalas.

Mõne minuti pärast ilmus kohale rühm baasi töötajaid, nende hulgas naismetoodik ning Husti-nimeline kohmakas, pikka kasvu ja põlgliku näoga ekskursioonijuht. Tuli ka pikk ja ilus noormees — botaanik Aleksandr Vladimirovitš Koževnikov — Atšišho ja Aibga katselappide peremees, kes ümberkaudseid mägesid hästi tundis. Meie tänane ekskursioonijuht oli meile temast kui Krasnaja Poljana entusiastist ja uurijast juba rääkinud. Tulid kreeklastest turistijuhid ja mõned mehed Kaukaasia looduskaitseala valvemeeskonnast. Külanõukogust saadeti arst ja kaks kütti.

Koževnikov märkis kaardil ära punktid, kust kadumaläinud mees võis mägedesse tõusu alustada. Silda üle Mzõmta jõe Krasnaja Poljana juures siis veel ei olnud. Otse turismibaasi kohalt sai üle jõe vaid koolme kaudu. Kui vistrikulise näoga mees just selle tee valis, oli tal kasutada kaks mäkke tõusmise varianti: tähendab, siit tuli kaks salka teele saata, kusjuures üks neist pidi minema

joarada, teine aga nõndanimetatud Osmani rada mööda. Kui aga keegi oli vistrikulise näoga mehele juba jutustanud, et allpool mööda trossi libiseva korviga üle Mzõmta pääseb, siis võis ta ülepääsukohast ka otse mägedesse minna. Sinna oli samuti salka vaja.

Laohoidja annab toiduaineid välja — ei ole ju ette teada, kui kaua otsimine võib kesta. Kõik salgad lähevad üle Aibga, kohtumispaigaks määratakse Esimesed palaganid teisel pool mäeahelikku (palaganideks nimetatakse siin karjuste hütte). Majandusülem toob kohale ja jagab välja laternaid ja taskulampe.

Engel jääb baasi tegevust koordineerima. Hust ja metoodik, kes oskasid mitte ühtegi nimekirja sattuda, kaovad vaikselt. Meie tänane ekskursioonijuht läheb väsimusest hoolimata Atšišhod läbi kammima, kuid mitte enam seda rada mööda, mida meie kasutasime, vaid turismibaasist otseteed: ta arvestab turisti kogenematust, kes võis otseteed esimese ettesattuva mäe otsa hakata ronima . . .

Mitte keegi ei meenuta enam, kui ebasümpaatne kadumaläinud turisti eilne käitumine oli. Kõik mõtlevad vaid sellele, et too põikpäine mees on hädas, et teda on vaja otsida ja päästa. Kõigele lisaks tunneb ta veel nälga — eks läinud ta ju enne hommikueinet «lund tooma».

Salgad on komplekteeritud, toiduained ja ravimid seljakottidesse pakitud. Engel lausub viimaseid saatesõnu ja tema erutavate sõnade lihtsus annab toimuvale veelgi sügavama tähenduse.

Mzõmta mühiseb — otsekohe tuleb meil tema käreda vooluga võitlusse astuda. Süngelt kõrgub meie ees peaaegu nähtamatu Aibga, mis on elava inimese oma kurdudesse peitnud. Me suundume mäe pimedusse, häirime mäe vaikust oma häälte ja viledega, valgustame seda pimedust laternakiirtega ja leiame sealt kurnatud, võib ka olla, et vigastatud turisti. Paljugi, mis võis juhtuda! — kukkus kusagilt ja lamab nüüd kas luumurru, väljaväänatud jäseme või siis lihastevenitusega . . .

Samal ajal kostab aga registratuuriruumi juurest Niina hele hääl:

«Oi, Vladimir Aleksandrovitš! Ta tuli, tuli elusana tagasi!»

Ptüi! Justkui oleks koorem õlgadelt langenud! Tundsime rõõmu ja ühteaegu, kui kummaline see ka ei olnud, isegi mingit pettumust. Kui hästi organiseeriti päästetöid, kui palju inimesi oli valmis appi minema — ja kõik asjatult? Ei, see on ju rumalus. Tähtis on, et ta elab ja tagasi tuli. Ja mis seal salata, oli meeldiv tõdeda, et nüüd pole enam vaja Mzõmta pöörastes jäistes voogudes kahlata ning mööda pilkaselt pimedat ja hirmuäratavat mäge ronida.

Valgusvihku ilmus vistrikulise näoga mehe veider kuju. Tema ülikond oli läbimärg ja lausa räbalais. Tema pilgust võis välja lugeda ühteaegu nii väljakutset kui ka kohmetust oma viletsa seisukorra pärast.

Engel astus nukralt naeratades mehe poole, ulatas talle käe ja ütles:

«Noh, näete nüüd, teie sõnakuulmatu inimene! Ega te viga ei saanud? Ei lonka? Kuidas te meid hirmutasite, me juba mobiliseerisime siin terve roodu teie päästmiseks.»

Vistrikulise näoga mees läks üles verandale. Tulevalgel said nähtavaks kõik kriimud ja marrastused ta kätel, muhud ja väike haav põsesarnal. Seda nähes ütles Engel:

«Ohoo, jutustama hakkate pärast. Nüüd tuleb sidumisele ja ümber riietuma minna.»

Arst püüdis «kangelast» kohe oma hoole alla saada, kuid alpinistid, kes teistest kiiremini orienteerusid, olid mehe juba sisse piiranud. Nad kiskusid tal märjad riided seljast, võtsid oma seljakottidest välja tuulepluusi ja püksid ning sundisid meest kibekiiresti ümber riietuma. Välipudelist valati talle pool klaasi konjakit, ettekandja aga tõi kuuma kohvi. Nii ühe kui ka teise ära joonud, läks vistrikulise näoga mees sidumisele.

Kui ta velskripunktist välja ilmus, pea seotud, plaaster põsel ning smaragdrohelised laigud roosatava näo ülejäänud osadel ja kätel, olid kohmetuse märgid ta näolt juba kaduda jõudnud. Ta tundis end tähelepanu keskpunktis olevat ja kõndis ooperikangelase võidukal sammul.

Laskmata tal aariat alustada, küsis keegi õelalt:

«Noh, kuidas siis selle hommikueineks lubatud lumega lood on?»

See küsimus võttis mehel õigel ajal tooni maha. «Kangelane» pidi end õigustama hakkama.

«Ah teie ei usu või? Ma sain selle neetud lume kätte ja tassisin seda terve mütsitäie üle kivide ja läbi põõsaste kuni hilja õhtuni välja. Aga neetud vool viis mul jões

jalad alt ja peksis mind veel vastu kive, nii et ma mütsi käest lahti lasksin. Küllap see ujub kooș lumega veel praegugi seal kusagil.»

Mehele anti kapsasuppi ja ülejäänud sündmustest jutustas ta isukalt toitu hävitades.

«Kus te siis käisite?» küsiti talt.

«Kuidas kus? Nagu ma ütlesin, nii ka tegin. Just sellesama mäe peal käisin.»

Tähendab, ikkagi just Aibgal (Engelil oli õigus, kui ta otsustas, et peamisi otsimissalku ei tule Atšišhole koondada).

Lühidalt oli lugu järgmine. Mees tõusis varavalges, kahlas läbi Mzõmta («ühtki silda ma sellel nurjatul jõel ei leidnud»), koolmest läbiminek oli väga raske, riideid hoidis ta küll käes, kuid need said siiski märjaks. Mäkke ronis läbi põõsaste ja metsa, jõudis teerajale, seejärel kaotas selle ja läks umbropsu edasi.

«Lähen ja ähin, näen ära, et hommikueineks ma tagasi ei jõua. Kahetsesin, et leiba kaasa ei võtnud. Mõtlesin, et küll ma kohale ronin. Aga mets läks järjest tihedamaks ja juba jälle olid põõsad vastas, pealegi nii okkalised! Seejärel tuli minna läbi rädi, päris tuulemurdude kaudu. Ptüi, jumala eest, küll on teil siin ikka vastik loodus, kraapisin enese üleni kriimuliseks. Ühes paigas ehmatasin metssea üles.»

«Metssea?»

Vistrikulise näoga mehe retk sai uued värvivarjundid. Meie käisime kaitsealal ega näinud ühtki metslooma, aga tema ronis nagu tobu väljaspool looduskaitseala asuvale mäele ja, ole lahke, nägi kohe metssiga. Kuid noor ekskursioonijuht, kreeklane Serafim, küsis käbedasti:

«Kus see oli, kas tuulemurrust sadakond meetrit kõrgemal või?»

«Jah.»

«Siis see küll metssiga ei olnud. Seal käivad eesti kolhoosi sead söömas!»

Taoline variant ei sobinud aga jutustaja plaanidesse ja ta muudkui korrutas jonnakalt, et nägi siiski tõelist metssiga.

«Siis ma muudkui läksin ja läksin. Tulid kaljud. Ja nii järsud veel. Noh, jumal nendega. Oma sadakond meetrit roomasin põlvedel. Kukkusin ja kriimustasin ennast ära. Nägin vasakul kalju all lõhes lund ja hakkasin kohe sinna-

poole laskuma. See oli samuti raske. Kraapisin mütsitäie lund siiski kokku ja sõin ka ise seda, sest oli kange joogijanu, aga mägi oli selline, et ühtki allikat seal polnud. Tagasi kaljule ma enam ei roninud, hakkasin suurivaevu läbi põõsaste mäest alla tulema. Aga seal oli jällegi seesama tuulemurd ja okkad — ptüi. Küll ma nägin vaeva, kõige hullem, et käed olid kinni, kandsin ju mütsiga lund, olgu ta neetud, aga mul oli käsi vaja, et põõsastest kinni hoida ja oksi laiali lükata. Sattusin nõkku ja see hakkas mind paremale vedama — ei, mõtlesin siis, ma ei alistu. Noh, olin hommikust saati söömata kah. Hakkasin vasakule poole ronima — ja ahastus tuli peale. Nõgu mööda oleksin ikka ojani välja jõudnud. Siis hakkas lumi mütsis sulama ja tegi selle märjaks, nii et ma läbi mütsi vett imesin. Nägin juba ära, et ma mitte ainult hommikueineks, vaid ka lõunaks kohale ei jõua. Ronisin muudkui allapoole, nii et põõsad ragisesid, ja ise ka ei uskunud, kui kõrgele olin roninud. Siis nägin, et hakkab pimedaks kiskuma. Noh, panin tambi peale, jõudsin üleni higisena jõe äärde välja ja kukkusin siis jäärakust alla. Kus koole on — enam ei jaganud. Tuli huupi edasi ronida. Siis see vool mind vastu kive peksma hakkaski. Kõige hullem oli, et vool mu mütsi käest ära kiskus ja võttis kõik, mida ma tooma läksin . . . Noh, ja siin ma siis nüüd olen.»

Pihtimine oli lõpule jõudnud. Päris paha oli seda kirumiste valingut kuulata sama looduse kohta, mis meid nii oli vaimustanud. Ühtki kohmetusnooti sellest jutust läbi ei kostnud, mees ei mõistnud, et tema pärast siin muret oli tuntud . . .

Ekskursioonijuht Dimitri ütles mulle:

«Ma tean neid kaljusid ja lund selles nõos. Tapsin seal kord karu. See on allpool poolteise tuhande meetri piiri.»

Tähendab, see ei olnud sugugi too lumi, mille järele vistrikulise näoga mees ähvardas «joosta». Hädavaresest kiidukukk oli õnnelik, nähes kaljulõhes määrdunud lund — lumelaviini sulamata riismeid.

LOOTUSTE PURUNEMINE

Hilja õhtul tuli Niina naerunäol mulle meeldivat uudist teatama. Kolm alpinisti, keda me juba olime näinud, pidid homme Kardõvatši ja Ritsa äärde minema. Niina oli neile

minu kuulutust näidanud ja nad olid palunud mind endi juurde tulla. Tänasin Niinat ja läksin end kohe esitlema.

Kui hästi kõik läheb! Juba homme asun tõeliste alpinistide seltsis ahvatleva Kardõvatši poole teele. Ebameeldiva inimese otsimise asemel nii haarav teekond ja unistuste täitumine. Ja kui toredad poisid need veel on — kui resoluutselt nad oma marsruudist ajutiselt loobusid, et ühisest üritusest, kadumaläinud inimese otsimisest osa võtta... Kui leidlikult nad märjaks saanud kangelase ümber riietasid...

Sõbrad pakivad parajasti asju ümber — võtavad seljakotist atribuute, mis otsinguteks ette olid nähtud, raputavad ja panevad kokku pükse ja tuulepluusi, mis vistrikulise näoga mees juba tagasi oli toonud.

Astun, aga jalad hakkavad järjest rohkem valutama — algab «tagasilöök» pärast läbitud marsruuti. Kas on süüdi vähene treening?

«Tervist, seltsimehed!»

«Tervist. Kas sina oled kuulutuse autor?»

«Mina. Tähendab, homme minnakse siis Kardõvatši äärde?»

«Jah, meil on kõik valmis. Kell kuus hommikul hakkame astuma. Aga millal ja kellega sina kavatsed minna?»

Säh sulle! Olin juba arvanud, et võin nendega kaasa minna. Oh kui rumal lugu! Tõepoolest, milleks neil mind vaja? Nemad moodustavad sõbraliku kolmiku, kõik on kogemustega rännumehed ja tulevadki juba kusagilt mägedest, rasketelt marsruutidelt. Neil on kõik läbi mõeldud, asjad kokku pakitud...

Pomisen kohmetult:

«Õigupoolest läheksin kellega juhtub. Kui tänane matk poleks nii pikaks veninud, võib-olla oleksin teiega kaasa tulla jõudnud. Muidugi, kui te oleksite võtnud...»

Sõbrad vahetasid pilke.

«Tead mis, meie telk on kolmekohaline, kuid hädapärast mahutab neljandagi. Me võtaksime su kaasa, kuid tingimusel, et oled meile abiks. Tahame Kardõvatši piirkonnas paar tõusuretke teha, mis teelt kõrvale kalduvad. Seal oleksid sa meile vajalik — valvaksid laagrit.»

Nii täituvad lootused! Telk asub türkiissinise järve ääres. Alpinistid ronivad mäetippu, aga mina askeldan laagris. Annan mööduvale turismirühmale seletusi, et näete, sedamoodi ma siin elangi. Siis aga juhtub nendega

midagi ja ma päästan neid kusagil... Kui kunstipäraselt ja, mis peamine, kui väledalt inimene unistada oskab! Ent juba esimene küsimus toob mind pilvedelt alla.

«Kas sa oled kõva matkamees? Mis kõnnak see sul on, just nagu ratsaväelasel?»

«See on ajutine nähtus. Treeningupuuduse tõttu. Teate, see mägedest allatulek oli täna niisugune, et... kõrgelt mäeharjalt...»

«Ahaa, selge pilt. Aga mis sul jalas on? Kas sa täna nendega käisidki?»

Minu presentsaapad olid üheainsa retke jooksul mööda Atšišho kive väga viletsaks muutunud. Pidin tunnistama, et need olid mu ainukesed jalavarjud.

«Ehee, nii see asi küll ei lähe. Noh, aga sviiter ja kott on?»

«Mis kott?»

«Magamiskott.»

«Ah-jaa. Seda ei ole. Sviitrit ei ole, kotti samuti mitte, kuid soe pintsak ja tekk on...»

Ootasin ärevalt küsimust seljakoti kohta ja muidugi ei oleks ma kohvrist sõnagi lausunud. Kuid neile aitas selleski, mida nad juba olid kuulnud.

«Tead mis, kulla mees! Ära ainult solvu. Me oleme rännumehed. Tulime äsja Svaneetiast. See oli raske retk, kaks mäekuru, kaks tippu... Aga sina oled ilmselt alles algaja — kuidas me sind ka taga ei sunniks. Ela parem siin, tee ettevalmistusi, kõigepealt soeta endale jalanõud ja sviiter — küsi kas või kelleltki laenuks. Alles siis vali kaaslasi. Aga sedamoodi paljajalu mägedesse ei minda.»

Mida ma võisin neile vastata?

«Aga muidugi... Ma ei mõelnudki, et juba homme...»

«Hea, et sa ise meie juurde tulid,» ütles üks neist tõsise näoga, kuigi ta kelmikad silmad lausa naersid. «Oli tahtmine järele vaadata, kes neid kaaslasi otsib, kuid ei söandanud. Seal on ju juttu lõbusatest ja tarkadest kaaslastest, aga kus nüüd meie...»

See kulus mulle ära mu enesekindluse eest. Olin lõplikult segadusse aetud. Nüüd oli vaja ruttu jalga lasta. Aga seisin ikka veel kohmetult ja löödult samal kohal ning uudistasin oma õpetajaid ja nende varustust. Viimane polnud sugugi kuke kombel uhkeldamiseks ette nähtud, vaid hädavajalik selleks, et kindlalt ja peremehelikult mägedesse minna.

«Aitäh ja head teed!»

Mida muud ma võisin öelda? Parem kiiremini kaduda. Aga jooksust ei tulnud midagi välja, jalad ju valutasid... Jäi üle kas või pooleldi longates registratuuri juurde minna ja Niina silma all — kas see pole ükskõik, kelle silma all — oma käega see hooplev teade tahvlilt maha võtta.

ÕNN

Hommikul kohtasin Engelit.

«Noh, kuidas käsi käib? Kas alpinistidega Kardõvatši äärde ei läinudki? Väsisid eile ära?»

«Ei läinud, Vladimir Aleksandrovitš. Teate, on vaja veel ettevalmistusi teha. Jalavarjudega on kitsas käes ning veel ühe ja teise asjaga...»

«Noh, muidugi, muidugi. Aga tead, mis ma sulle soovitan, mu sõber?»

Engel pani oma suure sooja ja pahkliku käe mulle õlale, vaatas otse silma ja põristas siis oma meloodilisel bassihäälel:

«Tead, kulla mees, mis ma sulle ütlen? Kedagi sa praegu ei leia, riietega on sul asi kehvavõitu ja laenufondi meil kah ei ole. Aga mul on abi vaja. Jää õige minu juurde turismibaasi ja tee oma õppevaheajal tööd. Puhkad siin, õpid midagi juurde, aitad meid hädast välja, juhid ekskursioone...»

«Kuidas nii, ma ei tea ju mitte kui midagi! Et teistele jutustada, peab ise väga palju teadma!»

«Pole midagi, vaatad enne ringi ja õpid. Tuled täna minuga ekskursioonile mööda Krasnaja Poljanat, aga õhtu eel läheme Kreeka sillale. Homme käid kiltkivikaevanduses ära. Atšišhod sa nüüd juba tead, kuulad seletusi ja märgid üht-teist enda jaoks üles. Siis näitan sulle veel kodu-uurija Bersenevi käsikirja — Krasnaja Poljana teejuhti.»

Tuli välja, et giidiameti võib üsna kiiresti ära õppida. Kuidas ma võisin nii ahvatleva ettepaneku tagasi lükata?

Paljude inimeste elus etendavad suurt osa eeskujud ja autoriteedid, kes neile lapsepõlves sügavat muljet on avaldanud. Kui paljudel näitlejatel on aidanud ennast leida ja teostada mõni nooruspäevil nähtud suur näitleja! Küsige tänaselt insenerilt, kuidas ta oma elukutse valis, ja te kuulete peaaegu kindlasti vastuseks, et ta juba poisikesena kellestki leidlikust lukksepast, elektrikust või konstruktorist vaimustatud oli... Ja nii hakkas ennastki sinnapoole kiskuma.

Minul läks samuti. Minu teele sattusid juba lapsepõlves ja jätsid noorde hinge kustumatu jälje suurepärased koduuurijad ja andekad ekskursioonijuhid. Need olid tõelised «teejuhid ilu juurde» (Paustovski räägib nii kunstiinimestest, kuid see on täiesti omal kohal ka siin).

Tulen mõttes veel kord tagasi oma poisipõlves tehtud reisi juurde, kui me raputavas veoautos nendel aastatel alles konarliku kivikillustikuga Gruusia sõjateed mööda sõitsime, ja mäletan veel Kazbeki turismibaasi. Siin valitses — pidas loenguid ja marssis väsimatult mägesid pidi — suurepärane elatanud naine Maria Pavlovna Preobraženskaja. Raske oli uskuda, et see väikest kasvu, hallipäine, elavate ja rõõmsate silmadega naine on vene alpinismi kangelane, vapper ja kuulus rändur. Ka kuuekümneaastaselt oli ta jäänud südiks ja elavaks ning otsekui kiirgas teadmiste jagamise õhinat.

Minu ees seisis inimene, kes oli kogu oma elu... ühele mäele pühendanud.

Kümme korda oli ta Kazbekile roninud, tema algatusel rajati alaline meteoroloogiajaam Kazbeki tippu. Ja ikkagi on raske öelda, missugune oli tema kõige suurem kangelastegu: kas need Kazbeki tipus käimised või tuntud naisalpinisti ennastsalgav töö Kazbeki propageerimisel, tema värvikad jutustused oma rännakutest mägedes või üha uued ja uued väsimatud retked turismirühmadega.

See väike naine on mulle meelde jäänud imelise inimesena, sellise eeskujuna, et ei tekkinud isegi küsimust, kas ta väärib järgimist. Suudaks vaid ise midagi niisugust saavutada.

Sama tunnet kogesin mõnevõrra hiljem ka Krimmis. Bahtšisarais ja Kokkozõs töötasid siis turistidega koduuurijad, kes olid piiritult armunud nendesse paikadesse ja kes oma tundeid kuulajatele edasi oskasid anda. Kui palju tänusõnu ütlesid nendele inimestele turistid! Needki olid järjest uued ja uued eeskujud, mida tasus järgida.

Looduse ülevus ja grandioossus avaldas kõigile tugevat muljet. Kui palju sügavamalt liigutas see aga neid, kes kodu-uurija hoolitseva käe all olid looduse mõistmiseks tähelikuma ettevalmistuse saanud, kes kõiki rohttaimede,

lillede, asulate ja kloostrite nimetusi tundsid ning neid ahvatlevatele lumelagendikele ja jääliustikele tõusmiste hinda teadsid . . .

Inimesed sõitsid siia puhkama ja meelt lahutama. Looduse tundmaõppimine lisas uusi rõõmusid. Ilu kasvas mitmekordseks, seda avastati üha uutes maastikupiltides, järsandikes ja õisikutes.

Ja inimesed muutusid seda ilu nähes paremaks.

Nüüd lisandusid kaugetele lapsepõlvemälestustele üsna lähedased eeskujud: Engel ja mu eilne üsna nooruke ekskursioonijuht — botaanik. Kui tema seda kõike suudab, miks siis mina ei suuda?

Selline tööpakkumine on ju õnn. Pean tegema kõik selleks, et mulle usaldatud tööga toime tulla. Ja minust saab selle maakoha kodu-uurija!

. . . Me tunda saanud õnne õndsust,
sest mägedes me näinud äikest.

KUIDAS GIIDIKS SAADA

RETK JAHILOSSI

Tund aega hiljem oli minu avaldus, milles ma end ekskursioonijuhiks palusin võtta, juba Engeli kantseleis. Engel ise juhtis aga järjekordset ekskursiooni jahimajakese juurde (nii nimetati siin harjumuspäraselt endist tsaari jahilossi). Nüüd ei olnud ma enam tavaline ekskursant, vaid innukas õpilane, kes ahnelt iga sõna lennult püüdis, need meelde jättis ja juba mõttes harjutas, kuidas sellest kõigest ise jutustada.

Meid ümbritsesid tiheda metsaga kaetud mäed ja neid mööda hargnesid Poljana poolt igasse suunda mulle tundmatud teerajad. Seni olin käinud vaid üht teerada mööda, mis Atäišhole viis. Aga mul tuleb kõik need rajad ühtejärge läbi käia, kõik tunnused, keerulised teelahkmed ja -käänud meeles pidada ja osata ükskõik millist teerada üles leida. Mis ekskursioonijuht ma muidu olen? Ekskursiooni teadusliku sisu omandamine näis mulle palju kergem olevat — siin võis mõista nähtuste põhjusi ja kindlaks teha, mis millega seoses on . . . Aga mida teha teeradadega? Minu arvates oli neis võimatu mingit loogikat leida.

Esimene teerada, mida mööda me edasi liikusime, algas väga lihtsalt — otse turismibaasi juurest — ning kulges järsult ja otse läbi pähklipuusalu, ristudes peaaegu horisontaalsete laiade teedega, kust avanesid suurepärased vaated Poljanale. Esimese sellise teeni oli vähem kui kümne minuti teekond, üsna turismibaasi lähedal asusid toredad jalutuskäikude objektid, mille juurde pääsemine oli jõukohane isegi haigetele ja vanadele inimestele.

Nüüd vaatan minu ees avanevaid looduspilte juba hoopis teise silmaga. Ma otsekui astun loodusega kontakti ja tunnen rahuldust ootamatust peremehetundest: püüan iga ilusat paika ja iga maalilist teekäänakut meelde jätta.

Muide, Engel jutustab isegi üsna tavalistest teedest huvitavaid asju. Olid ju need «kultuuripaikadesse viivad teed» spetsiaalse plaani kohaselt rajatud juba sajandi algul, Romanovski kuurordi planeerimise ajal.

Järsk teerada viis välja maanteele, mis sellesse oma kõrgeimasse punkti jõudmiseks tegi suure ja laugelt tõusva silmuse. Engel jätkas juttu Krasnaja Poljana revolutsioonieelsest minevikust. Suurt suvemaja, mida vasakul pool maanteed võis näha, nimetas ta «Homjakovkaks», sest varem oli Riigiduuma tegelane Homjakov selle omanik olnud. Samalt teeristilt tõusis järsult loogeldes ülespoole teerada, mis väga oskuslikult ja trepitaoliselt järsu kaljuse nõlva kivisse oli raiutud. Aga meie liikusime edasi laisalt siuglevat maanteed pidi ja hingasime mäetippude karastavat õhku. Päikeseline ja sõbralik Poljana asus meist nüüd paarsada meetrit allpool. Mängumajakestena paistvad suvilad helendasid aedade lopsakas roheluses.

Siin ta nüüd siis on, justkui peo peal, pilguga haaratav ja tajutav. Juba see meie poolt saavutatud vähene kõrgus annab võimaluse näha, kui sirgelt ja omavahel paralleelselt need asula neli peamist tänavat piki Mzõmta jõge kulgevad. Juba esimene Engelilt saadud teadmisteannus koduloo alalt laseb Poljanatki otsekui kõrgusest vaadata: tänaste teadmiste kõrguselt möödunud aastate sügavusse. Meil on kerge mõista, et oma tänavate täpse geomeetrilise paigutuse sai see tagasihoidlik asula pärandiks ikka samalt planeeritud kuurordilt. Tekib soov näha Krasnaja Poljanat kõikidelt mäetippudelt ja igasugusest kõrgusest, et luua endale pilti tema arengu eri etappidest, et Poljana minevik kui ka keerukas tänapäev saaksid meile niisama selgeks ja mõistetavaks, nagu tema välisilme siit maanteekarniisilt vaadatuna.

Valge «saatjaskonna majakese» juurest viis üles lossi juurde papliallee ja sirge lauge trepp lubjakivist astmetega. Kas tsaari jaoks? Ei, see ehitati juba nõukogude ajal, siis kui lossis asus sanatoorium.

Ja ongi loss. Atšišho mäestikuharu järsule nõlvale õõnestatud kaljunišši on ehitatud kolmekorruseline hoone, lihtsa välimusega, tugev, elegantne. Majaesisel väljakul on näha igavlevaid puhkajaid. Leidub aga ka neid, kes innukalt tegevuses on: ühed vihuvad doominot, teised biljardit mängida. Tunnen, et mul on neid inimesi raske mõista: kuidas võib selles imelises mägede maailmas igavust

tunda, kuidas võib doominot mängida, selle asemel et lähedastesse ilusatesse paikadesse minna või mägedele ronida ...

Jõuame kuristiku servale ja näeme, milliste järsakute kohale kaljusesse nõlva see lossiplats on raiutud. Kunagi läks siit lähedalt mööda ülemine maanteesilmus, kuid suur maalihe lõikas selle läbi. Järsaku servalt on suurepärane vaade piki Mzõmta jõge ülespoole ja Aibga mäele. Engel näitab meile Pseašhod ja räägib, et sealt kulgeb turismimarsruut põhjapoolsele mäenõlvale.

Lossi kõrval on veel üks maja. Mis siis saab, kui turistid selle kohta midagi pärivad? Pean ju nüüd kõike teadma ...

«Vladimir Aleksandovitš! Kas see tehti samuti saatjaskonna jaoks?»

«Ei, kulla mees. See on kindral Dratševski suvila. See ei asunud varem siin, vaid all, Poljana taga, Vassiljevi oja ääres. Maja toodi siia mõni aasta tagasi, et puhkekodus avaram oleks.»

Mulle ajab hirmu peale, mida kõike kodu-uurija peab teadma. Kui huvitav ajalugu võib olla üksikutel hoonetel, tavalistel teedel, tihtipeale isegi puudel, ning seda kõike peab teadma ja meeles pidama!

Laskume sedasama treppi mööda saatjaskonna majakese juurde, seejärel läheme aga piki mäeseljandikku, mis asaleapõõsastesse on kasvanud, ja ületame siis meid üles viinud maanteesilmuse. Jõuame samale kaljutrepile, mis tõusmisel meist paremale jäi, ja laskume selle serviti pandud kiviastmeid pidi alla maanteele. Kui meeldiv on üle kord läbitud tee minna: orienteerud ju nüüd kindlamini ja hakkad end otsekui peremehena tundma territooriumil, mida ringmarsruut hõlmab. Samuti on palju huvitavam tagasi minna teist teed mööda.

Jätkame laskumist, kuid mitte maanteel, vaid jällegi uuel teerajal, mis «Homjakovkast» mööda viib. Kahekorruseline suvila võtab enda alla mäestikuharu lauge nuki otse Krasnaja Poljana kohal. Siit sööstab hoogsalt alla palju järsem asaleadevaheline teerada, mis sunnib meenutama eilset laskumist ja valu jalgades. Juba pahisebki me jalge ees toosama Lossioja, mis ka turismibaasi värava juurest läbi voolab.

Koju läheb telegramm: «Jään kuuks ajaks Krasnaja Poljana turismibaasi ekskursioonijuhiks.» Kas tulen ikka toime? Noh, niisuguse ekskursiooniga nagu täna saan tõenäoliselt hakkama.

Turismikabineti verandalt kostis kõlav deklameeriv naisehääl. Selles oli juba kaugelt tunda mitte üksnes kõnekunsti valdamist, vaid võib-olla isegi selle kuritarvitamist. Intonatsioonide mäng, hääle tugevuse tõusud ja langused, salapärased pausidega mõttepunktid, aga seejärel veel erilise rõhutamisega välja toodud «sürpriisid», mis olid ette nähtud aplause teenima.

Lähenedes nägin üle verandal istuvate turistide lektor Kleopatra Vassiljevnat, seda metoodikut, kes eile päästeoperatsioonist kõrvale oli hoidnud. Värvitud huuled, nooljad ripsmed, varjutatud silmad. Daam valitses auditooriumi, kutsus kuulajate hulgas esile naerupahvakuid, kui ta seda vajalikuks pidas, ja rääkis üldse rõhuva enesekindlusega. Nüüd jutustas ta parasjagu seakasvatusest. Ma olin juba kuulnud, kui lihtsalt ja asjalikult Vladimir Aleksandrovitš sellest oli rääkinud. Ohoo, tänane oraator esitas seda küll hoopis vürtsikamas kastmes.

«Kas olete märganud, kui imetlusväärsed ja head tõugu sead siin on?»

Küsimus provotseeris kuulajais üllatust ja vastuväiteid.

«Olete harjunud tingimata vaid pakse ja kohmakalt liikuvaid sigu tõusigadeks pidama? Kas teie «sea ilu» ideaaliks on siis jorkširi pekikamakad? Taoline «sea-Venus» ei leiaks enesele meie mägedest toitu. Siinsed sead lähevad ilma karjuseta kuni tuhande meetri kõrgusele ja otsivad seal endale ise toitu. Meie sead on elegantsed, osavad ja liikuvad justkui mägikitsed. Teil tuleb oma ettekujutusi sea täiuslikkuse kohta muuta ning meie pikaninalist ja kõrgejalgset Krasnaja Poljana seakest «mägede Venuseks» lugeda.»

«Aga kus tal see pekk on?»

«Meie sigu ei hinnata mitte peki, vaid maitsva liha poolest.»

«Aga miks nad musta värvi on?»

Lektor nimetas Krasnaja Poljana sigu sedamaid brünettideks ja teatas, et selle tõu loomisel on ka metssead osalised olnud. See asjaolu olevatki kodusigade värvile ja kehaehitusele oma jälje jätnud.

Nagu näha, oli seakasvatus Kleopatra Vassiljevna programmis üks hiilgenumbreid.

Tagasihoidlikuma mulje jättis see osa loengust, mis oli

pühendatud metsarikkustele. Metoodik žongleeris metsade «produktiivsuse näitajatega», mis talle endale selged ei paistnud olevat, ja läks täiesti sassi mõõtühikutes — tulid välja mingid «metsasaetihumeetrid». Kuid isegi vassides ei loobunud ta oma trotslikust kategoorilisest toonist.

Daam oli usin tõlkima, nii et teda oleks julgelt võinud tšerkessi keelte asjatundjaks pidada. «Mzõmta» tõlkis ta «pööraseks», «Aibga» «kaunitariks», «Pseašho» osutus «vete vürstiks». Isegi «Krasnaja Poljana» kuulutati tšerkessi keelest tõlgituks, kuid see muutis mind juba valvsaks: Engel oli seda teistmoodi selgitanud.

Noored on usaldavad. Kõik lektori õnnestunud leiud panin ma usinasti kõrva taha ja võtsin oma arsenalis arvele. Kui selles enesekindlas loengus leiduski mõni koht, mis minus kahtlusi tekitas, olin valmis need enese puuduliku ettevalmistuse arvele kandma.

Lõpuks tegi Kleopatra Vassiljevna ettepaneku Krasnaja Poljana dolmenit vaatama minna. See asus otse turismibaasi külje all.

Pöösaid laiali lükates jõudsime madala, suurte kividega vooderdatud augu juurde. Olin kuulnud, et dolmenid on maapealsed ehitused: need rajati täringukujulise maja moodi neljast serviti pandud tervest kiviplaadist, millel viies samasugune ühest tükist kiviplaat katuseks peal. Siin aga oli vaid neli seina, mis üleni maasse olid vajunud, nii et me maja asemel mingit kaevutaolist moodustist nägime. Ühes seinas oli kolmekümnesentimeetrise läbimõõduga ava. Nähtavasti oli aastasadade kestel selle mitte kellelegi vajaliku ehituse juurde ümbritsevatelt põldudelt kive kokku tassitud, mis hoone ära olid ummistanud ja enda alla matnud. Seepärast me vaatasimegi dolmenisse nüüd justkui auku. Keegi oli pidanud vajalikuks selle tohutut katust puruks peksta ning maha lükata. Nähtavasti otsiti mägilaste poolt maasse peidetud vara. Üks katusekivi kild vedeles siin läheduses, ülejäänud osa plaadist aga oli kusagile ära veetud.

Kuidas ja milleks see muistne tundmatu rahvas need mitmetonnistest kividest «kaardimajakesed» püsti ajas, nendega kogu Euroopa ja Aasia — Bretagne'ist Iraani ja Jaapanini — täis tikkis? Oli see aeg-ajalt paigast paika rändav üks rahvas? Või, mis hoopis tõenäolisem, olid need mitmesugused suguharud, kes oma ajaloo sarnastel arenguetappidel ja ühesuguste usuliste eelarvamuste

samal astmel selliseid hauakambreid püstitasid? Võib-olla ei rännanudki ringi rahvas, vaid tema kombed ja tavad, mis edasi kanti, omaks võeti, ning millele matkijaid ja arendajaid leidus.

Nähtavasti ei teadnud metoodik midagi arheoloogide mõnevõrra kaasaegsematest vaadetest dolmenite tekke kohta; olin paar aastat enne seda juhtumisi mingist ajakirjast nende salapäraste ehituste kohta üht-teist lugenud. Kuid seda suurema näitlejameisterlikkusega esitas metoodik oma tšerkessi legendi:

«Oli aeg, kus meie mägedes suured ja rumalad, kuid väga heasüdamlikud hiiglased elutsesid. Nad asusid koobastes ja maju nad endale ei ehitanud. Kuid siis alistati nad tigedate ja tarkade kääbuste poolt. Need kääbused sundisidki hiiglasi selliseid losse ehitama. Aknaavad tehti niisuguse arvestusega, et kääbused võiksid nende kaudu võidukalt jäneste seljas hoonesse sõita!»

Turistidele ei räägitud midagi väljakaevamistest, mille puhul dolmenite all pronksi- ja rauaaja matusepaiku oli avastatud, ega sellest, et avaused hoopis «hingede väljalendamise» akendeks (või teiste arvamuste kohaselt — surnute hingede toitmise avadeks) olid mõeldud.

KREEKA SILLA ALL

Pärast lõunat viis Kleopatra Vassiljevna sama rühma Kreeka sillale.

Üha ähvardavamalt mühises eespool Mzõmta, üha ahtamaks muutus org. Mäekuru kõige kitsamas osas läks üle jõe ažuursena näiv, kuigi vana ja pehkinud palksild. Juba kaugelt paistis ta väga poeetilisena.

Jõudsime mühava jõe äärde ja jäime sinna rabatult seisma. Kas oleksime Mzõmtad ülalt maanteelt vaadates midagi taolist kujutleda võinud? Isegi praegu, kus vesi jões kõige madalam oli, kohises jõgi järskudelt astangutelt langedes vahuse massina. Kui tühiste veevärginiredena paistsid mulle nüüd need eilsed Atšipse joad võrreldes selle Imatraga. Laskusime veelgi järsematele, veest puretud kaljudele. Siin oli kärestike raev eriti jõuline. Iga hetk paiskusid inimeste kohale veepiiskade lehvikud...

Ronisime üles sillale. Pulbitsevast kärestikust sihtis otse kahuritoruna meie poole rohkem kui meetrise läbimõõduga palk. Millist jõudu oli vaja läinud, et seda palgimürakat edasi veeretada, õlekõrre kombel ümber pöörata, siis kurnipulga moodi keset kärestikku püsti ajada ja palgi üht otsa veel kividega kõvasti kinni kiiluda! Aga allpool silda Mzõmta justkui väsis ja voolas edasi tasase vulinaga. Maantee poolt küljest oli kunagi ammu vee äärde roomanud kõrge prismakujuline kaljurahn — Munk. Jõe voolusängi veerenud pank oli just madalikule tornina toppama jäänud.

Mitu inimest hakkas omavahel kokku leppimata juba mööda rusukallet alla minema, käigu peal riideid seljast võttes — nii suur oli kiusatus suplema minna. Võisin siis mina neist maha jääda? Vesi oli talumatult külm, kuid mis sellest — juba olimegi jões ja ujusime... Ohoo, väja ettevaatlik olla. Ka peegelsileda pinnaga jõeosas oli veevool väga kiire. Vaata ainult, et see sind järgmistesse kärestikkudesse ei kanna!

Ujusin Munga järskude külgede poole — siin oli abajas, kus vesi otsekui tupikusse sattus ja keerised tekkisid.

Huvitav, on siin ka sügav? Enne järele katsumata, kuhu poole kaljusein vee all kaldub, sirutasin käed poisikese kombel üle pea ja sukeldusin sügavuse mõõtmiseks põhja. Jalad puudutasid kive siis, kui vesi juba «kätest saadik» oli. Tõukasin end jalaga põhjast lahti, sööstsin ülespoole ja... lõin kukla valusasti vastu kivi! Mis see siis oli? Munga all oli järelikult nišš. Või tunnel? Kas vool kiskus mu kalju alla ja olingi nüüd lõksus?

Kompisin vee all instinktiivselt kätega pea kohal rippuvat kivilage ja jõudsin enne lämbumist libeda servani. Veel üks hetk ja oligi pea veepinnal. Läkastasin kõvasti. Et vool mind uuesti kaljupanga alla ei kisuks, tõukasin end jõuliselt eemale ja vuhisesin jõesängi keskossa.

Kaldale kahlasin küllaltki haleda välimusega: värisesin üleni ja nähtavasti mitte üksnes külmast. Vahejuhtumit keegi ei märganud. Olin selle üle rõõmus, aga ühtaegu tähendas see, et kui midagi oleks juhtunud, poleks mind keegi päästma teadnud tulla.

Panime riidesse ja asusime tagasiteele. Alles nüüd, kui olime juba kärestike võimsuses ise veendunud, viis Kleopatra Vassiljevna jutu Mzõmta hüdroenergeetilistele ressurssidele ja nende kasutuselevõtmise tohututele perspektiividele. Selgus, et Mzõmtale on kavas pool tosinat elektrijaama ehitada, kusjuures üks neist just samale kärestikule

tuleb. Need hakkavad andma valgust nii rannikuala kuurortidele kui ka Krasnaja Poljanale.

Turismibaasis kohtusin eilsete teekaaslastega, kellega koos Atšishol olime käinud. Nad olid täna teise ekskursioonijuhi Hustiga kiltkivikaevanduses käinud. Olid matkaga rahul, aga ekskursioonijuhi peale pahased.

«Kuulake, kuidas ta meid alt vedada tahtis. Ekskursiooni marsruudi üks ots on seitse kilomeetrit, aga tema viis meid vaid paari kilomeetri taha, läks kaevanduse asemel kiltkiviplaatide lõikamise töökoja juurde ja teatas, et sealt edasi pole enam midagi vaadata. Noh, tegime talle siis säru! Viis meid kaevandusse välja. Kui ilus seal oli . . .»

Oli nii valus kuulda, et isegi Engeli juures ja tema juhtimise all võib turismibaasis ükskõikseid töötajaid ja nahavedajaid olla. Homme pidin koos Hustiga sinnasamasse kiltkivikaevandusse «õppeekskursioonile» minema.

Õhtu oli käes. Kogunesime taas verandale. Sedapuhku ei olnud seal tantsu-, vaid laulude õhtu. Oli kohale sõitnud rühm ukraina lauljaid. Milline kaasasündinud võime mitmehäälseks koorilauluks! Vähemalt pooltel lauljatel oli kauniks kokkulaulmiseks loomulik vajadus ja oskus. Kuidas küll kaks sügavat ja sametist bassihäält oma partiid esitasid ja kuidas tenorid kõrgeid noote võtsid!

Hääled kooris kord halavad, kord hõiskavad. Heledasti valgustatud terrassil kajavad laulud «Dnepr», «Sünnitas noor neiu», «Mäe otsas sirbid välguvad . . .».

Kas siis sellisest naudingust võib loobuda? Sean end alla veranda servale istuma, et taevast vaadata, koorilaulu kuulata ja lemmikkohtades ise kaasa laulda . . .

Trepi juures seisab oma õhtuse valvekorra lõpetanud Niina. Astun talle lähemale ja teretan.

«Nii et olemegi nüüd kolleegid.»

«Teate, ma otse jahmatasin, kui seda kuulsin.»

«Miks siis?»

«Lobisesin teiega nagu ajutise külastajaga ja avameelitsesin, aga nüüd me . . .»

«Ei lähegi võhivõõrastena lahku? Ongi hea, et juba varem tuttavaks saime ja ma nüüd kõiki teie hädasid paremini tean kui teie minu omi . . .»

Niina vaikis, kuid tegi seda nii, et ma taipasin: alpinistid olid tema juuresolekul minu kohta midagi riivavat öelnud. Aga võib ka olla, et ta nägi, kuidas ma oma kuulutuse maha rebisin . . .

Otsekui jäistest lätetest sünnivad need Krasnaja Poljana karged koidikud ja päikesetõusud. Iga päev aina uus värvide pillerkaar ja uued pilveviirastused.

Öösel hakkas äkitselt paduvihma valama ja kõu kõmistama. Hommikuks olid öö jooksul vihmast tühjaks valatud pilvedest vaid mägede külge liibunud udukahlud alles jäänud. Ja mida kõike nad küll mäenõlvaga, selle justkui ammust ajast tuntud Aibgaga ei olnud teinud!

Kui ma vistrikulise näoga mehe juttu kuulasin, siis ei saanud ma tõtt öelda õieti aru, milliseid lõhesid ja harju mööda ta seal ringi oli käinud. Aga nüüd olid pilveribad igasse kurrukesse tikkunud ja sellele metsasele mäeveerule, mis nii üksluisena tundus, nii palju ootamatuid soonekesi ja õnarusi mananud. Mäe laugel veerul tundus olevat suuri nõgusid, kõrvuti kulgevaid madalaid valle. Mäeveer oleks nagu lohku vajunud, ruumikamaks muutunud, mägi ise justkui taandunud ja sellega vahemaa tõelist kaugust tunda andnud. Aibga ise oli selle tõttu veelgi majesteetlikumaks muutunud.

Pärast hommikueinet läksin süngevõitu ja kiitsaka Husti juurde ja esitlesin end õpilasena. Märgatava vaimustuseta oli ta nõus mulle kiltkivikaevandusse viivat marsruuti tutvustama.

«Noh, mis siis ikka, kui ülemused käsivad, küllap siis on vaja. Muide, see on päris hea, et te välja ilmusite. Tähendab, mind lastakse siis peagi selle koeraameti pealt vabaks.»

Vaat kus lugu! Töö juurest, millest mina kui suurest õnnest unistan, kipub inimene minema, ootab vaid, millal ära lastakse, ja peab oma tööd veel koeraametiks.

Rühm oligi juba koos. Hust hoolitses vähe oma välimuse eest; isegi tööl käis ta väljaveninud spordisärgis ja kõhna keha ümber lohakalt lotendavates lühikestes spordipükstes. Rühmaga rääkis ta loiult ja kroonulikult ega püüdnud põrmugi varjata, kui tüdinud ta oli kordamast sõnu Krasnaja Poljana maavarade rikkusest ja nendest eelistest, mida katuste katmine kiltkiviplaatidega annab, võrreldes sindlite, kivide, tõrvapapi või pleki kasutamisega . . .

Turismibaasi juurest läks alumine tee sinna algul metsistunud ploomipuude vahelt, hiljem muutus tee aga kitsaks rajakeseks ja laskus alla jõe äärde.

Ekskursioonijuht palus siin vasakule hoida, juhatas külalised kolhoosi puuviljakuivati juurde ja kostitas seal heldelt alles arvele võtmata kuivatatud puuviljaga, viidates sellele, et nende kogumisel on omal ajal palju kaasa aidanud ka turismibaasi rühmad — olgu pealegi, et teised rühmad. Täna tundis ekskursioonijuht minu kohaloleku tõttu mõningal määral piinlikkust ja astus kuivati juurest otsekui möödaminnes läbi, aga laskis tervel rühmal siiski maitsvaid pirne näksida; niisama möödaminnes astusime ka kuuri alla, kus valmislõigatud kiltkivitahvlid maas olid. Siin demonstreeris Hust meile osavalt, kui lihtsalt saab eriliste kääridega katuse katmiseks kiltkiviplaate lõigata ja kuidas neid otstarbele vastavalt sorteeritakse. Naaberkuurides demonstreeris ta sooneliste kiltkiviplaatide näidiseid.

Töökojast lahkudes sosistas giid mulle kõrva sisse:

«See olekski õieti kõik, mida neil kiltkividest vaja teada. Nii et kaevandustes võib ka käimata jätta. Kõige parem marsruut viib siit Estonkasse puuviljade järele ja sealt Mzõmta äärde suplema... Kuid täna teeme teie pärast täismetraažilise retke...»

Pöördusime teerajale tagasi ja laskusime sealt nõlva mööda otse Mzõmta jugadeni, kus me õdusasse kaljuastmete, kaunite niššide ja lõhede maailma sattusime. Teerada, mis peaaegu kaduma kippus, tiirutas nüüd vaevalt meetri kõrgusel veepinnast mööda vaevu märgatavaid astmeid.

Turistid käratsesid lõbusasti, aitasid üksteisel tasakaalu hoida, keegi tütarlastest komistas ja kiljatas — king sai märjaks.

Just seda paika oligi Hust vältida püüdnud.

«Siin tuleb liiga palju naistega jantida. Enne kui sa kõik nad kättpidi üle kivide ja purdelattide talutad...»

Kui erinevatelt planeetidelt inimesed me oleme! Ainuüksi selle karniisiraja pärast oleksin tahtnud iga päev ikka uusi ja uusi rühmi siia tuua, et nad näeksid, kui kaunis meil on! Tema aga läheb pettuse peale välja ning varjab seda ilu meie külaliste eest.

Üle lepavõssa kasvanud luha minnes jõudsime aedadesse uppuvasse asulasse. See siin oli eestlaste peamine asundus, nende «Edasi» kolhoosi keskus. Hust jutustas meile kuivalt eestlaste edusammudest piimatootmise alal, meenutas, et nende peamised karjad ja piimafarm asuvad

mägedes, kusagil päris Kardõvatši lähedal. Nimetas ka elanike (253) ja talude (67) hulka. Kirjutasin märkmikku veel rea arvusid, mis kohe meelde ei jäänud: kolhoosi külvipind oli 125 ha, 55 ha oli aedade all, kolhoosil oli 50 hobust ja 120 lehma.

Mis mõte sellisel arvude loetelul on? On seda kõike vähe või palju? See-eest on aga vormist kinni peetud ja ekskursiooni materjalidesse saab «linnuke» tehtud.

Möödusime nüüd eestlaste lopsakatest aedadest, nende mugavatest heledatest majadest ning silmatorkavalt puhastest ja korralikest õuedest. Tee läks üle üksluise luha, põikas üle Mzõmta ekslevate lisajõgede suurte veerjate kividega sängidest.

Meie ees olid kaljud. Selgus, et siiagi oli jahilossi viiva tee ühe äärmise käänaku juurest autotee rajatud. Ja see oli ka arusaadav — tuli ju kiltkivikaevanduse toodang siit välja vedada. Tähendab, et kaart, millel maantee Krasnaja Poljana juures lõppes, oli juba aegunud.

Jõudsime kaljuseinaalusele maanteerõdule. See kulges vaid nelja meetri kõrgusel jõe pinnast. Kaljuserva tipus olid karniisi ehitajad ühe kivitulba lõhkamata jätnud ja see seisis justkui valvetorn maanteeäärse kuristiku kohal püsti. Kaljuseina ja torni vahelt läks tee nagu läbi värava.

Tasus vaid selle torni taha minna ja oligi näha geograafiliselt väga tähtis paik — Mzõmta suubumiskoht Atšipse jõkke. Üleval mägedes olin näinud, kuidas see jõgi ahtakestest hõbedastest jugadest alguse sai. Siin, kus ta põhja- ja idakaarest ümber Atšišho oli voolanud ja paljude naabruses asuvate mäeseljandike ojade vee endasse kogunud, tormas Atšipse edasi juba veerikka ja kiire jõena ning tal oli oma, Mzõmtast nii erinev sogane värv — selle põhjuseks oli õline vihmavaling, mis Atšišho kohal möllas.

Ühinevad jõed olid nagu kaks paljudest niredest kokkupalmitsetud patsi. Allpool liitusid nad juba üheks patsiks, aga see ei juhtunud korrapealt. Esimesed sada meetrit voolasid need kaks eri värvi voogu jões kõrvuti, kusjuures nad omavahel peaaegu ei segunenud.

Tee viis meid kiiresti Atšipsed ületava suure silla juurde. Siit oli kohe näha, et meie matka eesmärk — kiltkivikaevandus — on juba üsna lähedal, kauguses terendas aga täiesti uus mägede ansambel massiivse Tšugušiga esiplaanil.

Kummalisena näis siit vaadatuna Aibga. See viie tipuga

kaunitar paistis Atšipse suudmest kolmetipulisena ja oli täiesti tundmatu. On need tipud ka Krasnaja Poljana poolt nähtavad? Püüdsin Hustilt selle kohta vastust saada. Tema vastas pilkavalt:

«Noormees, kas te tõesti arvate, et see mind kunagi on huvitanud?»

«Aga kui turistid küsivad?»

«Kulla mees, nemad on põhiliselt samuti kainelt ja normaalselt mõtlevad inimesed, nii et neid see samuti ei huvita.»

Pärast niisugust vastust pidasin paremaks oma õpetajalt mitte midagi rohkem küsida.

ÄIKE MÄGEDES

Mägedes hakkas ilm muutuma. Tšuguši poole liikus lillakas pilv, sähvisid esimesed välgunooled ja mitu korda kõmistas kõu. Hust heitis vihase pilgu vallapääsenud loodusjõudude mängule ja hakkas turiste tagasiteele kiirustama. Raske hallikassinine udu mässis ka Aibga kolmesakilise harja endasse. Taevas muutus otse silmanähtavalt tumedamaks ja just see pilv tõotaski peatset sadu. Selle asemel et mõnes majas äikesevihma üleminekut oodata, hakkasime kiirmarsil üle silla tagasi minema.

Ei jõudnud me kilomeetritki läbi käia, kui rasket ja hoogsat vihma kallama hakkas. Saime silmapilk läbimärjaks ja sellepärast polnud enam mõtet eestlaste juures, kelle asulast me parajasti möödusime, varju otsida.

Hust tormas tigeda näoga mööda maanteed edasi, turistidele sealjuures ainsatki hüvastijätu- või julgustussõna lausumata. Peagi kadus ta kõhetu kuju eespool vihmajugadesse. Tema kannul tormas minema veel viis-kuus «kiirkäijat». Ülejäänud ekskursandid, kelle rida lüüasaanud armee kombel pikaks oli veninud, vantsisid, pea norus, edasi. Otsustasin viimaseks jääda ja see kiirustamata minek andis mulle võimaluse vihmasadu mägedes hoopis uue pilguga näha.

Läbimärg inimene mõistab täielikumalt äikesevihma ilu; miski sind ei ahelda, ei hirmuta ega sunni varju otsima. Justkui oleksid kõik sillad põletatud, sa jääd lihtsalt loodusjõududega silm silma vastu ja imetled nende võimsust.

Tähendab, niisugustele vihmavalingutele võlgned sa tänu oma lopsakuse eest, Musta mere ranniku loodus! Ja kui kord juba sind, sinu pillavat küllust ja võimsust armastada — kuidas saab siis neid elustavaid vihmavalinguid, mis sind joodavad, mitte armastada.

Et mitte sügisnukrust sisendada, annab loodus oma puhangutele valgus- ja helitausta. Välkude lehvikukujulised sähvatused, siksakid ja punktiirid, kõuekärgatuste kõrvulukustavad laviinid, mida kaja mägedes kümneid kordi kordab . . .

Läheme üle vana veskiga oja — Veskioja*. Kaevanduse poole minnes olime selle kord juba peaaegu märkamatult ületanud. Pisut ülalpool oli see suure oru uuristanud. Mulle oli korduvalt kummalisena tundunud, kust ojad selleks tööks jõu võtavad. Tänase vihmavalingu ajal jutustas oja ise meile, milleks ta on suuteline. Mitte üksnes mööda ojasängi, vaid ka kahe meetri ulatuses lähemaid mäenõlvu üle ujutades ja üle silla peaaegu maanteed noolides veeres siin nüüd möirates šokolaadi värvi kas siis vee- või porimass, mida nilbed vahutordid katsid. Selles massis kobrutasid mustjaspruunid puulehed, kihutasid suure ajuga puude oksad, aeg-ajalt lohises seal isegi mõni tüse, alles murdumata okstega tüvi, mis teel kallastesse haakus. Oja põhjas veeresid mürinal läbi selle massi nähtamatud kivid. See oli veel üks mägismaise looduse tohutu võimsuse tõend. Ennäe, milleks on võimelised need tavalisel ajal nähtamatud jõud! Niisugused siis on nad oma virgumistunnil!

Naergu Hust pealegi minu vaimustuse üle. Pigem võiks ta mind kadestada! Märjad oleme temaga ühtemoodi, aga kas pole mina temast õnnelikum?

Risttee. Üks teeharu läheb vasakule alla, teine paremale ja pisut ülespoole. Keegi turistidest valib parempoolse teeraja. Just sedamööda olid eespool minejadki läinud.

Taipan, et see on peatee üks kõrvalharusid, mis jahilossi juurde viib. Muidugi tuleb pöörata vasakule, alumisele teele, mis möödub dolmenist.

Suunan allesjäänud turistiderühma siia, ise aga kiirustan ülemist teed mööda edasi, kilomeetri järel jõuan kahele turistile kannule, hiljem veel neljale. Näitan neile turismibaasi pöörduvat teerada, küllap nad oleksid sellest

* Nii kutsutakse Krasnaja Poljanas sageli ka seda oja, mida Engel Lossiojaks nimetas, — sellel ojal oli samuti kunagi veski.

«mööda põrutanud» ja kas siis «Homjakovka» või isegi lossi poole läinud...

Vihmasadu ei rauge. Baasis pole veel kaugeltki terve rühm koos. Tähendab, osa neist lipsas ikkagi teekäänust mööda. Nad tulevad alles tunni aja pärast ja on oma eksirännakute üle tulivihased. Muidugi on neil süda täis neid maha jätnud Husti peale — oleks ta siis kas või teeristi suhteski neid hoiatanud!

Registratuuri juures on palju rahvast, selle ees seisab buss. Sõidab ära turistide rühm, kellega koos ma Atšišhol käisin. Hoolimata vihmast kõlab naljatusi ja naeru. Ainult kaks turisti ei võta üldisest elevusest osa — need on muidugi vistrikulise näoga mees ja tema sõber.

Buss hakkab liikuma. Engel seisab katmata peaga veelgi suurema hooga sadama hakanud paduvihmas ja lehvitab eemalduvale bussile järele. Siis kutsub mind kantseleisse.

«Tead mis, kulla mees. Hakka mind nüüd abistama.»

«Mis, juba?»

«See Hust on lihtsalt üks kalts, vaat kes ta on! Nii eile kui ka täna pole muud tehtudki kui kaevatud tema peale. Vedas turiste alt ja nüüd jättis rühma vihma kätte, aga inimesed eksisid ära. Ma ei hakanud tema tööaja lõppu ära ootama ja teatasin talle just praegu, et ta on vallandatud. Sellepärast palungi sind homme uue saabunud rühmaga kiltkivikaevandusse minna.»

Juba hommepäev? Olen kohmetunud ja sellepärast ütlengi naljatamisi ja raporteerival toonil:

«Mis siis ikka, eks ma püüa, kui te mind juba küllalt küpseks peate.»

«Noh, kas nüüd küps või mitteküps, aga küll sa toime tuled. Mis sul veel selge pole, seda küsi, peame nõu. Aga praegu aita hädast välja. Vaata, näib, et saabub veel üks buss külalistega. See on sanatooriumist, üheks päevaks. Nendega tuleb vestelda, nii et kuula veel kord mu loeng ära.»

Peatunud kinnisest autobussist hüppab välja ülestõstetud kapuutsiga vihmamantlis mees — nähtavasti sanatooriumi töötaja — ja jookseb läbi vihmasaju Engeli juurde.

«Tere päevast, Vladimir Aleksandrovitš! Kas lubate vihmavarju tulla? Näete, kuidas meil ei vedanud. Pilved katavad kõik kinni. Teie olete meie viimane lootus.»

Viis minutit hiljem olid ekskursandid üle lompide hüpates ja puu juurest puu juurde lipates turismikabineti

verandale jõudnud. Sinna tuli ka Engel — juuksed läbimärjad ja vihmajäljed hallil purjeriidest ülikonnal. Algas loeng.

Mida jutustab ta täna äikesevihmas kõmisevast ja halavast Krasnaja Poljanast, kus selle tõelisest ilust pole vist võimalik ainsatki joonekest eraldada? Aga just sellest ta alustabki:

«Raske on mul, sõbrad, rääkida ja raske teid veenda, et olete sattunud kliimaparadiisi, ühte parimatest mäestikukliimaga turismijaamadest Nõukogude Liidus. Aga isegi paradiisis oleks liiga kuiv, kui seal iialgi vihma ei sajaks. Kas teile meeldib meie metsade lopsakus? Just sellepärast nad lopsakad ongi, et vihm neid nii ohtralt kastab. Muidugi, külalistel tuleb kannatlik olla ja jälgida, kuidas merelt üle Ahtsu kuristiku üha uued ja uued pilved roomavad, kas siis pidevalt või üksikute rühmadena. Tulevad ja kummutavad endid meie kohal tühjaks. Ja meil tuleb oodata, kuni nad on kogu vihma alla kallanud... Nagu praegugi — kas näete, kuidas kuristiku poolt uus niiskuseportsjon meie poole vajub — pilv on kujultki piklik, välja veninud.»

Tõepoolest venis Ahtsu poolt otse piki Mzõmtad terve rodu vorstikujulisi valgeid õhulaevu. Need pilved olid isegi nagu säilitanud kuristiku kuju, mille kaudu tuul neid meie suunas oli ajanud. Poljana lähedal aga lahustusid «vorstikesed» hallis udus. Aibga oli peaaegu jalamini tiheda ja aeg-ajalt kõmistava pilvega kaetud. Seda meeldivamad tundusid Engeli sõnad:

«Aga just siin meie ees (viibe pilve suunas) ilutsebki püramidaalsete mäetippude rühm — meie Aibga.»

Ja inimesed uskusid, igaüks isemoodi seda nähtamatut kaunitari ette kujutades, aga Engel jutustas samal ajal juba selle metsadest, alpikarjamaadest, hoòajalistest rändkarjustest ning paljudest-paljudest uutest ja huvitavatest asjadest Punase lagendiku majanduselus, mida ma eelmises loengus ei olnud kuulnud. See inimene mäletas ja teadis nii palju, et ammutas vähimagi pingutusega oma mälust uusi fakte, hoidudes vaevata šabloonidest ja trafarettidest. Iga loengut pidas ta nagu improviseeriv poeet isemoodi, nii et see eelmisega ei sarnanenud.

Kes selle loba ekskursioonitöö igavusest ja paratamatutest kordamistest küll välja on mõelnud? Oli kaks Engeli loengut, aga katsu leida neist kas või üht kordamist! Isegi

näitlejal, isegi pedagoogil tuleb palju rohkem korrata kui kodu-uurijast ekskursioonijuhil. Siin on sinu ees alati uued inimesed. Uued ilmastikutingimused, uued huvide, repliikide ja küsimuste kombinatsioonid. Kui palju on siin võimalusi erinevalt materjali järjestada, fakte rühmitada . . .

Auditoorium oli juba täiesti Engeli võimuses, kõik olid jõudnud unustada nii halva ilma kui ka selle, et piknik oli luhta läinud. Inimesed ei osanud arvatagi, et neid loengut kuulama viiakse, aga kukkus nii välja, et just see saigi neile kõige eredamaks muljeks kogu sõidu kestel.

Tunni aja pärast loen avalduste raamatust:

«Aitäh V. A. Engelile haarava vestluse eest. Oleme õnnelikud, et saime Krasnaja Poljanast nii palju head kuulda, ja viime paduvihma kiuste just siit kõige päikeselisemad mälestused kaasa. Me armusime Poljanasse ja tuleme siia tingimata veel kord tagasi.»

Taolisi sissekandeid on siin kümneid, sadu. Leidub ka rohkesti tänuavaldusi mõlemale botaanikule ekskursioonide eest ja isegi Kleopatra Vassiljevnale — loengu eest; nähtavasti korvasid tema oraatorivõimed tema loengu sisulise kergekaalulisuse. Palju sooje sõnu ekskursioonijuhtide kohta. Ja mitte ainsatki kaebust — ometi on aeg raske, varustus kehvavõitu, toit vilets — ei vasta kuidagi mägedes tekkivale isule . . .

Aga mida siis täna ära sõitnud rühm kirjutas? On kaks sissekannet. Esimesena kirjutab rühmavanem sooje sõnu kollektiivi poolt. Aga teisena . . . Ptüi, milline alatus. Oodanud ära, kuni ülejäänud lahkusid, jäid teatud kaks meest paigale ja määrisid raamatut treenitud salakaebajate toonil, vihjates lihanormiga tüssamisele ja väites, et lõunaid viiakse üle õhtueine ajale vastu turistide tahtmist. Neile, kes siin raamatus Engelit kiitsid, «poogiti külge» peaaegu et poliitilist lühinägelikkust. Kaks allkirja olid aga ettearvestatult segaselt kirjutatud.

See tegi meele kibedaks ja tuju pahaks.

ESIMESED SAMMUD

Juba neli päeva juhin ma ise ekskursioone. Küll kiltkivikaevandusse, küll jahilossi, küll Kreeka sillale. Ma mitte ainult ei korda seda, mida olen oma eelkäijatelt kuulnud ja tulevasest reisijuhist lugenud. Tahan ka omaenda isiklikest tähelepanekutest jutustada ja avaldatavatest andmetest üht-teist omamoodi ümber rühmitada. Kaevanduse külastamisega sobis suurepäraselt nii visiit dolmeni juurde kui ka iidse kivikindluse varemete vaatamine Atšipse suudmes.

Otsustasin kaevandusest tagasi tulla alati ülemist teed käudu, kokkukuivanud Veskioja ääres aga esineda juba oma isikliku «numbriga» — jutustusega oja võimsast üleujutusest paduvihma ajal.

Alguses ei läinud kõik muidugi veel ladusasti.

Kuulanud ära ümberkaudsete mäetippude nimed, küsisid ekskursandid: «Öelge, mitu korda te ise iga mäe otsas käinud olete?»

Mida sellise küsimuse peale vastata, kui oled kõigest ühe korra Atšišhol käinud?

Mõletan, et esimesel korral mul ei jätkunud mehisust tõtt rääkida, ja vastasin ebakindlalt, et olen põhiliselt vaid Atšišhol käinud. Kui alandavalt ja armetult see põiklevvalelik vastus kõlas. Ei, nii ei tohi. Milleks mulle võlts autoriteet, milleks end tähtsaks teha ja oma hinda tõsta?

Juhtus hullemaidki sissekukkumisi. Kord tuli kiltkivikaevanduses üks tööline meie rühma juurde ja kuulas minu seletusi. Seejärel kutsus ta mu kõrvale ja ütles:

«Näen, et olete alles uus mees, ja tulin kuulama. Mina olen siin meister. Varem juhtis teil turiste üks pikk ja kõhn mees — küll too vassis palju. Ma talle siin ikka ühtteist rääkisin, aga kasu polnud midagi. Tema järel kordate nüüd teie sedasama. Meie stolli nimetate šahtiks, aga mäeasjanduses see nii ei ole. Ja kaevanduskäik ei lähe ka sellest alla, vaid hoopis ülesse. Miks me peaksime kivimit üles vinnama, kui meie kohal terve mägi head kiltkivi on?»

Meister andis veel mitmeski asjas head nõu, jutustas, et neil lähevad praaki kõik plaadid, mis sisaldavad püriiti. Selle kuldsete kuubikute kujulised kristallid köitsid alati turistide tähelepanu. Alatasa küsiti, et kas see ikka kuld ei ole. Nii hakatigi kaevanduses püriiti turistide kullaks nimetama.

Olin meistrile väga tänulik ega hakanud midagi varjama turistide eest, kes meie vestlust pealt olid näinud. Vastupidi, palusin neilt vabandust ja hakkasin tehtud vigu kohe parandama.

Kord usaldas Engel mulle isegi vestluse pidamise rühmale, kes oli saabunud vaid üheks päevaks sanatoorse

tuusikuga. Ka selles leidus inimesi, keda loengute kuulamine eriti ei veedelnud ja kes unistasid nähtavasti rohkem piknikust konjakiga.

Püüdsin jõudumööda oma õpetajaid jäljendada, kuid kaasakiskuvalt loenguid pidada aitas mind eelkõige just omaenda juba tekkida jõudnud armastus Punase lagendiku vastu ja soov, et ka teised inimesed sellest armastusest osa saaksid.

Õhtul peatas Niina mind nõudlikult, kuid leebelt ja ütles mulle sooja tõsidusega:

«Ma kuulasin teie loengut. See oli hea! Ainult Kleopatra Vassiljevnat pole küll vaja jäljendada. Teil on endalgi neile midagi öelda. Ja siis veel — ei maksa nii kiires tempos rääkida. Te väsitate nad pisut ära.»

Kallis Niina. Kui heasoovlikult ta minu esimesi samme jälgib. Tal on õigus: vaja tõesti rahulikumalt jutustada.

Mõlemad botaanikud valmistuvad lahkuma. Pean nüüd ise suure turistide rühma Atšišhole viima.

«Noh, kas leiad tee üles?»

«Oh, Vladimir Aleksandrovitš, tõesti ei tea. Käisin seal tookord lihtsalt turistina, midagi meelde ei jätnud, ei osanud arvatagi, et tuleb endal terve rühmaga sinna minna. Mis saab, kui ma teelt ära eksin?»

«Olgu pealegi, annan sulle esimeseks korraks meie hobusemehe saatjaks kaasa, tema teab teed. Aga mis selgitustesse puutub, siis tuleta meelde, mida tookord kuulsid.»

Hea öelda! Kui ma tol korral kas või midagi üles oleksin märkinud! Georgi Vladimirovitš rääkis iga asja kohta kuldseid sõnu — sai kohe selgeks, kus millised puud kasvavad ja kus nad ei kasva, milline on nende ajalugu ja millist kasu toovad nad majandusele, rääkis nende õitseperioodist ja viljade küpsemise ajast, teadis ravimtaimede nimetusi ... Kas ma kõike seda enam mäletan?

«Pole midagi,» rahustas Engel. «Käid ära, siis saad aru, mida seal vajaka jääb, ja kui tagasi tuled, küsid metsakatsejaama töötajatelt.»

Asume kreeklase Temistoklese saatel teele. Kõiki oma kogemusi arvesse võttes püüan rühma vaos hoida. Ei lase kedagi endast mööda minna. Märkamatult teen puhkepeatusi. Kuidagi ei suuda meie silmade ees kasvavat Aibgad

kiitmata jätta. Püüan sealjuures ka põhjusi selgitada. Alt paistavad mäed madalamad ja kühmus olevat. Pilk libiseb nõlva mööda ülespoole ja selle mõõtmed kahanevad. Aga kui kaugemale minna ja veel kõrgemale tõusta, on mäeveer oma esiküljega palju paremini näha. Vastas seisvailt kõrgendikelt vaadates saab mäeseljandiku tõeline kõrgus meile mõistetavamaks!

Mida kaugemale me läksime, seda selgemaks mulle sai, et mäletan peaaegu iga Georgi Vladimirovitši lauset — niivõrd eredalt olid esimese matka muljed meelde jäänud. Pärast seda kui olin enesekindlalt nimetanud kõiki mulle tuntud igihaljaid põõsastaimi — loorberkirsipuud, astelpõõsast ning rododendronit —, uskus rühm juba niivõrd minu autoriteetsusse, et mul hakkas isegi hirm: kas või üksainus lisaküsimus, ja kogu mu botaanikaalane võhiklus võib paratamatult ilmsiks tulla ...

Pöögimetsas juhtus ebameeldiv lugu. Nimetasin käänulist teerada vanaks tšerkessi teeks ja põrkasin ühe turisti, erialalt ajaloolase, vastuseisule. Ta avaldas kahtlust, kas see teerada võis ikka tšerkesside ajast nii tervena säilida, ja arvas, et küllap peaksid latid sel juhul rohkem pehkinud olema. Tema oletust kuulis Temistokles, kes kinnitas hoolimatult:

«See teerada tehti kahekümne viiendal aastal. Kaitseala tegi. Need latid on minu venna raiutud.»

Säh sulle siis vanad tšerkessid! Tähendab, ma ei olnud Georgi Vladimirovitšist õigesti aru saanud. Rada on kõigest seitsmeaastane. Vahest rajati see vanale trassile? Seda Temistokles ei mäletanud. Jah, väga tähtis on oma andmeid ka kohalike elatanud inimeste abil kontrollida.

Ootan kannatamatult avara vaateväljaga karniisile jõudmist. Pikal metsavahelisel tõusuteel õnnestus mul turiste nii ette valmistada, et ootamatu kaugusse avaneva vaatega kaljuservale jõudmine neilt vaimustushüüded esile pidi kutsuma.

Ent ... eespool paistva Atšišho harja kohale hakkavad pilved täna hoopis varem kogunema kui eelmisel korral. Ja teistelgi mäeharjadel on lood halvad: otse silma all kipuvad tihedad pilvemütsid neid endasse mähkima. Teisel alpiniidul satume uttu. Temistokles kuulutab:

«Edasi enam miskit ilusat põle, läki tagasi.»

Säh sulle abilist! On ta nii kindel, et pilved püsima jäävad ega haihtu? Vaidlen vastu ja teatan, et kui ta just

tahab, võib ta tagasi minna. Leiame raja ka ise üles. Räägin seda küll võrdlemisi areldi, sest ma ei ole endas sugugi nii kindel. Kuid Temistokles läheb meeleldi alla tagasi ja mina jään üksi ekskursiooni eest vastutama.

Ilm on rõske, sombune ja pilves. Turistide tuju langeb. Kas peaksin neid julgustama? Parem pole vaja. Aga mingile eesmärgile tahaks ikka jõuda. Kas või lumelaigukestki näha.

Selgub, et nendel juhtudel aitab seegi, kui räägid innukalt teisejärgulistest detailidest. Jutustasin neile «luigekaeltega» metsast. Jäädi kuulama ja hakati huvi tundma. Olid ju need «luigekaelad» ka udus nähtavad. Meenutasin veel sedagi, et kaljurahnuga lagendikul ei ole metsa. Jutustasin neile laviinidest. Ja ennäe, kui midagi muud ei ole rääkida, võib seegi huvi äratada. Kui olime tagasi jõudnud, jutustasid paljud:

«Nägime laviinide tehtud sihte. Kujutlege vaid, tõeliste laviinide radasid!»

Millise süüdlasena ma end tänase ilma pärast tundsin! Ei, tuleb teha kõik, et inimesed selliselt teekonnalt rahulolevatena ja rikkamatena tagasi tuleksid.

Ma ei rääkinud neile meelega meteoroloogiajaamast, ja nii veeres ilmavaatlejate pisike ja klähviv koerarakats täiesti ootamatult turistide teele ette. Samuti illustreeris tutvus meteoroloogidega ja mäeharjalt puhuv läbitungiv, vihma piserdav tuulehoog ning pilkane pilvitus kõige paremini peamist teesi: Atšišho on kõige niiskuserikkam paik siinmail.

Maastikku varjavad pilved. Ei rõõmusta ka lumi — pole see hoopiski niisugune kui selgetel ja päikesepaistelistel päevadel.

Otsustasin minna jugade juurde — need peaksid ka udus nähtavad olema. Tasahilju tuletan teed meelde. Lumelaamadega mäeveer. Järsk mäekuru. Ja ongi alumine jugade kaskaad.

Joa juures jättis kaine mõistus mind maha. Miks mitte katsuda pahiseva veejoa juurde minna ja rippuva kalju ning sellelt allalangeva vee vahele pugeda? Selleks tuleb mööda järsku, peaaegu astanguteta kaljuseina üles minna. See sein on samblasse kasvanud ja libe, teda niisutavad udu- ja siia kanduvad veepiisad. Ei tea, mis pimedusega mind küll lõödi, et ma sellele kaljuseinale ronisin?

Kõrvalt vaadates pole see põrmugi hirmus. Ülesronimine pole samuti kole. Muudkui aga ülespoole ja vasakule, ülespoole ja vasakule, ikka joale lähemale. Muide, siin üleval on juba kõhedam: vaatad alla ja jalad hakkavad värisema.

Veel üks samm — ja olengi joa taga. Isegi keset seda udu on ilus läbi allasööstva vee, läbi ažuurse joa, vahu ja veepiiskade maailma vaadata. Väga meeldiv on sellises poosis oma hoolealuste ees triumfeerida . . . Õnn, et keegi neist mulle siia järele ei roninud. Aga kuidas ma nüüd ise alla saan? Uhh, ma ju püsin vaevalt jalul. Aga sellelt kolmelt-neljalt meetrilt võib nii kukkuda, et pärast tuleb veel ära kanda. Ainult see mul ekskursioonijuhi «karjääri» tegemisel veel puudus!

Jalad värisevad, sõrmed püüavad asjatult väikeste kaljuservade ja konaruste külge haakuda. Tambin kaua jalgadega märga sammalt kokku, et mitte libiseda, ja pingutan nii, et käed hakkavad närviliselt võbisema. Meetri jagu on jälle edasi saadud. Noh, nähtavasti võib juba hüpata. Poolteisemeetrine kõrgus pole enam hirmus. Prantsatan põlvini vette. Niigi polnud kuigi soe, aga nüüd veel selline jäine vann otsa! Kallan vee saabastest välja ja väänan püksisääred kuivaks. Ja-ah, panid end täbarasse olukorda, seltsimees ekskursioonijuht. Just nii ei tohi teha. Enne, kui ronid kalju otsa, mõtle järele, kas sealt saab ka alla tulla — seda aabitsatõde teadsin ma ju hästi. Aga eksisin ikkagi.

KAHEVÕITLUS VÄLGUGA

Tagasiteel, sel ajal kui mööda suurt lumelagendikku Järsu mäekuru poole läheme, toimuvad pilvedes suured muudatused. Usna meie lähedal raksatab kõuekõmin, tuhiseb meist üle tormi-ilil ja siis hakkab hernestena alla sadama suuri vihmapiisku, aga seejärel veel viirulist rasket paduvihma. Saabastest oleks võinud vee ka välja valamata jätta. Umbes kakskümmend meetrit Järsust mäekurust eemal jääme seisma justkui välgust rabatult, ja seda sõna otseses mõttes: oleme keset äikesepilve. Pimestavat, meid igast küljest piiravat ja lõõmavat leegilahvatust ei saada mitte sellele järgnev, vaid samaaegselt raksatav kõuekõmin. Vahemaa meie ja lahenduspaiga vahel

on minimaalne ning kõuemürin jõuab meieni välgusähvatusega peaaegu ühel ja samal ajal.

Lauskmaa usklikud elanikud olid varem välgu ja kõuekõmina vahelisel ajal pidanud vajalikuks risti ette lüüa — nähtavasti ei paistnud äikesemürin neile pärast seda nii hirmsana. Meie poleks ka risti ette lüüa jõudnud...

Koolifüüsikast meenus, et välk lööb sisse kõrgematesse esemetesse. Harjad kahel pool Järsku mäekuru olid just sellised väljaulatuvad eendid. Igaüks meist tundis end peaaegu piksevardana. Küllap me sellepärast omavahel eelnevalt kokku rääkimata kõigepealt kühmu ja siis kössi tõmbusimegi, pärast seda aga istusime isegi maha ja kolme-nelja välgusähvatuse järel, mida samaaegsed kõuekärgatused saatsid, olime endid juba päris lapiti maadligi surunud. Sel kombel suruvad inimesed end sõja ajal vastu maad, et lõhkeva mürsu kildude eest kaitstud olla. Oleksime tahtnud otse mäe sisse kaduda või siis ükskõik millise rohuliblekese varju pugeda.

Lisaks muudele «meelelahutustele» algas nüüd veel äge rahesadu.

Ja kuigi kõik see vahest ainult kümme-viisteist minutit kestis, tundus niisugune jänesenahas värisemine meile terve igavikuna.

Ja äkki — just nimelt äkki — oli kõigel lõpp! Üksainus tuulepuhang viis meie kohalt pilve minema ja ka rahesadu lõppes. Kusagilt lahvatas päikesesäragi, kõuekõmin hakkas kostma juba kaugetelt mäetippudelt ja välgusähvatustest märgatavalt hiljem.

Pilvekahlud uitasid meie jalge all. Pilvelahvandustest tungisid läbi päikesekiired ja valgustasid kord naabruses asuval mäeharjal kasvavat pöögimetsa, kord lähema mäenõlva pruunikaks tõmbunud väändunud metsa keskel valendavaid lumelaamade vööte. Nõgusid mööda tormasid mürinal alla äsja tekkinud vihmajõed.

Kõrgust on siin umbes 2000 meetrit. Samas kõrval on lumeväljad. Puhub jäine tuul. Oleme läbimärjad, nii et igaühest võiks vett välja väänata. Tunneme lõikavat külma. Ja ikkagi tardume Järsu mäekuru servale, lummatud äikesejärgsest valguse, pilvede, vee ja tuule kaosest — kas nägi nii välja esimene päev pärast maailma loomist?

Päike kaldub juba õhtusse ja heidab meile selja tagant oma viimaseid viltusi kiiri. Varjud on pikad. Jalge ette roomab pilvekahl, nii et meie varjud sinna peale lange-

vad, — ja mis ime see siis on? Meie ette pilve peale kasvavad hiiglaste kujud, mida piiravad sädelevad ringid.

Oleksime me vaid pisutki ebausklikud olnud, küllap oleksime taolisi hiiglasi vanajumala enda kujutusteks pidanud. Kuid oli kerge mõista, et meie ees on meie endi varjud, nad ju kordasid kõiki meie liigutusi. Aga see imeline, keskelt helesinine ja servast roosakalt sädelev sõõr oli küll meie väärtuste ilmne ülespuhumine.

Alles see oli, kui me endid armetute ja abitutena vastu maad surusime. Aga nüüd seisame siin mitte üksnes elusate ja tervetena, vaid isegi nagu äikesepilve võitjatena. Veelgi enam, näeme nüüd endid pilve peal justkui ennenägematus võitjate oreoolis. Oleme küll läbimärjad ja lõdiseme külmast, aga sealjuures nii uhked!

Mis vaatepilt see ometi oli? Keegi pingutas mälu ja teatas, et olevat lugenud taolisest sädelusest kui optilisest nähtusest, mida nimetatakse glooriaks. Väga kohane termin — tähendab ju «glooria» tõlkes kuuisust ja aupaistet. Aga hiiglaste varjud? Mulle meenus midagi taolist Brockeni viirastuste nime all. Brocken on kõrgeim mäetipp Harzi mäestikus Saksamaal, nõidade pidutsemispaik Walpurgi ööl. Noh, ka siin loob see kaos taolise olukorra, mis pahadele vaimudele täiesti sobilik võiks olla.

Imepärane nägemus kadus niisama ootamatult, kui oli tekkinudki. Omaenda jumaluse üle naeru lõkerdades jookseme mäekurult alla ja läheme meteoroloogiajaama poole. Jälle uus autasu!

Äike ajas pilved laiali ka naabruses asuvate kõrvalseisvate mäeahelike kohalt. Ootamatult avanesid meie ees nii põhjatud kuristikud kui ka kaugused. Inimesed ei osanud nagu oletadagi, et nad nii kõrgel asuvad ja siit nii palju näha võivad.

Üksteisele järgnevatest imelistest vaatepiltidest vapustatud turistid jõudsid vaid vaevu ümber pöörata ja üksteisele öelda:

«Vaata ometi, mis seal on! Ei, vaata vasakule, vaata, mis seal vasakul pool on...»

Mäed seisid alles viimaste pilvekahlude hõlmas ja loojakule kalduva päikese längus kiirte kullas. See vaatepilt erines märksa sellest, mida ma oma esimesel rännakul Ätšišhole olin näinud. Küll on tore, kui iga mäkketõus nii palju uusi muljeid hakkab andma!

Näitasin turistidele vaimustatult kauget Fišti koos Oštega, lähedast Tšuguši ja Aibgad, ning ... tahtsin just veenma hakata, et siit on võimalik ka merd näha, aga heitsin enne veel pilgu sinnapoole ja nägingi selgesti sinavat horisondijoont ja taevaranda. Seal ta siis oligi, kahtlemata oli see meri! Veel üks rõõm, mis eelkõige just mulle kuulus, mis mulle nii vajalik oli «peremehelikuks» kindlustundeks, et meri tõepoolest siia ära paistab. Selle kauge vaatepildi ilu rõõmustas meid samamoodi, kui mägede kummalised nägemuspildid.

On juba hilja. Hambad plagisevad külmast. Kasutan juhust, et resümeerida:

«Noh, seltsimehed, edasi enam «miskit ilusat põle». Läki tagasi.»

Naerame oma sügavamõttelist prohvetit Temistoklest meenutades.

Turismibaasis tuleb meile vastu murelik Engel. Ta on Atšišho kohal möllanud äikest jälginud ja endale meie olukorda kujutleda püüdnud. Aga meie oleme tagasi, erksad ja endaga rahul. Meie jaoks on saun kuumaks köetud ning õhtusöögi asemel maitsev ja rikkalik lõuna valmistatud.

LUMISED MÄED

Enne selle aasta viimast Atšišhole tõusu möllas kolm päeva maru. Kohalikud elanikud kinnitasid, et sel ajal sadas mägedes lund. Saabus esimene selge hommik. Astusin õue ja valgus lausa pimestas. Mitte üksnes kaugetel mägedel, vaid ka Aibga kõigil püramiididel, mis olid juba peaaegu paljad olnud, sädeles nüüd värske lumi. Terav ja räige valendus kiiskas marutuultest puhtaks pühitud lasuursinise taeva taustal. Kes oskas arvata, et need mind niigi lummanud mäed veel kaunimaks võivad muutuda?

Järgmisel hommikul läksin uuesti rühmaga Atšišhole. Alles sulamata värske lumi hakkas meile juba kaljurahnuga lagendikul silma, «luigekaelte» metsas oli seda laiguti paljudes paikades, aga alpiniite kattis ühtlane lumelinik.

Viisin ka selle rühma jugade juurde. Ei jõudnud ma veel ringigi vaadata, kui üks turist juba mööda libedat kaljuseina üles ronima hakkas — just neid asatanguid

pidi, millel ma ise alles hiljuti olin rippunud ja oma kergemeelsuse eest karistuseks värisenud. Karjusin talle: «Ronige kohe alla!» Aga kus tema! Muudkui hoovas end ikka kõrgemale ja, haaranud järjekordsest astangust kinni, oligi juba teisel pool veejuga. Seejärel hüüdis täiest kõrist, aga meie kuulsime teda läbi veemüha vaid hädavaevu:

«Siin on tore, tulge kõik siia!»

Olen erutatud ja kirun ennast hooletuse pärast. Ülejäänud turistid ei mõista mu rahutust, kõrvalt vaadates pole tolle mehe olukord põrmugi nii hirmus. Juba hakkabki ta tagasi tulema. Teeb ühe sammu, siis teise. Aga ta jalad libisevad ja värisevad, mees surub end terve kehaga vastu kaljut, otsib kramplikult kätega kohta, mille külge haakuda, ja prantsatab äkitselt alla — mitte selles paigas, kust mina hüppasin, vaid kõrgemal ja joale lähemal. Mees kukub umbes kolme meetri kauguselt joa kõrval olevast kaljunukist mööda ja prantsatab otse selgesse vette, millest teravad kivid läbi paistavad. Mul kisub süda krampi. Kuid pisitilluke sinava veega bassein joa all osutub niivõrd sügavaks, et sinna kukkunud mees üle pea vette kaob, samas kohe pinnale tõuseb ja kahe-kolme kroolitõmbega kaldale jõuab.

Kaldale tuleb mees küll läbimärjana ning jäisest veest ja külmast kühmus, aga täiesti tervena ja naerul näoga. Kas ma peaksin t e d a noomima? Noomida tuleks mul eelkõige iseennast, et ma turiste silmas ei pidanud. Võtame mehe riidest lahti, ümberringi alles sulamata, värskelt sadanud lumi. Hõõrume teda ja igaüks annab talle midagi enda seljast. Varjame meest naiste pilkude eest ja vääname ta püksid välja. Hea, et kõik veel niigi lõppes ...

Selle sügise viimane matk Atšišhole. Milliseid vaatepilte see meile pakkus! Kõik oli uutmoodi — kõik mäed olid hõbedaga kaetud, olid marmorkujudeks muutunud ja paistsid seetõttu veelgi uhkematena, puhtamatena ja võimukamatena.

September on läbi. Lõpeb ka hooaeg turismibaasis.

Olen nüüd kuu aega tööd teinud ja Engelile väga tänulik selle eest, et minu töömehe-elu nii poeetiliselt algas. Ta kutsub mind veel tagasi. Olen nõus, aga ei oska kujutleda, kuidas ja millal see võimalikuks osutub. On ju mul ees hoopis teine elu, teised plaanid ja eesmärgid. Kas see

kõik siin all ja ka seal kõrgemal, Krasnaja Poljanast ülalpool, üksnes muinasjutt ei olnud?

Viimasel õhtul enne minu ärasõitu astus Niina klaveri juurde (ta oli näinud mind vahetevahel sellel klimberdamas) ja palus, et ma üht ja teist tuntud romanssi mängiksin. Mängisin neid kuulmise järgi, muidugi ei võinud ma partii õigsuse eest vastutada. Siis tellis Niina Šemahha valitsejanna aaria. Põhimeloodiat sellest on kerge mängida, aga koloratuurset osa?... Niina palus pisut madalama tooni võtta ja hakkas siis ootamatult laulma. Kuidas ta laulis!

Niinal on tugev ja mahe lüüriline sopran, mida ta vabalt valitseb. Ta laulab väga tundeliselt. Püüan tasahilju teda säata, aga koloratuursete trillerite ajal vaikin üldse, et mitte laulu «määrida». Meloodia on kutsuv, igatsev, ahvatlev, trillerid sädelevad hõbedaselt nagu lumi mäetippudel. Kuid Niina katkestab äkitselt laulmise, hakkab köhima ja sööstab pisarsilmi talle läheneva Engeli rinnale. Meie, see käputäis tema laulust lummatud inimesi, oleme hämmastunud ega tea, milles on asi. Vladimir Aleksandrovitš lohutab Niinat kaua ja saadab ta siis nuuksuvana koju.

Järgmisel hommikul jutustab Engel mulle, et Niina olnud konservatooriumi lauluklassi üliõpilane ja et arstid keelanud tal tuberkuloosi pärast edasiõppimise. Niina lootnud Krasnaja Poljanas paraneda. Eilne laulmine olnud talle katseks ja nüüd on Niina ahastuses. Jah, siinne kliima on tuberkuloosihaigetele liiga rõske. Ega siis jahimajakeses organiseeritud kopsuhaigete sanatoorium asjatult nii lühikest aega eksisteerinud ning hiljem täiesti tervete inimeste puhkekoduks muudetud.

Mind viib Krasnaja Poljanast ära viimase ekskursiooni-rühma autobuss. Engel ja Niina seisavad, käed hüvastijätuks üles tõstetud.

Kas ma lahkun siit võidetuna? Jah, seda ma olen küll, sest ma ei pääsenudki ju ei Kardõvatši ega Ritsa äärde. Kuid olen võidetu veel teiseski mõttes, olen Punase lagendiku poolt lummatud ja jään nüüd alatiseks selle austajaks. Muidugi sõidan ma siia veel kord tagasi ja käin siis ära ka kõige kaugemate ja kõige ligipääsmatumate järvede ääres. Minust saab veel võitja!

TUNNE OMA MAAD

Siin vaikivad iidsest ajast varemed,
murelipuud.
On näinud need mäed küll võitlust,
küll verd,
küll valugi muud.

RÄNNAK MINEVIKKU

TÄIDELÄINUD UNENÄGU

1934. aasta kevad. Moskvas veeres elu omasoodu. Otsekui kauge unenägu meenus mulle veel haruharva Punane lagendik, mis polnud mulle näidanud oma kauneimaid aardeid — kaugeid järvi, kuid oli sellegagi, mida ma näha sain, alatiseks mu südame võitnud.

Õpin Moskvas. Tegelen asjadega, mis mägedest ja turismist väga kaugel on. Ma ei nimeta eriala, mida mulle siin õpetati, sest ei taha seda halvustada. On ju selles palju head ning paljudele saab see veel saatuseks ja elu mõtteks. Aga veel on olemas üks väga tähtis tunne — kutsumus. Ja kõige paremgi eriala, mis kutsumusega ühte ei lange, võib muutuda kaugeks ja ebameeldivaks, töö ise aga viljatuks.

Oma fakulteeti astusin ma kutsumuseta. Otsekui hüpnoosi all, alludes traditsioonile, et kohe pärast keskkooli lõpetamist tuleb kõrgemasse kooli astuda, pole tähtis millisesse. Aga selgus, et palju tähtsam on, et elukogemused sulle sisendaksid, millist tegevusala valida, — siis see ka innustab ja haarab sind ning lubab sul unustada piirid töö ja eraelu vahel.

Mele kursusel «vedas». Seoses instituudi põhjaliku reorganiseerimisega anti soovijaile võimalus eriala vahetada. Tuleviku valik oli jällegi minu enda otsustada jäänud.

Kuhupoole mind siis tõmbas? Kas kirjandusse? Ent millest võiks kirjutada pooliku haridusega üliõpilane, kes üleüldse veel elu ei tunne?

Ebamäärasus ahistas. Oli piinlik vanemate ja sõprade ees. Ja üsna ootamatult juhtus midagi sellist, mis mulle korrapealt kõik selgeks tegi. Ma ei karda veidrikuna

näida ja jutustan kõigest nii, nagu oli. Lahendus ilmutas end mulle ... unes! Jah, unes ja sealjuures mingi müstikata ja ebausklike enneteta.

Nägin unes ... Punast lagendikku!

Tundmatu tuleviku üle mõtteid heietades ei tulnud kaua und. Milliseks puhkuseks oli pärast seda end unes näha kauni loodusega Punasel lagendikul, heasüdamliku Engeli seltsis, Mzõmta koskede ja kiltkivikaevanduse juures ning Atšišho mõõtmatutel avarustel: ma justkui töötasin jällegi seal, juhatasin ja innustasin kedagi, vaidlesin Hustiga, otsisin eksinuid ...

Ärkan ja tunnen, nagu oleksin end selges jõevees puhtaks pesnud. Olen õnnelik, olen nagu kodus käinud. Eks ole see ju minu Punane lagendik, kus mind nii vajatakse, kus ma kasulik saan olla, kus ma paljusid saan abistada!

Kui selge nüüd kõik on. Kuhu ma ometi olin püüdnud minna, ei tea, millist kutsumust endale sisendada, kui just seal oligi minu tõeline koht, minu tee ja mu saatus ...

Kirjutan kohe Engelile — arvatavasti pole ta mind selle poolteise aasta jooksul veel unustanud.

Ja ühel ilusal päeval avangi Krasnaja Poljana templiga ümbriku. Engel on mind tööle võtnud ... turismibaasi metoodikuna, mis tähendab koguni ametikõrgendust. Asi on otsustatud, ma sõidan.

Kuid nüüd pole ma enam naiivne romantik, kes väikese kohvri ja lagunenud kingadega teele asub. Muretsen mägironija saapad ja seljakoti, kateloki ja kompassi. Ostan suuremõõtmelisi Kaukaasia kaarte ja uurin neid siis nii usinasti, et võiksin neid detsimeetrite kaupa peast kopeerida.

KINGITUD LIND

Hakkan Lenini raamatukogus ahnelt Punast lagendikku käsitlevat kirjandust ja vanu reisiteatmikke lugema. Kui palju selle kohta juba kirjutatud on! Neelan artikleid botaanika ja geoloogia alalt ning loen läbi raamatu kiltkivide kohta. Iga artikli lõpus on aga uus nimestik uute allikmaterjalidega — uued niidid juhatavad mind alles tundmatute raamatute ja vanade ajalehtede juurde.

Uute allikmaterjalide otsimine on samuti loominguline töö, isegi omamoodi uurimus!

Juba esimesed sammud sellel teel annavad väga täht-

said andmeid, mida Krasnaja Poljana ekskursioonijuhid nähtavasti ei tundnud. Kas ei pakuks näiteks turistidele huvi Punase lagendiku praegu juba unustatud tšerkessi nimi Kbaade? Või kuidas saab mööda minna sellest, et kogu Kaukaasia sõja lõppu tähistab mitmete Vene väesalkade ühinemine just siin, Punasel lagendikul!

Üht fakti teise järel avastades said selgeks paljud minu enese ja mu kolleegide ebatäpsused ja otsesed vead. Kui osavalt Kleopatra Vassiljevna Medovejevka* küla nime Tšvežipse jõe oru meerikkusega oli sidunud! Aga selgus, et medoveideks ehk medosjuideks nimetati abasiini (tšerkessi-abhaasi) hõimusid, kes varem Punase lagendiku rajooni ja selle ümberkaudseid orgusid asustasid. Kahtlasena tundus ka Mzõmta «pööraseks» tõlkimine. Vanadel kaartidel, artiklites ja ettekannetes kirjutati Mdzimta, Midzimta, Mezjumta** ja lõpuks isegi Medzjumta. Viimane nimetus lähenes juba niivõrd samadele medosjuidele, et tekkis oletus, kas just nendest ei tuleks alustada Mzõmta*** nime ajalugu. Oli selge, et «pöörane» on siin täiesti kohatu.

Tundsin nüüd, kuidas tõeline uurimistöö mind huvitama hakkas — olgu see pealegi esialgu vaid algallikate otsimine ja tundmaõppimine. Alles Moskvas viibides süvenesin ma selle piirkonna ajaloo üha uutesse üksikasjadesse, rändasin mõttes läbi veel seni käimata marsruudid, sain juurde teadusele tuginevaid andmeid taimestiku ja loomastiku, looduskaitseala ja selle majanduse kohta. Endastmõistetavalt peab kodu-uurija seda kõike teadma ...

Milline rõõm oli leida andmeid sellegi kohta, millal esimene vene inimene Punast lagendikku külastas! «Russki Vestniku» peaaegu veeuputuseelne komplekt 1864. aastast sisaldas väga haaravaid ja huvitavaid «Kaukaasia ohvitseri märkmeid», mille allkirjaks oli tagasihoidlikult T-täht. Selle tähe taga peitus vene luuraja parun Tornau. Mägilaseks riietatult oli ta suutnud mereäärse Tšerkessimaa südameni jõuda ja Punasel lagendikulgi juba 1835. aastal ära käia.

* *Meg* — vene keeles «mesi». (*Tõlk.*)

** Porutšik Rodionovi kaart 1838. aastast.

*** Aga kas ei mainitud Mzõmtad ühes antiikses allikas Musta mere jõgede hulgas Midzigoni nime all, millest samuti nagu medosjuid läbi kumaksid? Bütsantsi saadik Zemarhh nimetas türklaste juurest tagasi tulles Lääne-Kaukaasia mägilaste hulgas ka mingisuguseid mizimiane, mis kõlaliselt samuti medosjuidega sarnaneb.

Engel oli meid vaid Punase lagendiku mineviku üksikute lehekülgedega tutvustanud. Nüüd oli minu ees palju algallikaid, järk-järgult rullus lahti kogu sündmuste ahelik ja sai selgeks, et Engeli jutustatud episoodid olid vaid väikeseks säbarlainetuseks Musta mere äärse Kaukaasia Venemaaga ühendamise ajaloos, see ajalugu ise aga oli üksik tormi-iil terves tragöödiate ajastus, mida kogu Kaukaasia sõda endast tegelikult oli kujutanud. Oli käimas suur ajalooline protsess — igipõline võitlus üha kasvava Venemaa ja sultani Türgimaa vahel. Venemaa võimsus suurenes võistluses tugevate läänеriikidega, kel poleks samuti midagi olnud kannakinnitamise vastu Musta mere kallastel, kuid esialgu sõdisid nad «võõraste kätega», ässitades Türgit ja mägilasi võitlusse Venemaa vastu.

Juba Ivan Groznõi valitsemise ajal õli Venemaaga ühinenud märkimisväärne osa Adõgeest ja tšerkessidele lähedane Kabarda. Türklaste ja pärslaste laastavate rünnakute vastu palusid venelastelt kaitset ka grusiinlased ja armeenlased ... Samal ajal spekuleeris Türgi küüniliselt mägilaste rahvusliku iseseisvuse taotlustega ja ässitas neid vastuhakule, muutes nii terved rahvad sisuliselt etturiteks Türgi ja Venemaa vahelise võitluse malelaual.

«Kas Euroopa võib ükskõikselt pealt vaadata, kuidas Must meri geograafiliselt venelaste omandiks muutub?» kirjutati Lääne-Euroopa ajalehtedes.

Neil aastatel, kui mina seda kõike lugesin, hakkasid ka ajaloolased ise alles üsna areldi sellest rääkima, et Kaukaasia ja Venemaa ühinemisel oli progressiivne tähtsus. Kuid sellised mõtted võisid muidugi vaid sündmuste käiku valgustavate allikmaterjalidega tutvumisel tekkida.

1829. aastal, kuus aastat enne Tornau retke, sõlmiti Adrianoopoli rahu Venemaa ja Türgi vahel. Järjekordse sõja kaotanud Türgi oli muude kaotuste hulgas sunnitud lahti ütlema ka «õigustest ja pretensioonidest» Musta mere äärsetele valdustele, kuigi ta tegelikult nende maade omanikuks kunagi ei olnud saanudki. Venemaa omandas juriidilise aluse enda kindlustamiseks rannikul põhja pool Suhhum-Kaled*, mis venelaste poolt juba XIX sajandi algul oli hõivatud.

* Mitmeid abhaasi nimesid hakati alles hiljaaegu kirjutama kohalikule häädusele vastavalt: Gagra, Suhhumi. Kirjeldatavatel aegadel tavatseti öelda ja kirjutada Gagrõ, Suhhum; «Kale» tähendab türgi keeles «kindlus».

Ent Kaukaasia loodeosa mägilased ei tahtnud seda õigust tunnistada. Ka türklaste kindlusi olid nad vaevu talunud ja andameid sultanile nad peaaegu üldse ei maksnud.

On teada tähendusrikas vestlus, mis šapsuugide vanema ja vene kindrali Rajevski vahel peeti. Rajevski selgitas šapsuugile, et sultan kinkinud mägilased venelastele. Šapsuug vastas selle peale uhkelt:

«Ahaa! Nüüd sain aru.» Osutas siis läheduses oksal istet võtnud linnule ja ütles: «Kindral, ma kingin selle linnu sulle, võta ta endale.»

«Sultan pole meie peremees olnud ega saa meid ka loovutada,» ütlesid Musta mere äärsed tšerkessid.

Vene väed arendasid operatsioone, mida tol ajal «oma alamate rahustamiseks» nimetati. Tõsi küll, peamised sündmused toimusid pikka aega siiski idas, kus möllas sõda Samiliga. Kuid türgi salakaubavedajad püüdsid varustada mägilasi relvadega alles «rahustamata» Musta mere rannikuala kaudu. Venelased hakkasid ka läänes tegutsema. Otsustati piki Musta mere rannikut kindluste liin rajada. Need paigad olid alles metsikud, asustamata ja läbi uurimata. Tihedad metsad, liaanide rägastikud, läbipääsmatud puhmastikud, järsakud. Mandri poolt mere äärde pääsemisele ei saanud veel mõeldagi. Otsustati tegutseda mere poolt küljest.

1830. aasta juulis tegi Vene eskaader dessandi Gagrõ karniisi juures, järgneva kahe aasta jooksul rajati kaks kindlust põhja poole. Juba rannikuala vallutamise esimestel sammudel põrkasid venelased Musta mere äärsete mägilaste vastupanule. Erilist sõjakust ilmutas ubõhhi suguharu, kes elas Hamõši (praeguse Hosta), Sotšipsõ ja Sahhi kallastel. See sõjakus polnud juhuslik. Ubõhhidel oli oma mereäärsest asukohast palju kasu ja tšerkesside hulgas tunti neid kui esmajärgulisi Türgiga kaubitsejaid. Vene kindlused aga olid kauplemisele otseseks ohuks ...

Ubõhhid ... Püüan kujutleda neid inimesi, kes tšerkessidest hoopis erinevat keelt kõnelesid ja nüüd maa pealt kadunud olid. Mustad habemed ... Kõrgetipulised mütsid ... Sihvakad mehed, «herilase» moodi peened taljed. Neil peeti ilu ideaaliks seda, kui küljel lamava ubõhhi vöökoha alt kass võis läbi lipsata.

On seda kõike siis Punase lagendiku kodu-uurijal vaja teada? Jah, sest õige sageli olid ubõhhide võitluskaaslasteks just Punase lagendiku medosjuid.

Rannikuäärse liini kindlusteś oli elu raske ja hirmus. Siia määramist peeti võrdseks surmaotsusega. Soldateid ja ohvitsere varitsesid kõikjal tšerkesside kuulid. Inimesi vaevas malaaria*. Toiduainete ja abivägede kohaletoomine oli võimalik vaid mere poolt küljest ja sellega kaasnesid alati relvastatud kokkupõrked. Pole midagi imestusväärset, et isegi mõnede kindluste müürid ehitati paekividest, mis veeti kohale... mere kaudu Kertšist, aga ümberringi oli ehituskive külluses! Väga sageli tuli tšerkesside ägedaid rünnakuid tagasi tõrjuda.

TORNAU LÄHEB PUNASELE LAGENDIKULE

Just sellisel ajal võetigi nõuks Tšerkessimaa südamesse piilur saata, kes neid paiku uuriks. Valik langes parun Tornaule, leidlikule ja vaprale ohvitserile.

Juba enne ülesande täitmisele asumist kogus Tornau hulgaliselt andmeid paikade kohta, kuhu tal tuli minna, ja neis elutsevate suguvõsade, sealhulgas ka Punase lagendiku tšerkesside kohta. Tornau teadis, et atšipsoud**, aibogad*** ja tšužgutsad «Mdzimta, Psou ja Mtsa» (arvatavasti Matsesta), aga samuti ka Psho (praegu Pshu) ülemjooksul olid tuntud medoveide nimetuse all. Inimesi arvas Tornau «Medovejevkas» leidvat mitte üle kümne tuhande****. Ta kirjutas Punase lagendiku vanade asukate kohta järgmist:

«Teed ei olnud tol ajal ohutud. Bomborõ ja Suhhumi vahel tegutsesid sageli röövlid Pshost ja Atšipsoust, kahest sõltumatust abasiini suguvõsast, kes Bzõbi ja Mdzõmta allikate juures kõrgetel mägedel elutsesid... Raske oli end nende eest kaitsta, seda enam et kõik eelised olid

* Vene kindlused paiknesid mägise ranniku jalamil jõgede soistel suudmealadel, ainsatel lagendikel, kuhu mägilased kunagi elama ei asunud, vaid üksnes kaubaladusid ja sadamaid rajasid. Mägilaste auulid asusid kõrgemal ja merest kaugemal, malaariast nakatamata paikades.

** Teiste allikate järgi ka veel ahtšipsou, ahtšipshu. Kas mitte sellest pole tuletatud praegune Atšipse? Aga türgi rändur Evlia-efendi, kes 1641. aastal läbi Musta mere maade reisis, meenutab teiste Lääne-Kaukaasia «mässuliste meeste» hulgas ka Mzõmta ääres elavat ahtšisi suguvõsa. See on seni üks iidsemaid kirjalikke tõendeid endisaegse Punase lagendiku elanike kohta.

*** Aiboga — Aibga iidne hääldus. Küllap ei tähendanud Aibgagi Kleopatra Vassiljevna kiuste mingit «kaunitari».

**** Tornau kirjutab veel üheteistkümnest tuhandest džigetist, kes elasid Gagrõ ja Hosta vahel, ja kümnest tuhandest sošalasest — sellest sõnast kostab juba läbi kaasaegne Sotši.

mägilaste poolel. Tihnikusse pugenud, ootasid nad lagedal teel rändajaid, tapsid neid oma peidukohast ja ise suurde ohtu sattumata röövisid nad paljaks.»

Gagrõ kindlusest Raudsete väravate karniisi mööda, mida džigettide valvepostid tulistasid, ranniku põhjapoolsele alale minek ei olnud siis mõeldav. Tornau otsustas Tšerkessimaale jõuda põhja poolt. Ta läks mäekuru kaudu Abhaasiast Kubani basseini, võitis Väikese Laba ääres enda poole tšerkessi vürsti Karamurzini ja too nõustus Tornaud mägilase riietuses mere äärde viima. Samal ajal oli Karamurzinil külas kaks medovei tšerkessi — üheksakümneaastane ätt Masraduk Maršani oma seitsmekümneaastase poja Seferbeiga. Neid pühendati samuti Tornau rännaku saladustesse, olid nad ju Karamurzini südamesõbrad. Muidugi muutus risk selle tõttu veelgi suuremaks.

Medoveide naiivsed vanemad pidasid oma ligipääsmatute lagendike tutvustamist ümberriietatud Vene ohvitserile isegi kasulikuks. Nad olid nende ligipääsmatuses veendunud ja oletasid, et kui venelased oma silmaga näevad, kuivõrd kindel mägilaste kaitse selles maakohas on, siis kaotavad nad igaveseks isu vallutada nende piirkonda.

Kui Tornau mäekurult alla Atšipsou poole laskus ja tohutu suure pöögipuu all puhkas, sooritas ta neis paigus esimese «tsiviliseeritud eurooplase» patuteo — lõikas puu kooresse noaga oma nime.

«Milleks seda teha,» ütles talle vana tšerkess. «Keegi sinu kirja siit ei loe. Mööduvad sajandid, enne kui venelased seda siin näha saavad.»*

Tornau taipas hästi tema poolt läbitud veelahkmeala tähtsust. Ta kirjutab, et põhja suunas «voolab siit Väike Laba, lõuna poole aga Mdzimta».**

Täiesti äratuntav on Tornau kirjelduses ka Bzerpi karniis, mis põhja poolt tulijat ootamatult jalge ees avaneva Kaukasuse lõunanõlva panoraamiga üllatab. Atšipsou äärde laskuv rada näis Tornaule järsuna ja paljudes kohtades soisena. Tõepoolest, soiseid paiku on Pseašholt Atšipse poole laskuval rajal tänapäevalgi veel küllalt.

* Ajalugu näitas, et need «sajandid» kestsid 29 aastat. Kuid lugedes Väikese Laba väesalgast, kes 1864. aastal sama mägedevahelist rada mööda Punasele lagendikule laskus, otsisin ma hoolikalt vihjet selle kohta, kas Tornau pealdis venelastele silma alla sattus.

** Nüüd me tunneme asja juba täpsemini: Pseašho mäekuru all sünnivad vaid Väikese Laba lisajõgi Uruštен ning Mzõmta veelgi väiksemad lisajõed Psluhh ja Bzerpi.

PUNANE LAGENDIK 1835. AASTAL

Kas polnud Punase lagendiku kodu-uurijale hinnaliseks leiuks järgmised read Tornau kirjeldustest:

«Kaukaasia on rikas looduse ilu poolest, kuid mulle meenub vähe paiku, mida maalilisuse poolest võiks võrrelda Mdzimta oruga. Org läbib 35-verstase vahemaa Kaukasuse Peaahelikust Mustade mägede harjadeni (nii nimetab Tornau Ahtsu mäeahelikku — *J. J.*), mis kulgevad paralleelselt mererannaga, ja seda piiravad kahest küljest kõrgete ligipääsmatute kaljude read, varjates Atšipsoud põhjast ja lõunast. Selles sügavas nõos voolab kiirejooksuline Mdzimta, mis oma teel arvutu hulga koski moodustab. Kummalgi pool jõge on laiali pillutatud majade ja hüttide kobarad, mida ümbritsevad tumeda rohelusega aiad, viinamarjaistandused, maisi- ja hirsipõllud ning sametised aasad. Mida rohkem jõgede kallastest eemalduda, seda enam asendavad ehitusi ja ülesharitud maatükke põlismetsad, mis mägede külgi palistavad ja punakatele sakilistele kaljudele naalduvad. Mustade mägede kaudu, mis jõele teed mere suunas tõkestavad, tungib jõgi läbi kitsaste kaljuste väravate, mis moodustavad vallutamatu läbipääsu edela poolt küljest.» (See on Ahtsu kuristiku esmakordne mainimine. — *J. J.*)

Tornau kirjutab edasi, et medoveid «pole küll jõukad karja poolest ja neil on vähe põllumaad, kuid see-eest on neil küllaga puuvilju käes: virsikuid, aprikoose, pirne, õunu, mis ületavad oma suuruse ja mahlakuse poolest kõik taolised puuviljad, mida Musta mere rannikul võib kohata. Mäed on kaetud kastanipuudega, mis annavadki elatist suuremale osale vaesemast elanikkonnast, kellel tihtipeale hirsist ja maisistki puudus käes. Elanikud kuivatavad kastaneid talveks, keedavad neid siis vees ja söövad või või piimaga. Atšipsous on suurepärane mesi, mida saadakse mägimesilastelt, kes kaljulõhedes pesitsevad. See mesi on väga aromaatne, hele ning kõva justkui peensuhkur ja üsna hinnatud türklaste poolt, kellelt medoveid just eranditult mee, vaha ja tütarlaste vastu neile vajalikke riidekangaid vahetavad.»

Nii kujukalt ja mitmekülgselt kirjeldas Tornau meile tolleaegse Punase lagendiku välisilmet ja seal elavate inimeste elutingimusi. Kohalike tütarlaste kuulsuse meenutamine pole samuti juhuslik. Palju ruumi pühendab Tornau

teda hämmastanud Atšipsou tšerkessitaride ilule. Esitan siin ühe katkendi.

«Kui olime hobused üle andnud, läksime kunahskajasse, kus teenijad askeldasid, meie jaoks vaipu ja patju maha laotasid ning koldesse tuld tegid. Selles kauges mägises maanurgas valitsesid veel patriarhaalsed tavad, mille kohaselt peremehe tütar pidi rännumeeste jalad puhtaks pesema. Kui olime meie jaoks valmis seatud paigas istet võtnud, tuli kunahskajasse noor tütarlaps, käterätik käes, tema järel kandis teenijatüdruk pesukaussi ja veekannu. Sel hetkel, kui tütarlaps minu ees peatus, viskas keegi tulle kuiva hagu ja ere valgus, mis üle kunahskaja levis, valgustas tütarlast pealaest jalatallani. Veel iialgi ei olnud ma kohanud nii hurmavat ilu, veel iialgi ei olnud ma näinud selliseid silmi, nägu ega pihta. Ma kohmetusin, unustasin, mida mul teha tuli ja aina vaatasin teda. Tütarlaps punastas, naeratas siis, ja kummardudes sõnatult mu jalgade kohale, valas neile vett, kattis need siis käterätikuga ja läks järgmise mehe juurde oma külalislahket kohustust täitma. Vahepeal oli koldetuli tuhmimaks läinud ning tütarlaps kadus nüüd tasahilju ja sujuvalt nagu viirastus ukse taha.»

Vahest on see kõik naljakas ja tühine: kas pole üksköik, kuidas nüüd juba kadunud mägilaste tütarlapsed välja nägid? Kuid need Tornau kirjutatud read liigutasid mind kummaliselt. Just nii kaunid pididki inimesed Punasel lagendikul olema.

Tornau arvamust mööda olid Atšipsou naised meestest hulga ilusamad. Nende mehed ja peiud ei olnud millegipärast kuulsad ei oma osavuse ega uhke rühi poolest, mis tšerkessidele tavaliselt nii omane... See-eest oli neil külluses teisi omadusi. Selle kohta kirjutab Tornau järgmist:

«Ilm oli imeilus ja kogu Atšipsoust õhkus rahu ja vaikust. Medoveid kasutasid neid hüvesid, mis tänu nende ligipääsmatule kodupaigale Kaukaasia teistes piirkondades üsna vähe tuntud olid; kuid see-eest röövisid nad ise tihtipeale teiste rahu, kui nad alla mere äärde Abhaasiasse ja mägede põhjapoolsele küljele laskusid, et seal iga ettejuhtuv inimene paljaks riisuda. Mägilaste hulgas tuntud röövlite reputatsiooni omades olid nad oma võimsate mägede piiridest väljaspool alalises ohus, et neid seal igasuguse halastuseta maha lüüakse. Üks päev enne meie

kohalejõudmist oli just nelja tapetud medovei surnukehad Atšipsousse toodud.»*

Mzõmtast sõitis ümberriietatud parun üle rippsilla kaudu, mis oli meisterlikult konstrueeritud «nööriga kokkuseotud lattidest, laudadest ja viinapuuväätidest». Taolisi sildu oli Tornau loendust mööda viis jalakäijatele ja kaks veoloomadele. Poleks paha, kui tänapäevased asukad mõnes asjas tšerkessidele järele jõuaksid — Punase lagendiku piirkonnas on praegu üle Mzõmta viivaid sildu hulga vähem!

Tšužipse orust läks Tornau üle «kõrge kaljumäe» — nähtavasti üle Ahtsu mäeaheliku. Seejärel aga jõudis Tornau «mööda täiesti mugavat teed» ning piki avarat ja metsast Mtsa (Matsesta) orgu mere äärde ja läks siis kallast mööda poole tunniga Sotšipsõni, kust ta Gagrõ poole tagasi pööras.

Ohtlik retk hakkas lõppema. Ohvitser hoidus kõrvale tulevasest Adlerist, kus tol ajal keegi Ared-bei** elas. Kõige kavalamaks osutus tšerkessi riietuses Gagrõ karniisi mööda minna.

Kui parun oli kindlusest kaheksasaja sülla kaugusel, kõmmutati teda suurtükikuuliga. Meeletult riskides ja vaevu nähtavate astangute külge haakudes jõudis Tornau siiski kindluseni. Kui ta oli oma nime öelnud, võtsid kaasmaalased teda suure pidulikkusega vastu.***

Milliseid algallikaid siis veel soovida, kui mitte esimese tunnismehe enda ülestähendusi. Tornau oli arukas ja terase silmaga inimene ning sealjuures veel andekas kirjamees, kes salamahti alles alistamata Musta mere ranniku läbi käis, seal tähelepanelikult ringi vaatas ja kõigest ilmekalt jutustada oskas.

---

* On huvitav, et Tornau nii üksikasjalikult Atšipsou tšerkesside poolt asustatud orgu kirjeldades kordagi selle peamise lagendiku Kbaade nime ei meenuta, mida kõik hilisemad autorid teevad. Võib-olla sellepärast, et tema peremeeste residents asus kõrgemal, praegustel Eesti lagendikel?

** Sellest on tuletatud ka Ared-ljar — üks esimesi Adleri nimetusi. Evlia-efendi kirjutas 1641. aastal Mzõmta jõe suudmes elavast arti hõimust ja nimetas selle hõimu sadamat Artlariks. Nähtavasti muutsid Vene sakslastest kindralid hiljem ühe nendest nimedest saksapäraseks ja sündiski Adler, mis saksa keeles tähendab «kotkas».

*** Pärast seda tegi Tornau veel ühe taolise rännaku juba väljaspool Punase lagendiku piirkonda. See lõppes kaheaastase vangipõlvega, mille järel ta vabastati. Mõlema retke kirjeldust võib originaalis otsekui haaravat romaani lugeda.

Tornau retk (1835) läbi tuleväse Punase lagendiku (Atšipsou, Kbaade) piirkonna

Tornau saadud andmed avasid paljuski Vene väejuhatuse silmad. Otsustati rannikuäärse kindlustuste liini rajamist forsseerida. 1838. aastaks oligi kogu rannik Vene kindlusi täis ehitatud. Sõdurid elasid neis nagu sunnitöölised, neid kurnasid palavik, alatoitlus ja lakkamatud kokkupõrked vaenlasega.

...Istusin päevad ja õhtud läbi joovastunult raamatukogus. Milline sündmuste, faktide ja kirjelduste ookean siin voogas! Täiesti võimatu oli oma huve üksnes Punase lagendikuga piirata! Alatasa selgus, et selle saatus on seotud naabruses asuvate paikade saatusega, kogu Kaukaa-

sia sõjakäiguga ja veelgi rohkem järjekordsete sündmustega maailma ajaloos.

Tundus, et mis ühist võis nendel paikadel olla näiteks Krimmi sõjaga aastail 1853—1856? Oli nii harjumuspärane seda oma kujutlustes vaid Sevastoopoli kangelasliku kaitsmisega siduda. Aga eks asunud ju Musta mere ranniku kindlusteliin samuti rindejoonel! Türgi dessandid maandusid Suhhumi all, Inglise-Prantsuse omad Tamani poolsaarel. Vaenlane blokeeris venelaste rannikuäärsed kindlused mere poolt ja isoleeris nad täielikult. Sellepärast võttiski väejuhatus vastu väga raske, kuid ainuõige otsuse: rannikuliin tuleb likvideerida, mida see Venemaale ka maksma ei läheks. Kõik kindlustused Gagrõst Novorossiiskini lasti õhku. Vene väed viidi ära. Lakkas olemast ka see näiline strateegiline piiramisrõngas mägilaste ümber. «Kingitud lind» — Musta mere äärne Tšerkessimaa — sai nüüd sultani-Türgimaa ja inglise-prantsuse vallutajate otseseks liitlaseks.

TÄHERETK

Pärast Krimmi sõja lõppu paiskasid venelased oma põhijõud võitlusse Šamili vastu, kuid ei unustatud ka läänt. Tsaari väed hõivasid uuesti mõneks ajaks mahajäetud Abhaasia.

Kindlustuste ehitamise kõrval rajati orgudesse ka kasakate staniitsasid. Ohvitseridele meeldis korrata vanasõna: «Kindlus on nagu kivi, torm võib selle ümber tõugata; staniitsa aga on taim, mis sügavuti juurdub.» Perekondadega otse rindejoonel elavad kasakad kaitsesid ühtlasi oma perekonnaliikmeid ja majapidamist.

Juba tol ajal seadis ülemjuhataja vürst Barjatinski eesmärgiks mägilased Lääne-Kaukaasia mägistest metsapiirkondadest ümber asustada. Ümberasujatele pakuti «igaveseks omandiks» avaraid steppe Kubanimaal. Aga just neil aastail levis Lääne-Kaukaasias otse pidurdamatu epideemiana türklaste propaganda. Türgi ei olnud kitsi lubadustega. Mägilasi manitseti venelastele mitte kuuletuma, tasandikule mitte ümber asuma ja tõotati neile äärmisel juhul isegi oma «külalislahkust».

«Türgimaa on teile lihaseks emaks, ta ei lase teile liiga teha, te leiate seal endale uue kodumaa, muhameedlaste

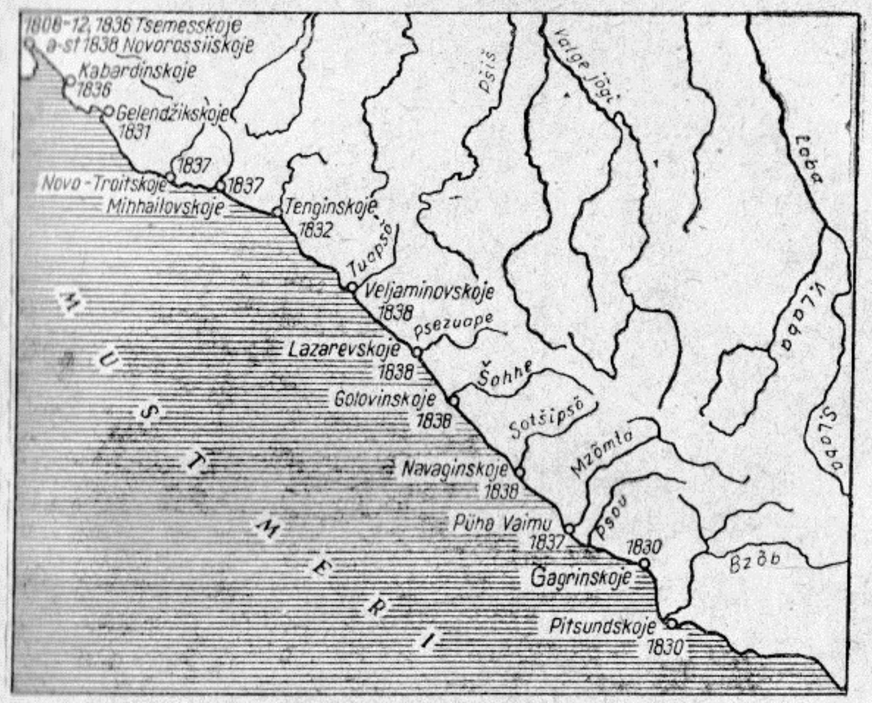

Vene kindlusteliin rannikul (1830—1854). *Nime juures kindluse rajamise aasta*

paradiisi,» keelitasid Venemaaga võitlevaid mägilasi Türgi agendid.

1859. aastal sai Šamil lüüa. Pärast ida alistamist paisati suur hulk vägesid lääne. Paljud tšerkessi hõimud — bžeduhhid, temirgojevid ja tunduv osa abadzehhe — ei lasknud end türklaste propagandast mõjutada ja nõustusid Kubani tasandikule elama asuma. Mõju avaldas siin ka esiisade eeskuju, kes sõprust Venemaaga «türklaste armastusest» enamaks hindasid, ning idapoolsete tšerkesside ja kabardiinide eeskuju, kes Kaukaasia sõjas juba ammugi Venemaa poolel kaasa sõdisid. Kuid Musta mere äärsed mägilased, eelkõige just ubõhhid, uskusid nende arvates ikka veel võimsasse Türgimaasse. Nad arvasid, et Türgile kuuletuvad ka Inglismaa ja Prantsusmaa, kes just Türgi sultani käsul tulid venelasi peksma . . .

1863. aasta oktoobris hõivasid Vene väed Goithi — mäekuru Tuapse lähistel — ja jõudsid järgmisé aasta märtsis mere äärde. 6. aprillil 1864. a. jõudsid nad endise Navaginskoje fordi riismete juurde ja rajasid sinna Sotši valvepostí, mis peagi nimetati ümber Dahhovi valvepostiks (väeosa auks, kes selle punkti hõivas). 13. aprillil tulid oma alistumisest teatama ka ahtšipshu vanemad Mzõmta ülemjooksult, kuigi Vene väed nende lagendikele ei olnud veel tunginud. Vene väejuhatus selle alistumise siirusse eriti ei uskunud ja tegi Kaukaasia asevalitsejale, suurvürst Mihhaile ettekande:

«Kõige mõjuvõimsamad ubõhhide perekonnad tulid oma alluvatega ... rannikule, olles enne seda ise oma auulid hävitanud. Džigetid ei suuda oma nõrkuse ja läheduse tõttu meile ilma ubõhhide abita mingit vastupanu osutada. Ainult Ahtšipshu ja Pshu elanikud, kes Mzõmta ja Bzõbi ülemjooksul raskesti ligipääsetavates kuristikes elavad, võivad veel oma metsikuses ja lootuse tõttu, et need paigad nii ligipääsmatud on, oma urkaid kaitsma hakata. Et nende arv aga 1000 perekonnanigi ei ulatu, siis vaevalt nende vastupanu pikka aega saab kesta.»

Näib, et kõik oli selge. Olukord ei nõudnud kuigi suuri sõjalisi pingutusi. Kuid Mihhail tahtis Kaukaasia sõda palju efektsemalt lõpetada, kui seda oli mingisuguste džigettide kapitulatsiooni vastuvõtmine. Sellepärast andis Mihhail piirkonna «ka väikestest kiskjatest» puhastamise ettekäändel oma vägedele käsu «jätkata liikumist varem ettenähtud kahest suunast: Kubani piirkonnast Kaukaasia Peaaheliku kaudu Mzõmta ja Bzõbi ülemjooksule ning neile vastu Kutaissi kindralkubermangust, nende jõgede suudmest».

Need «varem ettenähtud liikumissuunad» olid kavandatud juba 1864. aasta künnisel, siis kui paljud hõimud alles täies jõus olid ning kui «tšerkesside abistamise Trapezundi komitee» ja selle poolt läkitatud avantüristid aktiivselt tegutsesid. Muutunud olukorras ei olnud see nelja väesalga tulevase Punase lagendiku suunas liikumine — omamoodi «täheretk», nagu nüüd nimetatakse massilisi turismimatku, mis raadiust mööda ühte sihtpunkti kokku tulevad. — midagi muud kui teatraliseeritud ja muidugi mitte odav demonstratsioon.

Põhjapoolselt nõlvalt liikusid Punase lagendiku suunas kindral Grabbe väed.

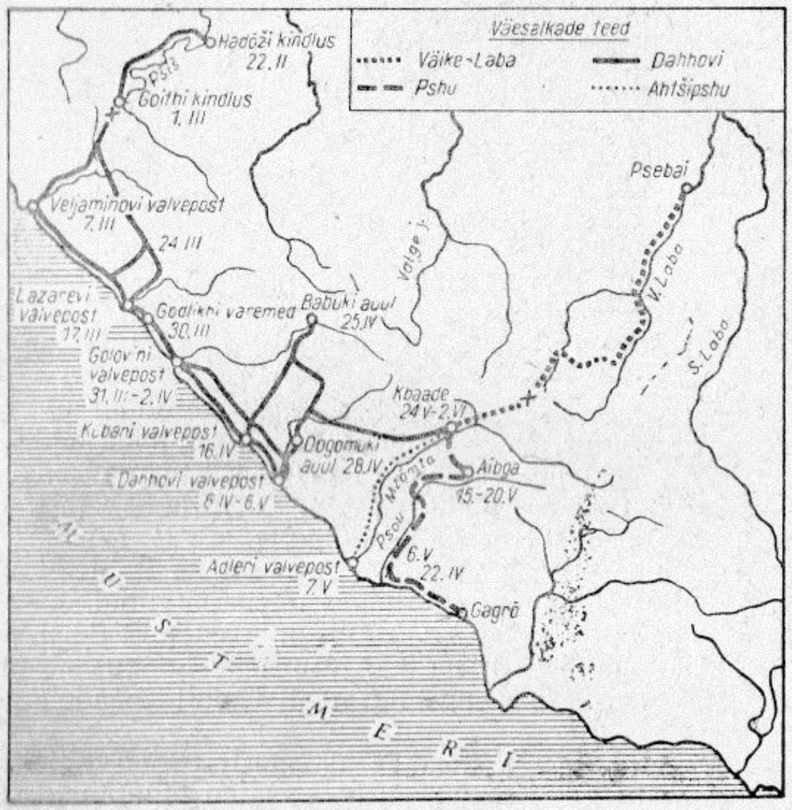

Vene väeosade liikumine Kbaade lagendiku poole 1864. aastal (punktide hõivamise kuupäevad on antud uue kalendri järgi)

On vaja teada, mida Pseašho endast maikuul kujutab, et mõista, kui raske oli kuuest jalaväepataljonist, kahest kasaka- ja ühest miilitsasotnjast koosneval väeosal kahe mäesuurtükiga sealt maikuu teisel poolel läbi pääseda.

Sel ajal on kogu Urušteni org laviinidest ummistunud, juba Tornau poolt kirjeldatud Bzerpi karniis aga kaob hoopis, muutudes kuni kuuekümnekraadise kallakuga jääseinaks.

21. mail oli Grabbe väeosal Alouse mäeaheliku nõlval tulevahetus mägilaste rühmaga. Ta kaotas tapetutena kaks soldatit ja teejuhi. Seejärel läbisid Grabbe mehed mäekuru paksu lume ja alustasid 24. mail esimestena laskumist Ahtšipsou orgu, Kbaade lagendikule.

Ahtšipsoulased ei osanud venelasi lumiste mägede poolt

oodata ja kinnitasid vastupanu osutamata juba 13. aprillil esitatud alistumisavaldust. Kaugel lõunas alustas 22. aprillil retke teine, kindralmajor Šatilovile* usaldatud väeosa. Kaks nädalat kulus sellel tee rajamiseks piki Gagrõ karniisi — Gagrõst Psou jõeni.

7. mail viis Šatilov oma väesalga piki Psoud ülespoole. Mägilased tõkestasid mäekurus tee barrikaadidega ja hakkasid 20. mail järsakutelt Vene väeosa peale tohutu suuri kive ja palke veeretama. Selle ootamatu «pommitamisega» tapeti kaksteist soldatit ja üks ohvitser, veel neli ohvitseri ja seitsekümmend «alamastmes» sõjaväelast said haavata.

Üksnes naaberväeosa abi, kes aibgalaste tagalasse ootamatu löögi andis, sundis mägilasi paaniliselt laiali jooksma.

Olles sel kombel kogu oru mägilastest «puhastanud», läks Šatilovi väeosa nüüd üle Aibga mäeaheliku ja jõudis veel samal päeval Kbaade lagendikule.

Käsu Punasele lagendikule minna sai ka Dahhovi väeosa kindral Heimanni juhtimisel. Neli pataljoni, kasakaja miilitsasotnja kahe suurtükiga liikusid piki Sotši jõge üles Atsi suunas, ületasid Ahtsu mäeaheliku, laskusid Tšvežipse äärde ja saabusid 31. mail samuti Kbaade lagendikule.

Kui sihitu too kohmakas demonstratsioon sõjalisest vaatevinklist ka ei olnud, jättis see laiali pillutatud mägilaste salkadele muidugi vapustava mulje. Müüt nende lagendike ligipääsmatusest varises kokku: nii kirdest, Kaukasuse Peaaheliku lumistelt aladelt, lõunast — Aibga suunast — kui ka läänest — Atšišho metsaste mäestikuharude poolt — laskusid Kbaade lagendikule Vene väed!

Oli jäänud veel viimane, neljas, niinimetatud Ahtšipshu väeosa. See asus teele Kutaissi kindralkubermangust kindralleitnant vürst Svjatopolk-Mirski juhtimisel omamoodi kaaskonnana asevalitsejale endale.**

Väeosa laaditi peale Suhhumis ja tuli kaldale alistunud džigettide juures Adleris. Liikunud piki Mzõmtad mõned kilomeetrid ülespoole, jäi väeosa laagrisse Mzõmta alu-

* Šatilovi väeossa kuulus 27 jalaväeroodu, miilitsasotnja ja 4 mäesuurtükki. Seda nimetati Pshu väeosaks, sest et Psou jõe nime tihtipeale ka Pshuna hääldati.

** «Kaaskond» oli arvukas. See koosnes kaheksast jalaväepataljonist, neljast miilitsasotnjast ja irregulaarse polgu sotnjast nelja mäesuurtükiga.

mise mäekuru ette Ahštõri asula juurde. Kaheksateistkümnendal mail jõudis siia ka Mihhail, kuid edasiliikumisest keeldus: tee ei olnud küllalt mugav.*

28. maiks jõudis asevalitseja Ahtsu kuristiku sissepääsu juurde, seejärel aga ületas mööda äsja rajatud teed** ka Ahtsu mäeaheliku. Alles 1. juunil jõudis viimane väeosa Kbaade lagendikule.

KAUKAASIA SÕJA LÕPP

Sel päeval oli Punasel lagendikul palju askeldamist. Väeosad, mis olid laagrisse jäänud kuhu juhtus, paigutati nüüd suurele lagendikule laiali nii, et keskele jäi avar ruum ülemjuhataja peakorteri, jumalateenistuse ja paraadi jaoks. Soldatid lammutasid ja põletasid tšerkesside hoonete viimaseid riismeid. Oli selge, et valmistutakse väga pidulikuks rituaaliks. Sõjamehed, kes olid suurtest ülevaatustest võõrdunud, puhastasid end, seadsid mundrit korda, sagisid edasi-tagasi . . .

Saabus 1864. aasta 2. juuni — päev, mida kavatseti pidulikult Kaukaasia sõja lõpetamise kuupäevaks kuulutada. Tulevane Punane lagendik võttis sel päeval oma külalisi süngelt vastu. Tihedad pilved katsid mägesid, justkui oleks Pseašho ja Aibga tippudel raske olnud seda võitjate triumfi pealt vaadata.

Ja siiski oli lagendik tore. Kui palju vägesid siia ära mahtus — aga ikkagi paistis see laia ja avarana. Lagendiku keskel seisid uhkelt kaks kõrget igipõlist nulgu — sellistest pole siin praegu enam jälgegi. Nende kunagi pühade puude varjus paikneski ülemjuhataja peakorter. Siin seisid suurvürst, tema kuus kindralit ja ohvitserid.

Umberringi keset lilledest kirendavaid niite paistsid tšerkesside hauad: kividest tahutud mälestussambad ja hoolikalt tehtud hauapaviljonid . . .

Karree läänepoolse külje moodustas Dahhovi, põhjapoolse Väikese Laba, idapoolse Pshu ning lõunapoolse Ahtšipshu väeosa. Kantsel asus lagendiku keskel kõrgel

* Just neil päevil abistas Ahtšipshu väeosa naabruses asuvat Šatilovi väeosa.

** Üks esimesi Sotši kodu-uurijaid A. A. Stark kirjutab, et see oli tee, mida mööda liikusid mitte üksnes jalavägi, ratsavägi ja mäesuurtükid, vaid seal sai sõita isegi suurvürst Mihhail Nikolajevitš.

kurgaanil. Keskele olid üles rivistatud Georgi risti kavalerid.

Kellalöögid kutsusid palvusele. Kõik võtsid mütsid peast. Üksnes tahtmatud pealtvaatajad — need tšerkessid-ahtšipsoulased, kes polnud veel jõudnud ümber asuda — seisid oma kõrgetes papaahades. Kõlas laul «Jumalat kiidame». Mürisesid suurtükikogupaugud, mida kaja lähedastes mägedes korduvalt matkis. Vaimulikud piserdasid pataljone püha veega ja pidasid tänujumalateenistust verise sõja lõppemise puhul. Palvuse lõpul ilmus päikegi nähtavale, mida võeti hea endena.

Paraadmarss tuli välja korratult. Paljud soldatid olid üle mägede ronimisest väsinud, haiged ja malaariast kurnatud, nii et uljusega nad küll silma ei paistnud. Pärast ülevaatust ja vägedele tänusõnade ütlemist kirjutas Mihhail Nikolajevitš alla ettekandele, mille pidi saama tema keiserlik vend:

«Mul on au Teie Kõrgust kuulsusrikka Kaukaasia sõja lõpu puhul õnnitleda. Nüüd ei jää mägedesse ainsatki alistamata hõimu. Eile tulid siia kokku vürst Mirski, kindralmajor Šatilovi, kindralmajor Heimanni ja kindralmajor Grabbe väeosad. Täna peeti kõigi väeosade osavõtul tänujumalateenistus. Väed on hiilgavas seisundis ega põe üldse mitte. Kaotused kõigi viimaste operatsioonide ajal ei ulatu saja mehenigi. Mihhail. 21. mail 1864. aastal*, Ahtšipsou.»

Nii sai Kbaade lagendik ajalooliseks paigaks. Nagu kirjutab A. A. Stark 1882. aastal, «andis suurvürst Mihhail Nikolajevitš kõigi Kbaade lagendikule kogunenud väeosade komandöride palvel jumalateenistuse paika tekkinud väikesele asulale selle õnneliku sündmuse mälestuseks nimeks Romanovsk.» Hiljem, 19. juulil 1898. a. see nimi taastati ja keiser andis sellele oma õnnistuse.

Üks Musta mere ranniku vanemaid kodu-uurijaid Pantjuhhov kirjutas ajalehes «Kavkaz», et venelased Kbaade lagendiku just siis Tsaarilagendikuks ümber nimetasid.

Millal seda siis esmakordselt Punaseks lagendikuks nimetama hakati? Seesama A. A. Stark, kes külastas Punast lagendikku esimest korda juba 1871. aastal ja leidis sealt eest abielus soldatite asula, samuti vaid ühe suurtest nulgudest, siis veel Romanovski nime «pilamise» üle

* Dateeritud vana kalendri järgi.

ei kaevanud; aga kui ta üheteistkümne aasta pärast, 1882. aastal sinna tagasi tuli, ei olnud tema truualamlikul pahameelel otsa ega äärt. Selleks ajaks olid Punasel lagendikul juba kanna kinnitanud kreeklased — ümberasujad Stavropoli piirkonnast. Stark manab tuld ja tõrva kreeklastele kaela — küll selle eest, et nad põlise nulu, mis tervet lagendikku ehtis, maha olid raiunud, «et sellest oma viletsate hüttide tarvis laaste kiskuda», eriti aga veel selle eest, et nad Romanovski nime ei hakanud kasutama. Stark pahandab:

«Suur au, oma valitsejate nime saamise au, mis sellele asulale osaks langes, on sellelt nüüd ära võetud! Ja kelle poolt? Mingisuguste kaltsakatest pooltürklaste-poolkreeklaste poolt, kes omavoliliselt siia elama asusid ja samuti omavoliliselt selle ajaloolise paiga Krasnaja Poljanaks ümber nimetasid. Ja niisuguse mittemidagiütleva nime järgi tuntakse seda paika praegugi.»

Torisev Stark on ärritatud, et isegi pärast Romanovski linna nime kinnitamist tsaari poolt 1898. aastal «jätkavad muulased võidutsemist ning isegi valitsuse posti- ja telegraafiagentuur kannab Krasnaja Poljana nime. Imelik küll!»

Niisugune asjaolu oli tingitud sellest, et linnaks veel välja kujunemata Romanovski piirides eksisteeris edasi Krasnaja Poljana küla, mis oli selle nime all ka kõigis ametlikes instantsides registreeritud.

Surnult sündinud «Romanovsk» ei löönudki läbi, aga Starki kõrvale «mittemidagiütlev» «Krasnaja Poljana» jäi kindlalt püsima. Seda nime lausuvad helluse ja armastusega asula kõik elanikud, ja teeb rõõmu, et see nimi alatiseks selle kauni paigaga ühte jääb.

Starki ei pahandanud mitte ainult see, et asustatud punktidele vanad tšerkessi nimed tagasi anti («Dahhovsk muutus Sotšiks, Svjatoduhhovsk Adleriks... Lihtsalt häbi!»). Ta kirjutas:

«Iga topograaf, maamõõtja ja turist näeb vaeva, et enese arvates täpseid jõgede ja mägede nimetusi leida. Aga milleks ja mille nimel? Need otsingud viivad selleni, et igal mäel ja jõel on mitu metsikut ja mitte ainsatki vene nime. Meremeeste Nugai-Guss* muutus Šugusiks, viimas-

* Merekaartide Nugai-Guss on vist Tšuguši naabruses asuva mäetipu Nogai-Kušhi («nogai karjamaad») moonutatud nimetus. Hilisematel kaartidel on see veelgi veidramaks moondunud: «Nagoi Koški («alasti kassi») mägi».

tele viieverstalistele kaartidele on ilmunud uus nimi Tšuguš, aga mõned tšerkessi karjused nimetavad seda veel Abagoks, Tõbgaks ja Dzitakuks*. Õieti tuleks see nimetada Aleksander II mäeks, teine — Mihhaili mäeks, kolmas aga pühakute Konstantini ja Helena mäeks**.

Kaugemale pole enam võimalik minna! On õnn, et Starki poolt väljanaerdud «topograafid, maamõõtjad ja turistid» ikkagi täpseid nimetusi püüdsid leida ja et Punase lagendiku mäed keisrite, suurvürstide ja pühakute nimedeta toime tulid!

Tohutu epopöana avanes mu ees võitlus Lääne-Kaukaasia pärast.

Üle poole sajandi valati siin verd. Üle poole sajandi püüdsid vabadust armastavad mägilased oma sõltumatust kaitsta — ei suutnud aga vastu pidada. Nende kaotus oli ühteaegu kaotuseks ka mitmele naabruses ja kaugemal asuvale riigile — neile, kes armastasid sõdida võõraste kätega ja kasutasid mägilaste võitlust omakasupüüdlikel eesmärkidel.

Venemaa sai Kaukaasia peremeheks. Muidugi oli see vallutamine ja vallutajaks oli despootliku isevalitsusliku korraga riik. Ent samal ajal, kuigi väga kalli hinnaga, said mäed vabaks türklaste ja pärslaste vallutusohust ning läänеriikide otsesesse või kaudsesse orjusse sattumise ohust.

Asjaolu, et võim Kaukaasia üle ühtedesse kätesse oli koondunud, kuigi need olid orjastaja sandarmikäed, aitas juba siis mägirahvaste poliitilisest ja majanduslikust killustatusest jagu saada.

Venemaa oli juba tol hallil ajal oma kultuuritasemelt kõrgemal järjel kui Türgi või Pärsia. Sellest kultuurist osasaamine tõstis Kaukaasia rahvaste ainelise ja vaimse elu taset. Venelased ei toonud siia üksnes orjust, vaid ka valgust — tõid siia Puškini ja Lermontovi, Tolstoi ja Gorki kirjasõna ning suure teaduse valguse.

---

* Abago, Tõbga, Dzitaku — kõik need eksisteerivad praegugi Tšuguši naabruses asuvate suurte mäetippude nimedena. Stark seob neid asjatult Tšugušiga.

** Vana kalendri järgi langes 21. mai, Kbaade lagendikul peetud jumalateenistuse päev, ühte pühakute Konstantini ja Helena auks peetava kirikupühaga.

Venemaa tuli Kaukaasiasse kui kapitalistlik, toorainet ahnitsev ja oma kasvavale tööstusele turgu otsiv riik. Mägilased, kes oma patriarhaalse kinnisusega maailma majandusest eemal olid seisnud, sattusid nüüd Lenini sõnade järgi naftatööstu rite, veinikaupmeeste, nisu- ja tubakavabrikantide riiki.

Venemaa orjastas Kaukaasia, kuid Venemaa aitas hiljem Kaukaasial ka kapitalismist vabaneda, üle tohutu pikkade ajalooetappide sajandite võrra ettepoole astuda ja alles hiljutisest sugukondliku korraga hallist minevikust eesrindliku ühiskonnakorraga olevikku üle tulla.

Fakte, millega ma raamatukogus Punase lagendiku ajalugu uurides tutvusin, millegipärast üheski reisijuhis ei meenutatud, ei kohanud ma neid ka teistes Musta mere ranniku kohta kirjutatud uutes raamatutes. Väga võimalik, et ranniku kodu-uurijad seda kõike ei teadnudki. Aga kas siis Punase lagendikuga tutvuvatel inimestel poleks huvitav teada saada, millised dramaatilised sündmused siin mitte kuigi kauges minevikus toimusid?

Eks tõmbunud just Punase lagendiku ümber koomale kõigi nende sündmuste rõngas, mis kindlusteliini ja Tornau retkega algas ning nelja armee kohtumisega lõppes. Aastatepikkuse sõja ühe kõige tähtsama etapi algus ja selle sõja lõpuleviimine on seotud Punase lagendikuga.

Süvenesin nendesse materjalidesse ja mu peas ladestusid üha uued plaanid tulevastest vestlustest turistidega. Lähen nendega Pseašhole ja jutustan siis, et see on Tornau tee, et siitkaudu läks Väikese Laba väesalk Kbaade lagendikule. Et Psou org oli viimane paik, kus mägilased osutasid vastupanu Šatilovile, et Tšuguši nimi oli Starki monarhistliku meelepaha objektiks. Ja kõik mäed ümberringi — eepiliste minevikusündmuste areen . . .

Alguses õppisin Lääne-Kaukaasiat r u u m i l i s e l t tundma. Nüüd kerkis see minu ette veel ühes mõõtmes — ajas — ning muutus mulle veelgi lähedasemaks ja mõistetavamaks. Kas ei muutu need Musta mere äärsed supelrannad, kõik järsakud, metsad ja jõed veelgi kallimaks, kui sa nende minevikku tunned? Ja mitte ainult mulle. Teisedki selle piirkonna külastajad hakkavad möödunud aegu tundma õppides seda maad veelgi rohkem hindama ja armastama.

Kui sammud aastaid pikki, raskeid teid,
ja kõike kaunist meelde jätta võid,
siis mõistma, hoidma hakkad seda maad,
nii hellalt, hardalt teda armastad,
et jäägitult sa tema omaks saad.

ATŠIŠHO MÄEAHELIKU ALISTAMINE

ESIMESED ÄPARDUSED

Sotši on elavamaks muutunud: kõikjal ehitustellingud, augud ja vundamendisüvendid, õgvendatakse kaldaäärset maanteed ja rajatakse mugavat autoteed. Ja jälle Krasnaja Poljana autobuss. Aga nüüd vaatan ma kogu teed juba peremehelikult: tean nüüd asulate nimesid — Pervinka, Moldovka, Kazatši Brod. Tean, et maantee ei pöördu juhuslikult vasakule, veelahkmeaheliku poole: nii väldi-takse Mzõmta alumist kuristikku — Ahštõri mäekuru. Seal ongi see metsik põikine lõhe mere poolt esimeses pikuti kulgevas mäeahelikus. Kahju, et maantee piki seda ahelikku ei läinud. Turistid oleksid siis näinud maanurka, mis oma ilu poolest Ahtsule sugugi alla ei anna!

Olen rõõmus, et tunnen nüüd selles maakohas kergesti ära palju paiku, mida raamatutest olen lugenud või kaartidelt välja uurinud.

Lauge metsa all vilksatavad kreemikasroosade tüvede ja õhukeste kaharate lehtedega ahtakesed puud. Need on pukspuud — kuulsad «kaukaasia palmid». Kiirustan kõike seda jutustama ka oma naabritele, välimuse järgi turistidele, kes meie turismibaasi sõidavad. On hea juhus neile juba teel näidata seda, mida homme turismibaasis peetaval vestlusel tuleb meenutada.

«Pukspuu pole ahtake ja pisike kidurusest. Aeglast kasvu korvab selle puidu harukordne tihedus ja tugevus. See puu on nii raske, et vajub vees põhja. Pukspuust tehakse laagreid, kangastelgede süstikuid, klišeesid... Tsaariajal veeti Abhaasiast poole sajandi vältel välismaale üle viie miljoni puuda pukspuud...»

Golitsõnka mäkke tõusva teelooga ees peatab juht bussi ja soovitab kõigil veidi jalutada. Rõõmustan ja olen ühteaegu kohmetuses: mind peetakse juba ekskursioonijuhiks,

aga ma ei tunne seda teerada. Õnneks on ümberringi nii palju rohelust ja nii palju uudsust, et kõik aina imetlevad ega küsi midagi. Minu prestiiž on päästetud.

Umbes kakssada meetrit teerada mööda edasi minnes jõuame Ahštõri järsakute kohale.

Need on lubjakivijärsakud, kusagil siin meie jalge all aga asuvad salapärased koopad. Mzõmta looked on siit kuni mereni nähtavad. Milline ilu suurest teest vaid paari sammu kaugusel! Aga paljud kihutavad siit bussis mööda ega tea sellest midagi. Kui lihtne oleks maanteed järsaku servani laiendada.

Enne Ahtsusse jõudmist leian uue ettekääande giidi osas esinemiseks: meist vasakule jäävad Püha Kolmainsuse kloostri varemed. Minu jutustust selle kohta ei kuula mitte üksnes turistid, vaid ka teised reisijad, nähtavasti kohalikud elanikud. Võib-olla ei tea nemadki, et klooster rajati 1902. aastal preester Markianose poolt. Kolmekümneliikmelist mungakloostri vennaskonda meelitas siis sellest «ettevõttest» loodetav kasu — ehitati ju klooster tee äärde, mis «tsaari kuurorti» Romanovskisse viis. «Liiklus muutub siin elavaks,» arutasid mungad, «saabub nimekaid külalisi, küllap hakkame osa saama ka tsaari armulikkusest.» Kuid need lootused ei õigustanud end. Kuurorti ei ehitatud edasi ja see hakkas kiratsema. Mungad jäid kõrvalisse paika, mis oli teedest eemal, ja mingit külaliste voolu ei tulnudki. Oli vaja palehigis endale elatist hankida — metsa lõigata, aedade eest hoolitseda ja mesilasi pidada. Niisugune elu munkadele ei meeldinud, erakud jätsid oma kloostri sinnapaika ja jooksid laiali.

Jõuamegi mäekurule. Kui meeldiv on selle loodusest ja ajaloost rääkida, kui sa koos kuulajatega ise mäekurul asud! Siinsest tee ehitamisest jutustades tajun, et ma pole märganudki kohe mäekuru juunikuist ilu ja värskust — rohelised nõlvad on õitsvate jasmiinide valge vahuga lausa üle kallatud.

Keegi reisija osutab ülespoole, püstloodsetele kaljudele:

«Vaadake, vaadake!»

Mis seal siis on? Ja kus? Räägitakse mingitest pooleldi lahti murtud kaljurahnudest. Jah, olin samuti lugenud, et töölised jätsid maantee kohale kõrgete kaljude külge kaks murdrahnu. Ühed autorid kinnitasid, et seda tehti näitamaks, kui kõrgel inimesed tööd tegid. Teiste seletust

mööda jäid need rahnud kaljude külge sellepärast, et töölised sealt alla kuristikku olid kukkunud.

Mäletan seda küll, aga kiirel sõidul ei jõudnud ma neid rahnusid isegi märgata, ammu siis veel teistele näidata! See-eest jõuame peagi tunnelisse ning ma kordan Engeli jutustusi Hvostikovi retkest ja võitlusest Ahtsu kuristikus. Just siin selle mälestusmärgi ja pärna juures leidiski ju aset see kahekümne kaheksa punaarmeelase hukkumise tragöödia.

Kohalik elanik, kes autojuhi kõrval istub, kallab mind aga äkitselt justkui külma veega üle:

«Seltsimees, see jutt ei ole õige. Hvostikov ei läinud ainult Pseašhod mööda, vaid korraga üle kahe mäekuru — osa läks Pseašhod pidi, osa Aišhad pidi. Tal oli kakskümmend tuhat meest, Poljanas seisis aga üksainuke punaste pataljon ja sellelgi olid valged esimese salga — terve roodu — Estonkas kinni võtnud. Ja pole seegi õige, et Poljanast mäekuruni ilma lahinguta taganeti. Neitsi Pisarate* juures peeti lahing.

Teine lahing oli Kepša juures, siin kaotati palju mehi vangidena. Mingisugust reeturi abil tehtud ümberhaaramist ei olnud. Valged lihtsalt lasksid osa mehi maha tunneli taga, osa aga tapeti tunnelist ülalpool, pärna juures. Ja neid ei olnudki kakskümmend kaheksa, vaid kolmkümmend seitse meest. Kolmekümne kaheksas, Gussev, pääses tulema. Ta roomas meile Kepšasse, meie tohterdasime ja varjasime teda . . .»

See on juba hullem lugu kui kahe kaljurahnu silmapaari vahele jätmine.

Pomisen häbelikult tänusõnu, püüan ootamatu oponendi nime teada saada, viitan sellele, et sain oma andmed koduuurija Bersenevi käsikirjast. Kuid Kepša elanik ei vaevu mulle vastamagi.

Ette rutates ütlen, et rääkisin õhtul sellest keerulisest loost Engelile, kes mind rahustas: tema arvamust mööda võis sellel õiendajal arvude suhtes õigus olla, mis aga reetmisse puutub, siis küllap ei olnud see juhus, et just Kepša elanik seda eitas: seal võivad veel praegugi elada inimesed, kes selle looga seotud olid ja seniajani jälgi püüavad segada. Aga seda kõike sain ma alles õhtul teada: seni tuli mul nagu tulistel sütel istuda ja suu kinni pidada.

* «Neitsi Pisarateks» nimetati siin juba ammust aega koske, mis Kreeka silla lähedal järsakult maanteed piserdas.

Ma ei saanudki nüüd enam naabritele möödasõidul Kepšast Neitsi Pisaratest (seda näitas neile küll autojuht ise) ega Kreeka sillast rääkida . . .

Aeg-ajalt ilmuvad lähedaste metsaste mäeahelike vahelt nähtavale kõrged mäed. Nende hulgast tunnen ära vaid Pseašho trapetsi ja püramiidi — need sädelevad nagu sügiselgi lumest. Aga mis mägi sealt paremalt oma lamedat harja kergitab? Minult küsitakse, aga mina ei tea. Pöördutakse ühe teise kohaliku elaniku poole (minu seletused kummutanud sõitja on Kepšas maha läinud). Too ütleb enesekindlalt ja isegi mõneti üleolevalt:

«See on Aibga.»

Mis? See nüri ja kiilas mäetipp on Aibga? Punase lagendiku viie harjaga kaunitar? Ma ei julge aga vastu vaielda ega kahtlust avaldada. Äkki paistab Aibga siit tõesti nii ilmetuna?

Ei, see on isegi hea, et Punane lagendik mind täna nii paljude äpardustega vastu võtab! Uustulnukat, kes veel nii vähe seda maakohta tunneb, ähvardas juba oht iseteadlikuks muutuda või Kleopatra Vassiljevna kombel odavalt saadud eduga leppida. Aga vaja on veel nii palju õppida, uurida ja kõrvutada.

Ja olgu see kes tahes, kas või tänane kriitik kohalike elanike hulgast, ka selline allikas tuleb piirkonna ajaloo kohta andmete kogumisel ära kasutada.

SOBINOVI TORN

Engel võtab mind vastu asjalikult ja ühtlasi murelikult. Ta külvab mind sõna otseses mõttes nõuannete ja käskudega üle. Tema turismibaas on tühi, mullused ekskursioonijuhid on laiali jooksnud. Pole ka Niinat — neiu sõitnud kusagile Rostovi kanti ja Engel on ta silmist kaotanud.

Metoodiku kohuseks on sissejuhatavaid vestlusi pidada, «metsikutele» turistidele matku organiseerida, juhendada ekskursioonijuhte (keda pole!) ja teejuhte, täiendada turismikabineti kollektsioone, skeeme ja marsruutide kirjeldusi . . .

Mis siis ikka, see on mulle meeltmööda. Ainult kas ma pole iga päev baasiga liiga seotud ja kas ei juhtu nii, et ma jälle Kardõvatši ega Ritsat ei näe? Ja kuidas toime

tulla ilma selliste botaanikuteta, nagu olid mind Atšišhole viinud Georgi Vladimirovitš või Koževnikov? Kes hakkab rühmi Atšišhole saatma? Temistokles, kellel «edasi enam miskit ilusat põle»? Kas võib lubada, et inimesed nii paljudest kaunitest vaadetest ilma jäävad, et nad siin oma teadmisi rikastamata ringi käivad? Ei või. Turismibaas peab endise kuulsusega töötama.

Asjaajamiste vahepeal lahendan ka probleemi, kus elama hakata. Oleksin tahtnud asuda «Tšaika»-nimelisse suvilasse, aga see ei kuulugi enam turismibaasile. Hüdroelektroprojekti (Mzõmtale elektrijaama ehitamine on nüüd reaalsuseks saanud) uurijate kontor on suvila enda alla võtnud.

Mulle meeldis ammugi musta gooti stiilis katusega kolmekorruseline valge suvila, mis kunagi ooperilauljale Sobinovile oli kuulunud. Seda maja nimetatigi «Sobinovkaks».

Sobinov käis veidi aega enne Esimest maailmasõda Krasnaja Poljanas ja hakkas seda maanurka armastama. Aastail 1914—1915 ehitati tema jaoks siia see poeetiline torniga villa. Jahilossi kombel liibus villa Atšišho mäeharu järsu nõlva eendile nagu rõdule. Võib kujutleda, kui kaunilt ja vabalt voolas laulja hääl selle suvila terrassidelt üle vaikse Punase lagendiku ...

Kuid Engel hoidis «Sobinovka» tube juhuslikele aukülalistele. Muide, suvilal oli ka veel torn, mis tegelikult neljanda korruse moodustas.

Palun Engelit, et ta lubaks mul selles suurepärases kuldnokapuuris elada. Tema naeratab:

«Kulla mees, seal pole ju ustki. Torni ei saa sulgeda.»

«On see minu jaoks siis nii oluline?»

Lähen mööda puutreppi üles. Seal on nelja ilmakaare poole avanevate akendega avar tuba. Neli akent — neli imelist pilti. Taamal sädelevad alles sulamata lumes Aišhad, siin on Aibga, kõrval aga kogu Poljana ja avar vaade piki Mzõmtad alla Ahtsu suunas. Milline nauding on küll elada siin, sõna otseses mõttes Krasnaja Poljana k o h a l.

Kolisingi sinna ja elasin toredasti selles uste ja lukkudeta tornis. Ja mitte keegi ei teinud mulle liiga ega petnud mind ... Ainult pilved külastasid «Sobinovkat» luba küsimata. Kui palju kordi õnnestus mul koidikul ärgates, kui kogu Punane lagendik oli ööseks orgu laskunud pilve sisse mähitud, kätega hatuseid udukahlusid püüda, mis otse aknasse piilusid ja kastena padjale langesid.

Esimene asi, mida ma turismipraktikas teha tahtsin, oli kõikide jalutusmarsruutide muutmine ringmarsruutideks.

Teel eesmärgile ja tagasi ei tohi turistid ainsatki kilomeetrit üht ja sama rada käia. Alustan ekskursiooni lähedastelt marsruutidelt ja lasen turistidel endil teeradu otsida. Viin nad Kreeka sillale, aga tagasiteel ei varja nende eest, et olen alles hiljuti nendesse paikadesse tulnud, ja ärgitan neid mõnele teisele teerajale pöörama, et uut ja huvitavamat rada leida.

Tihtipeale sattusid mu teekaaslased nii hasarti, et tundsid endid peaaegu maadeavastajatena, kes tundmatutes paikades endale teed rajavad, kuigi kõik toimus Krasnaja Poljana lähemas ümbruses.

Miks me turiste Kreeka sillale ja sealt tagasi just tolmust maanteed mööda viisime? Võib ju «Tšaika» juurest piki Raevukat jõge kulgevat maalilist teerada minna. See isemeelne jõeke vahutab, tema kohale kummarduvad puude võrad, moodustades rohelise tunneli. Tee on siitkaudu kilomeetri võrra lühem, aga hoopis meeldivam! Ja kui toredad on veel Mzõmta kärestikud, seal kus Raevuka jõe vood otsekui trampliinilt hüpates suudmes kaskaade moodustavad!

Aga ekskursioon Krasnaja Poljana ümbruses? Engelile meeldis seda «Tšaikast» kõrgemal asuva «Kulakovka» suvila juures platool lõpetada. Kuid tema viis ekskursante sellele platoole tänavaid mööda. Aga kuipalju elavam ja huvitavam on teine tee! See läheb turismibaasi juurest piki Lossioja. Koolimaja tagant viib sild üle Raevuka jõe, ja juba asula piiridest väljas kulgeb suurepärane karniisitee Atšišho mäestikuharu metsast nõlva pidi. Sellelt teelt on tore Krasnaja Poljanat ja Pseašho panoraami silmitseda. Ja tõusu pole üldsegi märgata. Platoolt alla «Tšaika» poole laskudes avaldavad turistid alati imestust, kuidas nad nii kõrgele jõudsid.

Ühe rühmaga võtan ette palju pikema otsimisretke mööda sedasama ülemist mägirada, ilma et me «Kulakovkasse» laskuksime. See on iidne, küllap veel tšerkesside aegne tee, mis viib Medovejevkasse. Liigume üksiku metsase mäetipu suunas, mida juba asulastki on näha. Mäekuplil on mets maha raiutud ja geodeedid on sinna oma triangulatsioonitorni püstitanud. Üksiku mäeharja

rübilt avaneb vaade Nunnajõe, meie Raevuka jõe sõsara orule. Ja kõik saavad aru, kui ka nimetut torniga kõrgendikku Nunnamäeks nimetada.

Mäerübil lahkume teelt ja pöörame vasakule. Viis minutit kõnnime piki mulluste lehtedega kaetud mäeharja ja olemegi torni juures — just sellist avarat vaadet vajavad geodeedid.

Taamal asuv Krasnaja Poljana on siit vaadates otsekui peo peal. Kasvanud ja otsekui kõrgemaks muutunud on mõlema Pseašho ja alpiniitudega Aišha ansambel. Aga kõigist Aibga püramiididest on alles jäänud vaid üksainus, esimene. Püramiidi parempoolne külg on metsast lage ja heleroheline. Nüüd on selge, millist kiilast mäge me bussist nägime. Hea, et ma tookord reisikaaslasele vastu ei vaielnud, kui ta seda mäge õigesti Aibgaks nimetas.

Tuleb endas erilist ruumimälu ja stereomeetrilist kujutlust arendada, et ette näha, kuidas ühe ja sama mäeaheliku välimus võib muutuda, kui seda erinevaist paigust vaadata. Need alpiniidud, mis Aibga paremal küljel paistavad, asuvad nähtavasti Krasnaja Poljana suhtes mäe tagaküljel.

Kallis Nunnamägi! Kuidas ma seda avarat vaadet sealt armastama hakkasin! Ei ole ju mina selle paiga avastaja, geodeedid tegid selle puhtaks. Kuid turistidele «vajalikuks» paigaks kuulutasin selle mina, ja kõigi nende sadade inimeste rõõm, kes ka järgnevatel aastatel seda hakkavad külastama, jääb alati mingil määral minugi rõõmuks. Pealegi on see ju mäetipp, mis sest, et väikene, aga ikkagi mäetipp. Ja ligipääsetav on see igas vanuses turistidele. Elatanud inimesed ja isegi südamehaiged jõuavad erilise vaevata siia üles tulla ja võivad siin naudingut tunda — eks nad asu ju Krasnaja Poljana k o h a l, olgu pealegi, et mitte just eriti suures kõrguses.

Ja otsekui kõrvaltvaates nägin ma end äkki ... kollektsionäärina!

Mida kõike inimesed ei armasta koguda: postmarke, tikutoose, münte. Lapsepõlves kogusin trammipileteid, hiljem juba kasulikumaid asju: taimi, maalide reproduktsioone, portreesid. Aga kas ei ole siiski õigem õlivärvidega maalitud maastike asemel reaalselt olemasolevaid maalilisi maastikke «kollektsioneerida»? Ja kas ma pole kohustatud täpselt tundma kõiki paiku, kust minu kallis Poljana niisama hästi või veelgi paremini näha on?

«Homjakovka» juurest mäerinnatiselt ... Tšaika platoolt «Kulakovka» all ... Lõunaplatoolt meteoroloogiajaama juures ... Nüüd siis ka veel Nunnamäelt ... Nii kasvab see minu hinnaliste maastike kollektsioon, mis mitte mingisugustesse raamidesse ei mahu! Ja see kollektsioon ei ole ka mõne ihne rüütli või spekulandi keldrites peidus. See kõik jääb inimestele, et nad ikka rohkem näeksid, rohkem teaksid ja täiuslikuma naudingu osaliseks saaksid. Kui tore Krasnaja Poljana veel Aibgalt vaadates võib olla? Kui palju rõõmusid olemata jääks, kui inimesed neid maastikupilte ei teaks ega näeks! Ei, ma käin ära kõigil ümbruskonna kõrgendikel ja võtan arvele kõik kaunid vaated, loon nendest ammendava kollektsiooni ja aitan nii tuhandeid turiste mitte raasugi vähem kui mõni kunstimuuseumi giid oma külastajaid.

Teeradu siin pole, puude tüvedest kinni hoides laskume Nunnamäelt Mzõmta poole alla. Niisugune treening kulub turistidele ära enne suuremaid tõususid. Siin saab inimesi proovile panna. Neid, kes juba sellel laskumisel pirisema kipuvad, ei saa Atšišhole kaasa võtta.

Libistame end koos mulluste langenud lehtedega mööda mäenõlva alla. Mõnel jalad värisevad, neile tuleb käsi ulatada — nähtavasti ei saa nad Atšišhole tõusmisest osa võtta. Peagi «maandume» karniisiteel, mis hirmuäratava järsaku kohal asuvale platsile viib. Oleme nüüd kõrgel maantee kohal (kuuleme autode tuututusi). Meie all kuristikus on Mzõmta jõgi ja Kreeka sild. See on jällegi üks efektne maastikuvaade minu kollektsiooni jaoks.

Nüüd juba enam teerajata edasi laskuda ei saa. Alistume rajale, mis meid peagi ümber järsaku tuttavale maanteekäänule viib.

Nii ongi suur ringmarsruut Krasnaja Poljana ümbruses üle vaadatud. Üks osa sellest — turismibaasist jahilossini ja laskumine Poljanasse — oli mulle juba esimesest hooajast tuttav. Nüüd ma siis tean, et seda tasub pikendada: võtta juurde retk Nunnamäele, laskuda Kreeka silla juurde ja sealt piki Raevukat jõge tagasi — asulasse. See on pikk teekond. Vanematele inimestele pole see vist jõukohane, aga noored turistid käivad selle maa heameelega maha.

Meeldiv on tunnetada, et ma ei allu enam varem väljatöötatud marsruutidele, vaid et ma neid nüüd ise koostan, täiendan, ise varieerin ja kombineerin!

Baasi saabub ka niinimetatud radiaalseid turiste. Neil on

kümnepäevased tuusikud, et baasist radiaalseid ekskursioone ette võtta. Kuid paljud neist peavad turismibaasi vaid puhkekoduks ega kavatsegi matkata. Meenutame neile siis, et nad on ikkagi turistid! Niisugused lühikesed ja lihtsad marsruudid on ju jõukohased ka kõige hädisematele nendest.

Püüan suunata turiste taolistele jalutuskäikudele omal käel ilma saatjata ja annan neile kaasa vaid põgusa visandi marsruudist. Juba esimesed sellised katsed andsid suurepäraseid tulemusi. Inimesed tulid tagasi, olles rahul nähtuga ja peale selle veel uhked, et nad iseseisvalt orienteeruda suutsid.

Kerged ja lihtsad marsruudid nakatasid inimesi turismiga tegelema. Pärast esimest iseseisvat matka palusid nad tavaliselt marsruudivisandeid teistessegi suundadesse. Esimesest edust virgutust saanud turistid kavatsesid, teekonnavisandid käes, isegi Atšišhole ja Pseašhole minna.

KAUGJUHTIMISEGA GIID

Tundsin nüüd, et sel kombel iseseisvalt liikuvaid turismirühmi instrueerides võin ma ka üksipäini, ilma ekskursioonijuhtideta, paljude turistidega toime tulla.

Ekskursioonide kaugjuhtimine! See oli midagi uut ja kandis juba esimestest sammudest peale üsna head vilja. Püüdsin inimesi ka kõrgemale mägedesse saata. Kui ma ise ilma mingi vilumuseta mägedes tee üles leidsin, miks siis minu instrueeritud turistid seda ei leia? Hakkavad nad ju kõike just nagu minu silmadega nägema!

Öeldud — tehtud! Juba hooaja esimesel tõusul alles varasuvisest lumest hallile Atšišhole asun ma silmamõõdu järgi teerada kaardistama. Jälgin silmapaistvaid objekte ja orientiire, kõike, mis ekskursante võib segadusse ajada. Minu enda turismialaste kogemuste nappus vist isegi aitab nende kahtlusi kergemini ette kujutada. Pärast Raevuka jõe ületamist tuleb hoiduda parempoolsetele teeradadele. Kannan oma joonisele kaks ohtlikku teelahet, Männikalju ja Raevuka jõe kahe ülepääsukoha latid. Kannan kaardile kõik teeraja käänakud, uurin järele kõik õgvendused. Juba ongi esimene karniis, kust avaneb avar vaade Aibgale, Ahhagile ja Poljanale. Nii ma skeemile märgingi: vaade Ahhagile. Kaljurahnuga lagendik, «luigekaeltega»

mets... Ülemistel lagendikel on parempoolsed teerajad väga ahvatlevad just laskumisel. Siia panen keelumärgid: mitte ära pöörata. Ei tea ma ju isegi veel, kuhu need rajad viivad. Järvekene, meteoroloogiajaam. Kannan ka vaateplatood kaardile. Miks neil nimesid ei ole? Vaja selles majapidamises kord luua! Lepin meteoroloogidega kokku (siin elab nüüd uus vanem abielupaar), et hakkame edaspidi nende mõlemat mäetippu Põhja- ja Lõunaplatooks nimetama. Lõunaplatoo kohale kirjutan: vaade Aibgale, Poljanale ja merele; Põhjaplatoolt aga Tšugušile, Fištile ja Oštenile...

Kaart on valmis! Tagasiteel kontrollin iseennast ja teen parandusi. Homme lasen esimesel turismirühmal samasuguse skeemiga siia tulla.

Väsimusest hoolimata valin õhtul välja ühe sümpaatse abielupaari, kes on koos minuga juba raske laskumise Nunnamäelt läbi teinud, ja keelitan neid saatjata Atšišhole minema. Joonistan neile peast marsruudivisandi, hoiatan väärade teeharude eest ja turistid, kes alguses justkui veel kahtlesid, jäävad lõpuks nõusse. Teen neile teatavaks ka mäetippude nimed, puude ja põõsaste liigid ja annan andmeid laviinide kohta. Hakkan neid inimesi otsekui nähtamatult saatma sel teel ja matkajaid isegi kaugjuhtimise teel meelespidamist vääriva materjaliga rikastama.

Lasen Engelil neile toiduained välja anda (alguses ta kahtleb — kas ikka võib seda lubada? — nii et tuleb tedagi keelitada), tellin siis köögis, et nad nende turistide lõunasöögi õhtuks jätaksid, hangin loa keelualale pääsuks, äratan nad hommikul ise üles, kiirustan neid takka ja saadan abielupaari teele, endal ärevus südames.

Päev möödub mul turismikabineti kordaseadmisega: riputan kiltkivitahvleid üles, maalin ekskursiooniobjektide loeteluga plakateid, koostan Krasnaja Poljana ja lähedaste marsruutide silmamõõdulise plaani, aga mõte kipub alatasa inimeste juurde, kes veel üldgi pole mägedes käinud ja nüüd, minu visand käes, läbi kaitseala metsa kõrgele mäeahelikule tõusevad. Kas nad leiavad õige tee üles? Kas nad üldse oskavad tagasi tulla? Ega nendega midagi ei juhtu? Ilm on küll selge ja isegi mööda igavesti niisket Atšišhod roomavad vaid üksikud eksinud pilved.

Söökla kärarikkal verandal süüakse õhtueinet. Laudade ümber istuvad alles äsja saabunud radiaalsete turistide rühma liikmed, kes juba teavad, et kaks inimest on saat-

jata ja üksnes kaardivisandiga mägedesse lastud. Ja kui need kaks siis nähtavale ilmuvad — ise rõõmsad, reipad, saadud muljetest elevil, mõistavad kõik, et nad tulevad Atšišholt. Verandal puhkeb aplausitorm.

Rändurid jutustavad sedamaid, mida nad nägid ja kus nad käisid.

«Kuidas kõik plaaniga ühte langes! Meid justkui talutati kättpidi,» rääkisid nad. «Saime kõigest aru ja nägime kõik ära.»

Tulemused ületasid minu ootused. Radiaalsed turistid, kes veel täna arvasid, et nad on kümneks päevaks «puhkekodusse» tulnud, ega mõelnudki mägedesse minekule, avaldasid nüüd õhinal soovi kohe hommepäev, ja muidugi iseseisvalt, Atšišhod külastada.

Hommikul läheb rühm teele. Mina olen jälle ärevil: eile oli neid kaks, aga nüüd on ilma saatjata mägedes viisteist inimest korraga! Kuid õhtul kordub kõik. Õhtusöögi ajal näeb järjekordne kohale saabunud turistide partii, kuidas viisteist inimest Atšišholt lauluga tagasi tulevad ja — küll ikka inimestel veab — teatavad, et nad on just nüüdsama laskumisel karu näinud!

Turismibaasis kujuneb eriline atmosfäär: saabujad hakkavad ise mägedesse kippuma ja ma tunnen peagi, et ma alles lubamatult vähe tean. Külalised võivad iga hetk marsruudivisandeid ka teiste mäeahelike kohta nõudma hakata. Järelikult tuleb kiires korras uusi teeradu otsida.

TÕSINE ÕPPETUND

Eelkõige on vaja Atšišho alistamine lõpetada — tean ma ju sellel kõige lähemal mäeahelikul vaid üht standardset marsruuti.

Juuni lõpupäevil lähen Sotšist tulnud ekskursioonijuhtide rühmaga Atšišhole. Need on kolleegid — nendega tuleb kõike jagada, mida tead. Need inimesed tõi kohale Sotši kodu-uurija Lev Nikolajevitš Bersenev ise. Ta võttis osa kodusõjast (kogu keha on tal armidega kaetud), oli Nikolai Ostrovski sõber. Bersenevi tööd Poljana kohta olin tunamullu käsikirjas lugenud, aasta tagasi ilmus see trükist. Nüüd võtab autor ise osa minu loengust, kuulab seda huviga ja kahtlevalt: selles on ju palju uut, palju niisugust, mida Sotši kodu-uurijad ei teagi.

Bersenev on vana jahimees. Sellepärast mind ei üllatagi, kui ta mõned ebatäpsused looduskaitseala loomade kohta minu jutus mulle kätte näitab. Teeb siin-seal parandusi ka minu poolt esitatud andmetesse kodusõja käigust Kaukaasias — on ju tema nende sündmuste elav tunnistaja ja kaasosanik olnud. Kuid Tšerkessimaa ja eriti Kbaade lagendiku ajalugu puudutavatele märkustele on mul ühtteist ka vastu seada. Vaidleme otse auditooriumi ees — Sotši ekskursioonijuhtidele on seda samuti kasulik teada. Näitan Tornau, Duhhovskoi ja Starki artiklite konspekte. Bersenev asub neid õhinal uurima ja neist hoolega väljavõtteid tegema . . .

Hommik on sombune ja paljud ekskursioonijuhid loobuvad retkest. Asun teele üsna väheste inimestega. Berseneril on kaugele arenenud tuberkuloos, selle mehe matkad kõrgetele mägedele on matkatud.

Nüüd, kus mul seljataga juba üle kolmekümne tõusu Atšišhole, on raske meenutada, millisel tõusul mis juhtus, missugune ilm oli ja millist rõõmu pakkusid vaated platoodelt, kuidas pilved neid vaateid rikkusid või kaunistasid ja lõpuks sedagi, millised teekaaslased olid. Aga teekaaslasi oli mitmesuguseid: küll innukaid, ümbruse ilu suhtes vastuvõtlikke, küll tusaseid, kes kibedasti kahetsesid, et nad «selle neetud mäe otsa» üldse ronisid. Kõige sagedamini mõtlesid nii «turistid vastu tahtmist»: inimesed, keda puhkekodutuusikute sildi all oli premeeritud turismibaaside radiaalmarsruutide tuusikutega. Üldine matkaõhin nakatas selliseidki «turiste», kuid juhtus ka nii, et premeeritu läks koos teistega ähkides ja puhkides mägedesse, puhkepeatuse ajal aga lõõtsutas ja torises:

«Küll on ikka preemia! Peaks neile endile säärase preemia andma!»

Tuli ette ka selliseid kitsalt sportlikus laadis turiste, keda huvitasid vaid kilomeetrid, meetrid ja kõndimise tempo. Nad jäid täiesti ükskõikseks maastiku ilu ja looduse mõistatuste suhtes. Sellisteks osutusid ka mitmed ekskursioonijuhtidest külalised. Minu plaan koos nendega uusi teeradasid välja selgitada ei köitnud neid põrmugi. Pidin tahtmatult mõtlema, et mis kodu-uurijad nad küll on! Mille vastu nad suudavad oma ekskursantides huvi äratada, millega neid köita? Nad on otsekui mehhaniseeritud mannekeenid, kellel sammumõõtjad jalgade küljes.

Tuli jälle sellesama teerajaga piirduda. Meil ei vedanud — mäeharja kattis udu. Õnneks otsustas enamik teekaaslasi juba meteoroloogiajaama juurest tagasi turismibaasi pöörduda ja ma jätkasin retke kõigest kolme reipa ja asja vastu huvi tundva noormehega. On ju joad ka uduse ilmaga toredad.

Meie visadus pälvis tasu. Joad on suve hakul vee- ja kärarikkad. Imetlesime alumisi kaskaade ja tõusime kõrgematele astangutele.

Kuidas küll mürinal alla pahisev vahune vesi võib ergutada, kuidas see meeleolu tõstab ja väsimustunde peletab. Tahaksid justkui midagi ära teha, kusagile tõusta, midagi saavutada . . .

Jätan teekaaslased kuristiku servale, mis alumiste jugade juurde viib, ja hakkan ronima mööda veerjat lumelaama — kangesti tahaks kas või pisutki kõrgemale pääseda. Lumi on tihe ja kärgjas, need kärjed moodustavad midagi astmete taolist. Kuid edasi läheb mäenõlv üha järsemaks, ma astun juba ebakindlamalt ja lõpuks tunnen alla vaadates, et mul on siin hirmus isegi seista, aga sellisest kõrgusest kukkumine ei kõlba küll kuhugi. Lumelaam möödub selle kõrval seisvatest teekaaslastest ja laskub astanguni, millelt alumine juga alla paiskub. Mõistan nüüd, et tegin vea: ronisin julgestuseta sellist järsku lumelaama pidi üles. Alpinistidel on see kahtlemata keelatud. Ronisid üles, olles unustanud omaenese reegli: enne nõlvale ronimist tee kindlaks, kas suudad sealt ka alla tulla!

Püüan paar sammu laskuda, aga see osutub võimatuks. Jalad värisevad ja libisevad just nagu mu hiljutistel hoolealustel treeninglaskumisel Nunnamäelt. Mu teekaaslased näevad all, et ma viivitan, ja hüüavad mulle lõbusalt:

«Põruta otse meie poole!»

Neil on hea öelda: «põruta». Järsust nõlvast alla vaadates hakkab pea pööritama, aga kuristik, millega see lumelaam lõpeb, ei tõota midagi head: ükski suusataja ei tahaks selliselt trampliinilt hüpata. Kuid juhtub nii, et just mõni sekund pärast järjekordset ettepanekut «alla põrutada» ma komistan ja kukun külili. Kraabin abitult kätega kõva konarlikku lumekoorikut ja tunnen, et juba ma libisengi mingi võitmatu jõu toimel jalad ees allapoole — viis, kümme, viisteist meetri — üha kiiremini ja kiiremini. On

vaja iga hinna eest seda sõitu pidurdada. Surun küünarnuki lumme, kuid see on väga tihe, teraline firn, kare nagu smirgel ja kõrvetab valusasti nahka. Kohe kihutan suure hooga mööda oma teekaaslastest, kes lumelaama kõrval seisavad. Kuid nad jooksevad üksteisel kätest hoides lumelaamale ja üks nendest viskub mulle peale, surudes mu keha valusasti vastu firni. Ajan enese vankudes püsti, teekaaslased naeravad, kuid mina suudan vaid virilalt muiata. Varrukad olid mul üles kääritud. Parem käsi on nüüd randmest küünarnukini marraskil ja hõõgub, nagu oleks kõrvetada saanud.

Nagu selgub, ei aimanudki seltsimehed, et ma kogemata libisema hakkasin. Neile paistis, et ma lihtsalt nende soovituse kohaselt talitasin ja «alla põrutasin», nemad aga püüdsid mu rahulikult üksteist julgestades otse «lennult» kinni, pärast seda kui ma juba ligi kolmkümmend meetrit täie hooga mööda lund olin libisenud. Tõsi küll, minu langemise tempo oli ka neid ehmatanud, aga alles nüüd nägid nad minu marrastuste järgi, et asi oli naljast kaugel.

Ma ei pidanud vastu ja läksin juba laugemat lumelaama mööda alla joaastangu juurde, kus firn lõppes. Neljakümnemeetrine järsak oli vapustav. Hilinenud hirmutunne pani mu südame läikima. Kas mul on õigust turiste omal käel mägedesse saata, kui ma ise veel selliseid rumalusi teen?

ATSISHO JA TSEILON

Turismibaasi veranda juurde tuli lihtsas ja otstarbekohases matkariietuses, tuultest ja päikesest pruunistunud näoga mees ja esitles end:

«Olen professor Puzanov, zooloog. Tulin just mööda Põhimarsruuti läbi looduskaitseala. Hobused ja varustuse jätsin Lõunaosakonna kontori juurde, peatuda aga tahaksin teie juures baasis.»

Olin loodusteaduste ja nendega tegelevate autoriteetide alal veel täiesti võhik. Sellepärast ei osanud ma aimatagi, et minu ees seisab üks meie maa silmapaistvamaid zoogeograafe, tuntud rännumees, kelle raamatute järgi mul veel õppida tuleb. Valvekorras oleva «võõrastemaja peremehe» normaalse külalislahkusega «teenindasin» külalist rea nõu-

annetega, viisin ta registratuuri, esitlesin Engelile, saatsin ta «Sobinovkasse» omaette tuppa ja lubasin veel hüvastijätul konsultatsiooni rajooni kohta. Professor keeldus sellest delikaatselt, kuid nõustus osa võtma lähimast retkest Atšišhole.

Sedapuhku mul vedas. Ivan Ivanovitš Puzanov tahtis veeta öö mäeaheliku harjal, et seejärel kogu järgmist päeva kasutada lindude kollektsioneerimiseks alpiinitudel (tal oli looduskaitseala luba «laskmiseks teaduslikul eesmärgil»).

Asusime teele pärast lõunat, kui mägi oma lauba juba tihedatesse pilvedesse oli peitnud. Lubasin professorile enesekindlalt, et õhtuks pilved kaovad ja et siis saame loojangut imetleda ... Tõsi küll, ma ei olnud ise veel õhtul Atšišhol viibinud, aga teadsin, et tavaliselt nii juhtub. Meiega tuli kaasa noormees, kes zooloogile linde laskis, ja keegi turist, Petjunin nimi, kuivetu ja tusane näpitsprillidega blondiin, kes end geograafiaõpetajaks nimetas.

Pärast Männikaljust möödumist sukeldusime õige pea tihedasse uttu. Tõusul ei hellitanud ükski maastikuvaade me silma. Petjunin hakkas torisema, et milleks üldse edasi minna. Kaljurahnuga lagendikul võtsin kõik oma võimed kokku, et võimalikult ilmekalt jutustada, kui suurepärane vaade siit ilusa ilmaga avaneb. Petjunin kippus mitu korda minuga vaidlema, väites, et metsavööndid ei vaheldu mägedes mitte nendel kõrgustel, mida mina nimetasin, vaid nendel, mis tema õpikutest mäletab. Professor astus minu kaitseks välja ja seletas, et vööndite kõrgus võib erinevatel nõlvadel muutuda — võib lõunapoolsetel, päikesepaistelistel veerudel kõrgemale tõusta, põhjapoolsetel, varjulistel nõlvadel aga allapoole libiseda. Petjunin hakkas ka professorile vastu vaidlema, hakkas mingite Alpidest ja Himaalajast võetud näidete varal professorile torisedes seletama, milline Kaukaasia loodus peab olema.

Olin neil aegadel ka maateaduses veel nii võhik, et ei suutnud otsustada, kuivõrd õiget juttu meie teekaaslane nii kaugetest mägedest rääkis. Mäletan vaid, et Ivan Ivanovitš Puzanov Petjuninit väga kannatlikult kuulas ja ainult üsna harva talle leebelt vastu vaidles, eriti Alpide ja Himaalaja asjus.

Oh kui nukker ja väsitav on selles rõskuses ronida — tahtmatult hakkad torisema. Jõuame ülemistele lagendikele, millel virvendavad väikesed järvekesed, meie ette

kerkib meteoroloogiajaam — aga juba saabub õhtugi, ilma et loojanguvärvidest ja maastikuvaadetest vähimatki märki oleks. Õhtuhämus muutub udu eriti rusuvaks, väsitavaks ja süngeks.

Ma lausa ahastan, et minu imeline Atšišho ja temaga koos ka mina ise nii kompromiteeritud oleme, ning püüan veel ikka oma teekaaslasi veenda, kui tore sellel mäeaheliku tegelikult on ... Kuid nüüd ei suuda ka Ivan Ivanovitš enam torisemast hoiduda:

«Teie, ekskursioonijuhid, olete kõik ühesugused — teid muudkui aga kuula. Missugusele mäeharjale sa ka ei lähe — ikka tõotatakse sulle ilusate sõnadega kõike kokku, aga tuled kohale — ja näha pole midagi. Mul oli juhus Tseilonil Aadama mäetipule ronida, seal olid samuti giidid, kes tõotasid kõige nõiduslikumaid vaateid, aga kui pärale jõudsime, siis istusime just samasuguses udus kui siin ... Kujutlege vaid, kui kahetsusväärne lugu, Aadama mäetipule ronid ju vaid kord elus ...»

Ootamatusest kohmetuna küsin:

«On see tõsi? Kas te tõepoolest olete Tseilonil käinud?» (Et mind mõista, peab teadma, kui uskumatutena kolmekümnendatel aastatel meie loodusteadlaste välismaised ekspeditsioonid tundusid, eriti veel sellistele haruldastele maadele nagu Tseilon.)

Oli juba täiesti pime, kui pilved lõpuks hajuma hakkasid ja imetore tähistaevas kõik meie kannatused korvas. Ivan Ivanovitšil polnud tahtmist ööd meteoroloogiajaamas veeta ja me tegime Põhjaplatoo lähedale lõkketule üles.

Alles nüüd sain teada, kui kaugetel maadel see mees oli käinud. Ta jutustas Malakast ja Jaapanist, Hiinast ja Singapurist, Araabiast ja Egiptusest, samuti oma Sudaanireisist kui millestki lihtsast ja tavalisest.

«Sellisest provintsist nagu Euroopa ei tasu rääkidagi. Selle pealinnad, head maanteed ning hotellid pakkusid loodusteadlasele märksa vähem kui Aasia ja Aafrika maad.»

Meile seni õpetusi jaganud Petjunin taipas lõpuks oma käitumise kohatust, kurtis jaheduse üle ja läks meteoroloogiajaama magama. Jäime nüüd Ivan Ivanovitši ja tema kollektoriga kolmekesi lõõmava lõkke äärde. Otse Šeherezade muinaslugudena kõlasid professori jutustused ekvatoriaalse looduse rikkustest, selle liaanidest ja palmidest, ahvidest ja krokodillidest. Aga minu jaoks oli kõige suu-

rem ime inimene, kes seda kõike näinud oli, reaalne ja elav reisimees.

Erilise elevusega jutustas Ivan Ivanovitš Tseiloni kuulsast talipotpalmist, sellest imepuust, mis vaid kord elus õitseb ja pärast seda kohe kuivab. Kuidagi kohmetult lisas professor:

«Olen sellest palmist isegi värsse kirjutanud . . .»

Ja ta deklameeris oma sonetti «Tseiloni kõige ilusamast palmist — talipotist».

«Tähendab, te olete poeet ka veel!»

See mees üha kasvas minu silmis. Milline õnn on nii palju reisida ja niimoodi endas ühendada kirge teaduse, reiside ja kunsti vastu . . . Nii palju näha ja seda kõike inimestele edasi anda osata! Ivan Ivanovitš jutustas, et oli hakanud värsse kirjutama alles küpses eas, kuid see oli pakkunud talle suurt naudingut ja et otsustavat mõju oli talle avaldanud tutvumine Krimmi poeedi Vološiniga . . .

Istusime kaua-kaua, peaaegu koiduni lõkke ääres ja deklameerisime üksteisele küll omi, küll võõraid värsse.

Lõikavalt jahedas öös pragises lõbusalt lõkketuli ja lõhestas pilkast pimedust. Taevas säras sädemete müriaadidest, Linnutee tolmust, Suure Vankri heledatest ratastest . . . Kahe tagumise «ratta» järgi võis kergesti Põhjanaela üles leida. Seda vaadates ütles Ivan Ivanovitš:

«Tseilonil on ta üsna madalal horisondi kohal, nii et vine tõttu teda õieti ei näegi . . .»

See inimene on näinud paiku, kus isegi taevas, meie põhjataevas, on otsekui külili keeratud, nii et Põhjanael, mis pooluse kohal seniidis ilutseb, seal hoopis horisondile toetub . . . Tähendab, need ääretult kauged maad ei eksisteerigi üksnes formaalselt õpikutes, vaid on täiesti reaalsed ja kättesaadavad . . .

ATŠIŠHO SÕLMES

Kuigi me öösel vaevalt kolm-neli tundi magada saime, olime hommikuks ikkagi külmast ööst erksad ja tundsime end uuteks tõusudeks tiivustatute, tugevate ja kergetena. Aga see jahe öö seal lõkketule ääres, kus räägiti palavatest maadest ja palmidest ning loeti Vološini ja Puzanovi enda värsse, tundus nüüd juba otsekui unenäona.

Petjunin, kes oli majas ööbinud, tuli sealt välja kirudes ja torisedes. Ta ei olnud samuti magada saanud, tuba oli ühtaegu nii külm kui ka umbne olnud.

Hommik mägedes. See on minu esimene hommik mäeaheliku harjal. Kui palju on siin virgutavat värskust! Mäetippude kontuurid näivad otsekui vermituina, alpiniidud on kastemärjad, ääretuna paistab siit otsekui silmapiiri kohale kerkinud meri . . .

Kui oleme lõkke ääres hommikueinet võtnud, liigume jugade poole. Bersenev oli juba turismibaasis mind elevile ajanud oma jutuga, et pärast meteoroloogiajaamas ööbimist jõuab ümber Atšišho ringi teha, käia ära peatipul ja laskuda mööda mäeaheliku läänenõlva, möödudes nõndanimetatud Kreeka palaganidest. Nüüd võib siis selle ellu viia.

Oime juba tunni aja pärast jugade juures ja hakkasime siis ülemiste kaskaadide kohalt vasakule tõusma. Salakavala lumelaama, mida mööda ma kord alla olin libisenud, jätsime endast paremale — leidsime rododendronite vahel midagi rajataolist ja jõudsime peagi jugade kohal asuva järsaku servale. Selgus, et me ei olnud veel Atšipse astmeliste tippude kõige kõrgemal korrusel. Uut lauget astangut piiras tagantpoolt niisama järsk kaljusein. Jõgi sööstis sellelt alla veel ühe joana. Tähendab, neid kaht jugade rühma, mida ma seni olin käinud vaatamas, ei tule lugeda mitte alumiseks ja ülemiseks, vaid alumiseks ja keskmiseks; ülemiseks võib ainult seda üksikut kaskaadi nimetada.

Nii algasid avastused. Pole mõtet seda kõlavat sõna karta. Muidugi ma teadsin, et kõik ümberkaudsed mäed on ammuilma avastatud ja kaartidele kantud. Isegi revolutsioonieelsetelt üheverstalistelt kaartidelt võib arvatavasti kõiki neid joaastanguid leida.

Ja ometi algasid just siin minu isiklikud otsingud, avastused iseenda jaoks, mida ma muidugi püüdsin võimalikult kiiresti muuta rõõmuks teistele. Iga mäetipp, platoo ja juga, mille ma iseseisvalt leidsin või siis ainult turismiobjektina arvele võtsin, oli väärtuslik avastus, tegi mind õnnelikuks ja tõotas rõõmu veel paljudele . . .

Kaskaadist allpool asuval platsil seisab millegipärast telk. Selles on kaks Medovejevka karjust ja sealsamas kõrval sööb ka lambakari. Selgub, et looduskaitseala selles servas on karjatamine lubatud.

Atšišhol olid medoveid juba vanasti oma loomi karjatanud ja tšerkessid olid seda isegi «Medosjui-Kušhiks» (medosjuide karjamaa) kutsunud.

Tõuseme veel ühele astangule. Üksiku kaskaadi kohal asub järskude seintega amfiteater, mis on lameda põhjaga ja mille kaljuste nõlvade all asuvad rusukalded. Taevasse kõrguv kaljuvaagen on nagu salapärase üksilduse maailm, pidulik ja karm. Juuni lõpul on see häil veel üleni lund täis. Lumelaamad laskuvad mööda mäenõlvu selle amfiteatri «areenile», ühinedes seal üheks suureks lumeväljaks. Siit saabki Atšipse alguse. Selle kaljuvaagna põhjast pole kuigi raske Atšišho peamistele tippudele tõusta. Kahju ainult, et nende ümber juba tihenevad udukahlud saalivad.

Kus me siis asume? Küllap saab seda mäeaheliku tippude järgi kindlaks teha. Krasnaja Poljana poolt võttes seisab meie ees Atšišho tagakülg. Tähendab, selle mäeaheliku Poljanast nähtavaid tippe tuleb siin tagurpidi loendada.

Otse meie ees on Zub, teine tipp vasakult, kui vaadata Krasnaja Poljanast. Sellest paremal on aga meie jaoks mäetipp, mis Poljana poolt vaadatuna on kõige vasakpoolsem. Aga on see siis üldse mäetipp? See on ju harjakujuline eend, mäeahelik aga pöördub täisnurga all kõrvale, eemaldudes Krasnaja Poljanast, ja jätkab sealjuures veel tõusu. Järelikult ei ole Poljanast Atšišho peatippu nähagi, see jääb tolle eendi varju! Aga meie näitasime alt seda vasakpoolset kõrgendikku nagu mäetippu!

Hea, et ma selles veel õigel ajal selgusele jõudsin. Kes teab, kas oleksime muidu oma retkelt õnnelikult tagasi jõudnud.

Rühime suurivaevu mäeharjale. Allpool ees on juba lauspilved, kuid kõrguse ja vaatevälja tõenäolise avaruse tunne jääb alles. Meie all on hirmuäratavad järsud kaljuseinad, mis kurjakuulutavalt udukahludesse kaovad. Astume hästi ettevaatlikult piki kuristiku serva.

Mis see siis on? Vasakul pool on järsk kaljusein, aga meist paremal jalge all haigutab sügav ja pikk, umbes neljakümne sentimeetri laiune lõhe. Tähendab... Tähendab, kogu see mäeaheliku serv on piki lõhet varisemas ja iga hetk võib paljutonnine kaljupank mäest lahti murduda. Ruttu siit minema! Võivad ju meie sammud selleks väikeseks tõukeks saada, mida ongi vaja, et see rippuv

pank lahti murduks. Kui tähelepanelik tuleb olla! Millised ootamatud ohud turisti kõrgel mägedes varitsevad!

Mäeharja kohal kisavad kiunuvalt mustad linnud — alpihakid. Aeg-ajalt kõlavad lasud: kollektor hangib Ivan Ivanovitšile linde — mitte ainult hakke, vaid ka jalge eest vuhinal lendu tõusvaid kaukaasia tetri.

Ronime kerge vaevaga mäeaheliku käänukohale. Siit viib juba varem meenutatud ja Krasnaja Poljanast mitte näha oleva tipu juurde mäeharja osa, mis on niivõrd lauge, et näib, nagu võiks seda mööda isegi jalgrattaga sõita. See tunne muide ei kesta kuigi kaua. Mäetipu lähedal tähelдan midagi kummalist: just nagu oleks mõni veidrik siia palju kive kokku tassinud. Mäeharja kõige kõrgemas osas on otse murdu suuri kive, justkui oleks keegi neid meelega üksteise otsa kuhjanud. Ka mäetipp ise osutub samasuguseks kivilasuks!

Ivan Ivanovitš seletab, et just nii näevadki välja mäeharja rusukallete kuhilad, see tähendab kõige tugevamate kivimite jäänused, mis lagunemisprotsessis on alles jäänud. Aga järeleandlikumad osakesed, mis neid kunagi omavahel sidusid, on vihmade ja tuulte poolt välja uhutud ja nõlvadest alla kantud. Tähendab, neid kive polegi kusagilt siia kokku kantud! Need on lihtsalt sellesama mäeharja kunagise veelgi kõrgema tipu varemed. Mäeahelikku kroonivad tema enda varemed!

Seisame Atšišho tipul. Mis sest, et udu varjab kaugusi — tunneme rõõmu ka puht sportlikust saavutusest: ei seisa me ju mingitel meteoroloogiajaama lähedastel küngastel, kus turistid tavaliselt käivad, vaid mäeaheliku kõige kõrgemas paigas!

Nüüd tuli laskumisteed valima hakata. Hägune udumass paistis kurjakuulutavana: kuidas selles küll teed leida? Kuidas vältida kuristike servale sattumist? Teekaaslastel oli juba kavatsus mäetipult otseteed alla minna, aga mina kartsin, et me ei satu siis mitte Raevuka jõe, vaid Nunnajõe või, mis veelgi hullem, Tšvežipse kaldale — eks ole ju nendegi allikad kusagil siinsamas, Atšišho tipu lähistel.

Engel jutustas kord turistidest, kes olid otsustanud Atšišholt rada otsimata alla minna: nägid allpool jõge ja oletasid, et iga veenire kindlasti Mzõmtasse suubub. See jõgi oli aga hoopis Atšipše, mille orus polnud ühtki rada ja mis oli ummistunud metsamurrust. See jõgi teeb kahe-

kümnekilomeetrise haagi mööda läbipääsmatuid ürgmetsi, enne kui ta kiltkivikaevanduse juures Mzõmtasse suubub. Eksiteele sattunud turistid said kõvasti vatti. Alles kolmandal päeval leiti näljased ja räbalates inimesed Atšipse keskjooksul üles looduskaitseala vaatlejate poolt, kes olid neid otsima saadetud. Neli aastat hiljem läbin ise selle raske radadeta piirkonna, õpin tundma jõeterrasse, ja mõistan, mida tähendab «allatulek esimest ettesattuvat jõeorgu pidi». Aga tookord, 1934. aastal, puudusid mul igasugused kogemused, meeles mõlkus vaid Engeli hoiatus ja mälestus vistrikulise näoga mehe eksirännakust ülemöödunud sügisel . . .

Niisiis, mingil juhul ei tohi esimesest ettejuhtuvast nõlvast alla minna. Teravnenud (kas vastutusest või?) ruumitajuga tunnetan, et meil tuleb tagasi minna peatipu astangule, mis Krasnaja Poljanasse paistab. Astume pikkade sammudega mööda «jalgrattarada». Peatselt olemegi astangul (mäehari pöörab siit järsult vasakule variseva panga ja Zubi poole). Püüan kujutleda selle mäeharja kontuure, mis diagonaalselt horisondi poole laskub — sama joont, mida Poljanast võib näha. Tuleb päris mäeaheliku harja pidi liikuda, et mööda jõuda nendest hirmsatest järskude seintega kuristikest, mis seal vasakul haigutasid. Sukeldume nüüd kurjakuulutavasse ja hägusesse uttu.

Liigume kolmekümnekraadise kallakuga ja teeradadeta nõlva mööda allapoole. Libiseme, vahetevahel isegi veereme, haarates kinni okkalistest põõsastest. Ootamatult selgub, et torisev Petjunin ei saa enam ilma meie abita ühtki sammu teha. Ta põeb kõrgusekartust ega ole võimeline laskuma. Vaene mees ei teadnudki, et tal selline viga küljes on, kui ta mäkke ronida otsustas. Kahekesi Ivan Ivanovitšiga peaaegu tassime teda samm-sammult mööda rohtukasvanud mäeveergu alla, ise suurivaevu jalul püsides.

Õitsvate ülaste ja nurmenukkudega alpiniit ei rõõmustagi meid, see on praegu vaid märg ja libe ning käimiseks ebamugav mäenõlv. Kas siis sellistel järsakutel ka loomi karjatatakse? Kasutame seda tähelepanekut, et oma teekaaslast ergutada. Aga tema muudkui väriseb ja veel vihastabki — kardab, et oleme ära eksinud, ja läheb nüüd veelgi rohkem ähmi täis. Mõistame küll, et see on psühhoos, aga temale seda juba selgeks ei tee.

Kannatlikult, saja meetri haaval liigume allapoole. Vist

on paras aeg vasakule pöörata? Jääme kuulatama, mis helid siia kostavad. Tihedas piimjas udus miski nagu tiliseb meist vasakul ja allpool. Jah, muidugi on need lehmakellad! Seal on kari, aga kusagil lähedal peavad siis ka palaganid olema. Sukeldume nüüd juba julgemini kurjakuulutavasse hämusse. Kümne minuti pärast olemegi Küüne juures, mis kõrgub mäeaheliku nõlval. Küüne all rübil on mingi kiviehitise varemed ja samas ilmub udust viirastusena meie ette lehm, kõlisev kelluke kaelas. Oh sa meie kallis teetähis!

Varemete juurest algab muidugi juba teerada. Umbes kolmsada meetrit allpool meid on koerte haukumist ja lehmade ammumist kuulda. Näeme veel pool tundi Petjuniniga vaeva ja jõuame laastudest hüttidega asulasse — siin ongi need Kreeka palaganid. Laskumisel oleme ka looduskaitseala piiri ületanud — see läheb just Küüne kohalt läbi.

See on kummaline maailm: lõkked suitsevad, lõhnab praetud sibula ja värske juustu järele. Siin on hämmastavalt palju inimesi. Vist ei elutse siin ainult karjused. Hüttide juures istuvad suitsetavad ätid ning õmblustöö ja kudumisega ametis olevad eided, siinsamas askeldavad ka lapsed . . . Igavavõitu argipäevad mööduvad siin justkui keset mingisugust piibellikku vaikelu ja küllap ka piibellikku arhailisust. Palaganide elanikud võtavad meid lahkesti vastu — nad ju teavad, et mäetipult udus teed otsida pole kerge asi.

Teeme puhkepeatuse, eelkõige just selleks, et Petjuninit rahustada ja teda tasakaalu viia. Küsime kohalikelt elanikelt, millega nad siin tegelevad. Saame teada, et karjatavad ja lüpsavad lehmi, teevad juustu ja löövad võid kokku.

«Miks teil siin nii palju rahvast on?»

«Eks see ole meil midagi kuurordi taolist. Vanad ja lapsed tulevad Poljanast siia mäekurule kogu suveks. Siin on väga hea puhata, hea värske õhk.»

«Missugusele mäekurule?»

«Sellele siin.»

Asula seisis järsu mäeveeru pisut laugemal astangul ja ma taipasin kohe, et kreeklased kasutavad vene sõna перевал hoopis teises tähenduses. Nendel ei tähenda see kohta, kus tee üle mäeaheliku läheb, vaid on iga karjamaa sünonüüm, asugu see kas või järsul mäeveerul.

Edasi läheme mööda veoloomarada, kus Petjunin juba hoopis vapramalt edasi astub ja isegi teesakke õgvendada söandab. Tund aega hiljem jõuame Raevuka jõe lisajõe kuiva voolusängi juurde ja piki seda juba mulle tuttavale Atšišho peateele. Petjunini psühhoosist pole enam jälgegi — meiega koos astub nüüd täiesti terve ja vaid õige pisut kohmetunud mees.

Turismibaasis raporteerin Engelile ja Bersenevile, et Atšišho ringmarsruut on läbi käidud. Muidugi on see teekond ühepäevaseks matkaks raskevõitu ja mägedes ööbimise korral vaid treenitud ja paremini orienteeruvatele turistidele jõukohane. Ma teen mõnevõrra rutaka järelduse: kui me isegi udus suutsime mäetipult laskumistee leida — kuivõrd lihtsam on sealt siis selge ilmaga ja marsruudivisand käes alla tulla!

Professor Puzanov sõidab peagi minema, aga jõuab enne veel (ja paraku ilma minuta) Aibgal ära käia. Võisin ma tookord aimata, et mul veerand sajandit hiljem on õnn Ivan Ivanovitšile raamatut saata, milles ma juba oma teekonda Tseilonile kirjeldan!

HMELEVSKI TEERADA

Olin ammu, juba vistrikulise näoga mehe eksirännaku ajal kuulnud, et Aibga nõlval on suur ja ilus juga. See oli vaja üles otsida, mida ma korduvalt üritasingi, kui järjekordsete turismirühmadega kiltkivikaevandusest tagasi tulin. Pärast esimest otsingut olin hämmeldunud. Teerádu ma küll leidsin, küll kaotasin taas, aga juga ei näinud. See-eest olid Aibgalt hästi näha vastas asuva Atšišho nõlvad ja neid läbiv Veskioja org. Rahulik metsane mäeahelik, mis endas mingeid ohtusid ei paista peitvat, lõpeb selle oja ülemjooksul järsku suure kaljude ahelikuga. Seesuguste järsakute kohale võid sattuda, kui sa rada otsimata mägedest laskuda söandad!

Ootamatult tuli see tähelepanek mulle peagi kasuks. Ühel järgneval õhtul kutsuti turismibaasi töötajad kohalike võimude poolt välja. Väikeses puhkekodus, mis asus kõrgel Punase lagendiku kohal, oli üks puhkaja kaduma läinud. Oli hommikul kusagile läinud ja tagasi enam ei tulnud. Teda saadeti otsima looduskaitseala vaatlejad,

metsavahid, teejuhid ja jahimehed. Sotšist kutsuti välja auto teenistuskoertega.

Istume Engeli ja Berseneviga külanõukogu esimehe toas kaardi juures. Siit asus see puhkaja teele. Küllap läks samuti «mägedesse jalutama». Läks piki järsakuid, läbi tihedate põõsaste ja liaanide mäeharjale, aga mäehari on metsaga kaetud — mingit vaadet sealt ei avane. Hakkas siis laskuma ja äkki ...

Ja äkki tunnen, et mulle selgub lihtne geomeetriline seadus: inimene, kes rada otsimata mägedest laskuma hakkab, püüab tahtmatult mäeveeru mööda lähimasse voolunõvasse minna. Pole tahtmist nõo põhjast ülesminekule jõudu kulutada ja inimene liigubki jõeorule alistudes edasi. Aga kui see on astanguline ja vaheldub jugadega? Siis ripub teekäija paratamatult kusagil joa kohal ja võib end allatulekukatsel surnuks või vigaseks kukkuda.

Minu silme ette kerkivad selgesti hiljuti nähtud järsud kaljuseinad Veskioja ülemjooksul. Selle oru poole on pööratud seegi mäenõlv, mille rohelusse nii õdusalt on varjunud Krasnaja Poljanast mitte näha olev suvila, endine «Naumovka». Jah, puhkekodu külaline võis mäeharjani jõuda, aga laskumisel pidanuks iga Veskioja oru kurd kadumaläinud mehe just nende kaljuseinte juurde juhtima.

Engel vaikib kahtlevalt. Bersenevile paistab oletus veenvana ja just sinna otsustatakse paisata otsijate peajõud. Mina saan ülesande Atšišhole ronida ja koos ühe meteoroloogiga Eesti lagendikelt otsinguid alustada. Olen tusane, et ma põhisuunale ei sattunud, ometi on sellel ka üks eelis: möödaminnes tutvun ühtaegu mäeaheliku idaosaga, Atšišho ringmarsruudi uue variandiga.

Kaks noort turisti avaldavad soovi minuga kaasa tulla. Saame kiiresti kätte toiduained ja ravimid (kes teab, millises seisundis me kadunud puhkaja leiame) ja asume hilisest ajast hoolimata teele. Vastutusrikas ülesanne otsekui lisab jõudu ja me oleme tavalise nelja tunni asemel kahe ja poole tunniga meteoroloogiajaama juures. Videvikus vaatame üle meteoroloogiajaama ümbruse. Sealjuures tuleb ka huigata, millega rikume looduskaitseala eeskirju.

See on minu teine õhtu mägedes. Kuid sedapuhku pole kusagil ainsatki pilve. Panoraam avaneb meie ees kogu oma mõõtmatus kauguses. Juba tuhmuvad orupõhjad, aga mäetipud alles säravad, otsekui kiirgaksid nad ise lillat

ja roosat valgust. Väga selge piirjoon eraldab merd taevarannast.

Ööbisime meteoroloogide juures. Kell kolm hommikul olime juba jalul. Einestasime kiiruga ja asusime teele. Meid võttis vastu koidueelse hämaruse jäine hingus. Pidime minema Eesti lagendikele ja seal üles otsima teeraja, mis otse Punasele lagendikule, Hmelevski suvila juurde viis. Teel tuli kilomeetrilaiune ala rajast vasakul põiki kulgevaid metsasihte kasutades läbi uurida.

Millise naudinguga ma seekord uut rada pidi astusin — olin ise palju kordi hoiatanud turiste kiusatuse eest järgneda mõnele selle paljudest harudest. Peagi liitusid kõik haruteed üheks suureks rajaks, mis oli tähistatud «päikestega» — punaste laikudega puudesse raiutud sälkudel (nii märgitakse looduskaitsealal ekskursioonimarsruute, aga selle siin olid ekskursioonijuhid miskipärast unustanud).

Läbisime kooldunud tüvedega pöögisalusid, möödusime läbipaistmatu veega soistest järvekestest ja jõudsime üle kaljuse mäeharja avarale lagendikule, paika, kus millalgi Estonka karjamaad olid olnud.

See lagendik kinkis meile silmipimestava päikesetõusu. Nii nagu mäed loojangu ajal üksteise järel pimedusse kaovad, lõid nad nüüd päikesekiirtes ükshaaval leekima, esmalt kõige kõrgemad, siis järjest madalamad, pimeduse riismed roomasid aga järjest sügavamale orgude kurdudesse.

Alpiniidud kirendasid vaibana nurmenukkudest, emajuurtest ja kummalistest valgetest lumikellukestest* pikkade kribuliste kooldunud õielehtedega, mis olid õiepõhja lähedal kollakaspruunid. Siin kasvas veel üks lill, mida ma varem polnud kohanud: lillakaspruun õiekarikas (kus seda enne on nähtud, et lilled pruunid oleksid!) ning kõik kroonlehed mustjaspruunide ja kollaste tähnikestega. Seda lille nimetatakse püvililleks (*Fritillaria*).

Platooastangu all avanes meie pilgule nimetu järv, tagasihoidlik, täiesti venepäraste kaskede raamistuses. Otsekui kaugest põhjast, Aksakovi ja Turgenevi paikadest imeväel siia toodud nurgake. Siit viib «päikestega» teeraja

* Seda lille nimetatakse erütrooniumiks, vene keeles aga hoopis proosaliselt penihambaks; see on sõnasõnaline tõlge taime endisest ladinakeelsest nimest *Erythronium dens canis*. Nüüd on selle liigi nimi *Erythronium caucasicum*, see tähendab kaukaasia erütroonium.

haru meid Hmelevski suvila juurde. Hmelevski oli üks esimesi Punase lagendiku floora ja kliima uurijaid. Oleks õiglane see nimi ka järvele ja teerajale anda.

Nüüd tuleb kogu tähelepanu otsimisele pöörata.

Niidult metsa laskuva raja alguse leiame sälgu järgi puutüvel. Huikame metsa ja uurime jälgi. Vahetevahel teeme metsa läbi kammides haake vasakule.

Lauge tee viib meid ootamatult järsaku servale, nii et me tahtmatult paigale tardume. Mitte niivõrd selle püstloodsusest, kui just oru sügavusest ja nii ligilähedase, otse jalge ees laiuva Krasnaja Poljana ilust. Kui lähedal ta siit vaadates paistab olevat — mitte seitsme, vaid nagu kolme kilomeetri kaugusel. Olen juba veendunud, et nii Eesti lagendikud, poeetiline Hmelevski järv kui ka see rusukalle, kust minu arvates kõige kaunim vaade Krasnaja Poljanale avaneb — kõik need paigad on suurepärased sõlmpunktid tulevasel lühikesel Atšišho ringmarsruudil.

Jätame selle paigaga hüvasti, läheme üle Raevuka jõe poole voolava oja ja alustame äkilist laskumist läbi pöögimetsa. Rada on mulluste lehtedega kaetud, kuid jalad tunnevad ise teed. Paiguti aitavad meid ka vanad, juba tuhmunud sälgud pöögitüvedel (siin on need «päikesteta»). Teeme veel mõned haagid vasakule. Huikame, aga vastust ei saa.

Tee on väsitav. Rada läheb liiga otse, järsult madalduva mäestikuharu harja pidi. Aga tõusta on siin veelgi raskem. Sellist rada võib vaid laskumiseks soovitada.

Liigume edasi, kogu aeg enda all, nii paremal kui vasemal, kuristikke tajudes. Paremal on Raevuka jõe veel varjuline org, vasakul aga hoopis teine maailm — Lossioja poole pööratud päikesekülllased mäenõlvad. Harjal omandavad ülekaalu suurte kaukaasia mustikate puhmastikud, tammesalud ja asalead — just samuti kui lossi juurest Sanatooriumi tänavale laskumisel. Selline taimkate on mäestikuharude madalamatele piirkondadele tavaline... Asula jõuab üha lähemale. Kadumaläinud puhkaja leidmiseks pole enam šansse. Kiirustame turismibaasi, et teada saada, kas meid ei vajata mõnes teises otsimissuunas.

Vähe aega enne teekonna lõppu kingib laskumisrada meile hüvastijätuks veel ühe üllatuse: mäeaheliku ühel astangul mets taandub ja meie ees avaneb veel üks, minu kollektsioonis vist juba kümnes ülaltvaade Krasnaja Poljanale. Kui toredasti on Poljana ehd ümbritsevatest mäge-

dest raami mahutanud! Avameelselt ja usaldavalt — näete, siin ma olen, imetlege mind!

See vaade pole mitte üksnes ringmarsruudi meeldiv lõpp-punkt. Hmelevski platood võib ka iseseisvate jalutuskäikude eesmärgina soovitada.

Jõuame professori vana suvila juurde. Järelikult võib Atšišholt laskuda mitte üksnes kusagile Männikalju juurde, kust viis-kuus kilomeetrit veel «transiitsammul» edasi tuleb marssida, vaid otse asulasse! Uue teeraja leidmise rõõm korvab mõnevõrra seda tuska, et me otsingud tulemusteta jäid.

Turismibaasis tuleb Engel naerul näoga meile vastu. Kadunud mees on üles leitud. Ja veel kus — just selles paigas, mida me oletasime! Leidja oli meie teejuht Dimitri. Kõik oli just nii, nagu me arvasime. Hommikul oli külaline, vanem mees, visalt põõsastega heideldes mäele ronima hakanud. Peagi tuli tal kibedusega tunnistada, et süda vannub alla ja et temast pole selliste mägede otsa ronijat. Ta otsustas tagasi minna. Mäenõlvade raudne geomeetria viis mehe lähima voolunõva juurde. Voolunõvad aga suubusid üksteisesse ja nendesse ilmusid ojad, nii et tuli libedatel kividel balansseerida. Mitu korda kaotas mees tasakaalu ja kukkus jäisesse vette. Lõpuks jõudis ta surmani väsinult, läbimärjana ja näljasena Veskioja ülemjooksu hirmsate järsakute kohale. Vaevatud mees võttis nüüd kokku viimase jõu ja sundis end tagasi, järsakust sada meetrit kõrgemale ronima. Seal istus ta mahalangenud puutüvele, võttis käega ühest oksast kinni ja otsustas lõplikult paigale jääda. Nii ta siis istuski ülejäänud osa päevast ja terve jäiselt külma öö. Dimitri avastas ta alles koidikul.

Teejuht jutustas, et oli juba õhtul kadunud külalise jälgedele jõudnud, kuid pimedus oli edasist otsimist takistanud. Öö lõkketule ääres veetnud, liikus Dimitri kahe abilisega jälgi mööda edasi, kuni lõpuks istuvat ja juba kõige suhtes osavõtmatut meest märkas. Mehele anti vett ja veini rüübata, ta otsekui virgus, taipas siis kõike ja hakkas pisarsilmi oma päästjaid tänama. Kahe mehe vahel talutati ta alla orgu ...

Engel kuulas tähelepanelikult minu juttu Atšišho-marsruudi «ringistamisest» mööda Hmelevski teerada ning ütles mulle vist esmakordselt sooje ja ergutavaid sõnu: talle avaldas muljet diagnoosimisvõimalus — kuhu võis

inimene eksida ja kust tuleks teda otsida. Tajusin ise samuti endas varem märkamatuks jäänud «erksa ruumitaju» tunnuseid.

Mägedes orienteerumise vajadus hakkas võimeks muutuma, otsekui oleksin ma enesele mingi sisemise kompassi muretsenud. Ainult Dimitri oskus metsasel maastikul inimese jälgi lugeda paistis mulle veel tõelise maagiana.

ALJONA RINGMARSRUUT

Ja ikkagi saadab iga õnnestumist peapööritus edusammudest. Olles tajunud oma oskust ise mägedes orienteeruda ja ka teisi suunata, sain ma nii-öelda maitse suhu ja läksin muidugi kohe liiale.

Ühel päeval, kui meile saabus hulgaliselt turiste, tuli mul mõte kaks iseseisvat rühma korraga mõlemale hiljuti läbi uuritud ringmarsruudile saata. Mäeahelikule tehakse ühteaegu kaks ringi peale! Soovitasin rühmadele üheskoos meteoroloogiajaamani tõusta ja jugade juurde minna. Pärast pidi üks neist meteoroloogiajaama juurde tagasi pöörduma, laskumisel vasakpoolsetele radadele hoiduma ja Hmelevski järvega lagendikul järsult laskuva raja üles otsima, et veel samal päeval Poljanasse jõuda. Teisele rühmale, mis ainult kolmest inimesest koosnes ning tekid ja poolteiseks päevaks toiduaineid kaasa võttis, andsin nõu jugade juurest Atšišho tippu ronida, vaadata seal, kuidas päike merre loojub (mul endal ei olnud seda veel õnnestunud näha), siis enne pimeduse saabumist Kreeka palaganide juurde laskuda ja seal ööbida. Hommikul aga, kui tahtmist on, uuesti mäetippudele minna ja siis umbes lõuna paiku turismibaasi tagasi tulla.

Selle rühma tagasituleku päevaks kavandasin ma omakorda retke ringmarsruudil mööda Atšišhod, kuid vastassuunas: tõusuga palaganide poole ja laskumisega meteoroloogiajaama juurest. Arvestasin, et varakult teele asudes jõuame rühma juurde, kui see alles palaganides hommikueinet sööb. Siis võib turistid mäetipule kaasa võtta ning neile seal kõike jutustada ja näidata.

Selle rühma kõige silmatorkavam liige oli Jelena-nimeline naine, kes end ise Aljonaks nimetas, nähtavasti oletades, et niisugune nimi talle veelgi sarmi lisab. Jelena kuulas koketselt ja enesekindlalt kõiki soovitusi ja keel-

dusid, kuulutas siis, et tema teekaaslased, kaks meest, alluvad talle tõrkumatult (mehed vastu ei vaielnud) ja kolmik asuski teele! Rääkisin neile kõigest, mida pidasin vajalikuks. Küll kolmest joaastangust; küll Medovejevka karjaste telkidest; küll sellest, kuidas mäetipult ei tohi laskuda, kuidas mäenuki servani minna ja Küüne poole liikuda. Selle rühma pärast olin ma rahulik. Muret tegi ühepäevarühm: selle rühma turistid olid konsultatsioonil üsna pessimistlikud. Nad kartsid, et ei leia teeharu, mis järve äärde viib, ega rusukaldeplatoole suunduva raja algust. Kuid rännakule nad ikkagi läksid.

Päev kulub äsja saabunud turistidele loengute pidamisele, askeldustele ja homseks «suureks Atšišho-ringiks» vajalike lubade ja toiduainete hankimisele. Arusaamatu, kus ja kuidas ma end olen külmetanud. Tunnen esmakordselt Krasnaja Poljanas, et mul on tervis paha. Äge köha, uimane pea . . .

Õhtusöögi ajaks jõuavad ühepäevase marsruudi turistid Atšišholt tagasi. Nad on Hmelevski teeraja «väikese ringi» iseseisvalt läbi käinud. Langus meeldis neile, rusukaldega platoolt avanevast vaatest on nad lausa vaimustuses. Tähendab, nüüd ei saada ma enam ainsatki rühma Atšišhole süstiku kombel edasi-tagasi üht ja sama rada pidi. Miinimumiks jääb laskumine Hmelevski rada mööda! Aga maksimumiks — hommepäev uurin järele, kas pole laskumisvariandist hoopis lihtsam tõus Kreeka palaganide kaudu.

Hommikul ärkan roidununa. Köha on veelgi tugevamaks läinud, pea valutab. Küllap on ka väike palavik. Kas ma tõesti pean retkest loobuma? Ega Engel mind kuigi tihti üles mägedesse lase.

Lähen välja viieteistkümneliikmelise rühmaga. Tõusul piki Raevukat jõge hoidun varem keelatud vasakpoolsetele radadele. Retk palaganide juurde on igavavõitu ja peale selle veel väga pikk. Käimine valmistab mulle raskusi: mul on palavik, süda taob tavalisest kaks korda ägedamalt. Olen sunnitud sagedamini kui muidu peatusi tegema. Turistid tunnevad samuti igavust. Kui joovastav päikesest tulvil ja tasa kohisev kõrgetüveline mets ka ei ole, muutub ta nii väsitaval tõusul ikkagi tüütavaks.

Mäkketõus vältab peaaegu neli tundi. Aljona rühma me ei kohta. Nähtavasti on see pärast palaganides ööbimist

mäetipule tagasi läinud. Jõuame lõpuks palaganideni. Küsime karjastelt:

«Kas turistid ööbisid siin?»

«Missugused turistid? Meie küll ei tea, siin pole keegi ööbinud.»

«Kuidas siis nii?»

Rinnus otsekui rebeneb miski. Tähendab, nad pole mäetipult alla tulnudki. Eile oli ometi täiesti selge õhtu! Kas nad tõesti palagane üles ei leidnud? Ei, küllap nad lihtsalt läksid meteoroloogiajaama tagasi.

Ja siiski olen ma mures. Kiirustan teekaaslasi takka ja forsseerin mäetipule ronimist. Süda taob nagu trumm, hingamist ei saa kuidagi rahulikuks sundida.

Meie ees on Küüs palagani jäänustega ja järsult tõusev alpiniit. Huvitav on vaadelda selge ilmaga teed, mida mööda ma kord tihedas pilvehägus laskusin. Tuleb välja, et mul oli õnne: nii vasakul kui ka paremal on kaljujärsakud. Turistid lähevad minust mööda ja mul pole jõudu neid peatada. Pole viga, ega nad tipust kaugemale lähe.

Mäetipul istun täiesti jõuetult maha. Püüan hoolega leida mingeid jälgi kadumaläinud turistide siinviibimise kohta. Lumel pole näha ühtki kompvekipaberit ega suitsukoni. Võib-olla leidub midagi rohus? Ah, et mul Dimitrit kaasas ei ole. Mida võib minutaoline jäljekütt selles rohus leida?

Uurin läbi kogu ümbruse — kas siin pole mingeid radu, mis õnnetuid rändureid kõrvale võisid ahvatleda? Ei, radu pole näha. Kaugel all, Tšvežipse orus, mis on niisama sügav kui Krasnaja Poljana org, helendavad pisitillukesed majakesed. Nii näen ma esmakordselt Medovejevka küla. Ega Aljona viimaks sinna otsustanud suunduda? Kiirustame hüüu. Kurgus kipitab, süda taob isegi laskumisel. Möödume ülemise joa astangust.

Aga mis see siis tähendab? Kus on juga? Astang on, aga juga pole. Küllap on teda toitnud lumelaam ära sulanud ja nüüd algab Atšipse madalamalt kui enne! Kas see polegi turistide teelt eksimise põhjus? Ja veel üks uudis: pole seda karjaste telki, millest ma neile rääkisin. Telgi asemel on paljad ridvad püsti. Tulease ja katkine katelok pudru jäänustega — kõik juba ammu maha jäetud. Selles see viga ongi! Kuidas võib inimesi nii ebapüsivate märkide järgi orienteeruda lasta? Eks see ole niisama hea, kui

soovitada neil kellukesega lehma juurest paremale pöörata ...

Kella kuueks õhtul jõuame meteoroloogide juurde. Aljona rühm pole siia tagasi tulnud. Kui vana meteoroloog uuest inimeste kadumisest kuuleb, ütleb ta:

«Teil on rahutu amet. Meil siin üleval on rahulikum.»

Ta lubab hommikul jugade taha minna. Medovejevka karjased olla sinnakanti siirdunud, vahest on nemad õnnetut kolmikut näinud.

Graafiku järgi oli meil ilmajaamas ööbimine ette nähtud. Nii oleks tulnudki teha, et siis hommikul kogu rühmaga jälle otsima asuda. Aga võib ju olla, et turismibaasis pole veel nende kadumist märgatudki. See on samuti minu viga: edaspidi tuleb taolised rühmad rangelt arvele võtta ja kogu baasis nende tagasijõudmise tähtaeg teatavaks teha. Võis muidugi ka nii juhtuda, et kadunud turistid mingil viisil juba Krasnaja Poljanasse olid jõudnud.

Otsustasime samal õhtul turismibaasi tagasi minna. Pimeduse saabumisel jõuame Männikaljule, edasi liigume juba pilkases pimeduses — nüüd aitavad jalad paremini kui silmad asulasse viivat teerada leida.

Väga ärevil ja täiesti haigena ilmun Engeli ette pattu kahetsema. Kutsume «sõjanõukogu» Bersenevi juurde kokku. Räägin kadunud turistide marsruudist ja sellest paikkonnast, kus nad kaduma läksid. Kordub mulle juba tuttav lugu: küttide ja teejuhtide mobiliseerimine. Sedapuhku jõuame kõik ühisele otsusele, et eksinud võisid suunduda Medovejevka kanti, Atšišho mulle alles tundmatule küljele. Telefoni teel teatatakse asjast ka külla ja mobiliseeritakse elanikke otsingule.

Nõupidamisest osavõtnud arst katsub käega mu laupa ja kuulutab:

«Oi, noormees, teil on praegu oma nelikümmend kraadi palavikku. Otsima me teid ei lase. Kohe voodisse.»

Hommikul alustatakse Atšišho läbikammimist läänest — Medovejevkast — ja lõunast — Raevuka jõe äärest. Looduskaitseala vaatlejad kontrollivad Atšipsed.

Laman oma tornis ja saan vaid harva teateid otsingute rindelt. Õhtuks jõuavad tagasi rühmad, mis otsisid Raevuka jõe ümbruses, — tulemusteta. Hommikul saabuvad meteoroloogiajaama juurest looduskaitseala vaatlejad, kes uurisid Atšipse keskjooksu. Ka sealt ei leitud mingeid

jälgi. Juba on alanud neljas ööpäev pärast seda, kui inimesed marsruudile läksid.

Registratuuris heliseb telefon. Räägitakse Medovejevkast. Üks metsavaht on kadunud turistid üles leidnud. Inimesed on terved, kuigi kurnatud. Nad tuuakse täna meie juurde.

Südamelt langeb nagu koorem ja tervis läheb kohe paremaks: pea valutab vähem ja köha annab järele.

Õhtuks tuuaksegi külanõukogust saadud kaarikul meie kangelased kohale. Nad on kõhnaks jäänud, näost ära langenud ja räbaldunud. Neid, kes leitud turiste vastu võtma on tulnud, hämmastavad kõige rohkem saabujate paljad kriimustatud jalad ja sealjuures millegipärast elevil, otse võidukad näod. Ootasin neilt etteheiteid ja pahaseid sõnu, et ma neid halvasti instrueerisin ega hoiatanud ... Aga nemad puistasid mu üle ... tänuavaldustega!

Kogu häda algas, nii nagu ma oletasingi, joa ja telgi kadumisest. Turistid olid selleks ajaks juba teekonnaskeemi eksimatuses niivõrd veendunud, et neil ei tulnud mõttessegi selle täpsuses kahtlema hakata. Olles asjatult otsinud nii juga kui ka telki, võtsid turistid kogu süü enda peale:

«Tähendab, oleme teelt eksinud.»

«Te ometi nägite telgiritvu ja tuleaset?»

«Paljugi, mida me nägime. Arvasime, et marsruudivisandid, mis siiani nii täpsed olid, ei saa valetada. Nii me siis ronisimegi ähmiga esimesele ettejuhtuvale mäeharjale.»

«Kuid sellele mäeharjale tuligi ju skeemi järgi ronida!»

«Ei, me olime juba igasuguse usu iseendasse kaotanud. Otsustasime ükskõik kuidas koju pääseda. Nägime mäetipult maju ja hakkasime nende suunas minema. Arvasime muidugi, et see on Krasnaja Poljana. Oh, kui te vaid teaksite, kuidas me seal ronisime ja kaljude kohal rippusime! Aga öösiti oli nii õudne — kartsime karusid ja ööbima ronisime ikka kõige järsemate kaljurahnude otsa.»

Lühidalt, jälle kordus kõik nagu ettekirjutust mööda. Seesama mäenõlvade geomeetria juhtis nad esimesse ettejuhtuvasse voolunõvva, seejärel laskumine piki libedat jõesängi, kukkumised joaastangutelt, pugemine läbi põõsastike ja liaanide. Juba esimesel ööl oskasid nad ilma jääda tekkidest, tõugates kaljult alla seljakoti, milles need olid. Seljakoti järele roomamiseks ei leidnud nad endas enam jõudu. Üks Aljona teekaaslastest oli oma jalad ära

hõõrunud ja jättis oma uuepoolsed saapad kuhugi padrikusse. Ülejäänute jalanõud lagunesid teisel või kolmandal matkapäeval. Nälgiti (toiduaineid oli kaasas vaid pooleteiseks ööpäevaks), söödi rohttaimi ja tooreid seeni. Mitu korda tehti katset tagasi mäkke ronida, kuid satuti peagi naaberorgu. See ahvatles oma kerge laskumisrajaga, aga juhtis lõpuks jällegi kuristike juurde.

Nad enam ei mäletagi, kuidas see just juhtus, aga äkitselt jõudsid nad maisipõllu äärde ja sealt metsavahimajakese juurde. Jõuetuna jäid nad seal põrandale magama; nii metsavaht nad leidiski.

Naljakas küll, et nad kõike üleelatut praegu kõige rõõmsamas valguses ja hea huumoritundega meenutavad. Aljona isegi palub mind ei rohkem ega vähem kui... nende teekonda korrata, tingimata korrata. Tänan soovituse eest ja kinnitan, et selle soovi täidavad meelsasti kohalikud karjalapsed: uued saapad ja kolm tekki on nende jaoks heaks peibutiseks. Teen nüüd juba nalja oma «rüütelliku» katse üle Aljona rühmaga mägedes kohtuda.

«Näete nüüd, kuidas teie kadumine mind vapustas? Jäin koguni haigeks...»

Hommikul tulevad Aljona ja ta teekaaslased minu juurde hüvasti jätma. Jällegi tänavad nad mind õhinal. Avalduste raamatusse on nad kirjutanud sellise kiidulaulu oma matka kohta, et nüüd ei tõuse ka Engeli käsi mind karistama. Ja ega asi ei seisagi noomituses. Mind on ülelatu isegi küllalt karistanud ja õpetanud, aga kõige tähtsam on siiski see, et kogu see lugu mind põhiidee õigsuses kahtlema ei pannud. Saadan ka tulevikus turiste omal käel ümberkaudsetele mägedele. Teen seda veelgi ettevaatlikumalt, instrueerin neid veelgi täpsemalt. Õpin võimalikke vigu ette nägema ja vältima. Aga mägedesse ma neid saadan!

TAAS NOORUSRADADEL

Kord otsustasin viia Atšišhole rühma elatanud, viiekümneaastasi turiste, olles enne arstiga nõu pidanud. Asusime teele koidikul ja võtsime tihtipeale istet. Tõus meteoroloogiajaama juurde vältas kaheksa tundi — peaaegu kaks korda tavalisest rohkem, kuid need olid ju väsinud südamega ja liigsest kehakaalust koormatud inimesed, kes taolisi meelelahutusi juba ammu endale kättesaamatuks olid pidanud.

Ja olemegi Lõunaplatool: millist rõõmu pakub teadmine, et on jõutud niisugusele kõrgusele, et jalge all on sügavik, nii palju õhku, et sinetav riba allpool horisonti on taevaga ühte sulanud meri... Minu silma all noorenesid teekaaslaste näod, muutusid peaaegu nähtamatuks kortsud! Kui ometi saaks mõõta, millise koormuse taoline rännak nende väsinud südametelt maha võttis ja mida see nendes virgutas...

Nädal hiljem ilmus turismibaasi lõbus ja üksmeelne «metsikute» turistide rühm — mitu vanemat meest ja naist. Nende nägudelt kiirgas mingit erilist rõõmu. Nad käitusid vabalt ja sundimatult, nagu viibiksid nad oma kodus, ega läinud nad ka mingisugustele konsultatsioonidele. Õhtul aga said juba kätte oma toiduained. Mida see siis pidi tähendama, kas Engel oli neile ise konsultatsiooni andnud?

«Vladimir Aleksandrovitš, kuhu nad lähevad?»

«Aibgale.»

«Ise? Ilma saatjata?»

«Need inimesed teavad niigi kõike. Nad on ju vanad poljaanalased.»

Lähen nendega tutvuma. Turistid vastavad mulle kuidagi vastu tahtmist, nagu kardaksid, et ma neid oma nõuannete ja keeldudega tüütama kipun. Kuid ma ainult pärin neilt, tahan ise neilt head nõu saada.

Jah, neil on midagi jutustada. Sellesama rühmaga olid nad kakskümmend aastat tagasi, 1914. aastal, noorte tugevate inimestena Aibga tippu roninud, ja kuigi nad seal vaid kaks ööpäeva veetsid, on mälestus sellest rõõmust kaks aastakümmet säilinud. Kogu selle aja hellitasid nad lootust veel kord samas koosseisus Aibgale minna. Lõpuks otsustatigi see teoks teha. Hommikul saadan nad teele. Õhtu eel hakkan nende pärast muretsema — mööda Aibgad kappavad välgud ja kõmisevad äkilised kõuekärgatused.

Järgmise päeva õhtuks jõuavad turistid säravate nägudega ja õnnelikena tagasi. Ah et äike? See isegi rõõmustas neid, sest kakskümmend aastat tagasi oli samasugune äike olnud. Jah, nad tegid rännaku oma noorusmaale. Ise veel torisevad naljatamisi, et mägi on vahepeal mõnevõrra kõrgemaks ja teekond sinna pikemaks muutunud.

Õhtusöögi ajal püüan neilt välja uurida, mida nad Krasnaja Poljanast mäletavad. Kas Kreeka sild oli siis samasugune? Kuidas tollal võõrastemaja nimetati?

Hommikul jätan selle toreda, kuuest elatanud, aga toimekast ja elurõõmsast inimesest koosneva rühmaga hüvasti ja palun neid Poljanat külastada sagedamini kui kahekümne aasta tagant. Nemad sõidavad minema, aga mina vajun tahtmatult mõttesse. Kuidas minu elu edasi kujuneb? Kelleks ma saan? Kas jäängi Krasnaja Poljanasse või tekivad mul mingid uued eesmärgid ja plaanid? Noh, ükskõik! Mis ka ei juhtuks, aga ma tulen nende vanade sõprade kombel kord Poljanasse tagasi. Lähen samuti kelleltki nõu küsimata mägedesse ja küllap muutub see tagasitulek minugi jaoks tõeliseks tagasitulekuks noorusmaale.

VANAD PÕLISELANIKUD

Kui tähtsad on kodu-uurija jaoks kohtumised mineviku elavate tunnistajatega, isegi sellistega nagu need siia sõitnud turistid. Aga leidub ju veel vanu põliselanikke, kohalikke inimesi, kes kindlasti tunduvalt rohkem teavad ja mäletavad.

Otsustan välja uurida, kes 1878. aastal Punasele lagendikule ümber asunud kreeklastest veel elus on. Mulle nimetatakse Ksandinovite, Fanailovite, Halaitševite ja Karibovite perekondi. Käin nende majad läbi. Paljud ümberasunud on juba surnud. Kahes peres leian eest igivanu ätte, kes peaaegu lapsikuks on muutunud ja vene keelegi ära unustanud. Järgmise põlvkonna esindajad mäletavad üht-teist oma isade juttude järgi ja annavad mulle väga huvitavaid andmeid.

Stavropoli kreeklased said tõepoolest Punase lagendiku kohta teateid oma hõimlastelt, kes elasid Türgis, kuhu Punase lagendiku ahtšipshud ümber olid asunud. Kuid see toimus ammu enne 1878. aasta Vene-Türgi sõda. Õpetaja Tahtšidi kinnitab, et kreeklaste esimesed maakuulajad — kolm meest* — käinud Punasel lagendikul juba 1867. aastal. Ta meenutab sealjuures, et maakuulajad näinud veel

* Teised tunnistajad väitsid, et maakuulajaid olnud seitse.

soldatite ja paigale jäänud mägilaste kokkupõrkeid*. Lagendik oli kreeklastele meeldinud ja esimestena siirdusid sinna seitse perekonda, kokku 42 inimest.

Taolisi intervjuusid korraldan ma ka eesti asunduste vanade inimestega. Seitsmekümneaastane Jaan Nahkur osutub hea mäluga jutukaks meheks, kes pealegi hästi vene keelt räägib. Jõuan tema rikkalikke mälestusi vaid suurivaevu üles märkida.

«Isa sõitis Kaukaasiasse Liivimaalt, kus ta töötas mõisaniku juures. Siia sõitis ta omal plaanvankril. Stavropoli kubermangus jäime Podgornaja staniitsa juurde peatuma. Seal oli halb vesi. Viie aasta pärast kolisime üle Maruhhi. See paik oli rahutu. Elati nagu sõjaväelaagris — ainu sõitamised ja riisumised. Jätsime selle paiga maha ja sõitsime ära Kalmõki steppi, kus elasime Manõtši ääres mulkonnides. Oli seal alles karm kliima — kaheksa aasta jooksul neli põuast suve. Ainult harvadel aastatel saime head saaki. Seal jõudiski meie kõrvu kiidulaul Punase lagendiku kohta.

Saatsime sinna kolm maakuulajat — neile see paik meeldis. Alad missugused, puuviljad kukkuvat ise suhu. Aga niidud, metsad, jahiloomad . . .!

Pöördusime siis Sotši piirkonna ülema poole, et ümberasumiseks luba saada. Ei jõudnud me seda ära oodata, võtsime kätte ja kolisime omal käel siia. Läksime koormahobustega üle Aišha mäekuru. Tee oli raske ja umbe kasvanud. Tegime peatusi, rajasime teed ja liikusime edasi . . .

Sotši ülemused said teada, et me ümber asusime, ja tulid meid ära ajama. Hirmutasid transpordi puudumise ja näljaga. Kuid ülemused rahustati maha ja asuti kände juurima. Esimese Estonka asunduse paigale püstitati esialgu vaid hütid . . .»

Vestluse käigus sain taadilt teada suurel hulgal üksikasju: kui kallilt hobune maha müüdi, mitu rubla püssi hinnast puudu jäi. Tema ise oli siis 22-aastane, terve ja tugev mees olnud.

«Läksin esimest korda jahile ja nägin kohe kolme karu, kellest kaks sealsamas maha kõmmutasin. Kord jäime nelja mehega valves magama, karu tuli juurde, nuusutas ainult, aga ei puudutanud meid. Ärkan üles ja kuulen, kui-

* Usutav tunnistus. Hakutši hõimust mägilaste vastupanu kestis Lääne-Kaukaasias tõepoolest 1867. aastani.

das ta mu kõrva ääres nohiseb. Teesklen, et magan, aga endal kisub süda krampi — noh, mõtlen ise, nüüd on lõpp käes. Ei midagi, läks minema... Teine kord jälle seadsime lavatsi puude vahele ja jäime sinna, jalad rippu, magama. Ärkan üles — keegi justkui puudutab mu jalga. Vaatan ringi ja näen, et karu sööb meie lavatsilt mahakukkunud ploome...

Jahti pidada me ei osanud. Õppisin allatuult metsloomalõhna tundma ja talle lähenema, kreeklastest naabrid hakkasid mind selle eest nõiaks kutsuma — nemad ei mõistnud siis ka veel jahti pidada. Aga loomi oli küll ja küll. Mäletan, et ühel päeval panin üheksa karu siruli!»

Kuulan ja usun eestlase juttu täiesti, pole need mingid muinaslood. Stark räägib oma ülestähendustes samuti metsloomade küllusest tolleaegse Punase lagendiku metsades.

«Kreeklastega elasime rahumeeli koos, ainult raske oli üksteisest aru saada: kreeklased ei mõistnud siis ei eesti ega vene keelt. Koos käisime üle mägede leiva järel — küll Psebais*, küll Adleris. Tee oli ohtlik, mitu korda said hobused hukka.»

Kellena noor eestlane küll ei töötanud! Kaks nädalat parandas Adleri trahteris lõõtspille. Pärast käis heina niitmas, viis rubla tiinu pealt. Juuris metsa, aga atru, labidaid, üldse tööriistu ei olnud saada. Ka rannikuäärsed maad olid alles tühjad, aga sinna elama ei asutud, kardeti malaariat. Otsustati kindlalt mägedesse jääda. Hakati sigu kasvatama, saadi häid kartulisaake.

«Pärastpoole tulid insenerid meie kanti maanteed ehitama. Meie, eestlased, läksime siis insener Konstantinovi ülesandel esimestena otse piki jõge läbi kuristiku. Küll kreeklased imestasid — nad olid tšerkessidelt kuulnud, nagu voolaks jõgi siin läbi mäe tunneli kaudu.»

Jaan Nahkur tunneb uhkust selle üle, et kuulus insener Konstantinovi peamiste nõuandjate hulka.

«Pehmeid» teeosi ehitasid venelased. Kaljuste teelõikude peale oli palju sissesõitnud türklasi kogunenud — kuni poolteist tuhat inimest. Neid peeti kaljude õhkimistöödel asjatundjaiks ja nad said kõrget tasu — kaheksakümmend kopikat päevas. Ligi viiskümmend inimest hukkus kuristikus õhkimistööde ajal.

* Psebai staniitsa asub Kaukasuse põhjanõlval Väikese Laba orus.

«Pärast tee valmimist algas uus elu. Hakati vankreid tegema. Aga meie lapsed ei olnud ju veel ratastki näinud! Hakati pirne kuivatama, pähkleid korjama ja neid kaupmeestele müüma, nii et vilja saadi palju. Tsaari mereäärsest farmist osteti šveitsi tõugu lehmad. Aedadesse osteti viljapuud Sotši katsejaamast. Üheksakümne üheksandal aastal ehitati koolimaja, üheteistkümnendal aastal aga klubi.»

Küsin, et kust selleks raha saadi. Selgub, et hea majandamise juures annab üks aiamaahektar kuni kaks tuhat rubla tulu.

Hilisematest aastatest rääkides ei voola taadi jutt enam nii ladusalt. Nähtavasti segab teda siin poliitika: 1920. aastal sõitis osa rahvast tolleaegsesse kodanlikku Eestisse ja siiajäänute hulgas ei võtnud kõik kohe nõukogude võimu omaks. Kollektiviseerimine möödus väga teravas õhkkonnas. Tulistati uut koolihõpetajat, pärast püüti teda mürgitada kättemaksuks selle eest, et ta oli süüdistanud kohalikke elanikke kolhoosi sigade küttimise eest metsas (nendesamade sigade, kes omapead mägedes söömas käivad ja metssigadega «sõbrustavad» — eks ole see salakütile heaks ettekäändeks, et metssea asemel kodusiga maha kõmmutada?).

Üksteist majapidamist tunnistati neil aastail kulaklikeks, nende hulgas ka kaks asunikutalu, mille peremehed varem valged ratsapolitseinikud olid olnud. Kolmekümnenda aasta kevadel saabus otsekui mõõn, kolhoosi jäi kõigest kakskümmend kaheksa majapidamist. Aga praegu on peaaegu kõik jälle kollektiivis koos ja «Edasi» töötab hästi.

See annab minu märkmetele tõhusat lisa, need on uued faktid, mis selle piirkonna ajaloo lehekülgi täiendavad.

VEEL ÜKS VETERAN

Trepilt kostab samme, keegi tuleb minu torni. Kuulen tuttavat häält:

«Kui ust ei ole, kuhu käsite siis koputada?»

Sisse astub pikka kasvu ilus mees, nägu naerul. Tõus «Sobinovka» juurde on ta hingeldama pannud.

«Aleksandr Vladimirovitš, tere! Kui rõõmus ma teie tuleku üle olen!»

See on Koževnikov, botaanik, keda tunnen juba 1932.

aastast saadik. Siis lõpetas ta siin oma töö, millest kõik ümberringi suure lugupidamisega rääkisid. Tema poolt rajatud katselapid paiknesid Atšišhol ja Aibgal. Süstemaatilisteks vaatlusteks ronis ta iga päev kord ühele, kord teisele mäeahelikule. Kogu tema tugevas ja pikas kehas ning lõbusates silmades oli tunda vägilase jõudu. Oma vastupidavusega ta otsekui ennetas seda hämmastust, mis mõnes oleks võinud tekkida — niisugune tugev noormees ja tegeleb lillekestega . . .

Ta oli tõeline ekspeditsioonitöötaja. Kuidas ta kõndis! Jutustati, et Koževnikov oli suutnud Atšišhole tõusu aja treeningutega kahele tunnile viia (minu nelja tunni asemel), aga viie tunniga jõudis ta raskusteta Aibgale.

Laskmata tal suudki avada, ründan teda juba küsimusterahega — kes siis veel kui mitte tema peaks turismikabinetis tehtava kõrgusvööndite plakatherbaariumi kohta konsultatsiooni andma? Tema on muidugi nõus. Aga kui ma avaldan soovi koos temaga mingi «mäe otsa lipata», ta otse mu silma all nagu kustub, muutub süngeks ja ütleb siis raugel häälel:

«Olen väga rõõmus, et teid siin kohtasin. Mul oleks väga valus olnud Krasnaja Poljanat ilma armastava peremeheliku silmata eest leida. Ekskursioonitöö ja turismikabinet peavad olema usaldusväärsetes, ja mis peaasi, mitte ükskõiksetes kätes . . .»

Kohmetun ega taipa, milleks niisugused pidulikud sõnad. Kuid juba ta jätkab lihtsamalt ja selgemalt:

«Tahaksin teile vaid üht soovitada: hoidke oma jõuvarusid, ärge end üle pingutage. Arvestage minu kibedaid kogemusi — mina olen omadega läbi. Niisuguses tempos mägedes käimine, nagu mina seda tegin, on andestamatu. Nüüd ma olen haige, ravimatu südamehaige. Jooksin just ära arstide käest, kes ei lubanud mul lõunasse sõita. Ma ei saanud aga Krasnaja Poljanasse tulemata jätta. Olen õnnelik juba sellegi üle, et teie «Sobinovka» kõrguselt Aibgad näen. Suuremad kõrgused on minu jaoks nähtavasti alatiseks kättesaamatud.»

Ka siis, kui seda ei räägiks nii õitsva välimusega kolmekümneaastane mees, vapustaks mind taoline pihtimus. Ma lihtsalt ei tea, mida öelda. Hea, et Koževnikov ise jutu teisele teemale viib.

Ta uurib delikaatselt, missugused on minu tulevikuplaanid — kas ikka kavatsen oma haridusteed jätkata. Mul on

sellele raske vastata. Tunnen, et töö, millesse olen täielikult sukeldunud, mind pikkamisi mu tulevase elukutse poole suunab. Aga missugune see on? Ajalugu? Loodusteadus? Geoloogia? Võib-olla kodu-uurimine? Kuid sellist elukutset pole ju olemas. Aga kas ikka tõepoolest ei ole?

«Arvatavasti hakkate geograafiks?» suunab Koževnikov mind.

Piigutan selle peale kohmetult silmi.

Muidugi tean ma, et maailmas on olnud ja on praegugi olemas geograafe, nende hulgas ka väga kuulsaid geograafe. Ometi pole ma tulnud mõttele, et võiksid eksisteerida teaduskonnad, mis lasevad välja geograafe — eri maade uurimise spetsialiste. Koževnikov kinnitab mulle, et sellised teaduskonnad on olemas.

Ta sõitis juba samal õhtul minema. Enne ärasõitu käis ta turismikabinetis, kiitis kõrgusvööndite plakatherbaariumi ja tegi ladinakeelsetes nimedes mõned parandused. Hüvasti jätsime kindla kavatsusega Moskvas kohtuda.

Aasta hiljem lugesin ma ajalehtedest oma silmi uskumata noore andeka teadlase A. V. Koževnikovi surmast. Ta süda ei olnud mingile mitte eriti keerukale operatsioonile vastu pidanud. Mäed tuletasid nii veel viimast korda, aga väga resoluutselt end meelde.

Tähendab, arstide ettekirjutused ja kõik need Maria Pavlovna Preobraženskaja soovitused tõusmisel vajaliku hingamisrežiimi kohta, mis mulle juba lapsepõlvest meelde on jäänud, pole sugugi nalja pärast antud. Tähendab, alpinistid ei tee mägedesse tõusul nalja pärast nii sageli peatusi — olin seda kinolinal näinud. Eksisteerivad sellised mägede seadused, millest ei tohi üle astuda. Karistus nende rikkumise eest tuleb kiire ja karm.

MÕTISKLUSI TURISMITÖÖST

Koževnikovi kiitvad sõnad andsid mulle jõudu. Varustatud liimi, kääride ja tušiga, lõpetasin kahe botaanikast huvitatud turisti abil kiiresti tohutu suure, üle kogu seina ulatuva plakatherbaariumi «Lääne-Kaukaasia looduse kõrgusvööndid».

See oli tabelikujuline ja koosnes mitmest horisontaalreast, mille juurde olid kleebitud kuivatatud taimenäidised. Iga rida vastas kindlale kõrgusvööndile. Taimede all

olid nende nimed vene ja ladina keeles, vasakul aga vertikaalne liist kõrguseskaalaga.

Alumise vööndi kõrval seisis märge «kuni 1000 m» — siia olid kinnitatud tamme, valgepöögi, kastani ja pukspuu oksad. Kõrgemal järgnesid pöök ja nulg koos igihaljaste põõsaste valikuga. Iseseisva vööndi hõivasid vahemikus 1700—2300 meetrit subalpiinsed kõrged rohttaimed. Siin oli eriti raske terveid taimi ära mahutada: need olid nii suured, et nende varred ja juured tikkusid teistesse ridadesse, ükskõik kui kaldu või tihedasti me neid ka ei püüdnud paigutada. Ülalt eelviimases reas ilutsesid alpiniitude madalad rohttaimed: suureõielised kääbustaimed — sinised emajuured, lillad-kollased kannikesed, lillakaspruunid püvililled ja erütrooniumid. Lõpuks ülemine rida — kaljude floora, samuti kääbustaimed, kuid kaljulõhedesse liibuvad — kivirikud, tundras esinevale liigile lähedane kaukaasia drüüas, samblikud.

Naudin juba ette, kuivõrd veenvamalt kõlavad nüüd meie loengutes sõnad kõrgusvööndite kohta, kui neid saab ehtsate floora näidistega illustreerida.

Kabinetti ehtisid peale taimede ka marsruutide visandid, mida ma õhtuti olin joonistanud. Skeemidele olid märgitud sammumõõtja abil kindlaks tehtud kaugused, kõrgused, mida ma usinalt aneroidkõrgusemõõtjaga olin mõõtnud, ning marsruudi kronometraaž tõusudel ja langustel — seda arvestust olin samuti hoolikalt igal matkal pidanud.

Kõik joonised olid tehtud nii, et inimesed võiksid minna teele iseseisvalt, teejuhita, ja isegi metoodikult konsultatsiooni saamata.

Atšišho skeemile oli üks teerada veel peale kandmata: see rada, mis mäeharjalähedastelt Eesti lagendikelt Estonkasse viib. Tähendab, esimesel retkel sellele mäeahelikule tuleb seegi rada läbi käia.

Nii ma teengi. Rada mööda pole ammuilma käidud, see on hooletusse jäetud ja kitsemuraka teravaid vääte täis. Kogu mäeharja katavad asalead. Ainult punased laigud sälkudel — «päikesed» — aitavad alatasa kaduma kippuvat rada leida. Kohati on ka «päikesed» kustunud, mingi hallituse all laiali valgunud, aga siin-seal on isegi sälgud kadunud. Tuli mõte: kuidas ma ise siin rada tähistaksin?

Sammusime kaua, rada osutus pikaks ja üksluiseks. Mõned teekaaslased hakkasid torisema. Minul aga oli siiski hea meel, et ma sellele rajale olin tulnud — nüüd

teadsin, et ekskursiooni seda mööda viia ei tasu. Skeemile saabki märgitud: tee on igav.

Aga vahest on see lihtsalt küllastumine ja ma olen liiga nõudlik? Tee kulgeb piki samblaga kaetud mäeharja, kus nii paremal kui vasemal sügavust võib tajuda ja tunnetada, et puude tagant, kui need taanduma peaksid, võib kaugeid mäetippe näha . . . Oleksin ma otseteed Moskvast sattunud sellele mäeharjale siin, asaleadest hurmavalt lõhnavasse pöögimetsa ning sõnajalgadega lagendikele, kas see poleks mind rõõmustanud? Aga siin ma nüüd astun ja praagin mõttes seda rada välja — professionaalne nõudlikkus hakkab juba läbi lööma.

Mäejalami lähedal «päikestega» rada hargneb. Meie liigume paremale, Estonka poole alla, «päikesed» juhatavad aga vasakule — ahaa, tean, see rada viib narsaaniallikale Atšipsel, kus mul veel tuleb ära käia. Ja kuigi ma seal pole olnud, nagu ma Atšišho Medovejevka-poolsetel nõlvadelgi pole olnud, tunnen ma siiski, et tean hästi kogu seda mäeahelikku, näen seda enda ees tervikuna, iga tema kurru ja uurdega. Atšišho on minu jaoks otsekui mingiks taltsutatud loomaks muutunud, kelle seljas ma võin ratsutada, kellel ma võin kõrvatagust ja lakka sügada.

Minu hea ja kallis Atšišho!

Mulle on sedagi vähe. Tahaksin, et marsruutidel oleksid märgatavad, kuid mitte maastikupilti rikkuvad viidad, nooled ja sildid. Kas või ainult paikades, kus on raske orienteeruda.

Püüan niisuguseid tähiseid õlivärviga kiltkiviplaatidele maalida. Lähimate ekskursioonide ajal taon need puutüvede külge ja kinnitan ka esilekerkivate kaljude lõhedesse. «Allikas 200 m vasakul», «Hoiduda parempoolsetele radadele», «Joad paremal». Taolised juhised rahustavad turiste, kinnitavad neile, et nad on õigel teel.

Sellele minu ettevõtmisele osutab keegi ootamatut vastupanu. Keegi tagus pooled minu poolt ülespandud plaadid sihilikult kepiga puruks, siin-seal aga pöörati suunanooled nii ringi, et need valele poole näitasid! Kas tõesti kohalikud elanikud, kes nii oma teejuhimonopoli säilitada püüavad?

Kuidas asi ka ei olnud, mul tuli oma algatusest loobuda ja see ennatlikuks tunnistada. Radu tuleb mingite kapitaalsemate viitadega tähistada.

Noh, on ka teisi võimalusi inimesi teel abistada. Panen turismikabinetis üles plakati — omapärase koodeksi marsruudil viibiva turisti jaoks. Selles on üles loetud sellised, mitte alati just kergelt hangitud kogemused:

Enne järsakule ronimist mõtle järele, kas sealt ka alla saab tulla.

Tundmatult mäenõlvalt laskumisel hoidu voolunõvadest ja jõesängidest. Mine piki harju.

Ära pillu mäetippudelt ja nõlvadelt kive alla. All võivad sulle nähtamatud inimesed ja loomad viibida.

Ära käi mägedes isegi tuttavaid teid mööda üksi. Juhuslik kukkumine, põrutus, venitus või nihestus võivad abi puudumisel saatuslikuks saada.

Mulle tegi ka üks teine asi muret: ega ma viimaks loengutel ja ekskursioonidel liiga tüütult oma hoolealustele isiklikku arvamust ja maitset peale suru? Kas minu õhin ja vaimustus neid ei väsita? On ju paljudele neist Kesk-Venemaa looduse tagasihoidlik ilu südamelähedasem ning lõunamaa teatraalne lopsakus uimastab neid.

Kuidas peaks selle eksootika propagandist siis talitama? Milliseid mõõdukaid sõnu looduse tutvustamiseks valima, kui see loodus meie maal üks külluslikemaid ja keerukamaid on? Kuidas toimida, kui sugugi mitte võltspaatosest ka selliseid kõlavaid sõnu nagu «grandioossus», «heldus», «võimsus», «küllus» tuleb kasutada? On ju väga kerge neid kõrgelennulisteks literatuurseteks sõnastampideks kuulutada! Ja kui palju on selleks oskust ja takti vaja, et neid kõrgeid hinnanguid mitte labastada.

On veel üks raskus: ekskursioonil liitub sõnaline selgitus orgaaniliselt näitamisega ja pole mõtet rääkida sellest, mida ilma «tõlgitagi» näha võib.

On vaja töötada, töötada. Tundma õppida uusi teeradu ja koguda fakte nii mineviku kui ka oleviku kohta. Õppida jutustama ja näitama. Lihvida formuleeringuid, nende loogikat, järjepidevust ja võib-olla... kirjutada selle töö tulemusena raamat Punase lagendiku kohta!

Seal vete laulud kaiguvad.
Nii eredad kõik puud ja piirid.
Kaks pilve allpool silmapiiri
veel oru hõlmas tukuvad.

VEEL KAHEL MÄEAHELIKUL

TÕUS AIBGALE

Tõus Aibgale... Kui juba tagasihoidlik Atšišhogi nii palju ilu pakkus, milliseid muljeid siis veel see mitme tipuga mägi tõotas, mis juba altki vaadatuna nii imekaunis on! Miks meil siis nii pikka aega pole õnnestunud seal ära käia? Atšošhole minekuks ja sealt tagasitulekuks kulus tavaliselt üks päev. Aibgale minnes tuli aga seal ka öösida — ei saanud ju Koževnikovi tempos viie tunniga sinna lipata! Aga turistidest tulvil turismibaasist oli kaks, ja kui veel Pseašholegi minna, siis tervelt kolm päeva raske ära olla. Olin juba ammuilma, kuid edutult Engelilt niisuguseks matkaks luba palunud. Lõpuks see ihaldatud matk siiski toimus.

Läksime üle Kreeka silla ja alustasime tõusu suure ringiga ümber selle viietipulise mäemassiivi. Veel ühelt teekäänult vilksatava Krasnaja Poljana heledad majad jätsid meiega hüvasti. Mächarja pidi kulgevalt teerajalt kõrvale minnes jõudsime viieminutilise käimise järel paika, kus vana müürivare end põõsastes varjas. See kuulus tšerkessiide eelsele kindlusele, mis kunagi, vahest keskajal, valvas siin ligipääsu mingi asula, Krasnaja Poljana eelkäija juurde. Kellele seda teed küll vaja oli läinud? Kas geenualastele?

Aibgale tõusmine on mitmeti monotoonne, leidub vähe orientiire. Rada on raske ja märg, vahel ulatub pori põlvini. Kuidas küll sellistel järsakutel nii palju niiskust võib säilida! Teevad muret sagedased teelahkmed — kuidas neid meelde jätta? Pole viga, hargnevad rajad ühinevad peagi jälle, need haruteed on lihtsalt karja poolt sissetallatud õgvendused.

Sedapuhku olid rühmas võrdlemisi ükskõiksed inimesed, kelle hulgas paistis silma vaid üks bassihäälega, umbes

kahekümne kaheksa aastane prullakas südi naine, kooliõpetaja, kes alatasa tormiliselt oma vaimustust avaldas.

Keegi ei mõelnudki tema enneaegse ja ilmselt haiglase tüseduse üle nalja heita, aga ta ise tõmbas sellele mõnevõrra veiderdajalikus maneeris üldise tähelepanu.

«Kuhu ma niisuguse kubatuuriga küll roninud olen?»

Turismibaasis oli ta minu küsimusele, kas see tõus temale kui arvatavasti mitte täiesti terve südamega inimesele viimaks kahjulikuks ei osutu, järgmiselt vastanud:

«Loengul rääkisite te meile, et jorkširi tõugu siga mäkke ei roni. Aga mina tõestan teile, et ma oma gabariitidele vaatamata kõik teie saledad kaunitarid üle löön!»

Naine ütles, et teda kutsutakse Tonjakeseks, aga meie ristisime oma teekaaslase üksmeelselt Tonnikeseks ümber.

Bze oja kohal kõrguvast äkilisest järsakust ülalpool ilmusid nähtavale esimesed nulud. Atšišhol nulgusid ei ole, nii et mina nägin neid nüüd esmakordselt lähedalt.

Ümberringi on sinakas rohelus, laiade okste varjus valitseb aga lillakaspruun hämarus. Silmitsen kõhklevalt puude okkaid: kas ma ikka oskan kuuske nulust eraldada? Nulu okkad osutuvad lamedateks, läikivateks ja pehmeteks. Pikuti on need keskelt soonega poolitatud. Ka käbid pole kuusekäbide moodi. Näib, et ma häbisse ei jää ja nulgu kuusega segamini ei aja.

Kui vanad need nuluhiiglased võivad olla? Maas lamavad ümberkukkunud nulutüved — vaja need kas või sammudega ära mõõta. Kümme, kakskümmend, nelikümmend... Kuuekümne meetri kõrguseks on see okaspuukaunitar kasvanud ja lõpuks ea tõttu maha varisenud. Kohati lamavad need puuhiiglased põiki üle teeraja. Nagu näha, on need teed tõkestanud tüved siin kunagi läbi saetud või raiutud. Aga mõnikord ei suudetud seda teha. Siis olid koormahobused ja kari sunnitud tallama ümber tüvede uue tee järsakute immitsevatest allikatest libedatele ja märgadele nõlvadele.

Selgub, et Tonnike pole ükskõikne taimede vastu. Hingeldusest hoolimata küsib ta aeg-ajalt:

«Mis lill see on? Aga mis see siin väänleb?»

Valju häälega avaldab ta oma vaimustust rododendronite lillade õite üle. Lõpuks küsib ta täiesti ootamatult:

«Miks sellel nulul marjad küljes on?»

Kohmetun ja jään kimbatusse. Meie ees seisab päris pisike nulg. Tüvi on tal punakas, okkad heledamad ja

pehmemad, aga kujult samasugused, soonega. Miks siis sellel nulul käbide asemel marjad on? Õnneks taipan kiiresti: see on ju jugapuu! Kui salakavalalt selle okkad nulu okastega sarnanevad!

Tajun äkki, et ei suuda meie asukohta Aibgal kindlaks määrata. Millises paigas me Krasnaja Poljanast paistvate püramiidide suhtes asume?

Iga libedat kohta teel saadab Tonnikese hädakisa. Kõrval sammuvad mehed ulatavad talle abistava käe ning julgustavad ja rahustavad teda.

Kui ebameeldiv, et ta niisugust kära teeb ja pidulikku metsavaikust häirib.

Väsitav ja tüütu tõusutee toob meid ootamatult välul paikneva kehva välimusega asula juurde. Kaljupinnasele ei ole siin ainsatki rohuliblet jäänud — kari on kõik ära tallanud.

Vineerist ja laastudest hütid nagu Atšišholgi. Justkui korra mõttes hauguvad meie peale suured koerad. Esimesed palaganid on käidava raja ääres, sellepärast võõrad inimesed koeri eriti ei ärrita. Ostame karjastelt haput piima, see on terava ja käärimud maitsega.

Radu on ümberringi nii palju, kui kariloomadel neid pähe on tulnud sisse tallata... Muide, üks teerada, mis mäeveeru pidi paremale suundub, on teistest tasasem. See on Aibga lõunanõlva koormatee, mis karjuste asulaid omavahel ühendab. Rada kulgeb piki ülemist metsapiiri.

Oleme juba nii kõrgele jõudnud, aga seda ülevust, mis turisti Atšišhol rõõmustab, ei ole veel tunda. Tähendab, nsi ei seisa hõredas õhus — pole silmi rõõmustavaid vaateid.

Läbi rajale liibunud pilvede on näha, et aeg-ajalt mets lõpeb — me läheme üle kõrge rohuga alpiniitude, kust peaks avanema avar vaade. Kuid udust kumavad läbi vaid nulgude ladvad ning lõputusse uttu upuvad isegi nende mäeveeru varju jäävad tüved.

Kauguses kõmiseb kõu ja peagi kastab meid raskete piiskadega vihmasagar.

Eestpoolt kostab haukumist ja meie poole sööstavad udust tohutu suured, karvased karutaolised lambakoerad. Turistid jäävad ehmunult paigale, mõned hakkavad taganema. Hüüan neile:

«Seiske paigal!»

Kuid Tonnike ei pea vastu ja pistab jooksu. Talle söös-

tab järele suur koer, kes jooksu peal ta kleidist suure tüki välja rebib. Ohvri bassihäälne hädakisa jahmatab koera, hetk hiljem aga ajab ei tea kust välja ilmunud karjane koera malakaga eemale.

Udust ujub nüüd välja mitu hütti, mis järsu mäenõlva astangutele liibuvad. Otsime neis varju uuesti alanud vihma eest. Katsume haaknõeltega Tonnikese rebenenud kleiti kokku tõmmata. Palagani keskosas suitseb tulekolle. Siin on palju inimesi ja kitsas. Valmisolekut meid öömajale jätta pererahvas ei ilmuta, räägivad, et rada viib veel Teistesse ja Kolmandatessegi palaganidesse. Just Kolmandates palaganides soovitatakse meil ööbida.

Esimestes palaganides jõime piima. Teised ootavad meid eespool. Aga millise järjekorranumbriga palaganides me siis praegu asume? Vastuste järgi otsustades pole selline küsimus pererahva ette iialgi kerkinud. Märgin palaganid plaanil ära ja panen siinsetele nimeks «Poolteisesed». Muidu võivad kõik turistid siin segadusse sattuda.

Sadu on küll lakanud, kuid me saame ikka kiiresti märjaks. Subalpiinse rohu iga inimesekõrgune kõrs rabistab meile vett kaela. Astume mööda niitusid, olles metsapiiri kusagile paremale alla uttu jätnud.

Kohati hakkavad tohutud hägused pilvemassid hõrenema ja laiali valguma. Nende vahelt haigutavad tumedad lahvandused — sealt paistab kauge metsane sügavik, ja esmakordselt tajume, et oleme jõudnud väga kõrgele. Samm muutub kergemaks, tuju paremaks. Pilved tiirutavad, vahetavad üksteist välja, justkui segaks keegi neid. Ühes pilvelahvanduses vilksatavad pisitillukesed majad ja jõe silmused. See on Psou. Tähendab, me liigume Krasnaja Poljana suhtes piki Aibga tagakülge, nii et oleme kusagil allpool juba ümber mäeaheliku läinud.

Pilvesulp tiheneb ja laskub, see on juba meist allpool. Vasakul avaneb vaade Aibga järskudele nõlvadele — kui üksluisena see mäeahelik siit küll paistab! Kuhu tema püramiidid on jäänud? Need on samad monotoonsed mäeveerud, mida võib näha maanteelt bussis istudes ja Nunnamäelt, kui mäeaheliku kõrgeima osa poole vaadata.

Pilved vajuvad üha madalamale ja äkitselt kerkib nende kohale imeliselt ülevana otsekui tervet maailma valitsev kahe tipuga mägi. Selle nõlvu, eelmägesid ja jalamit ei ole näha. Mäehari kõrgub üksinda allpool tiirlevate pilvede hallikasvalge mere kohal nagu Noa laev veeuputuse

kohal, nagu jumalus! See on Ahhag, mida ka Atšišholt näha võib. Kuipalju see siin lähemal on, kuidas see on kasvanud!

Pildid muutuvad muinasjutulise kiirusega. Ka kõige paremini varustatud laval ei suudaks keegi nii kiiresti dekoratsioone vahetada. Pilved laskuvad allapoole, Ahhag aina kasvab. Juba paistab terve Katsirhi mäeahelik, mille kohal Ahhag nii uhkelt oma pead tõstab. Ahhagi taga on kandiline Arabika, mis on siin samuti võrratult lähemal kui Atšišholt vaadatuna. Hirmuäratavad, massiivsed «Gagrõ Alpid» . . .

Astume reipalt, meie silme ees avanev ülevus on meid virgutanud. Ohtupäike on varjusid teravdanud, mäetipud roosakateks värvinud. Isegi Tonnike on vait jäänud, kas siis koera rünnakust demoraliseerituna või tema ees avanevate maastikupiltide mõjul.

Meist vasakule jääb Teiste palaganide asula. Rada läheb paremale, järgmise hüttide rühma juurde, mis neemetaolisel mäestikuharul paikneb. Nende, nime järgi Kolmandate palaganide juures sööstavad jällegi meie poole kurjad koerad, igaüks neist korraliku vasika suurune. Karjun oma rühmale:

«Seis! Jääge paigale!»

Oleme kaitsetud — malakaid ja alpinistikeppe ei ole ma ilalgi kaasas kandnud ega teistelegi turistidele soovitanud.

Kuni neli koera meid eestpoolt ründasid, oli paigalseismine ka pääsemine. Aga nüüd hakkavad nad meid sisse piirama. Mõistmata isegi, mida ma teen, vehin kätega ja karjun kõvasti: «Käige kohe minema!», tormates ise koerte poole. Koerad justkui tunnetavad peremehelikku hääletooni, tõmbavad saba jalge vahele ja taanduvad kohmetult — kuhu nende lõvilik üleolek on jäänud! Paari minuti pärast kordavad nad rünnakut, kuid löövad minu röögatuse peale teistkordselt taanduma, samas ilmuvad kohale ka päästjad — palaganide karjused, kes oma valvurid maha rahustavad.

Küllap tuleb niisugust «psüühilist rünnakut» taolistes olukordades ka tulevikus kasutada. Kogen, et mulle meeldib väga turistide silmis «päästjaks» tõusta. Kui nad vaid teaksid, et ma lihtsalt hirmust nende möirgavate metsaliste peale käratasin!

Sõbralikud imeretiinid pakuvad meile lahkesti öömaja, Keedame nende leelõukal endale teed ja putru ning soo-

jendame lihakonserve. Nüüd läheb hästi kiiresti pimedaks, sügavmustale taevakummile ilmuvad eredad tähed. Ilm läheb külmaks. Heidame narile hästi tihedasti üksteise kõrvale, et soojem oleks.

AIBGA TIPPUDEL

Hommik on lõikavalt külm ja ere valgus silmadele valus. Kauged mäeahelikud paistavad rahulikena. Psou org on tulvil helesinist õhku. Oru põhja on kaks pilve — eilsete pilvekuhilate riismed — justkui magama heitnud. Nad hajuvad niipea, kui päike oru põhja ära soojendab.

«Mäetippu viib palju radu,» räägivad meile imeretiinid.

Jah, vist isegi liiga palju. Kogu Aibga tagakülg on loomade tallatud horisontaalseid teeradu täis. Arusaadav, miks. Loomad ei taha ülearu kõrgele minna ega juba saavutatud kõrgust kaotada.

Nii tekivadki nõlvale horisontaalsed rajad, mägi aga hakkab sarnanema astmelise mudelmäega, mille abil õpitakse tundma topograafilisi horisontaale.

Läheme sellest «lehmatopograafiast» põiki üle, kasutades radu trepiastmetena, aga seal, kus need puuduvad, roomame mööda rohtu, püüdes sellest kätega kinni kahmata. Tihtilugu tungivad seejuures peopesadesse okkad.

Minu kõrval hingeldab raskesti Tonnike. Ta on nüüd justkui ümber tehtud — ei kuule talt enam ühtki sõna ega hüüatust: lilled on ta täiesti lummanud. Ümberringi õilmitsevad kaunilt kõrged rohttaimed. Sinised ja lillad käokingad ja kukekannused ning kuldsed, päevalilletaolised vaagid. Eriti tihe ja okastest puhas on rohi järskudel mäeveerudel, kus on võimatu loomi karjatada. Siin ilutseb ka subalpiinsete niitude kõige suurem ime — mürgine liilia *Monadelphum*, inimesekõrgune kuninglik taim. Iga kõrre küljes on mitu suursugust ja õrna kreemkollast õiekellukat. Nendes on varjul tugevad must-lillad sametised tolmukad. Sügavates õiekarikates säravad kastetilkade briljandid. Liiliatest uhkab nagu magnooliatestki tugevat ja joobnustavat aroomi. Niisugune kaunitar võib iga pargi uhkuseks olla.

Liiliate kõrval näeb siin ka hiiglaslikke karuputkesid, nende kõrgus on poolteist inimese kasvu. Mis oleks, kui sellise hiiglase tervenisti turismikabinetti tassiks, ära kui-

vataks ja nurka püsti paneks? Oleks see alles subalpika majesteetlikkuse elav illustratsioon!

Ülalpool on rohi madalam, aga rohuvaip tihedam. Sellest säravad mulle juba Atšišholt tuttavad tähtputked ja päevitilled, lumivalged või pisut roosaka varjundiga ülased, trotsivalt kirendavad nurmenukud, meie kullerkupu moodi kuldse, kuid karvaudemetesse kaetud õietupega helgib siin karukell. Ka emajuure sinised kellukad on siin suuremad kui Atšišhol.

Päris mäetipu lähedal kasvab kooldunud ja pahupidi pööratud liilade kroonlehtedega lill. See on kurekell, mille üle aiapeenrad samuti võiksid uhkust tunda. Iga kroonlehe põues sädelevad kastetilgad.

Kõik on väsinud. Aeg-ajalt jagan neile soovitusi:

«Tuleb vähem hingeldada, kõikuda ja mäenõlvast kätega kinni kahmata — see kõik väsitab. On vaja pehmemalt ja veiruvamalt astuda, las väsivad üksnes jalalihased, nii on sõidamel kergem.»

Varsti, varsti oleme mäetipul.

Tahaksin, et see mäetipule jõudmine oleks pidulik, et mäetipu jalamil kõik muutuks ja tipp ise kõrguks otsekui mingi sokli kohal, nagu ausammas pjedestaalil. Kuid Aibgal ei ole midagi taolist. Ülespoole kulgeb ikka seesama järsk, neljakümnekraadise kallakuga monotoonne nõlv — ja ei mingeid pjedestaale. Nõlvak lõpeb üsna lähedal ja selle kohal laiub vaid taevas, kuigi me seda ei taha uskuda: kui palju kordi on tõusudel juhtunud, et näed mäetipu serva ja mõtled, et sel tõusul on nüüd lõpp, see ongi mäetipp, aga ronid sinna ja näed, et see on vaid järsk küljeastang, mis äkilise nõlva laugemaks muudab ja kust mäeharja «serv» sind jällegi seal kõrgel, eespool narritab . . .

Ometi tuleb kõigele ükskord lõpp. Seesama viidakas mäenõlv lõpeb äkitselt hirmsa kuristikuga — justkui oleks keegi terve mäeaheliku küljest teise poole noaga maha lõiganud. Pikast ootamisest hoolimata on mäeharjale jõudmine ikkagi täiesti ootamatu. Jah, meist kõrgemal on nüüd ainult taevas. Kuid allpool ja kaugemal . . .

Paarsada meetrit harjast allpool laiub tohutu vertikaalsete seintega häil, mille keskel alles sulamata lumelaamad valendavad. Häilu põhi on rõduks järgmise järsaku kohal. See loob mulje, nagu lendaks kogu see mägimaailm all laiuvate orgude kohal.

Aibgast põhja suunas avaneb uutmoodi vaade Kaukasuse Peaahelikule — nii petlikult lähedastena paistavad siit Pseašho püramidaalsed ja trapetsikujulised tipud. Neil on nii harjumatu välimus. Kõik on siin uue sügavuse saanud, nii Trapetsi kui ka Suhkrupea taha on end irevil sõehammastena rivistanud uued, varem meile nähtamatud mäetipud. Hoopis tagaplaanile on taandunud meid Atšišhol nii vapustanud hiiglane Tšuguš, kuid seda selgemalt on nüüd paremal näha tundmatute järsunõlvaliste mäetippude ahel Tšuguši ja Pseašho vahel, mis näib fantastilise ja ligipääsmatu kuningriigina.

Kui helde tasu teel kogetud katsumuste eest! Justkui peaksid mäed pidu, justkui oleks meie auks paraadiks üles rivistunud kogu see lumiste ja kaljuste mäetippude sõjavägi.

Aibga on Kaukasuse Peaaheliku kõrgetele lumistele aladele lähemal kui Atšišho ja sellepärast on siit nagu rõdult eriti mõnus neid mäemürakaid imetleda.

Aga siin on ka Atšišho. Nüüd sarnaneb see lameda ümara leivapätsiga. Tema Krasnaja Poljana poolse mäeharu sakid, mis asula poolt vaadatuna on nii selged ja aukartustäratavad, paistavad siit nende suurte ja laialivalguvate mäeahelike foonil tühiste detailidena.

Loendan Atšišho tippusid. Tunnen ära meie vaateplatood, Eesti lagendikud ja Hmelevski rajaga mäeseljaku. See laiguke seal mäeharja all on rusukalle. Aga mis täpp too on? See on ju maja. Meteoroloogiajaam! Me näeme teda tubli tosina kilomeetri kauguselt.

Ei või ütelda, et sa mäeahelikku tunned, kui sa seda pole kõrvalt näinud. Alles nüüd sai Atšišho kõigi oma harude ja nõgudega meile täiesti nähtavaks, tuttavaks ja lähedaseks. Kui palju parandusi tuleb varem nii täpsetena tundunud marsruudivisanditesse teha!

Arusaamatu oli vaid üks asi: miks me Krasnaja Poljanat ei näe? Tähendab, oleme mõnel sellisel mäetipul, mis asulasse ei paista.

Naabruses kõrgub veel üks mäetipp ja näib, et see on meie omast isegi kõrgem. Et sinna jõuda, laskume mööda lauget mäeharja alla rübile ning ronime järsku ja kaljulist harja pidi uuesti üles. Mõtleme, et see nüüd ongi peatipp . . . Aga ei, hoopis teisejärguline petlik mäesakk, mida alpinistid nii väljendusrikkalt sandarmiks nimetavad (see valvab peamist mäetippu).

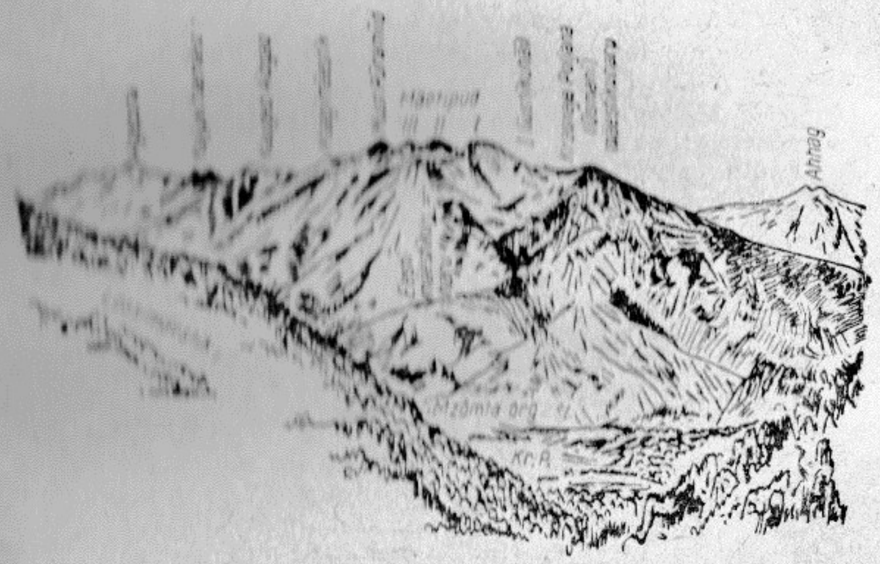

Nii sugune on Aibga — ülemisel joonisel Krasnaja Poljanast, alumisel Atšišho nõlvadelt vaadatuna

Nüüd oleme tõepoolest tipul. Meie all laiub teine, niisama suur lund täis häil. Midagi sellesarnast nägin ma vist juba Atšipse ülemjooksul, aga siin on kõik karmim ja grandioossem.

Kaks kõrvuti asuvat häilu, mõlemad Aibga põhjanõlva kohal. Neid eraldab mäestikuharu, mida kroonib eraldi seisev järsunõlvaline ja lameda sõõriku ülaosaga mäetipp. Mägi on otsekui heleroheline paks käbi. Käbi ja meie mäetipu vahel on aga lage rübi — kummaline, miks reljeef siin nii sile, otsekui lakutud on. Ühest häilust teise lookleb mäerübi kaudu teerada.

Niisiis oleme nüüd teisel, kõrgemal mäetipul. Kuid ka siit ei näe me Krasnaja Poljanat. Tähendab, ka see mäetipp ei kuulu nende hulka, mis otse asulasse paistavad.

Peaaheliku pikendusel näeme veel üht, madalamat mäetippu. Kollektsiooni täiendamiseks ronime naaberrübist mööda minnes ka selle otsa. Selle juurde viib täiesti lauge mäehari — me peaaegu jookseme seda mööda ... ja ongi tasu käes: kauaoodatud Krasnaja Poljana paistabki Mzõmta oru sügavuses, veel ühe tohutu häilu all. See lebab seal roheliste mägede ja metsikute järsakute vahel, paistab nii selge ja lähedasena, et on võimalik üles lugeda kõik tema majad ja ära tunda kõik tänavad. Seal on turismibaas ja valge sammas — «Sobinovka» ...

Tuleb hakata tagasi minema. Otseteed Poljanasse, kui lähedasena see ka ei tundu, me ei tea. Sellepärast läheme piki lõunanõlva, mis üldse Mzõmta poole pole pööratud, tasasele koormateele.

Laskume mööda rohtu libisedes. Niisugune laskumisviis on mulle tuttav juba Atšišho ringmarsruudilt. Tonnikeselt võetakse ajutiselt lillekimbud käest ja teda aitavad laskumisel kaks meest.

Joonud «Poolteisestes» palaganides piima, pöördume tagasi meile juba tuttavale porisele metsarajale.

Nüüd olengi siis Aibgal ära käinud. Esimene tõus sellele mind ammugi ahvatlenud mäele tõi mulle vist võrdsel määral nii rõõmu kui ka pettumust. Olen vaimustatud sealsetest lilledest ja kaugustest, Psou kohal avanevatest teatraalsetest pilve-eesriietest ja põhjapoolsete nõlvade hirmsatest häiludest. Olen pettunud üksluisest väsitavast tõusust ning orientiiride ebamäärasusest.

Juba all asula tänavatel kõndides heidan veel kord pilgu Aibgale. Pean häbiga tunnistama, et ma ka praegu ei tea, millises mäeaheliku osas me käisime. Hea veel, et keegi seda minult ei küsi ...

Toome Poljanasse toredad kimbud liiliaid, ülaseid ja emajuuri. Uhket lillesülemit kannab juubeldav Tonnike. Mina tassin hiiglasuurt karuputke — kannan seda rohupuud nagu vihmavarju õlal. Laskumisel tulid meile korda kolm vastu üles palaganide poole liikuvad kreeklased. Nad karjusid mulle:

«Paha taim! Viska maha, muidu läheb halvasti!»

Putk lõhnas tõepoolest vastikult ja pani pea pööritama. Kuid ma tõin selle Poljanasse ja ei juhtunud midagi. Ei

olnud peavalu ega liveldust. Alles õhtuks tekkisid kätele ja õlgadele suured pruunikaspunased laigud — kas tõesti nahamärgitus? Laigud püsisid umbes kuu aega, kuigi käed ei valutanud. Holatajatel oli siiski õigus.

Järgmisel Atšišhole tõusul silmitsen hardalt Aibgad. Alles nüüd ma mõistan, milline selle mäeharja struktuur on. Peaaegu kõik hiiglaslikud püramiidid, mis alt paistavad, pole hoopiski mäetipud, vaid võimsate mäeharude astangud.

Kaht tippu, millel me kõigepealt käisime, pole tõesti Poljanast näha. Peatippe on Aibgal kolm. Krasnaja Poljanasse paistab vaid kõige lähem neist. Meie retkel oli see kolmas ja just sellelt me nägimegi Poljanat. Õige oleks seda edaspidi Aibga Esimeseks tipuks lugeda.

Iga tipu juurest saadab Aibga Mzõmta poole ühe mäeharu, Esimene tipp koguni kaks — Eesti ja Krasnaja Poljana aheliku. Mäestikuharude vahel, iga Mzõmta poole voolava oja ülemjooksul asetsevad kaljused häilud. Esimese tipu all, äsja nimetatud harude vahel laiub Aibga tohutu suur Esimene häil. Esimese ja Teise tipu vahel, järelikult Eesti ja Kaevanduseaheliku vahel on Teine häil. Veel rohkem ida pool asub Kolmas häil — seda me nägime Kolmandalt tipult, järgnevad Neljas, Viies — kuni Agepstani välja ...

Selline nummerdamine on hädavajalik, et turiste instrueerida ja teada, kust neid otsida, kui nad peaksid ära eksima.

Lahendan veel ühe saladuse. Krasnaja Poljanast ja kiltkivikaevandusest on hästi näha sünge mäetipp — Must Püramiid. Selgub, et see kerkib alles Aibga Teise tipu harult.

Tähendab see püramiid paistiski mulle ülalt paksu helerohelise käbina! Kui hämmastavalt võivad piirjooned muutuda ...

Nähtavasti on see seaduspärane: kõik Aibga lõunanõlvad on niitudega kaetud ja veerjad, põhjapoolsed aga kaljused.

Juba kaks aastat tagasi, vistrikulise näoga mehe kadumise päeval, kuulsin ma, et Aibgale viib peale Kreeka ringraja veel kaks teist teed: üks joa kaudu, teine aga mööda mäeaheliku esikülge. See on kõige lühem tee, mille rajas vanas Krasnaja Poljanas tuntud türklane Osman (tema tõi seda rada mööda katuselaastusid ja voodrilaudu teostamata jäänud Romanovski suvilate ehitamiseks).

Osmani rada ei leidnud me niipea, aga kui me selle avastasime, olime pettunud: kui lühike seda mööda tee Esimeste palaganide juurest Krasnaja Poljana mäestikuharu kaudu Mzõmta äärde ka ei olnud, korrata seda keegi ei tahtnud — ei leidunud avarat vaatevälja. Ainus asi, mis enne laskumist rõõmustas, oli veel üks, sealjuures peaaegu et kõige parem vaade Krasnaja Poljanale. See avanes mäestikuharu peaastangult, samalt astangult, mis alt asulast paistab iseseisva mäetipuna, Aibga lähima püramiidina.

Seetõttu pakkus veelgi suuremat huvi teine, joa kaudu minev teerada. Tol ajal Krasnaja Poljana juures veel silda üle Mzõmta ei olnud. Hakkasime joa juurde suunduvat rada Teise Estonka poolt otsima. Kord lõppes rada tihnikus, kus kunagi oli katuselaaste lõigatud, kord kadus see okkalistest liaanidest läbipõimitud tuulemurdu (mets oli murdunud laviini löökide all, mis Krasnaja Poljana mäestikuharu järsakutelt siia oli sööstnud; tohutu, oma paarikümne kuupmeetri suurune kaljumürakas lebas mahavarisenud nulgude tüvedel — ilmselt oli see üsna hiljuti alla varisenud) . . .

Ümberringi mossitasid nulud. Igihaljaste loorberkirsipuude ja astelpõõsaste lehed läikisid pidulikult. Meie ette tõusid üleni lillatavad mäenõlvad. Seal õilmitsesid läbipääsmatuid tihnikuid moodustavad rododendronid.

Kaua ronisime mööda libedat jõesängi, kuhu me põlismetsast lõpuks olime jõudnud . . .

Saime oma visaduse eest väärilise tasu. Eespool valjenes müha. Peagi muutus see pidevaks kohinaks. Ja siis oligi meie ees halkjaspruun kaljusein, millelt möirates ja piisku pillutades Aibga juga alla paiskus. Ahtake ja valendav, nagu mingi viirastus. Võis küllastumatult vaadelda seda korduvat ja ometi kordumatut veejugade põimingut, vikerkaarevärvilisi piiskade lehvikuid ja kuulata ebaüht-

last vee müha. Eesmärk oli saavutatud — ja väsimust justkui polnudki enam.

Tagasiteel proovisime minna mööda rada, mis alguses ülalpoolt juga piki vasakut kallast läks ja alles siis mööda sammaldunud kive igihaljaste astelpõõsaste vahele pööras ning sealt ümber varisenud puude ja järvetaolise metsalammiku alla põikas. Hurraa! Ongi leitud tee, mis joa kaudu Aibgale viib. Ja pole see ka mingi tüütu Osmani rada. See tee tuleb kuni mäetipuni järele vaadata. Teejuhid kinnitavad, et joa juurde saab laskuda Aibga Esimeselt mäetipult.

Miks ma ainult laskumistee kohta andmeid olen pärinud? Miks ma ei tundnud huvi, kust joa juures tõus algab? Sealt üles viivast teerajast ei olnud ju mingit märki!

Veel kord lähen Aibgale karjateed mööda ja ööbin Poolteistes palaganides. Rühm juhtub olema passiivne ja uue raja otsimisest ei taha keegi osa võtta. Otsingute hasardis võtan vastu lubamatu otsuse, mis on vastuolus minu enda antud reeskirjadega: otsustan edasi minna üksipäini ja tundmatut rada pidi. Lepin Poljanasse minevate karjastega kokku, et nad rühma tagasi asulasse saadavad, ja lähengi juba Aibga Esimesel mäetipul oma hoolealustest lahku.

Olen üksi mägedes . . . Tajun teravalt ääretut ja pealegi veel keelatud naudingut. All paistab Krasnaja Poljana — tänav tänavas kinni, nii lähedane ja ahvatlev, et näib nagu võiksid kohe siit jooksu pista ja poole tunni pärast sinna jõuda. Aga mina liigun mööda mäeharja, hoidun otsesest laskumisest mööda rusukallet, mida niitude rohttaimed katavad. Alles Esimese mäetipu ja Krasnaja Poljana mäestikuharu vahel asuvalt rübilt läheb paremale teerada, mis Esimesse hällu viib. See kulgeb mööda järsu mäenõlva vaevu nähtavaid karniisikesi ja suundub siis loogeldes tohutu suure amfiteatri rohtukasvanud põhjani.

Häil . . . Kui üksildane ja omaette maailm see on. Kerge püramiidina kerkib minu kohale Esimene mäetipp. Selle harjal jätsin ma äsja hüvasti oma teekaaslastega. Vasakul kõrguvad Krasnaja Poljana seljaku järsud nõlvad, paremal on kaljune Eesti seljak. Nende vahel aga areenitaoline hällu põhi, mis rõduna tundmatute kuristike kohal ripub ja mille järsakud neemekujulisteks vanikuteks on lõiganud. Alles sulamata lumelaamadest sööstavad kuristikesse veeojad.

Rada lippab mööda lokkavat niitu kurekellade ja liiliate vahelt järsult allapoole. Märkan pisut madalamal ja laugemal platsil üht erisugust laiku: nii näeb välja endise karjaste laagrikoha ümbrus, kust loomulik taimestik on kadunud ja mis umbrohtu täis on kasvanud. Ja samas ongi hüti jäänused.

Kahe seljandiku kaljurünkad ühinevad allpool ja sulgevad kuristiku. Nende järskudel harjadel on näha nulgude musti sakilisi siluette, harjade vahel aga kõrgub niiske ja päikeselise õhu vinas kauge, kuid tohutu suur ja viirastuslikult lumine Tšuguš!

Siin märatsevad nii talvel kui ka kevadel laviinid ja sellepärast ongi nõgu kas üldse metsast lage või väändunud puudega kaetud. Laskun päris alla jõesängi äärde. Rajamärgid kaovad järsult sõmera kruusaga kaetud tasastel aladel. Lähen veel poolsada kuni sada meetrit edasi ja peatun. Kus siis rada kadus? Olen andestamatult kergemeelne olnud. Viis minutit tagasi seisin ma ju rajal. Tähendab, oli vaja tagasi minna, iga hinna eest tee üles leida, isegi siis, kui see peaks uuesti ülesmäge minema. Mina aga läksin edasi piki jõesängi, see tähendab, tegin täiesti kogemusteta turistidele iseloomuliku vea.

Kaljud vasakul ja paremal lähenevad üksteisele, nad lõikavad sängi põhja tugevatest kivimitest põikmadalikega läbi ja vesi lööb nende kohal kobrutama. Mis hüpnoos see laskumine on? Selle asemel et sada-kakssada meetrit tagasi minna, ronin muudkui edasi, libisen mööda üha järsemaks muutuvat jõesängi allapoole ja alles siis, kui see mu jalge alt üldse ära kaob, moodustades joaga astangu, jään ma mõttesse. Kas see tõepoolest vaid kariloomade poolt metsapiirini sissesõtkutud umbtee oli? Siis tuleb tagasi mäeharjale tõusta! Või on see kusagil kõrval, kuid kõrgemal, vasaku kalda järsakutel? Hoidun vasakule, satun läbipääsmatusse väändunud metsa, ronin ülespoole ja laskun alla neljakäpakil — rada ei ole ega ole. Otsustan ojaga paralleelselt allapoole minna, sellesse reetlikult libedasse ja astangulisse voolusängi laskumata.

Surun end läbi kõveraks kooldunud pöökpuude ja rododendronite vahelt, painutan laiali tõrksaid kõveraid tüvesid. Niisugune laskumine on tõusust raskem. Ainult seal, kus põõsad mäeveeru mööda allapoole koolduvad, on liikumine pisut kergem. Libisen tüvesid ja oksi mööda alla. Püksid ragisevad, särk on peagi auke täis. Kas võisin

aimata, et mul veel vistrikulise näoga mehe vintsutusi tuleb korrata?

Kui kummaline, et sama loodus, samad põõsad ja nulumets, samad lõhnad ja värvid siis, kui sa üksi oled, uued varjundid saavad ja kõige selle tajumine teravneb. Millest see tuleb? Kas sellest, et pole kellegagi oma muljeid jagada? Või sellest, et kui vapper sa ei tahakski olla, aga närivast ärevustundest sa ikka ei vabane: võid ju jala välja väänata või nikastada ja oledki täiesti abitu, eks rooma siit neljakäpuli minema!

Padrikud on nii tihedad, et siit vist küll ükski metsloom läbi ei pääse. Ometi näen kohe esimesel lagedamal paigal karu väljaheidete hunnikut, mis alles päris soe on. Kas mesikäpp laskis jalga, kui minu samme kuulis? Taolises olukorras eelistaksin nii kauaoodatud kohtumist edasi lükata.

Kui palju kordi olin ma loengutel edukalt kasutanud Kleopatra Vassiljevna ladusat formuleeringut metsloomaga kohtumise kohta:

«Turist põgeneb ühele, karu teisele poole.»

See teravmeelne väide põhjustas elevust ka kõige üksköiksemas auditooriumis. Kuid mulle meenus teinegi ütlus, mis silmapaistvale polaaruurijale Amundsenile kuulus ja mis, tõsi küll, jääkarude kohta käis:

«Ma tean hästi, et jääkaru inimest ei puuduta, kuid ma ei ole iialgi veendunud, kas karu ise seda teab.»

Väändunud metsast on üksi veelgi raskem läbi murda kui koos teistega. Oksad vetruvad ja peksavad. Kaaslaste juuresolekul vähemalt kirud, et kas või naabergi sulle kaasa tunneks. Aga nüüd pole oma häda kellelegi kurta. Komistad millegi taha, lööd põlve ära — ja juba tekibki nii abitu solvumistunne . . .

Ronin mööda väändunud oksi, laskun okstest kinni hoides ja jalgadega altpoolt tuge otsides, — veel ühe meetri, veel kaks meetrit . . . Ja juba ripungi jälle õhus, otsin jalgadele tuge. Vaatan alla ja jäigastun, kahman veelgi kramplikumalt okstest kinni. Järsak! Sikutan enese suurivaevu tagasi. All on kahekümnemeetrine püstloodse seinaga järsak. Läbi põõsaste on näha, et just sellelt kaljuastangult sööstab vahuste kaskaadidena alla mägioja. Olen juba tublisti väsinud ja demoraliseerunud. Kas ma siit veel üldse välja pääsen? Äkki tuleb siia ööbima jääda, mind hakatakse otsima . . .

Jõuan järsu kaljuseina serva pidi seda läbistava lõheni, nõndanimetatud kuluaarini, mis mäenõlva mööda alla läheb. Peen teatraalne nimetus sobib vähe sellele metsikule paigale, kuid alpinistid tavatsevad nii öelda. Laskun kuluaari mööda, ise rohututtide külge klammerdudes: psühholoogiliselt on väga tähtis kas või õlekõrrest kinni haarata, et tasakaalu säilitada.

Eespool läheb valgemaks, üsna lähedal kohiseb mägioja. Pistan mööda järsku nõgu jooksu ega jõua ringi vaadates ära imestada: parempoolselt ülemiselt kaljuseinalt laskub kogu oma suursugususes alla minu ammune ja kallis tuttav, Aibga juga! Tähendab, olen niisama hästi kui kodus, mis sest, et tuleb veel ümber murtud puude minna ja oma kuussada meetrit laskuda, kuid siin on juba teerada — mulle nii tuttav ja omane rada!

Ah, kui tore see minu kallis juga on, täna veel eriti!

Ja ometi jään ma mõtlikult seisma. Käisin läbi kogu oru vasakpoolse kalda ega leidnud teerada. Kuhu see võis kaduda? Äkitselt sähvab läbi pea oletus. Kas ei põiganud teerada pärast seda, kui ta mõnikümmend meetrit piki kaljust voolusängi oli lipanud, viimaks oja paremale kaldale? Võis väga kergesti märkamatuks jääda, kuidas see rohu sisse lipsas, mina aga läksin voolusängi pidi edasi, kuni järsakuteni jõudsin. Aga kus see rada joa juurde välja tuleb?

Tuhnin kogu parema kalda otse joaastangust alates läbi. Laskun piki oja viiskümmend meetrit allapoole ja leiangi kauaoodatud tähise! Tohutul puutüvel on suur sälk — just siit, joast tükk maad allpool, paremat kallast pidi viib mööda nõlva üles vana sile rada, mida eestlaste poolt puude tüvedele tehtud sälgud tähistavad. Kuidas ma riskisin, aga rada läks siitsamast kõrvalt, piki naabernõlva ... Olen ikka vilets jäljekütt küll!

Täna ma seda rada enam läbi ei käi (olen liialt kurnatud), aga nüüd ma tean, et tõus Aibgale on joa kaudu palju värvikam ja mitmekülgsem kui Kreeka silla kaudu karjateid pidi. Just siitkaudu tulebki ekskursioone mööda ringmarsruuti Aibgale viia!

Üks tund kiiret käiku mööda rada — ja olengi Mzõmta ääres väljas. Ah, kui saaks otse koolme kaudu turismibaasi minna! Kuid juulikuus on jõgi võimsa vooluga ja mina olen liiga kurnatud, et üksi üleminekut üritada.

Siis meenub mulle, et Mzõmta alamjooksu pool on otse asula vastas üle jõe tõmmatud metalltross, mida mööda kaldalt kaldale liigub reisijaid vedav korv, — seda nimetatakse hälliks. Mina ei olnud seni veel seda ülepääsumoodust kasutanud.

Siin ongi kõrged tugisambad, mille ümber on keritud tollise läbimõõduga terastross. Rõõm asendub pettumusega: häll on vastaskaldal ja seal pole inimhingegi. Kas tuleb tõesti ringi minna? Ja äkki tärkab vallatu mõte. Mul on täiesti uus seljakott jämedast, vahest isegi liiga raskest ja tugevast presendist, paksude rihmadega. Kas see kott ei võiks hälli asendada?

Sikutan kotti rihmu, silmitsen jämedaid niite, millega nahk presendi külge on õmmeldud, ja otsustan proovida. Teen pandlad lahti, heidan mõlemad rihmad üle trossi ja panen siis pandlad uuesti kinni. «Häll» ongi valmis. Vinnan enese käte abil trossile ja topin jalad kinnitusrihmade vahele. Olengi «sadulas». Keha raskus surub rihmad nii tugevasti vastu metalli, et edasiliikumine pole põrmugi lihtne: tuleb end ühe käega edasi sikutada ja teisega rihmu nihutada.

Ühe võttega pääseb kõigest kümmekond sentimeetrit edasi. Aga Mzõmta on vähemalt poolsada meetrit lai. Kas pean vastu? Olen ju raskest laskumisest kurnatud.

Ripun kaksiratsi oma presentkotil ja liigun detsimeeterhaaval edasi. Peopesad hõõguvad — nii valusasti soonivad trossi keermed pihkudesse.

Kaldaäärsed vähem ohtlikud paigad on selja taga. Minust poolteist meetrit allpool märatseb kärestikuline Mzõmta, kaljunukid panevad jõevee vahutama. Nüüd ei tohi sellele enam mõeldagi, et võin alla kukkuda.

Mis viga tõelise «hälliga»: see tuhiseb oma rullikul peaaegu poole jõeni ja ainult teine pool teed tuleb seda ülespoole sikutada. Seljakoti otsas aga jõe keskpaigani ühe hooga ei libise. Tross on juba esimestest meetritest saadik lontis, nii et kogu aeg tuleb «ülesmäge» minna.

Kui palju ma olen juba läbinud? Viisteist meetrit?

Kaheksateist meetrit? Juba saab jõud otsa, aga ma pole veel keset jõgegi.

Puhkan. Silmitsen teeseldud ükskõiksusega veepinda: all on keerised, peadpööritav ning ahvatlev kärestik . . .

Vaja edasi liikuda. Sikutan end vasaku käe abil edasi, paremaga aga nihutan rihmu. Nihutan üht rihma. Siis on järg teise käes. Aga kus see siis on? Kus on teine rihm? Tähendab, ma ripun üheainsa rihma küljes!

Tardun hirmust ja hoian kahe käega kramplikult trossist kinni. Mis on juhtunud? Ise pingest värisedes jään nüüd ühe käe otsa rippuma, teisega aga püüan väädina kõlkuvat rihma.

Saan kätte rihma otsa ja taipan. Seljakoti tugevust hinnates ei vaadanud ma, kuidas pandlad on rihma külge kinnitatud. Just see mind alt vedaski. Järele ei andnud õmblused ega rihmad, vaid metallklambrid, mis nahkrihma pandlaga ühendasid. Klambrid, mis seljakoti kahepuudasele kaalule olid arvestatud, osutusid liiga nõrkadeks, et neljapuudast keha kanda. Üks läks kiiremini sirgu ja rihma aas lipsas sellest välja. Aga teine? Kombin palavikuliselt teist klambrit ja leian õudusega, et see on samuti järele andmas. Tähendab, ka allesjäänud rihmale ei saa lootma jääda. Minu all on märatsev vesi, nüüd paistab see veelgi vahusemana, kurjemana ja rohelisemana. Ees ootab rohkem kui pooles pikkuses kõrvetav ja lõikav tross — ma ei suuda seda nuhtlust enam taluda, seda lõikavat valu peopesades, seda lihaste ülepingutust! Kiiresti tagasi lähema kalda poole, ainult käte abil, allesjäänud rihmale lootmata, ja vaid haruharva seljakotilt toetust otsides, et tuimenevatele lihastele hetkeks puhkust anda.

Kaldale lähenemine kestab piinavalt kaua. Kuidas peopesad hõõguvad! Nüüd on kaldani kõigest kolm meetrit . . . Siis kostab pillikeele katkemist meenutav heli — teise rihma klamber on sirgu läinud — ja ma kukun vist isegi teatud kergendustundega külili kaldaäärsesse, enam mitte nii hirmutavasse, kuid ikka veel vulisevasse vette. Suman kaldani läbi vee (mis ulatub siin põlvini) ja langen siis jõuetult maha. Värisen üleelatud erutusest. Aga mis minu kätega lahti on? Mõlemad käed on küünarnukist kõverdatud ja justkui halvatud. Küllap on see kramp. Suurest valust tahaks karjuda. Püüan küünarnukke sirgu ajada, kuid need ei anna järele. Alles pikkamisi, sentimeeterhaaval saan valuga võideldes krambist jagu. Lõpuks olen

jälle oma käte peremees. Saan nüüd püksid ja oma õnnetu seljakoti kuivaks väänata. Kuidas ma ometi nendele pagana klambritele ei mõelnud?

Silmitsen vihaga trossi ja kättesaamatut «hälli». Praegu ei tunne ma küll mingit sümpaatiat kaunitar Mzõmta ega jõusalt lookleva teeraja vastu, mida mööda tuleb kolm kilomeetrit Kreeka sillani minna, et seejärel üle kolme kilomeetri vastaskallast pidi tagasi marssida.

Turismibaasis ootavad mind juba rahutuks muutunud turistid. Imestavad, et ma nendest nii palju hiljem pärale jõuan, et ma märg ja kurnatud olen.

Magan sel ööl halvasti, kogu keha valutab, kätele ilmuvad veritsevad rakud. Korda kolm viirastub mulle painajalik nägemus: kas ripun järsaku kohal põõsastes või Mzõmta kärestiku kohal trossi küljes.

PSEAŠHOLE

Nüüd oli järjekord Pseašho käes. See mäeahelik sulges Krasnaja Poljana amfiteatri kolmanda külje. Tavaline turismimarsruut ei viinud mäetippudele, vaid nõndanimetatud Külma laagrisse — tühja sära juurde, kust turistid jäiste tuulte ja halva ilma eest varju leidsid. Pärast selles Poljanast kolmekümne kilomeetri kaugusel asuvas laagris ööbimist jätkus teekond liustiku suunas.

Rühma koosseis oli kirju. Soliidne professor, kirjandusteadlane Timofei Ivanovitš, unistav raamatupidaja Pjotr Petrovitš ja üks noorpaar, kellel oli ükskõik, kuhu mindi; nad ei vaadanud ei nulgusid, ei jääliustikke — neile oli teineteisestki küllalt. Hobusemehena oli kaasas Mihhail Tšelakov, Krasnaja Poljanast pärit kreeklane.

Tee läks läbi Slantsõ. Kaevanduseasulast suundusime järsult mäkke. Koormahobune valis eksimatult välja kõige pikemad ja laugemad teeloogad — nii oli tal kergem tasakaalu hoida.

Sellel pikal tõusul tõid vaheldust vaid kaks väikest allikat — teed ühe juurde neist näitas raja kõrval seisev kirjaga tahvel. Piduliku pargina näiva pöögimetsa asemele tulid nüüd võimsad nulud, mis katavad Psekohho mäeaheliku nõlvu harjani välja.

Muide, «hari» pole kuigi sobiv nimetus sellele laugele veelahkmealale, kuhu me lõppude lõpuks jõudsime. Pool-

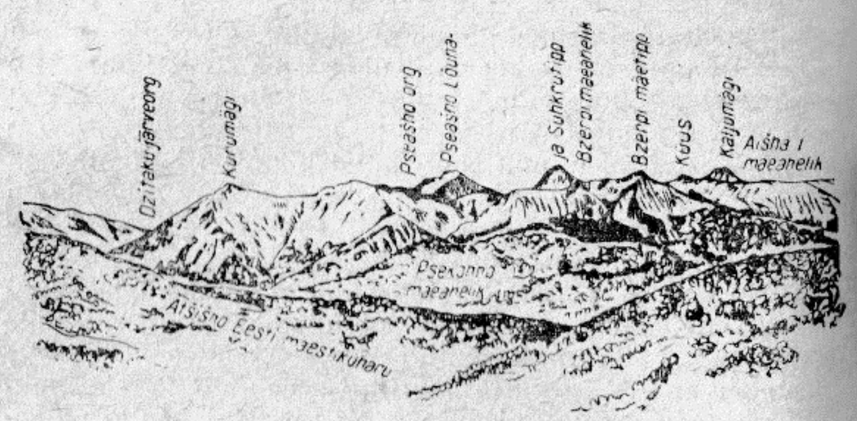

Kaukasuse Peaahelik Krasnaja Poljana poolt vaadatuna

teise kilomeetri kõrgusel võtsid meid vastu kumerad mäeveerud, rada kulges täiesti horisontaalselt, andes meile mahti hinge tõmmata.

Möödusime subalpiinsest niidust — kõrgete rohttaimedega haljendavast lagendikusõõrist, mida range nulumets piiras. Marsruudivisandile tegin märkuse «Nululagendik».

Kui lauge see veelahkmeala ka ei olnud, ikkagi võis tunda, et vasemal ja paremal on mäeveerud, et metsa taga on tohutu avarus peidus, ja nagu ikka tõstis see matkajate tuju. Kuid kohtasime siin ka midagi niisugust, mis meid väsitas ja tüütas.

Et liigseid tõuse vältida, tegi rada lauge mäeharja üksikute kõrgendike ümber ringi, lõikudes nende nõlvadesse. Neist nõlvadest immitses vahetpidamata veepiisakesi — põhjavesi muutis pinnase vedelaks poriks. Kui niiske võis veel see mets olla, kui maapind isegi veelahkmel nagu käsn vett täis oli!

Ega siis juba Tornau asjatult tüma raja üle kurtnud. Nähtavasti tuli ka tema ajal siin samuti puutüvedest ja okstest kinni kahmata, et mitte lirtsuvasse porri sattuda. Meil oli veel hea — äärmisel juhul lihtsalt ronisime mäeveerule. Aga mida pidi hobune tegema? Oli ju kogu rada täis üksteisele järgnevaid libedaid rahnusid ja lohkusid, hobuste kapjade jälgi. Igas taolises lohus oli aga loik või põlvini ulatuv pori. Hobune kiskus sellest vaid suurivaevu jalgu välja.

Lauge tee lõppes ja isegi järsk tõus läbi väändunud metsa tegi rõõmu: tee muutus vähemalt kuivaks. Tõusime

veel kolmsada meetrit ja mets hakkas harvenema. Avanesid kauge silmapiiri üha laiemad sektorid, mida puud ei varjutanud. Lõpuks jäid viimasedki põõsad meist allapoole ning meile avanes imeilus panoraam.

Sügaval all, peaaegu kahekümne kilomeetri kaugusel sinas Mzõmta oru põhi, kus valendasid Poljana majad. Aga mis seal paremal pool Tšuguši toimus? See oli ju õrgne kaos, mustad rohmakate sakkidega mäeahelikud, õudsed järsakud. Tekkis mõte, et selles hirmuäratavas labürindis pole võimalik orienteeruda. Esiplaanil olid laiad ja tasased Kurumäe nõlvad — need paistsid ka Krasnaja Poljanasse hästi kätte. Aga kes oleks võinud arvata, et otse nende kõrval niisugused vapustavad järsakud peituvad!

Aibga paistis siit nii kohmakana ja inetuna, justkui tõmpide käbide kuhjana. Aga kuidas Aibga mäeahelik end ida suunas välja oli sirutanud! Ja kuidas ahvatles enda poole lähemale nihkumud Mzõmta oru kõrgem osa koos kõige üle valitseva suurepärase Agepsta püramiidiga! Minu tulevane tee Kardõvatši äärde . . .

Rada põikas vasakule mööda süvendit mäeaheliku järsul nõlval. Talvel siit vist küll läbi ei pääse. Ega Tornau ilmaasgu kirjutanud:

«See kitsas ja ohtlik tee oli medoveidele kõige paremaks kaitseks põhja poolt . . .»

Tõusime üha kõrgemale. Kõrgusemõõtja järgi otsustades oligi juba kaks . . . kaks tuhat ja ükssada meetrit . . . Ja siin oli ka kuru. Kaks tuhat ükssada viiskümmend meetrit! Kuidas siis nii? Kaardile oli märgitud, et Pseašho mäekuru asub kõigest 2010 meetri kõrgusel. Muidugi, tuli arvesse võtta õhurõhu muutusi — olid ju meie matka ajal toimunud üldised ilmamuutused. Ent kas see vahe siis tõepoolest nii suur oli?

Mäekuru ise valmistas pettumuse. See ei pakkunud mingeid jahmatama panevaid vaateid. Laskusime avarale platoole. Tornau nimetas seda tasandikuks, mida igast küljest teravatipulised kaljud piiravad. Platood piiravate mägede harjad olid tõepoolest järsud ja kaljused.

Ümberringi kirendasid alpiniidud. Kui palju oli seal sametisi lillasid ja erekollaseid kannikesi! Suuri nagu aiapeenardel. Aga neid seal oli tervete hektarite kaupa.

Platool voolas oja. Plekksildilt tulba küljes lugesime: «Bzerpi jõgi». Kuidas siis nii? Bzerpi kuulus ju Mzõmta

jõgikonda. Peaaheliku lõunanõlvale. Tähendab, kuru, mille me ületasime, ei olnudki Peaahelikul, vaid selle eesmisel astangul. Järelikult ei olnudki see Pseašho kuru!

Läksime mööda laia orgu. Põiki üle teeraja voolasid kümned ojanirekesed. Nad suundusid Bzerpisse. Aga pisut eemal ei voolanud ojakesed enam meile vastu, vaid meie liikumise suunas. Tähendab, me olime just seal, täiesti tasasel paigal Pseašho* kurust mööda läinud. Ega siis terane Tornau asjatult kirjutanud:

«See tasandik, mis *märkamatult kaldus* ühelt poolt kirdesse, teiselt poolt edelasse, moodustaski veelahkmeala murdekoha» (minu kursiiv — *J. J.*).

Paremal avanes ahtake, järskude nõlvadega org, mis viis sügavale alla. Sinna sööstsid kõik ojakesed. Orusüvendis ilmusid üksteise järel hetkeks nähtavale Pseašho uhked püramiidid — lõpuks ometi oli võimalik kindlaks teha, kus me nende suhtes asusime. Org oli kitsas ja ebasõbralik. Kaugel sügavikus pöördus see paremale. Küsisin teejuhilt, mis jõgi see on. Tema vastas, et Psluhh.

Psluhh? Kuid Psluhh on ju samuti Mzõmta lisajõgi? Mis silmamoonutus see siis on? Tuleb välja, et me ei ole ikka veel kurust üle läinud? Jah, nüüd me läksime v a s t u Psluhhi vasakpoolsetele lätetele.

Olime juba väsinud ja meid rõhus lisaks veel teadmine, et Pseašho kuru on ikka veel kusagil eespool. Mornilt edasi sammudes ei pannud me tähelegi, kuidas samale tasasele orupõhjale ilmusid ojad, mis juba põhja poole jälle meie liikumise suunas voolasid. See aga tähendas, et me siiski sellest oodatud punktist üle olime läinud.

Jah, kuru osutus tõepoolest ebatavaliseks. Seal ei olnud mäeharja, mis meie teed oleks tõkestanud. Põiki üle kogu veelahkme kulges üksainus lauge ja lai org (muidugi oli «org» siin siiski täpsem termin kui «tasandik»). Ja kuru ei olnud seal mitte mäeharjal, vaid selle lameda oru vaevu märgataval kumerusel. Ojad hargnesid seda mööda vastassuundadesse. See kuru ei olnud mitte rübi, vaid o r u tüüpi. Arusaadav, miks sellelt mingit panoraami ei avanenud.

Järsu mäenõlva jalamil kulgevast teerajast vasakul asus otsekui tardunult sünge tumeroheline järv. Tornau luges siin üles isegi m i t u «põhjatut» järve. Mägijärv! Võiauks oodata, et kõik tormavad kohe järve äärde, et selle rangesse sügavusse pilku heita. Aga ei, väsimus oli oma töö teinud, teejuht kiirustas meid takka — juba lähenes õhtu — ja me saatmusime laugele teerajale alistudes norus-päi piki Urušteni oru üksluist koridori koredatüveliste vahtrate ja põhjamaiselt poeetiliste kaskede vahel.

Hiljem veetsin selles orus kümneid toredaid päevi nii päikeses kui äikeses. Olin võlutud selle rohelusest, lilledest ja tervislikust õhust, ning meenutasin korduvalt muheldes, kui näotuna ja ebasõbralikuna org mulle esimesel tutvumisel oli paistnud.

Rada suundus paremale. Urušteni suubus võimas lisajõgi, me pöördusime selle laia orgu ja võpatasime tahtmatult. Meie ette kerkis mitte enam õhulise püramiidina, vaid mustade kaljude kõrge pangana hirmuäratav Pseašho. Selle poolt hakkas puhuma jäine tuul. Üleval lõikas püsthanged nõlvad läbi horisontaalse harja peaaegu sirge liin — mägi meenutas ka sealt vaadates trapetsit, ainult laiemat kui Krasnaja Poljana poolsest küljest. Ülemiste järsakute alla olid laotunud valged lumevöödid. Mõnes järsemas paigas oli lumel näha pragusid, mis sinasid. See oligi liustik, esimene liustik Punase lagendiku piirkonnas, mida ma lähedalt nägin.* Selle alumisest tipust voolabki hallika nirena välja Urušteni parempoolne lisajõgi. Tänu liustikult saadud sulavetele on lisajõgi märksa veerikkam kui Urušten ise, mis algab kuruorust.

Ületasime lisajõe purde kaudu. Maas lamas nähtavasti laviinide poolt ümber paisatud teeviit pealdisega «Külm jõgi». Hobune läbis üsna vastumeelselt selle jäise ja tormaka veega jõe koolme. Veel mõnikümmend meetrit tõusu ja olimegi jõesuudmesse laskuvale seljakule ehitatud tühja hüti juures. See oligi Külm laager.

00 KÜLMAS LAAGRIS

Peatus rõõmustas meid. Vabastasime hobuse koormast ja ajasime koormasse pakitud soojad asjad selga. Laagris oli külm ja ebamugav. Tõsi küll, pingil olid tikud, sool, pakk kuivikuid ja kimbuke kuivi laaste süüteks — hea

* Nüüd nimetatakse seda Bzerpi karniisi koos tema kurudega Karuväravateks.

* Alles hiljem õnnestus meil kindlaks teha, et valge laik Pseašho vasakpoolsel trapetsil, mida otse Krasnaja Poljanast näha võib, on samuti liustik — Psluhhi liustik.

näide turistide vastastikusest abist juhuks, kui inimesed jõuavad pärale vihmasel päeval ja on toiduainetest ilma jäänud. Kuid isegi see ei leevendanud tusatuju. Laagris ei olnud kõige primitiivsemaid narisidki, leelõugas asus põranda keskel süvendis ja sellel puudus suitsulõõr, seinad olid täis vaimuvaeseid kirjutisi. Mind valdas tusane passiivsus ja kange tahtmine kellelegi pretensioone esitada.

Kogu rühm oli justkui liimist lahti. Isegi noorpaar istus süngelt ja ootas, mis edasi saab. Surmani väsinud professoril oli pea põlvedele vajunud. Raamatupidaja oli ametis seintele sirgeldatud kirjutiste lugemisega — seda tegevust jätkus talle paariks tunniks. Mõistmata, et ma täiesti vääralt käitun, istusin pingile, millel olid tikud, ja vajusin õndsasse tardumusse. Kolmkümmend kilomeetrit mägiteed päeva jooksul maha marssida polegi tühiasi.

Aga ööbimised Aibgal? Seal tuled sa eluasemeks kohandatud hütti, leegitseva koldetule äärde, magad naril, pehmetel viltvaipadel, ja sul pole mingit muret ... Aga siin? Siin pole midagi!

Tšelakov silmitses meid veidi aega ja küsis siis nõutult:

«Miks te maha istusite? Ma ei jõua ju üksipäini puid tassida ja vett tuua. Kas te asemeid tegema ei hakka?»

Vaatasime teejuhile niisama nõutult otsa. Milleks puud? Milleks vesi? Ja mis asemetest ta räägib?

Meid oli vallutanud tohutu vaimne ja kehaline laiskus.

Ei, me ei ole laiskvorstid, vaid kangelased, kes on valmis koldesse tuld tegemata ja midagi keetmata oma toiduvarud kuivalt ära sööma ja otse hüti põranda külmadel laudadel magama. Oleme ju turistid, meile ei tähenda see midagi, me kannatame kõik välja. Näete, millised me oleme! ...

Hämmeldunud Tšelakov väljus. Mulle meenusid siiski mu kohustused, tuhnisin toidukotis ja hakkasin toiduaineid välja jagama. Kuid neid toiduaineid, mis keetmata süüa kõlbasid, oli üsna vähe: karp konserve, leib ja suitsuribi. Ülejäänu — kruubid, tükk toorest liha, pisut juurvilja — nõudis kokakunsti. Lõikasin leiva ja suitsuribi lahti, jagasin suhkru ära ... Sõime tusaselt, olles ka teejuhile tema portsjoni jätnud. Viimane ilmus haosületäiega ja kadus siis jälle, sedapuhku teekann käes, olles kogu seltskonnale vaenuliku pilgu heitnud.

Olime juba kuiva leiva ja tulisoolase ribi kugistamist

lõpetamas, kui Tšelakov veega tuli, väikese lõkke süütas ning teekannu kahe hargi ja kepi abil tule kohale riputas. Lõkkesuits ajas läkastama ja pisaraid valama, aga millist soojust sellest lõkkest ebamugavasse ja külma sarasse õhkus! Kas ei oleks praegu tore lonksuke tulist teed juua? Alles nüüd tärkas rahutu mõte: kas teejuht on kohustatud meid selliselt ümmardama? On tema siis vähem väsinud kui mehe?

Tõusin ja läksin õue. Pimenes kiiresti. Tuhmilt ja süngena, külmast õhkuvana kõrgus taamal Pseašho kogu oma kuristike rindega. Aga sel ajal kui me siia saabusime, hakkasid loojangu värvid sellel alles helendama. Tähendab ... Tähendab, et saras kükitades magasime andestamatult maha kogu loojangu Pseašhol, võib-olla selle peamise, mille nimel siia üldse tasus tulla! Mis see siis ometi oligi! Kuidas võib end sedamoodi lõdvaks lasta? Olen ju kohustatud tooni andma. Pole ime, et terve «armee» liimist lahti läks.

Läksin sarasse tagasi. Teejuhil oli juba kannutäis vett keema läinud. Ta raputas sellesse peaaegu pool pakki teed ja kostitas meid kõiki. Kruusid kõrvetasid. Leib oli juba soodud, aga alles nüüd saabus tõeline õhtusöögi mõnu.

Professor tuli nüüd välja saatusliku ettepanekuga:

«Teate mis? Vaevalt me homme sellele liustikule läheme. Mul jätkub jõudu vaid selleks, et tagasi minna. Sellepärast teen ettepaneku toiduaineid mitte kolme päeva peale jagada, andke meile veel leiba ja ribi.»

Kolleegid toetasid teda. Jagasin välja teisegi portsjoni leiba ja leivakõrvast. Tulise teega maitses see otse muinasjutuliselt.

Tšelakov kadus jälle kuhugi. Viisteist minutit hiljem ilmus ta rohu ja pehmete okste sülemiga ja soovitas meil oma tekid sellele «madratsile» laotada. Vahest on tal õiguski, kui ta nii mugavuse eest hoolitseb?

Enne magamaheitmist läksin veel korraks värsket õhku hingama. Väljas oli lõikavalt külm. Asusime otsekui mustava kuristiku põhjas. Ümberringi olid tumedad, peaaegu nähtamatud mäeahelike veerud, taevas kiiskasid lugematud tähed. Eespool, Külma jõe ülemjooksul, kerkis kõrgusse meile nähtamatu kuu poolt valgustatud Pseašho oma viirastuslikult helkleva jääliustikuga.

Milline määratu, varem kogematu piduliku puhtuse ja looduse ülevuse tunne! Kas tõesti võidutseb siin kõigil

päevadel ja kõigil öödel see särav ilu, mida keegi ei näe ja mis kelleski vaimustust esile ei kutsu!

Ronisin ööseks oma baikatekist õmmeldud magamiskotti. Laager õigustas oma nime — see oli tõesti külm. Minu meelest ei maganud Tšelakov üldse — hoidis terve öö tuld koldes ja soojendas järgemööda küll selga, küll külge, küll rinda ja käsi. See oli rahutu ja painavalt pikk öö täis ohkimist, puhkimist... Suigatasin vist alles koidu eel.

Hommikul tõusis Timofei Ivanovitš enne teisi, valmistas koos Tšelakoviga meile maitsvat putru, praadis liha ja keetis teed. Soe hommikueine taastas meie jõuvarud ja reipuse. Kas rühm tõepoolest ikka ei taha liustikule minna?

Professor oli vankumatu, noorpaar samuti, raamatupidaja aga kõhkles. Alles siis, kui otsustasin turistid koos Tšelakoviga tagasi saata, nõustus Pjotr Petrovitš minuga liustiku juurde minema.

Teejuht ladus hobusele koorma selga, meile jäeti meie tekid, ülejäänud leib, ribi ja suhkur. Me läheme jääliustikule!

KALJULOSS

Üle Külma jõe viiva purde juurest läheme vasaku kalda niitusid mööda üles piki selle avarat orgu, astudes nii uude, meile alles tundmatusse maailma. Kui hea, et oleme vaid kahekesi. Võib-olla näitavad end meile täna lõpuks ka looduskaitseala loomad, kellest ma juba nii palju olen turistidele jutustanud, kuigi ise ühtegi pole kohanud...

Teejuht hoiatas meid, et ei tohi liustiku alumise serva juurde ronida, seal tekkivat tihtipeale varingud. Arvestame seda nõuannet ja pöörame vana laagriplatsi jäänuste juurest teerada mööda paremale metsatukka.

Külma jõe oru vastaskalda veerult paistis midagi kummalist. Haljendava mäenõlva keskosast purskas välja võimas veevool. Kohiseva valge diagonaalina uhkas see üle nõlva ja suubus siinsamas, mõnekümne meetri järel Külma jõkke. Ma ei teadnud siis veel, et meie ees ongi terve jõe läte. Jah, see on tõeline jõgi, mis maa-aluste vete poolt sügavale marmoriladem etesse uuristatud koobastest ja

tunnelitest välja tungib. Prantsusmaal nimetatakse niisuguseid maa-aluste jõgede väljumispaiku voklüüsideks.

Anname oma voklüüsile nimeks Marmorjuga.

Teerada hargnes ja viis meid ootamatult hõredast metsast suurele lagendikule, mis oli täis tohutu suuri allavarisenud kaljurahne. Kaljulagendik. Seda mööda voolab lustakalt Külma jõe vasakpoolne lisajõgi. Aga Pseašho poolt kuljest kõrgub otse lagendiku kohal seniajani nähtamatu ohtud seljak — hirmuäratav, kummalise arhitektuuriga ja kolme järsuseinalise torniga loss. Keskmine torn on kõrgem, külgmised madalamad. Kaljuloss!

Kuhu siis minna? Kas lisajõe kallast mööda paremale ülesse? Kuid see tuleb ju kusagilt kõrvalt, hoopiski mitte jääliustiku poolt.

Radu rohkem ei ole. Edasi minnes tuleb kätega rododendronipõõsastest kinni haarata. Võsastikust oleme nüüd läbi ja meie ees kõrguvad raudteetammi meenutavad, teravate nurkadega killustikust kuhjatud vallid. Ronime ühe sellise valli otsa ja avastame, et liustiku alumine serv on meie all, aga kivilasu, mille otsas me seisame, saadab pideva vallina jää külgmist serva. Meenutan kooligeograafiast, et taolisi valle nimetati m o r e e n i d e k s.

Läheme mööda moreeni paigani, kust on kerge otse jääle laskuda. Ees on liustiku järsk osa sinetavate murrukohtade labürindiga. Maria Pavlovna Preobraženskaja nimetas neid murrukohtade alasid l i u s t i k u j u g a d e k s. Temalt on pärit ka hoiatus: jääliustikke mööda ei tohi ilma alpinistivarustuseta käia!

Sellepärast me liustikujoale läheneda ei riski. Parem juba tõusta piki liustiku serva ja minna võimalikult kõrgemalt ümber Kaljulossi.

Lähemegi. Jää vahetavad nüüd välja tema alglätted, seisma jäänud firni väljad. On nii kerge hingata, et tundub, nagu oleksid kõik mäetipud meile nüüd jõukohased.

Oleme juba üsna kõrgele jõudnud. Kõigest poole kilomeetri võrra meist ülalpool kõrguvad Pseašho peamiste tippude järsakud. Ja äkitselt selgub, et Kaljuloss, mis meist paremale jääb, on mäetippude müürist eraldatud suure mäerübiga, mille otsa ongi jääliustik justkui ratsanik sadulasse istuma pandud. Kaljulossi torn on vaid selle sadula eesmine hari.

Üks «jalg» on liustikul Kaljulossi, Külma jõe keskmise lisajõe poole rippu. Teist «jalga» — sellesama jääliustiku

teist keelt — ei saanud me varem näha, sest see on teisele poole Kaljulossi heidetud. Nähtavasti just sellest teisest keelest saabki alguse Kaljulagendiku vahune oja. Kui ahvatlev oleks seda keelt mööda alla minna, et siis ringiga Kaljulagendikule jõuda! Aga peame end tagasi hoidma: kes teab, millistele järsakutele seda tundmatut liustikku mööda laskudes võib sattuda! Parem järgmine kord uurida, kuidas siia Kaljulagendikult piki oja kallast üles pääseb. Aga praegu — peaks vist proovima otse mööda harja Kaljulossi tornitippude juurde ronida?

Mäehari on terav ja kaljune. Eemalt väikeste sakkidena paistnud teravikud osutuvad viie kuni kümne meetri kõrgusteks kaljurahnudeks — igast taolisest rahnust juba üle ei roni. Aga mõnes paigas ei saa ka mööda harja edasi minna; istume siis kaksiratsi mäeharjale ja nihutame endid kätega edasi. Kus mäehari laieneb, seal on nii nagu Atšišholgi rusukuhjad — endise mäeharja riismed.

Kõrgusemõõtja näitab 2800 meetrit. Lõpuks olemegi Kaljulossi, selle tohutu suure «ehitise» tipus, mis alles hiljuti meid oma ülevusega nii vapustas. See oli seal all, Kaljulagendikul. Siit paistavad ka lagendiku kõige suuremad kaljumürakad mänguklotsidena.

Tähendab, on olemas küllaltki lihtsaid teid ka sellistele tippudele, mis alguses nii ligipääsmatutena võivad näida! Läksime Kaljulossi tagant ringi ning jõudsime ilma erilise vaeva ja riskita tippu. Hea õppetund, kuidas leida teed mäetippu!

Laskume ettevaatlikult piki liustiku serva, kuid teed lühendada püüdes astume kergemeelselt laiale kiviklibusele rusukaldele. Äkitselt lähevad kivid meist üleval- ja allpool liikvele. Satume meie endi poolt varisema pandud kivilaviini rahe alla. Jookseme põiki üle rusukalde ja alles kindlale pinnasele jõudes jälgime erutatult, kuidas kivid veel minutit kümme meist robinal mööda vuhisevad.

Äkitselt hõikab Pjotr Petrovitš mulle:

«Vaadake! Kaljukitsed!»

Kus on kaljukitsed? Mul oleks ammu aeg neid esimesena märgata. Otsin neid silmadega lumelt ja mustadelt kaljudelt, kuid need paistavad elututena.

«Pjotr Petrovitš, kus nad siis ometi on?!»

«Seal, liustikul! Tollest kaljust allpool. Näete, need mustad, kes seal hüplevad. Just kui täpikesed.»

Mustad täpikesed! Aga mina lootsin näha suuri pruune kaljukitsi kusagil siinsamas naabruses. Vaatan nüüd juhatatud suunas ja näen: seal nad ongi, tillukesed siluetid, jooksevad lund mööda kaljude poole.

Eimesed metsloomad, keda ma looduskaitsealal näen! Kui me seda rusukallet poleks liikvele ajanud, ei oleks ka loomad välja ilmunud. Aga nüüd on hirmutatud kaljukitsed ise rusukaldele läinud ja vaevalt pidama jäänud kivid varisevad nüüd robinal nende sõrgade alt.

Kui tähelepanelikult on vaja neid mäenõlvu vaadelda!

Nüüd paistavad kaljukitsed väikeste kollakate tõukudena kaljude tumehallil taustal. Kui paljud metsloomad on mulle sellelt kauguselt nägemata jäänud?

Need kaukaasia kaljukitsed on parim hüvitus eilse marsruudi raskuste, külma ja pooleldi unetult veedetud öö eest.

Mis maksab päraat seda veel üks öö laagris lõdiseda, mis need kolmkümmend kilomeetrit tagasiteedki läbi pori ja vihma ära ei ole! Kaljulossi tipu ja kauaoodatud kohtumise eest kaljukitsedega võib viis korda rohkemgi välja kannatada!

RETK AIBGALE

On pingeline suvi. Turismibaas on üle koormatud. Nüüd aitavad meid hädast välja just saatjateta rühmade massilised rännakud mägedesse. Saadan rahumeeli inimesi küll Atšišhole, küll Aibgale ja isegi Pseašhole. Juba on kümned rühmad need marsruudid õnnelikult läbi käinud. Turistide üksikasjalikud jutustused on andnud võimaluse järgmistele partiidele veelgi ammendavamaid instruktsioone anda. Nüüd ööbivad iga päev mägedes küll kakskümmend, küll kolmkümmend inimest — tähendab saame vabaks voodeid, kuhu võib kas või üheks ööks paigutada turiste, kes üle plaani meile «kaela sajavad».

Kord jõuab aga kätte niisugune tippkoormuse päev, kus kogu baas, nii suvemajad, rõdud kui ka telgid on rahvast täis. Engelile aga helistatakse Sotšist, et varsti saabub veel neli autobussitäit üleplaanilisi turiste.

Vladimir Aleksandrovitš on ähmi täis. Kui üle normi üks-kaks turisti juhtus tulema, loovutas Engel neile oma toa ja magas ise kontoris tugitoolis. Aga kuhu panna

kaheksakümmend inimest! Ta kutsub mu enese juurde ja küsib:

«Ütle, kui palju meil täna inimesi mägedes ööbib?»

«Täna on neid vähe, Vladimir Aleksandrovitš. Kõigest kaksteist inimest.»

«Ai-ai-ai, mis me siis teeme? Tead mis. Sa keelita täna inimest seitsekümmend Aibgale ööbima. Mis sa arvad? Muidu pole meil saabujaid kusagile paigutada. Sina värba rahvast, aga mina korraldan toiduainete väljaandmise.»

Ma ei varjagi oma kahtlusi. Niisugust suurt rühma peab ju ekskursioonijuht viima. Seda ei saa joonistatud visandiga mägedesse lasta! Pealegi on juba hiljavõitu, oleksime pidanud vara hommikul teele asuma . . .

Turistid on rabatud ettepanekust, mis nende varem tehtud plaanidele kriipsu peale tõmbab. Tõotame neile kullamägesid: loojangut mäetipul, päikesesära merel, jugade ja liiliate ilu, vaadet Abhaasiale, sooje tekke, maitsvat õhtusööki . . . Meid usutakse niivõrd, et saame rühma kiiresti kokku. Niipea kui vajaliku arvu — seitsekümmend — kokku saame, lõpetame nimede kirjapaneku.

Temistokles laob kahele hobusele koormad selga, ühele soojad esemed, teisele toiduained, ja asub mööda karjateed Kreeka silla kaudu teele. Meie aga valime «romantilise» tõusu joa kaudu, et mäetipul loojangut imetleda ja siis otseteed Poolteiseste palaganide juurde laskuda. Seal valmistab Temistokles meile ööbimispaiga ette.

Seitsekümmend inimest — see on terve rahvahulk. Ühele ekskursioonijuhile on seda mitte ainult alpinistlikul, vaid ka mägimetsa-marsruudil liiga palju. Ma ei teadnud siis veel, et seda on lubamatult palju. Inimesed venivad teed mööda laiali, ekskursioonijuht ei «tunneta» enam rühma, eriti mahajääjaid, pingutab häält: suure rahvasumma tähelepanu hajub rutem, palju kergemini tekivad selles rühmitused, mis peagi giidi vastu «opositsiooniks» muutuvad.

Ometi sunnivad asjaolud mind just sellist «armeed» juhtima. Ergutan teekaaslasi nagu suudan. Valin tagasihoidliku tempo, et neid mitte korrapealt ära väsitada. Ronime ümber tuulemurru. Puhkame Aibga joa juures.

Kirjeldan neile laviinide võimsust. Teel piki ülemisi jugasid jutustan, kuidas ma rada otsides nende järsakute kohal rippusin. Kui meid juba häilu endassesulgunud ja salapärane maailm ümbritseb, kui tütarlaste kleite ja soen-

guid subalpiinsete liiliate kellukad kaunistavad, näib mulle, et tusatujuks ei tohiks enam põhjust olla. Ilm on ilus, pilved vaevalt riivavad mäetippe.

Stopp! Turistide ahelat mööda antakse edasi, et mahajäänute hulgas ei ole kõik korras — mingi abielupaar on tüli läinud. Leidsid oma perekondlikeks stseenideks ikka aja ja koha! Palun kolonni lõppu teatada, et kutsun tähendatud paari enda kõrvale rivi ette. Abielupaar kuuletub ning peagi jõuavad minu juurde ümmarguse enesekindla näoga Adam ja tema elukaaslane Emma. Viimane on nägus blondiin, üsna hapra kehaehituse ja kapriisse näoga.

Püüan naljadega nende meeleolu parandada, kuid nad on väga ärritatud ega sula kuidagi üles. Nähtavasti on seal, kolonni lõpus ekskursioonijuhivastane opositsioon juba oma töö teinud.

Koos selle paariga on kolonni lõpust ette tulnud veel kolm noort meest: teravanäoline ja elavaloomuline Ašot, sportliku välimusega Jossif ja heasüdamlik linalakk Vanja. Kogu see kolmik, nagu peagi selgub, osutab Emmakesele tähelepanu, viimane aga kapriisitseb ja kiusab oma meest: «Mul hõõrub king jalga, löö nael sisse.» — «Too mulle see lill.» — «Sa ei löönud naela korralikult sisse.» — «Sa ei löönud õiget naela sisse.» Ja nii lõpmatult samas vaimus edasi.

Hakkame mäeharjale jõudma. Otsekohe peab Abhaasia panoraam meie silmade ette kerkima. Kuid Emma ei märka isegi pead pööritama panevat karniisi, millel seistes nii sobiks kiljatada, ta on ikka ametis etteheidete tegemisega oma mehele.

«Anna mulle rätik. Kuhu sa selle alati peidad?»

«Kas sul pole häbi mulle niisugust musta nartsu anda. Mina andsin sulle ju puhta.»

. . . Nüüd tuleb ka Abhaasia maastikku selle muusika saatel vaadata!

Oleme mäeharjal. Üldine ahhetamine! Inimesed on silme ees avanevast avarusest joovastatud. See avaldab nii tugevat muljet, et isegi Emmake «lülitub välja». Mäeharjalt on hästi näha, kuidas meie pikaks veninud kolonn siueldes ülespoole tõuseb. Loendan inimesi — kõik on alles, keegi pole maha jäänud. Ootame mäeharjal kõiki järele.

Kauged panoraamid Esimeselt mäetipult — kas on vaja neid kirjeldada? Need on oma ülevuses korduvad ning

ühteaegu alati uued ja kordumatud — kord hämmastavalt selged, kord valkjate pilvede ehtes, kord süngete äikesepilvede raamis. Aga praegu valitseb kõike loojang, loojang pilvitus taevas.

Päike, kui seda Aibgalt vaadata, vajub otse merre, silmapiirini on selliselt kõrguselt oma poolteistsada kilomeetrit. Mere pind tõuseb taamal kauge sinava müürina ja paistab, et selle müüri kõrgus ületab samuti paari kilomeetri piiri nagu see mäetippki, kus meie seisame. Üle kogu selle kõrgusse püüdleva veepinna lippab, leegitseb ja kiirgab tohutu helendus — päikeseraja sillerdav jõgi. See rada paistab kumerana, justkui kaoks ta juba silmapiiri taha, nii et jääb mulje, nagu näeksime oma silmaga maakera sfäärilisust. Kogu looduspilt omandab sel kombel tõeliselt kosmilise majesteetlikkuse.

Päike vajub üha enam silmapiiri poole. Merepinnal leegitsev teerada muutub nüüd oranžist purpurseks ja pihustub kildudeks. Tulipunast päikeseketast on üha kergem silmitseda.

Juba ta riivab oma purpurpunast vastuhelki meres ja muutub siis mõneks viivuks fantastiliseks laia jalaga vaasiks. Veel üks hetk — ja vaas kaob: päikeseketas hakkab silmapiiri taha peitu pugema ja on nüüd alt läbi lõigatud. Kõik vaikivad, otsekui oleksid nad mingi suure saladuse tunnistajad.

Helendav taevakeha upub merre uskumatult kiiresti. Juba ongi ta muutunud lõõmavaks lambivarjuks, siis aga tagasihoidlikuks tübeteikaks ja lõpuks üsna tillukeseks kaarekillukeseks . . .

«Vaadake teraselt, kas ei vilksata seal rohekas kiireke!»

Päikese viimane viiluke kaob, meri neelab sellegi. Rohekas kiireke ei vilksatanud, küllap me ei olnud seda ära teeninud. Samal hetkel tuhmuvad ja muutuvad ka värvid kõrgemate mägede tippudel. Otsekohe poevad peitu viimased roosatavad vastuhelgid Pseašho lumelaikudel.

Võiks lõpmatuseni seista siin mäetipul, kuid juba hakkavad virgutavalt jahedad õhtused tuuleiilid puhuma. Lõunas vajub päike väga järsku silmapiiri taha ja selletõttu läheb ka märksa kiiremini pimedaks kui põhjas. Tuleb rutata ööbimispaika — katuse alla, vee ja kütuse juurde. Laskumisele kulub vaid pool tundi, nii et pimeduse tulekuks jõuame kohale.

Hakkan mööda järsunõlvalist teeradadeta niitu alla kii-

rustama, sealjuures ikka astangulisi ja vähem rünkalisi alasid valides. Soovitan kõigil kümnesammulist vahemaad hoida, et eespool liikujaid mitte juhuslikult lahti pääsvate kividega kostitada. Hoian suuna paremale, sest vasakul mäenõlval on mitu kaljuste astangutega terrassi.

Kui oleme sadakond meetrit laskunud, saan turistide ahelat mööda teate, et kaks inimest — muidugi Adam ja Emma — ei suuda mäetipult sammugi allapoole tulla, et Emma on hüsteerikas ja Adamtšikul on hakanud paha.

«Kas keegi jäi nende juurde?»

«Ei jäänud, kõik Emma kavalerid on eespool.»

Mida teha? Ees seisab veel oma nelisada meetrit niitu mööda laskumist. Suurest koormateest inimesed muidugi mööda ei lippa, ometi on ebameeldiv, et rühm nii korratult ööbimispaika läheb. Arupidamiseks pole aga aega. Kui mäetipule jäi inimesi, tuleb eelkõige neid abistada. Akki on teisel neist tõepoolest paha hakanud? Kuidas ma küll laskumise alguses selle Aadama ja ta Eeva kolonni ettetsa oma järelevalve alla võtta unustasin?

Kui väsinud ma ka ei ole, ikkagi lähen tagasi. Kiirustades rikun teel kõiki hingamisreegleid ja ronin kätega rohutuustidest kinni kahmates ülespoole. Julgustan veel mitut mahajäänud vastutulijat ja soovitan neil mitte vasakule poole minna. Hingeldan, pulss taob pööraselt.

Olengi mäetipul. Juba hämardub. Otse mäetipu ees istubki kaks üksteise ümbert kinni hoidvat ja jahedas õhtutuules värisevat inimest. Tihkuv Emma tõmbleb kramplikult peakaotanud mehe käte vahel. Mind nähes aga rahuneb ta silmapilkselt ja ütleb kahjurõõmsalt:

«Ah, seal te oletegi! Eks imetlege nüüd oma mägesid. Näete, ta ei suuda sammugi astuda.»

«Kes, kas Adam või?»

«Nojah, aga mina ka ei saa. Kumbki ei saa. Pea käib ringi, me veel kukume sinna teie Abhaasiasse. Oi, mida nüüd teha!»

Ütlen sellepeale järsult:

«Aitab ulumisest. Andke käed, ma juhin teid. Ei kuku te kuhugi!»

Hämarus tiheneb. Püüan neid eraldi edasi viia. Võtan Emmal käest kinni ja isegi käratan ta peale. Ta kuuletub ja liigub värisedes kümmekond meetrit edasi. Panen ta istuma, lähen Adami järele ja näen õudusega, et mehel on tõeline psühhoos. Väga selgete tundemärkidega ruumi- ja

kõrgusekartus. Samuti nagu omal ajal Petjunin tuli mees rahulikult üles, kuid nüüd paneb üksnes allapoole heidetud pilk ta värisema. Tirin Adamit kättpidi, sunnin teda minu käele toetuma, hoian tal ümbert kinni, vinnan ta peaaegu sülle nagu koti, keelitan justkui last ja püüan jutuga ta mõtteid mujale juhtida — aga see ei aita midagi.

Mida teha? Kas nendega koos siia jääda? Aga seal ronivad saabuva öö hämaruses mööda teedeta mäenõlva ligi seitsekümmend inimest, väsinud ja kõigest juhtunust juba rahutukski muutunud.

Kisun suusajaki seljast ja käsen Emmal selle endale ümber võtta. Ta alistub solvunult. Otsustan nad kahekesi mäetipule jätta, rühma juurde laskuda, õhtusöögi organiseerida ja siis, olgu kas või südaöö, soojade jakkide, tekkide ja toiduga siia tagasi tulla.

Talutan mõlemad ühele laugemale paigale, sean nad sinna istuma ja ütlen neile, et lähen abi järele.

«Teid, Emma, määran ma vanemaks, Adam peab teile alluma.» Nõuan, et nad kohalt ei lahkuks, ei üksi ega kahekesi.

«Mingil juhul ei tohi pimedas ööbimispaiga poole laskuda — kukute alla ja hukkute. Kolme tunni pärast toome teile süüa ja riidekraami.»

Minu järsk toon avaldab mõju, «vanema» kohustused sunnivad Emmat hädaldamist lõpetama. Nende olukorras on nii vähe võimalusi midagi ette võtta, et ma eriti ei muretsegi — vaevalt Emma oma «võimu» kuidagi kuritarvitab.

Sõnadega «peatse nägemiseni» jätan abikaasad öisele Aibga tipule üksi. Arvatavasti pole ma kunagi varem niisuguse kiiruga mäenõlva mööda alla vuhisenud. Pimedas on allatulek isegi vähem hirmus kui päeval — kõrgus pole nii tajutav ja ei ole ka näha ees ähvardavaid pisikesi ebameeldivusi. Mitu korda libisen istuli oma viiskümmend meetrit allapoole, teel kätega ronututtidest kinni kahmates, vahel teen seda ettekavatsetult, vahel juhtub see aga tahtmatult. Peagi jõuan järele alles laskuvatele mahajäänud turistidele — need kahmavad kramplikult kinni küll üksteisest, küll igast kõrrekesest, nad on üsna väsinud ja ärevil — ümbrus on pime ja õudne... Hea, et ainult mõned üksikud turistid on toppama jäänud.

Olemegi rajal. Palaganid leiame koerte haukumise järgi kergesti üles. On ikka koertel meiega tüli! Mäelt laskuvad aga juba täielikus pimeduses üha uued turistide «lained».

Lähenen palaganile ning satun seal pahaste ja nõutute inimeste rühmale: mingit ööbimispaika siin ei ole, ei ole ka hobuseid, kõik on edasi läinud. Aga kuhu siis? Teiste palaganide juurde?

Üks pahandus teise järel! Mis sellele pagana Temistoklesele pähe tuli? Talle sai ju selgesti öeldud, kus meid oodata!

Kes võis arvata, et ta palaganide järjekorranumbrid segamini ajab. Sinna on ju veel kaks kilomeetrit, poole tunni tee isegi päise päeva ajal.

Inimesed on pahased ja masendatud. Räägivad, et paljud on juba rada mööda edasi läinud. Kutsun ülejäänud turistid kokku. Valgustan taskulambiga rada ja pimestan ka raevukaid koeri, kes valguskiirt välja ei kannata ja kohmetult taanduvad.

Oleme juba pool kilomeetrit edasi liikunud, kui kuuleme vasakult veel hüüdeid ja huikeid. Kas tõesti on turistid ka sinna toppama jäänud? Aga vasakpoolsel veerul on palju kaljusid! Nüüd kostab hääli otse meie kohalt. Huikame vastu ja kutsume neid enda juurde. Ülal kirutakse mägesid, turisme, ekskursioonijuhte ja kogu maailma kokku.

Jätan teekaaslased rajale («Ärge te minuta sammugi liikuge!») ja ronin rohtu mööda ülespoole. Ahaa, siin on ojaga nõgu. Muidugi sattusid inimesed voolunõvasse ja komberdavad nüüd üle kivide. Toon turistid ükshaaval kättpidi nõost mäeveerule. Miks nad siis vasakule läksid? Nägid, et eesmised laskujad rada mööda vasakule suunduvad, ja hakkasid ka ise vasakule hoidma. Jõudsid kaljude kohale, kukkusid ja kriimustasid endid.

Ühel teekäänul näeme otse rajalt lõket. Lõke põleb lagendikul, paremal pool rada. Sealt hüüatakse meile midagi. Teistes palganides hauguvad metsikult koerad, Meie ette kerkib äkki mees — see on Jossif. Ta on vastu tulnud, et mahajäänuid teerajalt laagrisse juhtida.

«Kas üleval on veel palju inimesi?»

«Viie ümber, neid läks otsima Ašot koos karjastega.»

Tõepoolest on peagi armeeniakeelset juttu kuulda (sel suvel elasid Teistes palaganides ühest Musta mere äärsest armeenia kolhoosist pärit karjused) ja meiega ühineb viimane teelt eksinud viisik. Siin on ka kolm noormeest — kolhoosi karjased, kes Ašoti ja mahajääjaid abistasid.

«Miks te siis nii palju vasakule läksite?»

«Ah et miks? Nägime lõket ja läksime.»

Karjased räägivad, et tõid inimesed ära kõige järsematelt kaljudelt Teiste palaganide kohal.

Läheneme laagrile. Siin lõõmab suur lõkketuli, tulel keeb valmiv puder. Rühmas leidus nii tuletegijaid kui ka pudrukeetjaid. Vanja avab noaga konservikarpe. Lõkketule valgusse ilmub kaks noorukit, kes vett toovad.

«Aga mida Temistokles teeb?»

«Mine küsi selle veenuski käest! Midagi ta teha ei taha, ütleb, et tema töö olevat tehtud. Poolteisestes palaganides olevat ta kellegagi tülis, aga Teistes on tal sõpru, seepärast põrutaski siia.»

Räägin seltsimeestele, kuidas mäetipul lood on. Otsustame tunni aja pärast sinna minna.

Vanja jutustab, millise pildi ta Teistes palaganides eest leidis. Seal istus juba kolmekümne turisti ümber, ise tigedad ja väsinud. Mida suurem rühm, seda tugevamad on teiste peale lootmise meeleolud! Kui kolm-neli inimest peatuspaika jõuab, on selge, et üks läheb vee järele ja teine hakkab lõket tegema. Aga siin ei tee keegi midagi. Kuuled vaid pretensioone — miks midagi valmis pole?

Vanja ja Jossif olid tublid. Noomisid mitut rässakat meest ja saatsid nad puude järele, ise tegid aga lõkke üles, pakkisid selle valgel lahti kotid tekkide, soojade jakkide ja toiduainetega ning jagasid soojad riided välja. Hankisid siis katlad ja saatsid noormehed vee järele. Seejärel läksid Jossif ja Ašot mahajäänuid otsima.

Osa turiste on veel praegugi norimistujus — deklareerivad, et ei pane terve öö silma kinni! Ise ei maga ja teistel ka ei lase. Paari-kolme lausega teen kindlaks peamised rahurikkujad. Võtan lõkkest leegitseva tuki, palun Vanjat sületäie lõkkepuid kaasa võtta ja lähen umbes viiskümmend meetrit eemale suure nulu taha. Seal teen uue lõkke üles ja kutsun siis kõige suuremad torisejad sinna. Nad kuuletuvad, mida just vaja ongi. Las torisevad ja rikuvad seal üksteise tuju. Ülejäänud tõmbavad kergendatult hinge.

Puder on kaussidesse jagatud, kondenseeritud piimaga kohv kruusidesse valatud. Turistid söövad isukalt õhtueinet. Viime toitu ka skeptikute «isolaatorisse».

Pöördun nüüd põhilaagri elanike poole kõnega:

«Seltsimehed! Teil tuleb nüüd kohe hea uni — olete puhkuse ära teeninud, aga meie palume juba hommepäev teilt vabandust nende ebameeldivuste eest, milles meie, turismibaasi töötajad, muidugi süüdi oleme. Praegu pole meil selleks aega. Üles mäetipule jäid inimesed. Nad vajavad abi. Nad külmetavad seal jäise tuule käes ilma soojade riiete ja toiduta. Neile on vaja nii üht kui ka teist järele viia. Üksi läheb mul see raskeks, homme tuleb ju haige alla tuua (seltsimehed, see pole tal kapriis, inimene on tõepoolest haige). Sellepärast kutsun endaga kaasa kolme meest. Kas vabatahtlikke on?»

Rühmast eraldub otsustavalt kolm meest, muidugi on need Jossif, Ašot ja Ivan. Noh, nendega võib kartmatult ükskõik kuhu ronida.

Kellegi peab valvesse jätma.

Valvesse . . . Ahaa, need seal «isolaatoris». Nad ju lubasid, et ei maga terve öö. Lähen nende juurde. Kaks meest on end juba tekisse mähkinud ja norskavad mõnusasti. Ei jätkunud neil kuigi kauaks püssirohtu! Kuid kõige kangemad torisejad on jonnakalt virged. Just neid ma vajangi.

«Sõbrad! Meie neljakesi läheme mäetipule, haigele appi. Rühmas on üle kuuekümne inimese, neile on vaja rahulikku puhkust tagada ja hommikul ülejäänud toiduainetest hommikusöök organiseerida. Määran teid kolmekesi korrapidajateks, võttes arvesse teie tõotust öösel mitte magada. Vaadake korra järele, päikesetõusul organiseerige äratus.»

Tegelikult oli see sama võte, mida ma juba mäetipul kasutasin. Peamised korrarikkujad olid nüüd ülemused, sealjuures veel kõige kahjutumal perioodil, kui kõik magasid. Neile meestele oli see aga energia ümberlülitamise vorm ja kõditas nende enesearmastust — neile usaldati vastutusrikas ülesanne! Aga sisuliselt, mis veel kõige tähtsam, vältis see edasisi pahandusi nendega. Korrapidajad asusid oma ülesandeid täitma.

Kõik need stseenid — nii õhtusöögi valmistamine, turistide toitmine kui ka magama seadmine — tähendasid Adamile ja Emmale veel üht tunnikest mäetipul külmetamist ja nälgimist, aga nüüd võisime laagri maha jätta veendunult, et rühmaga enam midagi ei juhtu.

Läksime Poolteiseste palaganide juurde viivale rajale. Alguses kasutasime taskulampi, aga siis selgus, et silmad on pilkase pimedusega harjunud ja jalad leiavad peaaegu eksimatult ise raja. Kõigest kolm korda kadus meil rada käest sel kahe kilomeetri pikkusel retkel palaganide juurde. Meil on sviitrid seljas, üle õla aga tekid nii meile endile kui ka erakutele mäetipul. Jossifil on kaasas termos kuuma kohviga, pudrukauss ja leib.

Ronime järjest kõrgemale mööda määratu suurt musta mäge, läbi kõrge rohu ja piki järsakut, kus isegi päeval igalt poolt läbi ei pääse. On see vastutustunne, mis meile nüüd enesekindlust annab? Läheme öösel Aibga tippu — veel pool päeva tagasi oleksin ma niisugust ettevõtet meeletuseks pidanud!

Karjatee on ammugi lõppenud. Sikutame endid rohututtidest kinni haarates ülespoole, vahetevahel satume ka okastele. Kui me ainult tipust mööda mäeharja põhjapoolsete järsakute äärde ei satuks — kes teab, kuidas need sellises pimeduses välja näevad?

Rohi muutub pehmemaks — selles on nüüd vähem okkaid ja upsujuurt. Puhas subalpiinne niit on mäetipu läheduse tunnus ja me oleme juba üle tunni aja roninud. Proovin hõigata:

«A-dam!»

Sõbrad kolmekesi aga:

«Em-ma!»

Vastust ei tule. Proovime neljakesi koos veel kord:

«Em-ma!»

Ülalt pilkasest pimedusest kostab jõuetu mehehääl:

«Oleme siin.»

Veel viisteist minutit tõusu.

Otsin hädalisi taskulambi valgusvihuga. Seal nad ongi — istuvad otse mäetipu all, külg külje kõrval ja linnukestena kohevil.

«Tere õhtust, siin me olemegi.»

Adam vastab vappekülmast kokutades:

«Vaat seda mme kküll ei uskunud, et ttte vvveel tttulete.»

«Jossif, andke neile ruttu kuuma kohvi.»

Juba ongi nad soojad jakid selga tõmmanud ja end tekkidesse mähkinud.

Taskulambi valgel ahmivad mõlemad nüüd kiiruga oma õhtusööki ja kuulutavad meie öisest mäkketõusust innustatuna, et nad on valmis kas või sedamaid laskumist alustama. Oh ei, nii ei saa. Niisuguses pimeduses ei riskiks ma isegi üksi sellelt mäeveerult alla minna.

Tuleb proovida koidikuni tukkuda. Aga kus? Kallak on selline, et magama jäädes võib alla kukkuda. Vahest on päris mäetipul maapind pisut laugem?

Tuleb sõna-sõnalt vaid mõned sammud teha ja olemegi mäetipul. Kuid jääme sinna vaid hetkeks — niivõrd tugevasti puhub seal jäine põhjatuul. Ja siiski jätab teadmine, et seisime südaöösel päris mäetipul, kuigi me neid põhjatuid mustavaid järsakuid jalge all rohkem küll tunnetasime kui nägime, meile eluks ajaks hindamatu mälestuse.

«Noh, aga nüüd head ööd!»

Jääme otse mäeveerule magama, olles enne kive ja mulda jalgadele toeks kuhjanud. Muide, kolmekümnekraadise kallakuga nõlval ei jää ükski tugi pidama, libised koos kõigega alla. Meie oleme aga niivõrd väsinud, et tuleme isegi sellises rippasendis tukkumisega toime. Koidikuni jääb veel oma kolm tundi suikumisaega — libiseme allapoole, sikutame end uuesti kõrgemale, libiseme jälle...

Ei ole mõtet rääkida sellestki, kui «soe» meil telgita öise tuule käes kahe ja poole kilomeetri kõrgusel oli.

Koidik. Koidik, mida ma oma armsa Aibga kõrgelt tipult näen.

Ärgata alles unehõlmas Abhaasia kohal, püüda päikese helki alguses kõige kõrgematelt, aga seejärel ikka madalamatelt mägedelt, imetleda pilvi, mis unelevad orgude põhjas, — see on suureks hüvituseks üleelatud raskuste eest.

Hüüan lustakalt, spordimehe toonil:

«Äratus!»

Kõik hüppavad kiiresti püsti.

«Läki nüüd ruttu laagrisse hommikust sööma! Adam, soovitan silmad kinni pigistada ja meid usaldada. Me tulime seda nõlva mööda ju ööselgi. Tähendab, valges peaks olema häbi karta!»

Ašot ja Ivan võtavad Adami kahelt poolt käevangu. Mele Jossifiga hoiame Emmal kõvasti käsivartest kinni. Emma piiksatab nutuselt:

«Oi, kuidas ma ometi . . .»

Katkestan selle hala järsult:

«Pole midagi, küll jõuate kohale! Tuleb meie sõna kuulata.»

Meie käed osutusid nii kindlaks toeks, et Emma õppis kiiresti kätte võtted, kuidas rohtukasvanud nõlvast laskuda. Ta liikus kergelt, kohati isegi hüpeldes — küllap tahtis demonstreerida, et ta võib olla graatsiline nagu kaljukits.

Adamtšik üritas küll oma jõuetust meelde tuletada, kuid kaaslased olid talle nii toredateks karkudeks, et mees peagi taipas — laskumine pole seotud eriliste ohtudega. Alguses pigistas Adam tõepoolest silmad kinni, hiljem aga hakkas areldi allapoole piiluma.

Poolteiseste palaganide juurest läks abielupaar juba kiiresti ja omal jalal laagrisse. Seal lõõmas lõkketuli, kees kohv, haudus puder, inimesed ärkasid, tõmbusid külmast kössi ja jooksid jäise veega jõe äärde pesema. Suurem osa turiste oli väga heas tujus. Adam ja Emma andsid vähimagi kohmetuseta intervjuusid oma enesetunde kohta mäetipul ja tundsid end päevakangelastena.

Sõime hommikueinet, jalutasime ümberkaudsetel niitudel ja alustasime siis laskumist. Mõlemad hädavaresed paigutasin nüüd kolonni etteotsa sõprade järelevalve all. Adamit pidasime isegi rada mööda laskumisel silmas — ruumihirm andis ka siin end tunda.

Ühes paigas märkan äkki, et olen hajameelselt mulle tundmatule vasakpoolsele, nähtavasti mahajäetud teeharule pööranud. Jään sedamaid seisma ja ütlen:

«Oi, andke andeks, oleme valel teel.»

Emma kahvatab ja sõnab ehmunult:

«Mis? Oleme valel teel? Ah, mul on paha!»

Blond peake langeb koketselt teda konvoeeriva Jossifi õlale. Olen naiste «minestustest» palju lugenud, kuid nii avalikku simuleerimist pole ma veel näinud. Jooksen tema juurde ja sakutan teda käest.

«Pole teil midagi paha, näete, siin on õige rada!»

«Ah, mis? Kus on rada? Jumal tänatud.»

. . . Turismibaasis tänab Engel turiste abi eest. Jutustan talle oma elamustest ja kuulutan resoluutselt, et edaspidi ma taolisi eksperimente enam ei tee. Ühe ekskursioonijuhi kohta ei tohi olla üle viieteistkümne turisti ning teejuht peab olema usaldusväärsem ja targem.

Kolm viimast päeva, mis Adam ja Emma veel turismibaasis veetsid, olid nad turistide üha kasvava huvi objektiks. Nad ei võtnud enam osa ühestki ekskursioonist, uhkeldasid silmipimestavates tualettides, andsid intervjuusid ja lasksid end koos äsjasaabunutega pildistada. Neil hakkas juba välja kujunema mingi isiklik versioon, mis sündmuste tõlgendus ja hinnang nende endi osale ja teenetele . . .

Viis aastat hiljem kohtasin neid Moskvas ja nad jutustasid mulle liigutavalt, kuidas nad südaöösel «mäetipult turistikku laskusid».

Siin mägedes on järveveed
kui silmad sini-sinised.

JÄRVEDE ÄÄRDE

VEEL ÜKS UNISTUS

Töötan turismibaasi metoodikuna, aga kus ma käinud olen?

Atšišhol, Aibgal, Pseašhol, jällegi Atšišhol ja lugematuid kordi kaevanduses, Kreeka silla ja jahilossi juures. Vahest ma ei tunnekski selle marsruutide ringi piiratust, kui mul alatasa ei tuleks instrueerida üha uusi rühmi, mis — ilma minuta! — Kardõvatši ja Ritsa äärde lähevad.

Ma ei olnud ise seal kordagi käinud, kuid ometi saatsin sinna inimesi. Kuidas see võimalik oli? Esiteks uurisin kõiki kättesaadavaid materjale selle marsruudi kohta. Teiseks sain turistidelt, kes selle teekonna juba läbi olid teinud, üksikasjalikke kirjeldusi ja soovitusi: käia ära Engelmani narsaaniallika juures, otsida silda üle Lašipse parema kalda põõsastest ja teha ring ümber Kardõvatši.

Nii ma siis tutvusin kaugõppe teel kogu marsruudiga: tundsin kilometraaži ja optimaalseid temposid, teadsin, millistes palaganides on matsooni maitsvam ja koerad sõbralikumad. Oli teada, et koormahobused Ritsani välja ei lähe, et Ritsa ääres pole mõtet proovidagi piki tema järske kaldaid minna: tuleb hoopis meteoroloogiajaamast paat vastu kutsuda. Hüüdmine on asjatu — Lašipse suudmest pole seda maja näha ja ka hääl sinna ei kosta. Tuleb lõke süüdata. Meteoroloog sõidab forelli püüdma, näeb tuld ja sõidab turistidele järele. Teadsin samuti, et tee Ritsa äärest Gagrõsse on raske ja läheb üle kahe suure mäekuru.

Nende andmetega varustatud rühmad muudkui läksid üksteise järel nende ahvatlevate järvede poole, aga mina jäin ikka Poljanasse.

Ühel ilusal päeval ilmus turismibaasi ebatavaline rühm, mis koosnes kuuest vanemast ja väga esinduslikust mehest. Neil olid seljas suurepärased, hästi pressitud üli-

konnad, rasketeks rännakuteks täiesti kohatud, kaelas lipsud, ees tol ajal nii ebatavalistena näivad sarvraamidega ja neljakandiliste klaasidega prillid. Iga mees oli varustatud kahe fotoaparaadi, suure binokli, aneroidide, eklimeetrite ja bussoolidega — viis rihma ristamisi . . .

Meie ees oli ekspeditsioon kuurortide projekteerimise instituudist. Ekspeditsiooni eesmärgiks oli tutvuda tulevase automagistraali trassiga Krasnaja Poljanast Kardõvatši ja Ritsa kaudu Gagrõsse ning planeerida selle trassi äärde võõrastemajad, pansionid jne. jne.

. . . Ekspeditsioon! See sõna ahvatleb oma romantikaga juba eesmärgist hoolimatagi. Aga kui innustavad on veel need ülesanded! Kaunistada rannikut, muuta selle järsakud kättesaadavaks sadadele tuhandetele inimestele . . .

Kui palju need projekteerijad näevad! Selle piirkonna tulevik oleneb nüüd nende fantaasiast, teadmistest, maitsest . . .

Ohinal ja kadedustundega instrueerin neid. Vaatamata oma vähestele turismialastele kogemustele näin neile siiski elutarga matkamehe ja vajaliku inimesena. Nad paluvad Engelilt luba mind kaasa võtta, kuid august on tippkoormuse kuu, baasis on rahvast murdu ja Engel ei saa terveks nädalaks metoodikuta jääda. Ta lubab mind Ritsa äärde rännakuks vabastada septembris.

Septembris! Aga selleks ajaks on ekspeditsioon juba toimunud ja selle valik kes teab millele langenud . . . Nendega läheb kaasa teejuht Dimitri, Avatharast aga toob hobused tagasi Temistokles.

Oli vaikne ja päikesepaisteline hommik, kui projekteerijad saatusele alistunud nägudega ja kohmakalt, nähtavasti esimest korda elus, hobuste selga istusid, kaotades seljuures igasuguse esinduslikkuse. Verandalt kostvate marsihelide saatel asus karavan teele.

Igapäevastes askeldustes, mis vaheldusid lühikeste retkedega, möödus nädal kiiresti. Ilm oli muutlik, mõnel päeval sadas vihma. Tihtipeale vilksatas läbi pea mõte, et kus küll ekspeditsioon praegu võiks liguneda või mida teha. Hobustega tagasi pöördunud Temistokleselt oli raske midagi mõistlikku välja uurida.

Peagi tuli tagasi ka Dimitri. Ta jutustas naerunäol:

«Nad kurnasid mu päris ära. Aga ise olid veel rohkem hädas. Sadulas läksid nad juba esimesel päeval nii rakku, et ei saanud enam istuda ega astuda. Kardõvatši ääres

sadas vihma, kõik olid läbimärjad ja üdini külmunud, soojendasid end konjakiga. Edasi mindi rohkem jalgsi, Karantiinilagendiku soodes said kõigil jalad jällegi märjaks, üks pidi äärepealt nutma hakkama. Aga kui hobused minema lasksime ja seljakottidega piki Lašipsed sammuma hakkasime, lõõtsutasid nad isegi laskumistel — kõigil süda haige. Läksid omavahel tülli, kirusid üksteist, kirusid mindki . . .»

«Noh, aga tööd nad ikka tegid? Mõõtsid või panid midagi kirja?»

«Mina muidugi kõike ei jaga, aga mulle paistab, et nad ei teinud midagi. Ainult fotograaf pildistas alatasa. Aga kas tead, kuidas meil vedas? Nüüd ei ole Ritsa äärest enam vaja üle kurude minna nagu varem. Järve äärest on otse Jupšarad mööda alla teerada tehtud ja sillad ehitatud. Meie läksime esimestena seda rada mööda.»

Dimitri ilme muutub ja ta jätkab ebatavalise elevusega:

«Tead, Juri. Ma olen nendes mägedes üles kasvanud, olen nendega harjunud. Vahel imestan, et mis neid turiste ometi peaks rõõmustama — ümberringi on ju kõik nii tavaline. Aga see vapustas mindki. Nii ilusat kuristikku nagu Jupšara ei ole ma veel näinud. Mine seda tingimata vaatama.»

Niisugune hinnang tähendas palju. Teadsin, et Dimitri paistis teiste teejuhtide hulgast silma nii mälu kui ka selle sisemise kultuuri poolest, mis lubas tal turistidele mõnestki ekskursioonijuhist paremini selgitusi anda.

Nii tuli minu ellu veel üks unistus — Jupšara.

AHVIRADA

Alles septembri keskel laseb Engel mind seitsmeks päevaks Kardõvatši ja Ritsa marsruudile. Ta mõistab, et see ei ole ainult jalutuskäik, ta tunneb juba silmamõõdu järgi tehtud kaartide ja marsruutide kronometraaži väärtust.

Teekaaslasi ma endale valida ei saa, jääb üle vaid rõõmustada, et neid üldse leidub. Kes nad siis on? Noor insener Vsevolod — šatään, sportliku välimusega mees. Sümpaatne, hallide silmade ja lühikeste blondide juustega Leena, kaitsevärvi sõduripluus seljas, püksid jalas ja murumüts peas. Ta on minuga üheealine, aga juba aspi-

rant, bioloog. Käitub meeldiva lihtsusega, ei uhkelda. Leningradi ajalehe süngevõitu korrespondent Goša oma norutava naise Suusiga (tuletatud Susannast, mis küll põrmugi sellele ilmetule ja kogu maailma poolt solvatud olevusele ei sobinud). Viies kaaslane oli teejuht, kreeklane Jura Georgiadi, kes tuli koos hobusega.

Asusime teele ühel pilvisel hommikul. Mäed olid kaetud madalale nihkunud pilvemütsidega. Saime vaevalt kiltkivikaevandusest mööda, kui algas vihmasadu. Abielupaar oli tusane ja tujutu, otsekohe aga selgus, et mina koos Vsevolodi ja Leenaga moodustame reipama osa ja see sundis pessimiste end vaos hoidma.

Ühes paigas läks teejuht koos hobusega mööda siuglevat teerada ülespoole, et väikest, kahesajameetrist mäeseljandikku ületada, aga meie liikusime Mzõmta kallast pidi mööda rada, mis veepiirist kõigest paarikümne meetri kõrgusel lookles . . . ja siis järsul mäenõlval äkitselt lõppes. Sellel olid näha veel mingid astmetetaolised moodustised, veerjad ja libedad, ning otse pinnasest tungisid esile väljauhutud horisontaalsed puujuured, justkui redelipulgad.

Oli vaja eeskuju näidata. Kükitasin maha, kahmasin kätega porisest ja vetruvast puujuurest kinni ja lasksin jalad alla astet kobama. Seejärel haarasin kinni järgmisest, juba allpool asuvast juurest. Allavaatamine oli väga ebameeldiv, iga hetk võis pea pööritama hakata, aga järgmisi astmeid oli siiski vaja ka pilguga kombata.

Kergelt ja enesekindlalt laskusid Leena ja Vsevolod. Goša ja Suusi alustasid aga pikalevenivat vaidlust, kes neist peaks esimesena alla ronima. Goša väitis, et esimesena peaks ronima naine, teda üksi üles jätta ei lubavat mehe eetika. Suusi aga nõudis, et esimesena laskuks Goša ning talle siis käe ulataks ja teda toetaks. Mul tuli endal Suusile vastu ronida ja Goša asemel talle tuge pakkuda. Suusi värises nagu haavaleht. Mida ebakindlamalt ta märgadele astmetele astus, seda tugevamini ta jalad libisesid.

Üldiseks imestuseks värises Goša sel «redelil» isegi rohkem kui Suusi. Talle tuli samuti vastu minna, tema pahkluudest kinni kahmata ja siis kingatallad vastu pinnast suruda.

Sel kombel allatoodud abielupaar veel torises tänu asemel minu aadressil: ise turismibaasi töötaja, aga veab elavaid inimesi mingit ahvirada pidi! . . .

«Ahvirada» ... Väga ilmekalt öeldud. Nähtavasti tuleb seda paika joonisel nii märkidagi.

Kui tähtis on siiski endal iga marsruut läbi käia! Dimitrilt ei kuulnud ma selle salakavala raja kohta midagi. Turistide kirjades meenutati vaid üks kord kellegi paksu mehe puujuurte küljes rippumist. Aga halva ilmaga võib niisuguses paigas õnnetus juhtuda.

NARSAANIALLIKAD

Üle Psluhhi jõe viib sild. Alles hiljuti olin näinud Pseašho jalamil selle jõe viletsaid lätteid, mis mäekurust välja immitsesid. Aga siin on see juba vihmaveest üles paisutatud, süngelt mühav, kärestikuline jõgi, tulvil sogast, kohvipruuni ja vahutavat vett.

Väikese seljaku taga on hüttidest asula. Kõrgusemõõtja näitab, et asume 650 meetrit merepinnast kõrgemal. Karjaste jaoks on see liiga madal koht. Sellise kõrgusega metsavööndites ei ole avaraid karjamaid. Selgub, et see on rahvakuurort süsihappe-leeliselise allika ääres. Viisteist vineerist ja laastudest tehtud hütti, kus suitsevad leed, naridel aga istuvad ja lamavad vanad mehed, vanad naised ja keskealised inimesed. Paljud on tulnud väga kaugelt ranniku äärest ja kaebavad valude üle kas siis maksas või maos. Ja kõik usuvad «narsaani» imettegevasse jõusse. Vett juuakse ja selles supeldakse. Lõkketulel aetakse suur kivi tuliseks, see sumatatakse künasse ja see siis soojendabki vee ära. Seejärel hautatakse end talumatult kuumas vannis.

Allikas niriseb siinsamas. Vee juurdevool on küll tagasihoidlik, kuid väikese asula jaoks seda jätkub. Võtame kruusid ja joome. Vesi on boržommi tüüpi ja üsna mõõdukalt gaseeritud.

Kas oodata asulas vihmasaju lõppu? Peremeeste arvamust mööda on sadu pikaldase loomuga. Sööme niisama kuivalt üht-teist ja otsustame edasi liikuda.

Väsitav ja libe tõusurada viib meid kõrge rohuga lagendikule, kus kasvavad metsikud pirnipuud. See ongi Pirnilagendik, üks kõige kõrgemal paiknevaid tšerkesside auule: kõrgus ulatub siin üle tuhande meetri merepinnast.

Siiani oli meid kastetud ülaltpoolt, aga lagendike rohus saime sedamaid pealaest jalatallani märjaks. Saapad jalas

liirtsusid ja me oleksime võinud nüüd iga jõe koolmekohast läbi minna kuivi ülepääsukohti otsimata.

Rada viib meid libamisi piki Mzõmta orgu ülespoole, kuid asub üsna kõrgel, oma kolm-nelisada meetrit jõepinnast kõrgemal. Teen isegi vihmasajus visalt ülestähendusi peaaegu vettinud märkmikku, joonistan teekonnavisandeid ja panen mõõtmisandmeid kirja.

Kui tore see rada ilusa ilmaga võib olla: Mzõmta tagant peaksid läbi metsa Aibga, aga vahest ka juba Agepsta kauged tipud näha olema. Aga meie näeme ainult udutavat sompu. Nii tüütult vahelduvad väikesed tõusud ja laskumised ning jõekoolmed. Möödub tund, kaks, neli tundi ...

Lõpuks Mzõmta müha siiski läheneb. Teejuht osutab rajale, mis paremale lipsab ja kuulsale Engelmani narsaaniallikale viib, mida varem suure gaasisisalduse ja rohke juurdevoolu tõttu isegi Tsaariallikaks nimetati. Keelitan seltsimehi allikale minema, kuigi oleme väga väsinud. Goša ja Suusi eelistavad teejuhi järel edasi sammuda, meie kolmekesi läheme allikale.

Mzõmta jõe kiire vooluga sogase vee piiril seisavad rauaalaikudega roostekarva kivid. See on mineraalveest. Väikesest august keeb üles energiliselt pulbitsev läte, lätteveest aga hüplevad hõbedased süsihappevullikesed. Joome seda vett otse peopesalt ja hakkame kohe ninna ja kopsudesse uhkavast gaasist köhima. Jah, see pole enam Psluhhi vesi. Ega siis Engelmani narsaan asjatult kunagi nii kuulus olnud.

Olin juhtunud lugema, et lätet piiravaid kivisid katavad putukate laibad, kes on siin lämbunud süsihappegaasist, mis kogu nõgu täidab. Meie midagi taolist ei näinud: võibolla oli vihm need minema uhtunud?

Pöördume tagasiteele. Mets taandub ja annab maad karjamaadele, mis üle kogu Mzõmta oru põhja laiuvad.

Niisugune siis ongi see Engelmani lagendik!* Meie näeme seda sompus ilmaga, aga siit peaksid meile hoopis uued mäed paistma ...

Eesti kolhoosi piimafarmi pikkade hoonete juures sööb rohtu meie koormast vabastatud hobune. Karja pole siin ümbruses näha, see asub praegu kõrgemal — Vaikse jõe ääres. Farmis on kõigest kaks elanikku. Meid võetakse väga külalislahkelt vastu, kutsutakse lee äärde ja näidatakse ööbimiskohtki heinaküünis kätte.

* Lagendik on nimetatud maamõõtja Engelmani järgi.

Vahariidega kaetud koormas on meie asjad kuivaks jäänud. Mõne minutiga on Vsevolod ja Leena oma soojad jakid ja varupüksid kätte saanud, nad panevad kuivad riided selga ja väänavad lustakas meeleolus märjad asjad välja. Püüan neist mitte maha jääda. Viie minuti pärast tunnen, et olengi juba sooja saanud ja reipamaks muutunud. Leena on kastruli supiveega lõkketulele asetanud, Vsevolod teeb aga sinna kõrvale uue lõkke ja tõmbab selle kohale nöörid üles. Riputame oma märjad riided kuivama. Peagi tõusevad sealt aurupilved. Konservlihaga riisisupp on nii paks, et lusikas selles püsti seisab, aga meile tundub see otse kokakunsti imena. Kostitame ka pererahvast ja saame neilt omatehtud juusturatta vastu.

Leelõuka ääres istub ka tusane abielupaar. Nad on juba pool tundi enne meid siia jõudnud, kuid ei ole ikka veel märgi riideidki seljast ära võtnud. Meie tulekul lõpetavad nad kiiruga millegi allakugistamise ja peidavad kohmetult šokolaadipabereid. Meie hakkame endid juba lõhnavas heinaküünis magama seadma, kui nemad alles otsustavad riideid vahetada. Oma asju ei kavatse nad üldse kuivatada: «Milleks seda, kui homme kõik jälle läbi liguneb?»

Öösel ärkan mitu korda irisevast sosinast: kõik magavad, ainult need kaks vähkrevad küljelt küljele ja närivad teineteise kallal ööbimispaiga ebamugavuste pärast.

Tahtmatult võrdlen nüüd oma kahe uue sõbra, nähtavasti juba kogemustega turisti käitumist, leidlikkust ja sundimatut lustakust ... mitte ainult Goša ja Suusi, vaid ka iseenda käitumisega hiljutisel matkal Pseašhole. Nüüd ma mõistan, kuidas võib ja tuleb ka sombused matkapäevad rõõmsateks muuta.

TÕELINE MÄESTIKUJÄRV

Hommik on küll sombune, kuid pilved on juba hõredamad ja hajuvamad. Läheme läbi kõrge rohu, ja kuigi sadu on peaaegu lakanud, saame mööda lagendikku minnes vööni märjaks: kas siis Goša loogika võidutsebki juba?

Meie poolt ületatud jõgedest paistab silma eriti üks valges vahus järsu langusega jõgi, mille voogudes mürinal kivid veerevad. Kui ma jõe nime küsin, vastab mulle Georgiadi:

«Pöörane jõgi.»*

Lagendikud, metsatukad. Siis aga tuleb paik, kus hütid on üsna hiljuti koost lahti võetud. Ega karjased asjatult septembri alguses mägikarjamaadelt minema koli — nad teavad, et võivad siin lume kätte jääda.

On märg ja külm, kuid juba kümne kilomeetri järel ootab meid hüvitus: meile vett kaela kallanud pilved kaovad nagu võlueesriie «Sinilinnus» ja meie ees avaneb Mzõmta ülemjooksu mägede paraad — silmipimestav, sädelev.

Georgiadi ütleb proosaliselt:

«Meid niisutas vihmavesi, aga mägedes oli lumesadu.»

Noh muidugi, see on värske lumi, niisama erevalge, kui ma ülemullu sügisel nägin. Nüüd on sellesse kiiskavasse hõbedasse rüütatud mulle täiesti tundmatud mäetipud, kõige lähemal neist asub aga Agepsta mäemürakas oma lustikuga, mis on mäenõlvale jääkaru naha taoliselt laiali laotatud.

Oleme avaral lagendikul. Siin moodustub Mzõmta kahest lättest. Vasakpoolne voolab välja Atsetuka mäe alt ja seda nimetatakse Azmõtšiks**, parempoolne on Mzõmta ise. Lätete taga on terve kaljubarjäär lumivalgetest mäetippudest — milline aare peaks nende varjus peituv mäestikujärv olema?

Homme tuleme Kardõvatši äärest tagasi Azmõtši suudmesse, sest just siit läheb teerada Ahukdari kuru kaudu Avathara juurde. Seda kuuldes küsib Goša:

«Kas tasub Kardõvatši äärde minna? Võiksime siinsamas ööbida — ikkagi tosin kilomeetrit kokkuhoidu!»

Milleks see mees küll meiega kaasa vantsib? Mida ta sellest teekonnast üldse loodab, kui ta meie ränaku ühest peamisest eesmärgist kuue kilomeetri kaugusel on valmis Kardõvatši vaatamisest loobuma?! Meie muidugi protesteerime. Isegi Suusi ei toeta teda — küllap lihtsalt kiusu pärast ...

Kõrgest rohust kostab susinat, mingid olevused, kes pärast sadu teerajale päikesepaistele end soojendama on tulnud, teevad meile nüüd tee vabaks. Georgiadi ütleb, et

---

* Selle vanaaegne nimetus on Arieš.

** Seda jõge nimetavad erinevalt kõik Musta mere piirkonna eri rahvused elanikud — abhaasid, eestlased, kreeklased, imeretiinid ja armeenlased: Azmõtš, Bzõtš, Mzõmta-Mzõtš, Adzmõtš, A. L. Reinhardi teoses aga eksikombel ka veel Laišpse.

need on maod ja otsekui oma sõnade kinnituseks peatab ta järsult hobuse, kummardub ja virutab kiviga millegi pihta. Järgneb teine ja kolmaski hoop. Jookseme kohale ja näeme eredavärvilise mao siuglevat keha lömastatud peaga. Tavalistele rästikutele omaste sakkide asemel näeme selle mao seljal oranžikaid rombe. See on kuulus Kaukaasia punane rästik — Kaznakovi rästik. Olen juba korduvalt turistidele rääkinud, et selle rästiku hammustusest palju kariloomi hukkub. Loomad ei hukku mitte niivõrd üldisest mürgitusest kui just hingamisteede tursest.

Georgiadi seisab tapetud roomaja kõrval otse Püha Jüri poosis ja jutustab talle teada olevaid lugusid nende madude surmavate hammustuste kohta. Goša ja Suusi pärivad hirmunult, mida nüüd ette võtta ... Georgiadi vastab neile rahustavalt:

«Madu meile ise kallale ei kipu, ta läheb eest ära. Kuulete, kuidas nad meile teed annavad? Neile ei tohi aga saba peale astuda.»

«Aga mispärast nad siis lehmi hammustavad?»

«Lehm tonksab neid ninaga, kui ta rohtu sööb, madu aga kaitseb ennast.»

Kas ei tuleks Gošat ja Suusit rahustada, et keegi neid näost ei hammusta?

Amfiteatrit moodustavad kohutavad järsakud jõuavad üha lähemale. Nõo põhjas peakski olema järv. Mets on säilinud vaid nendel nõlvadel, mida laviinid pole kahjustanud, aga niisuguseid nõlvu kohtame siin harva. Meie jalge all on juba eile sadanud, aga alles sulamata lumi.

Teerada läheneb nüüd üsna vaikse vooluga ning kitsukese Mzõmta äärde. Siinsamas kõrval on ka selle läte. Läheme läbi koolme jalgu lahti võtmata — need on meil niigi märjad. Äsjasündinud jõe jäine vesi otse kõrvetab ja torgib jalgu. Aga eespool paistab juba mingi uskumatult eresinine viirg, mis ei sarnane millegagi siin ümbruskonnas, mis justkui kiirgaks omaenese valgust. Jookseme selle sina poole ning tardume äkki lummunult ja vapustatult.

Ääretu sügavus, vaikus ja selgus. Seda ei tea kust kiirgavat sina on nii pillavalt, et see paneb isegi hallid kivid järve põhjas sinakalt kumama. Sina süvendab veelgi kaldaäärsete lumiste lagendike kiiskav valgus.

Paiguti on puud ja põõsad veepiiril kaldu. Mägedest

laskuvad alla jugade niidid. Järve teisel kaldal on näha tormilist mäestikujõge, mis sügavast orust Kardõvatši lanneb. Seda jõge tahaks otsekohe Ülem-Mzõmtaks nimetada. Jõe org jääb järvelähedase mäe, mida Georgiadi Lojubiks nimetab, järsakute varju.

Heidan pilgu kaardile ega saa millestki aru. Kaardile midagi Ülem-Mzõmta oru taolist märgitud ei ole. Lojubi juurest kagussse otse Kardõvatšini välja on näidatud pidevat kaljujärsakute rinnet. Aga meie ju näeme, et selles barjääris on ava — sügav ja jõe ülemjooksu suunas põhja poole looklev Ülem-Mzõmta org!

Tammume läbimärgadena alles sulamata lumel. Aga või sa sellisest lõikavast külmast võitu saad.

Vsevolodi ja Leena hallid silmad muutuvad Kardõvatši silmitsedes imeliselt sinisteks. Isegi Georgiadi ei kiirusta hobuse koormast vabastamisega. Ka Goša ja Suusi on otsekui tardunud; seisavad juba oma kümmekond minutit, kuigi nad on nagu kõik teisedki üdini külmunud, ja silmitsevad lummunult seda türkiissinist vetevälja. Seisavad ja — seda tuleb hinnata! — ei näri ega noomi teineteist! Küllap Goša taipab nüüd isegi, et tema ettepanek Kardõvatši äärde mitte minna oli täiesti absurdne ...

Nendel aastatel seisis järve ääres veel väike sara — looduskaitseala «laager» (hiljem purustas selle laviin). Siin tuli kõike ise teha — ei olnud siin leegitsevat leelõugast ega veevaru ees ootamas. Teiste «käskluste» hulgas võis kuulda ka taolist:

«Goša ja Suusi, puid tooma!»

Ja nad täitsid selle käsu alistunult.

Jällegi leegitseb lõkketuli, keedetakse toitu, väänatakse ja kuivatatakse riideid, siis järgneb öö mustava järve ääres ja külmas ulualuses. Aga see on esimene õhtu ja esimene öö, kus keegi ei virise.

SALAPÄRANE JÄLG

Otsustasime alles päeva teisel poolel edasi liikuda, oli ju Avatharani siit kõigest kaheksateist kilomeetrit. Hommikul võis veel Kardõvatši üle vaadata. Kuid siis selgus, et Suusi kingad olid täiesti kõveraks kuivanud ja hõõrusid jalgu. Goša jälle oli oma püksid lõkke kohal auklikuks kõrvetanud. Omavahelistele etteheidetele kulus abikaasa-

del terve hommik. Sellepärast läksime retkele ümber järve vaid kolmekesi — Vsevolod, Leena ja mina.

Minu välitaskus võtsid sellest teekonnast osa ka mõnesugused märkmed, nende hulgas konspektid insener Sergejevi ja Jevgenia Morozova artiklitest Kardõvatši kohta. Ülem-Mzõmtad need autorid küll meenutavad, aga ei nimeta. On ka vihjeid kaartide ebatäpsuste kohta. Kirde pool järve kohal kõrguvat tohutut kaljumäge nimetatakse Tsõndõšhaks. Kaardil see nimi puudub. Idast kerkib Kardõvatši massiiv, mäestikusõlm, kus Peaahelikuga liitub Ahukdari kaar — Mzõmta ja Bzõbi veelahe. Loodest tõuseb Lojub. Kõik need mäehiiglased on kolme tuhande meetri kõrgused ja üle selle (järvepind aga on 1860 meetri tasemel). Ainult lõunas on üks pisut madalam (kahe ja poole tuhande meetri kõrgune), lameda leivapätsi taoline mäemassiiv, mille alumine nõlv on metsaga kaetud. Sergejev nimetab seda massiivi Kutehekuks. Kusagilt üle selle viib otsetee Avatharale.

Juba teel ümber järve nägime lumel inimese jalajälgi. Keegi oli siit Ülem-Mzõmta poole läinud. Aga meie arvasime, et oleme siin täiesti üksi. Kes see siis oli, ja mis sundis teda mööda neid lumelagendikke sammuma?

Seda saladust lahendada püüdes jõudsime paremalt ümber järve minnes selle vastaskaldale. Otse järve taga kõrgus Agepsta ja kogu see tohutu mägi koos keskel helendava liustikulaiguga oli veepeeglis kummuli pööratud.

Kui nüüd seda lumist mäenõlva pidi veel ülespoole ronida? Tee on küll märg ja libe, aga ega tasu vaeva eest tulemata jää.

Kui tähtis on kaunist paika ülaltpoolt vaadata ja seda tervenisti pilguga haarata! Kardõvatš on nüüd meie all ja siit kogu ulatuses nähtav: klaasjas viisnurk õige pisut järve tungiva metsase neemega. Kui kummaliselt on järve peegelpind nüüd rohekaks tõmbunud ja tuhmunud, nukralt läiketuks muutunud. Vaikne Mzõmta läte. Jugade kauge kohin. Värske lume valendus.

Hakkame ettevaatlikult laskuma. Lume all on varjul salakavalad ja teravad kivid. Kukkuda ei tohi. Kätega rohututtidest kinni kahmata on väga ebameeldiv, sest need on kaetud pehme ja märja lumega. Kohati moodustab varisev lumi pisikesi laviinikesi: lennult kasvavad neist suured lumepallid.

Ülem-Mzõmta ääres näeme jälle värskeid jälgi. Keegi inimene on üsna hiljuti, mitte varem kui täna hommikul, üksi seda orgu mööda ülespoole läinud. Kes ta on? Kas jahimees? Kuid looduskaitsealal ei tohi ju jahimehi olla! Laskume jälgi silmist kaotamata järve äärde. Uurime, kuhu need jäljed viivad. See on väga huvitav: hoopis midagi muud, kui lugeda raamatut jäljeküttidest. Astume aeglaselt mööda järvekallast. Jäljed kaovad. Leiame need uuesti kalda lähedalt, sellesama järve tungiva neeme juurest. Jäljed lähevad vee äärde otse mäeveerult põõsastest. Järelikult tulevad need Abhaasia alalt, Kuteheku poolt . . .

Olin kuulnud, et looduskaitsealal tuleb võidelda salakütide vastu, kuid ei tahtnud seda kuidagi uskuda. Mõtlesin ikka, et kes siis hakkab mõne kaljukitse pärast seadust rikkuma . . . Kuid need jäljed olid reaalsed ja tulid väljastpoolt looduskaitseala piire. Jah, küllap see ikka salakütt oli.

TULEVASE KUURORDI JUURES

Pöördume tagasi Azmõtši suudmesse — siin on veel üks koolmekoht, mille kaudu Mzõmtast üle saab. Hoidume vasakpoolsetele radadele, et mitte Atsetuka all asuvatesse Azmõtši soodesse sattuda. Kuid soid on siingi küllalt. Jalad on meil juba kolmandat päeva märjad ja Karantiinilagendiku* sood on pärast vihmasid ikka veel kuivamata loikudega kaetud.

Ahukdari mäekuru, mis asub üle kahe tuhande meetri merepinnast kõrgemal, on samuti lund täis. Siit avaneb vaade kogu Mzõmta orule ja selle vasaku kalda bastionidele Atsetuka püramiididest alates kuni Punase lagendiku Aibga «käbideni» välja. Ning kõik valendab ja kiiskab siin lumest . . .

Goša näol on hämmeldunud vaimustus — talle avaneb esmakordselt maastikuvaade niisuguselt kõrguselt.

Aga mis meid eespool ootab? Uus mäeahelike maailm, mis lausa särab lumest. Adžara kaljupangad Peaahelikul. Antšo eraklik koonus. Selle all veel üks mäekuru piken-

* Vanasti tegutses siin karantiinipost. Jälgiti karjade liikumist üle Venemaa ja Abhaasia piiri. Ahukdari mäekuru nimetati nendel aegadel Suhhumi kuruks. Nüüd on see nimetus välja surnud; Suhhumi nüüd enam keegi siitkaudu ei lähe.

duseks vanale Suhhumi teerajale, mis viib läbi legendaarse Pshu oru. Ümberringi on palju tundmatuid mägesid, mis kokku moodustavad Bzõbi basseini. Ja kusagil seal paremal varjab end ka salapärane Ritsa . . .

Aga veelgi parem ootab allpool. Just meie jalge ees, nulumetsadega kaetud mäenõlvade vahel, laiub Avathara org — meie päevateekonna sihtpunkt. Kui meeldiv on rõsketelt lumistelt mäeharjadelt sellesse õdusasse rohelusse laskuda!

Järsk lühike laskumine läbi metsa — ja juba järgnevadki üksteisele valguskullased lopsaka rohuga lagendikud, mis meelitavad laagrisse jääma, pikaks ajaks peatuma. Avathara jõe paremal kaldal asub rahvakuurort — hüttidest koosnev asula. Siin purskab maa seest välja Avathara «eluvesi», tervistava toimega boržomm. Seda on juba edukalt katsetatud rannikuäärsetes sanatooriumides maohaiguste ravimisel. Vett viiakse sinna suurtes pudelites hobuste seljas.

Asulas valitseb keelte paabel: siin on abhaase, armeenlasi, kreeklasi. Jõge nimetavad kõik omamoodi: ühed Avathara, Avatgara, teised Uathara, Odohara ja Vadagara. Kaardil seisab aga hoopis absurdne «Avat-Gora», mis on ilmse trükivea tulemus. Veelgi rohkem teisendeid on Antšho kurul ja mäetipul. Ühed nimetavad seda lühidalt «Tšo», teised «Atšha», mõni aga hääldab seda nii kummaliselt läbi nina, et see meenutab aevastust.

Et pääseda asulasse ja allika juurde, peame palgilaiuse purde kaudu Avathara ületama. See vihastab Gošat ja Suusit ning nad keelduvad pahaselt allika juurde minemast.

«Boržommi oleme kioskitestki saanud.»

Läheme kolmekesi üle jõe ja joome kruusitäie hapukat gaseeritud vett. Pärin esimeselt vastutulevalt ätilt, kas see vesi ikka aitab ka.

«Miks ei aita, hästi aitab.»

«Aga milliste haiguste vastu?»

«Aitab kõigi hädade vastu. Südamele aitab ja maole aitab.»

Allika lähedal on puuküna. See on kaetud burkaga, mille alt tõuseb auru. Vsevolod piilub burka alla ja eemaldub siis kohmetult: künas istub alasti ätt, kes võtab kuuma ravivanni. Vett soojendatakse siin kuumutatud kividega nagu Psluhhi ääreski.

Silmitsen orgu. Kui ilus ja avar see on. Projekteerimisinstituudi mehed oleksid pidanud siia uue raviasutuse planeerima. Mis moodi Avathara org välja näeb, kui siia kuurort rajatakse? Kustkaudu maantee läheb? Kuhu püstitatakse suvemajakesed, vannide hoone? Küllap siia nulgude alla: mets on siin kõrge ja sihvakas — tähendab laviine siin ei esine . . .*

Eespool, oru kitsamas lõigus, kohiseb palju suurem jõgi. See on Lašipse.

Oobime nulgude all lõkketule ääres. Jällegi kuivatame oma jalanõusid, mis meil juba mäekuru lumes märjaks said.

LAŠIPSE RÄGASTIKES

Avathara suudmes asub Georgiadi hobusega tagasiteele. Piki Lašipse jõesängi kulgev rada on täis niisuguseid järsakuid, et koormahobusega läbi ei pääse. Läheme üle paljude ojade — ja jalanõud saavad jälle märjaks.

Oleme nüüd ise kompsudega koormatud. Rasked seljakotid annavad ennast tunda, kui üle mahavarisenud nulutüvede ronida või end käte abil libedast mäenõlvast üles vinnata.

Suure pöögi tüvel on sälk ja sellel vanaaegsete kalligraafiliste tähtedega pealdise jäljed. Osa kirjast on juba puukoorega kaetud, nii et saame lugeda vaid sõnakatkendeid:

«editsioon K. K. M.
koormar
Ritsa
B.»

Puukoorel võib eraldada osaliselt kinnikasvanud daatumit: 1913, VII.

Muidugi pole puutüvele kirjutamine hea asi. Aga see oli ekspeditsiooni tehtud märkus tee rajamise kohta, nagu omamoodi mälestustahvel. Me otsekui võtaksime vastu teatepulga inimestelt, kes kirveste ja saagidega kakskümmend üks aastat tagasi siia metsarägastikku teed rajasid, inimestelt, kes juba siis püüdsid Ritsa äärde välja jõuda, kes seda loodust siin armastasid ja tundma õppisid.

* Seda kiiruga tehtud ja naiivset järeldust, mida hiljem ka kuurordi ehitajad kordasid, meenutan kibedusega veel kakskümmend aastat hiljemgi.

Aga mida tähendab K. K. M? Mulle meenuvad bibliograafiates ettetulnud viited «Krimmi-Kaukaasia Mäeklubi märkmetele». Lühendatult annab see nimi K. K. M. K. Viimane K on arvatavasti puukoore alla kadunud.

Oru kitsamas osas tormitseb vahust hallikas Lašipse oma kärestikes. Mets läheb üha harvemaks, oru põhi laugemaks. Paljakud on täis kasvanud kõrgeid sõnajalgu. Nende lehed on nii suured, et võivad nii jalakäija kui ka ratsaniku ära varjata.

Lašipse org on igati kaunis: võimsad on selle ürgmetsad; pilk libiseb seniiti, kui tahad nulgude latvu näha; läikiva igihalja lehestikuga alusmets on tihe. Pole aga ainsatki väikest platsikest, kust avaneks vaade kas siis lähedastele järsakutele või taamal terendavatele kaugustele. Kui aga jõuad sõnajalalagendikele, sukeldud nendesse üle pea nagu rohelistesse järvedesse ega näe enam mitte midagi peale hällivate lehvikute ja taevas paistab nagu veealusest maailmast.

Järv avanes meie ees täiesti ootamatult, see oli nii tumeroheline ja uhkelt rahulik. Tema olemasolu võis aimata üksnes eespool valitseva vaikuse tõttu — kogu aeg meist paremal mühisenud Lašipse jäi siin nii vaikseks, justkui oleksid Ritsa veed ta ära lämmatanud.

RITSA

Mul üha viirastub, mind lummab
nii nagu unenägudes,
et kõrged nulud seal nii tummalt
on kaitseks mägijärvele.

Olemegi Ritsa ääres. Kauaoodatud hetk on käes. Seljakotid on seljast võetud. Uudistame lummunult meie ees avanevat mustjasrohelist järvepinda. Kuidas ta küll nii avalalt sinavast Kardõvatšist erineb! Kui läbipääsmatult järsud on tema nulgudega kaetud kaldanõlvad! Nõlvad langevad neljakümne-viiekümne-, paiguti isegi seitsmekümnekraadise nurga all otse vette. Piki kallast tolknevad järvest välja kännud ja puujändrikud — mida see peaks tähendama? On see järve tekkimisel vee alla uputatud mets? Mitte ainult tormitsev Lašipse pole lämbunud selle järve vees. Järv on ära uputanud kogu oru, see on vee alla kadunud kõigi oma nõlvade ja järsakutega, ning

lebab seal nähtamatus järvepõhjas nagu muinasjutuline kitež...

Lapike tasasemat rannariba leidub vaid selles paigas, kus Lašipse luht järve äärde laskub. Siin on isegi pisike liivarand. Mööda niisket kruusast pinda lähevad sõõrikud käpajäljed — siin on karu joomas käinud.

Ei ainsatki hingelist, täielik vaikus. Täiesti uute värvide, lõhnade ja helide maailm. Hiljukesi libiseb üle kaldaäärse veepiiri kerge virve. Siis äkki välgatab miski keset tasast veepeeglit ja veepinnale tekib hajuv sõõr — seal mängib forell.

Vahetame pilke ja naeratame tahtmatult. Kui õnnelikud me nüüd oleme ja kui tänulikud üksteisele. Oleme küll väsinud ja põlvist saadik märjad jalad kipuvad juba külmast värisema, aga millise hüvituse me saame selle raske teekonna kõigi päevade eest, kõigi vihma- ja lumesadude eest. Ja Leenal ei ole hoopiski mitte hallid ega sinised silmad, vaid rohekad ja pisut nagu näki moodi, kui ta nüüd ritsat silmitseb...

Esimene tardumus lõpeb. Hakkame lõket tegema, et paati välja kutsuda.

Jõeluha kõige vasakpoolsemas servas näeme signaaltule alalist paika, lähimate nulgude all on aga laagrite «platskaardid». Siin ööbivad need, kes pole paati jõudnud ära oodata.

Silmitsen kaarti. Siin on pilt veelgi uskumatum kui Kardõvatši ääres. Päike kaldub läände ja me näeme üle kogu järve loojaku helendavaid vööte. Tähendab, Ritsa suundub idast läände. Miks see end siis kaardil nii rangelt piki meridiaani välja sirutab?

Ei möödunud tundigi, kui järve kaugemas osas üksiku aerutajaga paat nähtavale ilmus. Kaldale astus jahipüssiga varustatud elatanud abhaas, kes end «järve komandandina» esitles.

Paati mahtus meie rühm vaid suurivaevu. Vsevolod haaras aerud ja algas täiesti uudne ning meeldiv tegevus — liuglemine rohetaval järvepinnal, millel peegeldusid ürgsete metsadega mäed, ja kaldaäärsete järsakute üha muutuvate piirjoonte jälgimine. Paremal nägime järskude nõlvadega nõgu vahutava ojaga, mis kaskaadidena Ritsasse langes.

Piki järvekallast võib näha üha uusi ja uusi kändusid, mis veest välja ulatuvad. Paadi peremees, kelle nimi on

Digo, räägib meile, et ega need kõik ole järvepõhja juurdunud. Palju puid on ka laviinid vette paisanud: need on oma juurte külge jäänud pinnase ja kivide lasuga otsekui järve ankrusse pandud.

Aerud laksuvad tasa. Milline barkarool suudaks edasi anda seda vaikelu ja seda rahu?

Liugleme nüüd paadiga üsna põhjakalda lähedal. Äkitselt paneb Digo püssi palge, sihib ja tulistab metsase nõlva suunas, enne kui meie midagi märgata jõuame. Sõuame kaldale. Digo hüppab paadist välja ja lidub tihnikusse. Paari minuti pärast tuleb ta sealt välja, alles tõmblev mägikits seljas. Digo viskab looma kere paati, mis niigi juba on täislastis. Looma sarvilise pea, millest ikka alles verd purskab, laseb ta üle paadi serva vette, ja nüüd saadab paati punane viirg.

Kui eraklik maanurk on Ritsa ümbrus! Mägikitsed ja karud käivad siin joomas. Digo lask kõlas selles vaikuses terava dissonantsina. Valus oli surevat looma näha. Mulnasjutuliselt eraklik Ritsa ümbruse loodus vastas täiel määral «looduskaitseala» mõistele, näis täiesti loomulikuna, et inimene selle looduse puutumatust kaitsma peab. Hiljem saime teada, et Ritsa looduskaitseala paberil juba eksisteeriski. Ometi nägime ise pealt, kuidas paadimeeskomandant sellest «kaitsest» kinni pidas.

Lääne pool avanes meile hoopis ootamatu pilt. Nägime järve vastaskallast, mille vastu liibus nulumetsaga võrreldes märksa heledam mändide rohelus. Männimetsa kohal kõrgus aga hirmuäratavalt järsk nõlvak — tohutu suur kahe küüruga mägi, mille vastu järve pööratud fassaadil oleks just kui kirvega tükk küljest ära löödud. Midagi taolist ei olnud terves Lääne-Kaukaasias. Mitusada meetrit see tuhkhall kaljusein kõrge peaks olema? Parempoolse mäeküüru all oli näha veerjat platood, mis valendas värskest lumest. Vasakpoolse küüru harjal sirutas end kõrgusse sõrmekujuline jäänuk.

«Vaadake ometi, mägi näitab meile trääsa, et eks tule ja katsu ronida,» naljatab nüüd esmakordselt oma huumorimeelt ilmutav Goša.

«Mis selle mäetipu nimi on?»

«Pšegišhva,» vastab Digo. «Aga see seal on Atsetakva*.»

Lähima parempoolse neeme varjust tuleb nähtavale terve ahelik mägesid, mis kõik lumest kiiskavad. Need kõrguvad põhja pool Ritsat. Ühe järjekordse oru suudmes ilmub nähtavale kõrgetest nulgudest piiratud väike meteoroloogiajaama hoone. Seal elavad juba mitmendat aastat Nikolai Vassiljevitš ja Olga Petrovna Novopokrovskid.

* Kaartidel oleva Atsetuka abhaasiapärane hääldus.

METEOROLOOGID

Kes nad on? Elavad kahekesi imelise järve ääres (Digo käib siin haruharva). Nagu mingi romantiline idüll. Küllap nad rõõmustavad meie tuleku üle — ega siin ju inimesi kuigi tihti käi . . .

Ometi ei tulnud meile keegi vastu, kui me paadiga meteoroloogiajaama juures randusime. Lähimate puude tagant oli saagimist kuulda. Mõlemad Ritsa-äärsed elanikud saagisid määratu suurt, alles hiljuti mahalangenud nulgu.

Kui olime seljakotid maja juurde maha pannud, läksime neid tervitama. Just samal hetkel jätsid meteoroloogid saagimise pooleli.

Meie ees oli lihtsalt riides elatanud mees, kel oli pisikeste vurrudega raseeritud nägu ja üsna pisut tursunud põsed. Kõige kergem oli teda kujutleda raamatupidaja tugitoolil. Meie tervitusele vastas ta jahedavõitu noogutusega ja ruttas siis aparaatide juurde — oli saabunud ohtuste vaatluste aeg. Niisama tagasihoidlikult tervitas meid ka tema abikaasa, elatanud kõhetu naine. Ta võttis maas lebava kirve ja hakkas vilunult nulu ladvapoolseid oksi maha raiuma. Oli näha, et ta sellise tööga täiesti harjunud on.

Vsevolod taipas esimesena naisele abi pakkuda.

«Olga Petrovna,» — tema nime olime Digolt teada saanud, — «laske me tuleme teile appi!»

Naine heitis talle umbuskliku pilgu, aga ütles siis naeratades:

«Suure rõõmuga.»

Võtsime Vsevolodiga sae ja lõpetasime nulu tüve saagimise, selle küljest langes alla kahe mehe jämedune puupakk. Leena võttis perenaiselt kirve ja alustas ladva laasimist.

Näete siis, millise romantikaga selle abielupaari elu siin üksildase järve ääres seotud on: ise langetavad metsa, ise

saevad ja raiuvad ning laovad puud ka riita kogu pikaks lumiseks talveks, mil neil mitu kuud maailmast täiesti eraldatult elada tuleb (Digo lahkub neist oktoobri lõpul ja tuleb tagasi alles mais)*. Nad on endile ise siin nii pagari, koka kui ka arsti eest. Miskipärast pole neil isegi raadiot — see on juba meteoroloogiajaamade võrgu ülemuste tõlplus: oleksid võinud ikka akumulaatorite jaoks oma kukrut kergendada.

Läksime maja juurde. Lävel istusid Goša ja Suusi ning küsisid pahaselt:

«Noh, miks nad meid siis sisse ei kutsu?»

Sel ajal kui me nulutüve saagisime, jõudis Olga Petrovna meile jutustada, et turistid neid küllaltki tihti külastavad, ja tema toonist võis aru saada, et need külalised on jõudnud meteorolooge kenakesti ära tüüdata. Ilmuvad siia väsinutena ja nõudlikena, justkui tuleksid võõrastemajja. Perenaise sõnadest kostis meelepaha.

«Tükivad tuppa ja meie hinge, justkui oleksime siia metsloomade kombel näitamiseks välja pandud.»

Tõepoolest, eks ole nad ju tavalised teenistujad oma mitte just kerges ametis ja võib-olla pole neil mingit vajadust näitleja rollis esinemiseks. Neid aga tüüdatakse küsimustega:

«Kus te siin magate?» — «Kuidas te süüa teete?» — «Kas teil ka grippi ette tuleb?»

Ja seda kõike päritakse peale endastmõistetavate geograafiliste küsimuste ringi, mida iga turist nagunii esitab, kui talle just ülevaatlikku loengut ei peeta. Selleta ei saa läbi meiegi. Kuid aparaatide juurest tagasi tulnud Nikolai Vassiljevitš tunneb minu küsimustes ära professionaalse kodu-uurija huvi ja sellepärast vastab ta mulle meelsasti.

Meid kutsutakse küdeva ahju ette ning peagi kostitavad Vsevolod ja Leena nii külalisi kui ka pererahvast maitsva õhtusöögi ja kange teega.

Kontrollin, kas minu kõrgusemõõtja viimaks ei peta. Ritsa mõõteriistadega võrreldes on vahe tühine. Milles siis on asi ja miks see näitab rõhku, mis on omane kõrgusele üle üheksasaja meetri merepinnast, kaardil on aga Ritsa järve ümbruse kõrguseks märgitud kõigest viissada meetrit? Järve ääres kasvavad nulud — seegi on tundemärgiks, et järv on tegelikult palju kõrgemal.

* 1934. aasta aprillis oli neid, muide, rühm julgeid suuskadel turiste külastanud.

Nikolai Vassiljevitš naerab:

«Ah, teie ei tea veel seda lugu? See on otse lubamatu, kuidas meie järv on kaardile kantud. Järv on piki Lašipsed mitu kilomeetrit allapoole nihutatud ja mööda meridiaani välja venitatud, peale kõige muu on ta veel nelisada meetrit oma kõrgusest kaotanud. Kas olid topograafid purjus või kandsid nad Ritsa järve kaardile suusõnaliste andmete järgi. Sellest teati juba enne revolutsiooni, kirjutati ka ajakirjanduses.»

«Ajakirjanduses? Kus? Oma otsingutel ei juhtunud ma küll mingeid materjale Ritsa kohta nägema.»

«1913. aastal viibis siin Krimmi-Kaukaasia Mäeklubi ekspeditsioon (kohe meenub mulle märge puutüvel). Seda juhtis Jevgenia Morozova. Tema artikkel Ritsa kohta avaldatigi 1914. aastal ajakirjas «Zemlevedenije». Lisatud on ka järve parandatud kaart ja vana kaardistamise vigadest on seal samuti juttu.»

Kallis, mulle tundmatu Jevgenia Morozova — juba kakskümmend aastat tagasi tungis ta tollal täiesti tundmatute järvede Kardõvatši ja Ritsa äärde, uuris neid, parandas kaarte ja avaldas nende kohta artikli.

Küsin Nikolai Vassiljevitšilt:

«Kas te Jupšaras olete juba jõudnud käia?»

«Veel ei ole. Olen ainult kuulnud, et see kuristik on imekaunis. Varem söandas mõni üksik jahimees kuristiku koskosani tungida — ja sedagi vaid siis, kui veeseis oli madal. Kõige otsemat ja lühemat teed selle kuristiku kohal teab vaid Digo — seal on nii raske liikuda, et me pole katsetki teinud. Aga nüüd algab meil siin hoopis teine elu, suvel muidugi (talvel oleme ikka kõigist ära lõigatud). Nüüd on siit Bzõbini kõigest kakskümmend kaks kilomeetrit — ja ei ainsatki mäekuru. See on hoopis midagi muud kui sel ajal, kui me siia tulime — kandamid seljas, üle kõrgete mäeahelike, Epiri kaudu Hõrkal, mööda Gegat . . .»

«Mitu kilomeetrit Bzõbi mööda Gagrõni on?»

«Üheksateist kilomeetrit saab Kaldahvarini mööda juba valmis maanteed, sealt aga viib iga auto mööda rannaäärset teed edasi. Ka piki Bzõbi saab metsaveomasinatega sõita. Praegu jõuame ühe päevaga Gagrõsse.»

Mul tärkab suurepärane mõte. Meie marsruut on arvestatud kuuele päevale, aga homme on alles viies päev. Mere

äärde võime jõuda ühe päevaga. Kas me tõesti pole seda ära teeninud, et üks päev Ritsa ääres veeta?

Vsevolod ja Leena on rõõmuga nõus, Goša ja Suusi aga pahased ja ehmunud. Nad on end lohutanud mõttega, et saavad juba homme meres supelda, pääsevad nendest mägedest välja . . .

Palume pererahvalt luba üheks päevaks paigale jääda, nad nõustuvad sellega meeleldi. Goša ja Suusi lubab endaga kaasa võtta Digo, kes homme mööda Jupšarad Bzõbi äärde läheb. Digo kostitab meid äsja tapetud mägikitse lihast valmistatud šašlõkiga.

RITSA SÜND

Küll on kahju, et sellisel teekonnal üldse magada tuleb. On ju iga kaotatud hetk siin kordumatu ja taastamatu.

Oise Ritsa magasin maha. Aga kas see pole tore ja mõistatuslik? Millised võivad siin veel koidikud olla?

Digo äratab oma teekaaslased hästi varakult. Nikolai Vassiljevitš on juba jalul ja oma mõõteriistade juures. Ta räägib meile:

«Sõitke Jupšara allikani ja püüdke sealt Männituka kaudu Väikese Ritsani jõuda.»

«Väikese Ritsani?»

«Jah, siin on veel üks järv. Ma ei ole ka ise seal veel käinud. Tee on raske ning vaatluste vaheajal sinna ja tagasi ei jõua. Kuid need, kes seal käinud on, tulevad lausa võlutult tagasi.»

«Kust seda järve otsida?»

Kaardil on lääne pool Ritsat tõepoolest pisitilluke nimeta järveke märgitud. Kuid seda ei saa uskuda — kaardil ei seisa ju Suurgi Ritsa õigel kohal. Meteoroloog jutustab, mida teab. Tuleb mungarada mööda läbi Männituka minna, rada on tähistatud ristidega puude tüvedel (üsna hiljuti elasid Ritsa ääres veel mungad). Siis on vaja paremale pöörata ja ülespoole minna... Noh, ja seal ongi järv.

Instruktsioon on ähmasevõitu. Aga kes meid nüüd enam tagasi saab hoida?

Neelame kiiruga oma tee ära ja läheme paati. Digo lohistab enda järel müügiks määratud kaljukitse liha.

Nikolai Vassiljevitš sõidab meiega kaasa, et pärast paadiga tagasi tulla.

Kuulatame jällegi rohelise järve vaikust, mida vaid ühetasased rütmilised aerulöögid häirivad.

Veepinnale ilmuvad aerulöökide sõõrid, mis mänglevate kalade poolt tekitatud sõõridega vahetevahel lõikuvad.

Teel jutustab meteoroloog meile Jevgenia Morozova oletustest Ritsa tekkeloo kohta.

«Muide, kõige parem oleks meil legendidest alustada. Aga legendi jutustab meile Digo.»

Vana abhaas tulebki kuulekalt legendiga lagedale. Korduvast jutustamisest on see lugu teda nähtavasti ära tüüdanud ja sellepärast on ta sõnakehv. Vene keelt valdab Digo päris hästi, kuigi räägib aktsendiga.

«Varem järve polnud. Oli lihtsalt jõgi, Lašipse. Elas siin lesknaine. Ritshaks kutsuti teist. Vaene lesknaine ja palju lapsi. Lesknaine oli näljas, lapsed olid näljas. Läks siis naine rikka vürsti juurde, varastas sealt leiba. Vürst märkas, püüdis lesknaise kinni, peksis valusasti. Lesknaisel oli häbi ja lapsed olid näljas. Kus pistis siis äkki karjuma ja vürsti kiruma, kõvasti kiruma.»

«Needma,» ütleb Nikolai Vassiljevitš.

«Ja-jah, needma. Neas teda nii kõvasti, et maa hakkas värisema ja Pšegišhva murdus pooleks. Üks pool varises alla ja lämmatas vürsti ära. Uhke maja lõhkus kah ära. Jõgi jäi aga kivide taha peatuma — ja sellest siis saigi järv.»

Nüüd hakkas jällegi Nikolai Vassiljevitš rääkima:

«Ja teate, mis veel kõige huvitavam? See, et Jevgenia Morozova, kes oli ju geograaf, oletused on sellele muinasjoole väga lähedased. On veel mitu legendivarianti, nende hulgas ka romaanide ja reetmistega, kuid nendes räägitakse samuti mäe varisemisest, mõnikord juhtub see varisemine ja järve moodustumine isegi inimeste silme all. Morozova kirjutab oma artiklis, et mägi varises ja tegi orule tammi ette. Järv kogunes selle tammi taha. Vee alla jäänud puutüved on nähtavad veel tänapäevani.»

Kuulan seda kõike nagu avastust. Katastroofidest mägedes on muidugi varemgi loetud ja kuuldud. Mõistusega saad ju aru, et orud on jõgedest lõhestatud, aga mäed on kuidagi ladestumiste või tõugete abil kerkinud . . . See kõik on aga raamatulik ja ebareaalne. Siin võid oma silmaga katastroofi tulemusi näha. Tõepoolest on pool mäge täiesti

kadunud, küllap lesknaise needmise tõttu alla varisenud, nagu legendis räägitakse. Ja see, et just siia tekkis selline imejärv, mille taolist ümberringi sadade kilomeetrite ulatuses ei ole, on samuti ainulaadse katastroofi tulemus . . .

Läheneb kallas. Jupšara kaudu on kerge minna: sellelähe on järve poolt küljest tuubil puutüvesid, mis vesi ülejärve siia kokku on kandnud.

«Aga pärastpoole hakkab Jupšara peitust mängima,» räägib meteoroloog. «Tema vesi kaob uuretesse ja voolab siis oma kaks kilomeetrit maa all. Võite ka sinna minna. Õhtuks jõuate tagasi — siis hõigake. Sellest järve otsast on hääled meile kuulda, ja nähagi on päris hästi.»

Gošal ja Suusil on seljakotid juba seljas. Jätame nendega leplikult hüvasti. Nad on sellel teekonnal siiski paremaks muutunud, Ritsa ääres nad enam ei tülitsenudki.

Jätame ka Digoga hüvasti. Kolm inimest lahkub nüüd piki Jupšarad kulgevat rada, aga meie oleme samuti kolmekesi ja ületame Jupšara selle lähtekohas tihedasti kokkukiilutud palke pidi.

VÄIKESE RITSA OTSINGUIL

Rada viib ülespoole, loogeldes tohutu suurte lubjakivipankade vahel. Raja ääres on tõrvaga veetud ristikujulisi ja juba pooleldi kinnikasvanud teetähiseid — munkade kätetöö. Isegi õhk on siin muutunud, see on väga aromaatne ja otsekui kombitav. Meid ei ümbritse enam nulud, vaid kõrged päikeselised männid — millised puud peale mändide võiksidki veel sellel kunagi Pšegišhvalt allavarisenud urbsete kaljupankade lasu veetul pinnasel kohaneda? Pole mingit kahtlust, et me liigume mööda varingu toimel tekkinud kaoseala. Siin on igasuguseid kaljurahne, on kohvrisuurusi, on aga ka kahekorruselise maja suurusi. Juba on meie all sada viiskümmend meetrit ning harvade männitüvede vahelt paistab Ritsa malahhiitroheline ja tuhmi läikega pind. See on veel üheks kinnituseks õpetussõnale: iga lemmikpaika tuleb ülaltpoolt vaadata.

Silmitseme nüüd mände ja näeme, et neil on kummaline välimus. Kõik külgmised oksad on millegipärast kaarekujuliselt allapoole paindunud, aga iga oksaraag on omaette veel korgitsataoliselt ümber oma telje keerdunud.

Mahalangenud oksad, mis meie jalge all vedelevad, on nii keerdus, nagu oleksid pesunaised neid väänanud . . .

Rada läheb nüüd paremale ja järsult mäest üles, viies meid kivikaosest peaahelikule, mis on täiesti nulgudesse kasvanud. Mis järve saab olla mäeahelikul? Ei, vaja on hoiduda vasakule, mändidele lähemale. Kuid vasakul enam teerada ei ole. Algab üpris ohtlik gümnastika: hüppame pangalt pangale, tungime läbi tihnikute. Kivid on nii paljad ja konarlikud, et kukkumine tähendaks pea lõhkilöömist, käe või jala murdmist. Ronime tunni, ronime teise, aga järvest pole veel märkigi. Vsevolod ronib männi otsa, kuid ei avasta sealtki, kus see Väike Ritsa ennast võiks peita.

Võtame suuna paremale. Lubjakivikaose ja nulgudesse kasvanud peaaheliku järsu nõlva ühinemispaigas kohtame mitut läbivooluta, umbes kolme-neljakümnemeetrise läbilõikega nõgu. Võib-olla mõnes sellises see järv ongi?

Naeruväärne oletus leiabki kinnitust. Ühes taolises lohus puhkab pooleldi roiskunud veega lomp, mis pole veel täiesti jõudnud ära kuivada. Milline sünge huumorimeel selle küll Väikeseks Ritsaks söandas nimetada!

Iseendi üle nalja heites läheme vee äärde. Osa lombist on alles hiljuti ära kuivanud ja niiskel pinnal on veel näha värskeid, otsekui voolitud karukäpa jälgi. Vaene mõmmik! Nende varisenud kaljupankade vahel on selline veepuudus, et isegi sellist hapnenud veega joogikohta hinnata tuleb.

Vsevolod valib välja paiga, kus karu käpa jäljed eriti selgesti näha on, ja paneb nende jälgede vahele oma suures rautatud mägisaapas jala. Eemaldub siis veidi ja pildistab oma jalajälge karu jälgede vahel. Kui lõbus on hiljem seda näidata ja sellest jutustada:

«Vaadake nüüd, siin seisis karu, aga mina panin talle jala taha!»

Meile tundub see teravmeelsena ja me naerame lõbusalt. Tuleb ju millegagi end lohutada.

Sööme selle «järve» ääres oma kasinat hommikueinet. Ja ah, selleks peavad inimesed ikka suured veidrikud küll olema, et nii hinnalist päeva kauaoodatud Ritsa ääres selle lombi otsimisele kulutada.

Tagasiteel murrame jälle läbi põõsaste ja ronime kaljupankadel. Umbes poolteise tunni pärast jõuame mungarajale: Oleme jälle Ritsa ääres väljas.

Minu valju hüüde peale tuleb majakesest, mis nii hästi Jupšara lähtele ära paistab, Nikolai Vassiljevitš paadi juurde. Lähemale jõudes küsib ta meilt otse paadist:

«Noh, kas leidsite Väikese Ritsa üles?»

Kohmetult naeratades vastame, et leidsime küll, aga vaevalt sellega tasus tegelda.

«Miks siis?»

«Mida seal näha oli, üks porine lomp!»

Nikolai Vassiljevitš kohmetub, justkui oleks tema meie ebaedus süüdi.

«Ei, seltsimehed. Te nähtavasti ei käinud õiges kohas. Väike Ritsa on suur järv, räägitakse, et see on helesinine ja peaaegu poole kilomeetri laiune.»

Kas oli võimalik meid veel suuremasse segadusse ajada? Suur lasuursinine järv. Ja meie ei leidnud seda üles. Pildistasime karu jälgi mingi lombi ääres! . . .

Meteoroloog heidab õnge sisse ja püüab järvest suurepäraseid halle kalu, milledel roosakad tähnid külgedel.

Õhtusöögiks saame sametiselt õrna forelli.

Teise järve otsimiseks pole meil enam aega — minu puhkus hakkab lõppema.

MÖÖDA JUPŠARAD

Kui ilmekas võib olla üks nimi: Jupšara! Kuulatage selle sõna karedavõitu sahinat. Ja pidage meeles: nii nimetatakse jõge ja kuristikku, mis on väärilised võistlema Kaukasuse kõige majesteetlikumate mäekitsustega.

Alles hiljaaegu oli vähe neid, kes Jupšarast üldse midagi teadsid. Et sellesse kuristikku jõuda, tuli ehitada teerada kahekümne nelja sillaga: üheksateist silda üle Jupšara ja viis üle Gega.

Siseneme kuristikku. Tohutu suur hall kaljusein on kitsa lõhega kaheks jagatud, justkui oleks keegi selle kirvega lõhki löönud. Jõe kummalgi kaldal kerkivad viirastuslikult hallid, mitmesaja meetri kõrgused järsakud. Nii järskude seintega koridor on üllatavalt kääruline. Näib juba, et käär kohe sulgub, ei leidu mingit väljapääsu ja jõgi ei murra siit mere poole enam muidu välja kui tunneli kaudu. Kuid iga sopi taga avaneb jälle uus pöörak, ja ikka leidub ava, kuhu vesi võib sisse tormata.

Kui kummaline see ka ei ole, aga mulle ei jäänudki

meelde too sünge kivikuristik, vaid lopsakas rohelus. Puud kasvavad siin igal astangul ja juurduvad igas lõhes, isegi kõige hirmsamatel järsakutel. Siin näeb nii kuuskede kui ka nulgude gootilikke siluette, palju heledamate pöökide ning valgete pöökide, tammede ja kastanite puhmaid. Aga selle põhjas liibuvad veele lähemale lepad ja inimesekõrgused sõnajalatihnikud.

Kogu loodus on tulvil neitsilikku värskust. Värskust ja ühteaegu midagi väga iidset. Just nagu muuseumis on siin säilinud juba tertsiaaris kasvanud ja Kaukasuse mäeahelike kaitse all ka järgnevate jääaegade viletsused üleelanud puude järglased. Siin on isegi välimuse poolest veeuputuse-eelsed jugapuud oma läikivate pehmete okastega ja igivanad peente ovaalsete nahkjate lehtedega pukspuud ehk kaukaasia palmid. Siin on väikesed ruskused, mille marjad nii absurdselt «lehtede» tagaküljel kasvavad (sellepärast ongi botaanikud sunnitud lugema neid lehetaolisi liistakuid mitte lehtedeks, vaid varre külgmiste oksaraagude laiendusteks).

Kõikjal läigib alusmetsa otsekui glasuuritud lehestik. Luuderohu väädid ripuvad kord pidulike vanikutena kaljudelt alla, kord suplevad jõevees, kord aga ronivad üles puude otsa. Ümber puutüvede põimudes muudab luuderohi need võimsateks sammasteks, mis oleksid nagu loodud üksnes värelevatest igihaljastest lehtedest. Paiguti katab luuderohi samblaseid kaljusid lausa läikivate vaipadena.

Rada viib meid mööda kuristiku põhja, kuhu päike vaid kaheks-kolmeks tunniks päevas pilgu heidab. Siin peitub Jupšara peamine rikkus — pukspuude ehk kaukaasia palmide mets. See sarnaneb nõidusliku veealuse maailmaga — nii tugevasti on puude tüved sammaldunud, nii viirastuslikult habemetes on oksad, millel ripuvad narmastena samblikud.

Samblased pukspuud on nende kõrval seisvate kõrgete tüveliste pöökide ja valgete pöökidega võrreldes lausa kääbused. Ja kogu see pukspuumetsa terrass meenutab hetkeks tardunud päkapikkude rongkäiku . . .

See on looduse enese poolt säilitatud pukspuu kaitseala, mis populaarse Hosta pukspuusalu rikkustele millegi poolest alla ei anna! Kui tähtis oleks seda metsa siin hävitamise eest hoida. Pukspuid on nii vähe alles jäänud, selle kaukaasia palmi puidu hindamatuid omadusi arvestades on seda väga agaralt hävitatud . . .

Mis meid Jupšaras veel võlub? Isegi pärast möödunud sajupäevi, kui kõikides jõgedes pulbitseb sogane vesi, on Jupšara üllatavalt selge ja lasuurne. Taevaski pole siia kuristikku peaaegu näha, nii et sina pole õieti kusagilt võtta, aga jõgi muutub üha sinisemaks ja sinisemaks, justkui kiirgaks ta kusagilt seestpoolt seda ei tea kust saadud sina. Kas ei tule see sellest, et Jupšarasse suubuvate mägijõgede sogane vesi vahepeal Ritsa järves ära selgib? Või siis aitavad kaasa maa-alused settebasseinid, tunnelid, mida mööda Jupšara oma voolu esimestel kilometritel eksleb? Jupšara vood leiavad endale uue väljapääsu mitte ühe rahuliku lätte kujul, vaid mitme hajutatud ja võimsa ojana. Arvatavasti voolavad siia tundmatute maa-aluste käikude kaudu ka Väikese Ritsa veed.

Oleme kuristiku kõige kitsamas kohas — tõelises kivikotis. Rada on varemgi korduvalt liibunud kaldajärsakute vastu, mida jõe tormised vood uhuvad, ja iga kord on meid päästnud mõni järjekordne laudadest ja palkidest tehtud sild, nii «kõikuv» ja nigel, et koormahobune sellest vaevu üle saab. Aga siin on teine kallas samasugune järsak, mida jällegi vahutav vesi uhub. Kuidas siis siit edasi saadi? Võeti kätte ja ehitati sild... rõduna piki kuristikku, selle ühel küljel. Taolisi rõdu moodi sildu püstitatakse Pamiiri kuristike kohale. Aga seegi siin on tõeline rõdusild, ta ei asu ainult kuristiku kohal, vaid selle põhjas, otse jõe kohal.

Liigume edasi ja oleme meile osakssaanud ilust otse vapustatud. Loodus oleks siin nagu mõõdutunde kaotanud ja kõvasti üle pakkunud. Iga paik on väärt, et peatuda ja imetleda. Kas võib juhtuda, et inimesed kord, kui siia maantee rajatakse, kogu sellest fantastikast poole tunniga mööda kihutavad?

Viimane sild üle Jupšara. Paremal voolavad kaskaadidena alla Gega sogased ja vahused vood, nendega liitub Ritsa saadiku selge ja helesinine vesi. Silla all kohiseb võimas kärestik, justkui oleks Jupšara viimasel astangul nii võrd kiirustanud oma vanema sõsara juurde, et sellest moodustus midagi Mzõmta veelanguse taolist Kreeka silla all. Imepärane lõppakord Jupšara poeemile...

Gega. Vee värvus on nüüd muutunud. Ka kuristiku kaljuseinad on hallimaks ja süngemaks läinud. Veel neli korda paiskavad meid ühelt kaldalt teisele õõtsuvad sillakesed. Üks neist osutub jällegi rõdusillaks, see liibub järsakule jõe kohal, nii et jalge all võib lattide vahelt kobrutavat vahtu näha.

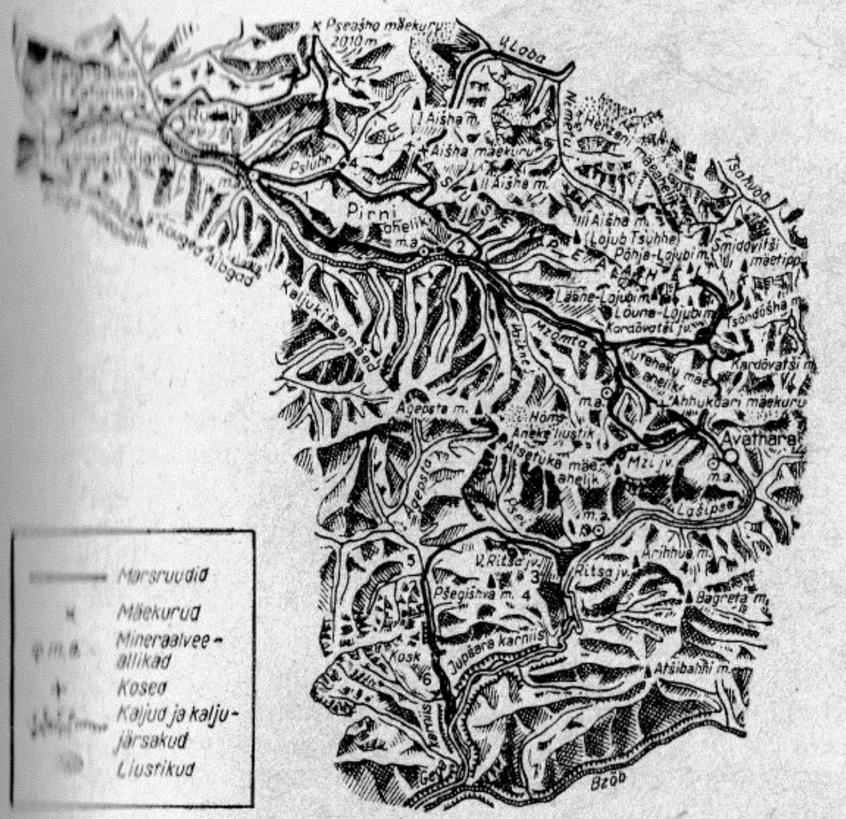

Krasnaja Poljana — Kardõvatš — Ritsa marsruudi skeem: 1. Pirnilagendik. 2. Engelmani lagendik. 3. Kaootiline mäeahelik. 4. Kuiv kaootiline org. 5. Tšerkessi lagendik. 6. Alam-Tšerkessi lagendik

Kaljurahnud on siin tusased ja sünged, lausa masendavad oma majesteetlikkusega. Aga võib-olla oleme juba väsinud ega vaata maailma enam nii elurõõmsa pilguga?

Ei, me oleme lihtsalt nii tihti Jupšara eri osades peatusi teinud, et ei märganudki, kui palju selle peale aega on kulunud. Hakkab juba hämarduma. Kui me Gega suudmesse jõuame, on hämarus juba nii tihedaks läinud, et me Bzõbi vaid hädavaevu läbi pimeduse suudame eraldada.

Jalad tunnevad enda all hiljuti ehitatud maanteed. Autodest pole mingit märki — tööd on siin lõpetatud. Otsustame jalgsi edasi minna.

Viie kilomeetri pärast läheme üle silla. Paremal pool silda rohkem viirastub kui paistab kummaline bassein, kust silla alt läbi kulgev kanal otse Bzõbisse suundub. Me ei aimagi, et meie ees on Musta mere ranniku kuurortide külastajate hulgas nii populaarne Helesinine järv — maa-aluse jõe väljapääsupaik.

Siis tõuseb kuu ja valgustab lookleva maanteega orgu. Kui vaevatud me ka pole — selja taga on ikkagi neljakümne kilomeetri pikkune teekond —, niipea kui rannikumaantee silda märkame, hakkame kohe kiiremini astuma. Kaldahvari juures võtab esimene mööduv auto meid peale ja viib Gagrõ turismibaasi.

Äratame turismibaasi metoodiku. Tutvustan end kolleegina Krasnaja Poljanast ja meid võetakse vastu nagu häid tuttavaid. Siin on juba käinud palju meie turiste ja Gagrõ ekskursioonijuhid on kursis paljude Poljanas asetleidnud sündmustega. Hommikul varustan turismibaasi Jupšara, Ritsa ja Kardõvatši äärde viivate teede üksikasjalike skeemidega.

Läheme mere äärde. Oleme tuuldunud ja määrdunud, meil on mägisaapad jalas, seljakottide küljes kolksuvad tahmased katelokid. Pidžaamades kuurordidaamid silmitsevad meid nõutult. Aga või see meie tuju rikub. Nende arvates on meri lõunamaa peamine võlu. Aga meie tunneme rõõmu teisest, kõrguste kõikeallutavast ilust, mägede ja järvede ilust. Mis on sellega võrreldes väärt isegi meri ja kogu see subtroopiline elegants või nende kuurortide mugavused?

Ja ongi lõppenud minu esimene, palavasti ihaldatud matk mägijärvede äärde. See andis palju ja oli nii muljeterikas. Tore sõprus sidus teekaaslasi. Jätame hüvasti Adleris. Nemad sõidavad Moskvasse, mina lähen tagasi Krasnaja Poljanasse.

Sõidan üksipäini piki Mzõmtad ülespoole. Kui väikese, koduse ja õdusana näib mulle Ahtsu kuristik nüüd Jupšaraga võrreldes!

RITSA AVASTAMINE

Hooaeg on lõppenud. Mind pole enam vaja. Pakutakse ekskursioonijuhi kohta Sotšis, seal tuleb iga päev kuurordi rahvast üht ja sama marsruuti pidi Matsestasse ja Aguri

jugadele viia. Ma suudan ju rohkem anda — võin uusi marsruute kirjeldada ja koostada... Selliseid omadusi aga ei hinnata. Sellepärast pole ka ime, et Krasnaja Poljanas ei ole kodu-uurijat koosseisus ette nähtud. Pole kuigi mugav hooajatöötaja olla: suvel oled ekskursioonijuht, aga talvel vaata ise, kuidas saad läbi ajada.

Hakkangi tööd otsima. Ühteaegu jätkan Punase lagendiku rajooni tundmaõppimist, uurin läbi kogu saadaoleva kirjanduse.

Moskvas hangin Kuurortide Projekteerimise Instituudi aadressi ja otsin seal tuttavad rändurid üles. Nad võtavad mind lahkesti vastu ja teevad mulle ootamatu ettepaneku.

«Teate, meie sõit ei olnud kuigi edukas. Halb ilm ja muu säärane. Aga teie olete nüüd selle tee läbi käinud ja saate meid abistada. Palun kirjutage meie instituudi jaoks kogu selle marsruudi iseloomustus.»

Olen hämmelduses, aga nõustun. Lubatakse isegi tasuda — ja veel millise töö eest! Armastatud maanurga ülistamise eest.

Jällegi mööduvad mu päevad ja õhtud Lenini raamatukogus...

Kõigepealt «Zemlevedenije» ja Jevgenia Morozova artikkel. Ta kirjutab suure armastusega Ritsast ja avaldab ettevaatlikke oletusi. Siin on ka väike kaart — silmamõõdu järgi tehtud hoolikate kaardistamiste tulemus. Ritsa maastik pole kahekümne ühe aasta jooksul peaaegu üldse muutunud. On lisandunud vaid meteoroloogiajaam ja Jupšarast läbiviidud rada.

Ekspeditsioon liikus piki Lašipsed. Neli päeva raiuti Avatšara suudmest Ritsani teerada. Pole siis ime, et Morozova seda tegelikult lühikest vahemaad (12 kilomeetrit) kahekümne kahe — kahekümne kolme versta pikkuseks pidas. Kaksteist inimest töötasid lakkamatult kirkade, kirveste ja saagidega, et hobuseid edasi viia.*

Nii nagu meidki, üllatas Ritsa ka Morozovat oma vaikuse ja ürgsusega. Kallas oli kirju karu- ja isegi hirvejälgedest. Lašipse deltal löödi telgid üles. Tehti viiest palgist parv, leiti pisike rump, mis oli arvatavasti munkadele kuulunud.

* Siit sama 1913. aasta sügisel läbiläinud zooloog K. A. Satunin kinnitas, et Morozova ekspeditsioon ei rajanud uut teed, vaid «kohendas ja parandas vana metsloomade rada, mida mööda haruharva ka jahimehed käisid».

Muide, Satuninil on andmeid ka teiste varajaste Ritsa-äärsete elanike kohta. See zooloog kirjutab:

«Esimene inimene, kes järve äärde mingi eluaseme soo-tas, oli omal ajal palju kõmu tekitanud röövel Šulženko oma jõuguga. Ta ehitas siia tubli hüti ja valmistas esimese paadi.»

Ritsa äärde asusid elama ka eremiidid. Ent nagu Satunin kirjutab, himustasid kohalikud jahimehed «nende viletsaid maisitagavarasid ning kehva riietust ja röövisid nad kor-duvalt puupaljaks».

Morozova tegi siin esimesed mõõtmised. Ta määras ane-roidi järgi järve kõrguseks 970 meetrit, kõige sügavamaks paigaks 54,5 sülda, järve pikkuseks aga 3,5 versta.*

Aasta enne Morozova rännakut ilmus A. L. Reinhardi artikkel Lääne-Kaukaasia reljeefist. See maadeuurija läks kuni Avatharani, kuid Ritsani ta ei tunginud. Lähtudes kaardile kantud Ritsa valest kõrgusest ja asendist, välje-das ta oletust, et Ritsani oleks pidanud mingi iidne liustik ulatuma. Ritsa ääres käinud Morozova lükkas sellise ole-tuse resoluutselt ümber: Lašipse orus ei ole iidse liustiku kohta mingeid jälgi.

Morozova hüpoteesi Ritsa järve paisulise tekkeloo kohta olin juba kuulnud. Kuid tema artiklis satun veel teiselegi oletusele. «Väga võimalik,» kirjutab Morozova, «et ühte-aegu varinguga toimus ka jõeoru ühe osa vajumine, sest isegi järve praegune põhi on 117 meetrit madalamal kui org ise mitme versta kaugusel järvest.»

Kui palju asju jääb veel tundmatuks! Kui palju on vaja veel kindlaks teha ja uurida! . . .

Jätkan otsinguid ja teengi meeldiva avastuse. See on viide Jevgenia Morozova artiklile 1914. aastal sooritatud ekskursiooni kohta . . . Väikese Ritsa järve äärde! Lõpuks ometi saan teada selle järve saladuse!

Võtan «Krimmi-Kaukaasia Mäeklubi märkmete» selle köite, kus Morozova artikkel sees on. Siin on ka pilt: suur peegelsile ja mahukas Väikese Ritsa järv (piinlik on mee-nutada meie teekonda tolle lombi juurde!); teisel pildil on aga vaade Pšegišhvalt Suurele ja Väikesele Ritsale — mõlemale järvele korraga! Morozova rühm oli tubli, isegi seal käis ära. Autor võrdleb, kuipalju Väike Ritsa Suurest

* Uute andmete kohaselt on Ritsa järve pinna kõrgus 925 meetrit, sügavus 116 meetrit (on suusõnalisi andmeid, et hiljuti avastatud 131-meetrine sügavus), pikkus 2490 meetrit, laius 275—870 meetrit.

Ritsast sinisem on. See pole raske, kui sa neid järvi ühte-aegu näed.

Artikkel on armastusega kirjutatud. Metsik maakoht . . . Ümbruses pole vett. Väike Ritsa on joomispaigaks arvutu-tele metsloomadele — ei saa nad ju siin selles ümbruses mujalt tilkagi. Üksikasjalikult on kirjeldatud järve mõõt-meid, selle hämmastavat sügavust* ja selgust, vee inten-siivselt sinist värvust.

Siin on avaldatud ka oletusi Väikese Ritsa tekkeloo kohta (lubjakivist kaljude varing ja sellest varingust Pšegišhva ette tekkinud pais). Tähendab, mõlemad järved paisutas üles üks ja sama varing! Aga kuidas Väikest Rit-sat leida? Selle kohta ei ole Morozova artiklis ainsatki sõna.

Uurin üht ajakirja teise järel. Siin ründab Reinhard 1914. aastal Morozovat. Ta kirjutab, et teda on valesti mõistetud, et tema üksnes oletanud iidse liustiku o l e-m a s o l u Ritsa rajoonis, pole aga väitnud, et järv ise on liustikulise päritoluga. Reinhard ei usu ka Suure Ritsa pai-sulise tekkeloo hüpoteesi — asub ju Pšegišhva kuristik järvest liiga kaugel, vaevalt võisid selle killud paisuks saada.

Aga siin on ka Morozova vastus Reinhardile. Morozova on veendunud liustiku jälgede puudumises järve tasapin-nal ja kindel järve paisulises tekkeloos. Ritsast on kaugel vaid Pšegišhva kuristik, aga kaljurahnude kaos ulatub peaaegu järve läänekaldani. Morozova räägib nüüd kogu orust kui «varingu tüüpi» orust ja oletab, et terve see kuiva oru ja kaootilise mäeaheliku ala ongi Pšegišhva a l l a v a r i s e n u d osa.

Jälgin õhinal seda poleemikat. Minu ette tõusevad ela-vatena need kirglikud ja oma õigusse uskuvad inimesed, kes vaidlesid, oma seisukohti kaitsesid, uuesti uuritava-tesse paikadesse sõitsid, et täpsustada ja tõestada . . .

Huvitav, kus Morozova praegu peaks asuma, ta ei tohiks üle viiekümne aasta vana olla.

Lehitsen «Mäeklubi märkmete» järgmisi väljaandeid ja otsin võpatan — ühel leheküljel satun leinaraamis port-reele ja nekroloogile: Jevgenia Mihhailovna Morozova-Popova. Mulle vaatavad sealt vastu armas noor nägu ja soojad silmad. Milles on asi, miks ta suri nii noorelt —

* Kaasaegsete andmete alusel on Väikese Ritsa pikkus 234 meetrit, sügavus kuni 80 m, kõrgus merepinnast 1248 meetrit.

kõigest kahekümne kaheksa aastaselt? Nekroloogis on öeldud, et ta oli noor geograaf, assistent Naiste Kõrgematel Kursustel Odessas. On loetletud tema kolm ekspeditsiooni* ja tema artiklid, on räägitud tema andekusest ja mitmekülgsusest. Maadeuurija joonistas hästi. Teda ootas ees Kaukaasia-uurija tulevik. Selle purustas katastroof: Morozova hukkus koos aurikuga «Merkuri» Odessa lähedal 15. juunil 1916. aastal.

See teade masendab mind nii, nagu oleksin kaotanud mõne lähedase inimese. Tekib tahtmine millegagi seda kaotust hüvitada, järvede ja mäetippude nimedes nende uurija nime jäädvustada, tema alustatud tööd jätkata.

Esialgu aga jätkan raamatute ja ajakirjade lehitsemist. Kes siis esimesena Ritsat nägi? Kus ilmus esimene teade selle järve kohta ajakirjanduses?

Ühel õige vanal kaardil — Kaukaasia sõja lõpust (1865. aasta) — on näidatud, et «Rištsa» järvest voolab välja... Mzõmta! Tähendab, kaardi autor teadis, et Mzõmta voolab välja mingist järvest, ja peale selle oli ta veel kuulnud, et eksisteerib Ritsa järv.

Leidus selliseidki kaarte, millel Ritsat kujutati kohas, kus Gega suubub Bzõbisse või siis Jupšara Gegasse.

Kaardil, mis on lisatud professor Zalesski** artiklile Musta mere rannikuala mineraalvete kohta (1898. a.), võib näha fantastiliselt suurt Kardõvatši, mis on Mzõmtast eraldatud ja kusagile Kuteheku mäeahelikule üle kantud, ning «Jušarad», mille Gegasse suubumise paigas asub Ritsa järv. Insener Sergejevi kaardil ajakirjas «Gornõi žurnal» (1900. a.) on Ritsa näidatud Gegal, allpool Jupšara suuet. Nähtavasti on mõlemad kaardid koostatud suusõnalise küsitluse andmetel. Kaukaasia sõjaväeringkonna 1902. aasta ettekannetes kirjutati, et «... ühinedes moodustavad Jupšara ja Gega sügava Ritsa mäestikujärve».

---

* 1912. aastal Atšišho ja Kardõvatš, 1913. a. — Ritsa, 1914. a. — Suur ja Väike Ritsa.

** S. I. Zalesski sõitis 1897. aastal (veel enne maantee rajamist) Punasele lagendikule mööda rasket rada, mis läks ümber Ahtsu kuristiku. Teda saatsid kaks üliõpilast, tema naine ja viieaastane tütar — see oli omamoodi kangelastegu ja ajakirjanduses isegi kirjutati madam Zalesskajast kui «esimesest naisest Mzõmta ülemjooksul», täiesti unustades mitte ainult tšerkessitarid, vaid ka juba siis Punasele lagendikule elama asunud kreeka ja eesti naised. Punast lagendikku nimetas Zalesski Kreeka asunduseks või Ülepääsu asunduseks.

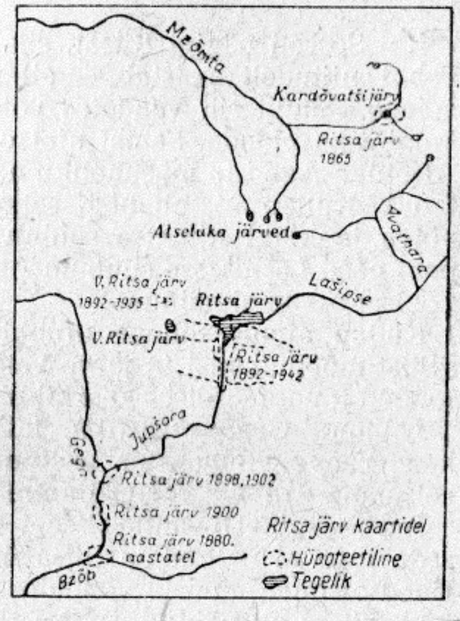

Ritsa kujutamine kaartidel

Kaukaasia sõjast oli palju aega möödas. Juba olid Abhaasia ülejäänud osad küllaltki õigesti kaartidele kantud. Aga Ritsa eksles ikka alles küll meridiaane, küll paralleele mööda, teda paigutati hüpoteeside alusel tehtud skeemidel kõige üllatavamatesse paikadesse.

Leian vana Gagrõ kodu-uurija Djatškov-Tarassovi jutustuse 1892. aasta sündmuste kohta. Ritsa kaardistamiseks läks välja neljateistkümnest töölisest koosnenud tööliste salk topograaf Sosseli juhtimisel. Abhaasia tihedad ja läbipääsmatud metsarägastikud olid neile suureks takistuseks. Hadu ei olnud, ja kui oligi, ei teadnud see salk neist midagi. Mindi piki Bzõbi ülespoole ja tehti endile kirvestega teed. Hobuseid nad läbi viia ei saanud ja nii tuli neil kõiki mõõteriistu ja toiduaineid seljas tassida. Viienda päeva lõpuks jõuti... Bzõbi kanjoni juurde! Poolteist päeva ehitati silda üle viie sülla laiuse kuristiku, mis neile teed tõkestas. Tõusti Atšibahhi mäeahelikule. Sealt olid näha kõik punktid, kus varem oli Ritsat kujutatud. Järve nendes paikades ei olnud.

Venisid kurnavad ekslemispäevad lakkamatus vihmasajus, pilvise taeva all. Kaasavõetud toiduained hakkasid lõppema.

Kui Sosseli nägigi Ritsat, siis just nii, kuidas see Atšibahhi niitudelt paistab — ainult läänepoolset osa Psei lahega. Ainult siit vaadates võis järve meridiaani mööda kulgevaks pidada. Samal ajal on hoopis kaugemal asuva Atsetuka-Agepsta mäeaheliku nõlvu küllaltki õigesti kujutatud. Küllap Sosseli nägi selle mäeaheliku kogu lõunanõlva ja kõiki Ritsasse suubuvate jõekeste orgusid. Ta pani need Lašipsesse suubuma, sest järve keskmist ja idapoolset osa ta ei näinud.

Küllap ainult sellega võibki seletada järve piirjoonte sellist moonutamist ja järve vale asukohta, mida me tollal loodud topograafilisel kaardil näeme.

Läbinud Gega kuristiku, laskus Sosseli kolmkümmend kaks päeva vihmasajus veetnud karavan küllalt viletsas seisundis Arabikalt Gagrõ rannikule.

Ent kas tõesti mitte keegi enne Jevgenia Morozovat seda viga ei näinud ja Ritsa õiget asukohta ei teadnud? Uued otsingud andsid võimaluse sellelegi küsimusele vastata. Ritsat oli nähtud, sellest teati ja kaartide ebaautentsusest oli ka kirjutatud. Juba 1893. aastal oli andekas botaanik Albov* Atsetuka («Adzitpuko») tippudelt seda järve näinud.

Ta kirjutas: «Suur metsajärv Ridza, mille Lašipse jõgi oma teel moodustab, asub vähemalt 15 versta jõevoolusängi mööda ülespoole sellest paigast, kus see kaartidel on märgitud. Sellele juhtisid tähelepanu nendes paikades töötanud taksaator Orehhov ja maamõõtja Maksimov.»

Nii et oli veelgi mulle tundmatuid nimesid esimeste Ritsa uurijate hulgas. Muidugi olid nad olemas ja tegid oma tööd, need tundmatud taksaatorid, maamõõtjad, veterinaarid . . . Tähendab, nad tundsid Ritsat ja signaliseerisid järve valest asukohast kaardil. Ainult topograafiaametkonna jäikus võis viia selleni, et kaart veel aastakümneteks parandamata jäi.

Kes andis esimesena andmeid Väikese Ritsa kohta? Kas oli keegi ka enne Jevgenia Morozovat selle ääres käinud? Selgus, et oli. Geoloog L. K. Konjuševski kirjutas juba

* Nikolai Mihhailovitš Albov oli noor maadeuurija, kes poeetiliselt ja ühteaegu suure teadusliku sügavusega Musta mere äärse mägismaa taimestikku kirjeldas. Hiljem paiskas saatus ta Lõuna-Ameerikasse, kus sai Tulemaa taimestiku uurimise pioneeriks. Tema poolt avaldatud uurimusi selle maa kohta peetakse klassikalisteks. Albov, keda huvitasid kõik teadusalad, ei hoolinud aga iseendast, ruineeris oma tervise ja surl tiisikusse kõige õitsvamas eas, 31 aasta vanuselt.

1913. aasta alguses, et Suur Ritsa ja Väike Ritsa eksisteerivad tänu varingutele.

Aga siin on veel «Zemlevedenije» 1927. aastast. Loen P. S. Panjutini artiklist:

«Vist ei ole Lääne-Kaukaasias, aga võib ka olla, et kogu Kaukaasias, ainsatki paika, kus viieverstalised kaardid tegelikkusest niivõrd moonutatud pildi annaksid. Teisi lehti pärast uurimistöid ikka aeg-ajalt muudeti ja täiendati, ainult Gagrõ massiivil ei ole vedanud: aastast aastasse trükitakse ümber sedasama vana, peaaegu Sosselinegset kaarti. Mis üheverstalisse kaarti puutub (on ka selliseid), siis sellel lopsaka fantaasiaga vabal loomingul pole tegelikkusega midagi ühist.»

«. . . Väga paljud väärtuslikud andmed, mida kogusid nii Danilevski topograafiline ekspeditsioon kui ka metsaosakonna taksaatorid ja insenerid, kes võtsid osa arvukatest rekognostseerimistest, mida aastatel 1913—1915 teostati endise Oldenburgi printsi initsiatiivil, on kodusõja ajal lõplikult kaduma läinud . . .»

Panjutin toetab palavalt Morozovat tema vaidluses Reinhardiga. Tema arvab samuti, et liustiku jälgi Ritsa ääres pole olnud ega ole. Kuid järve paisulise tekkeloo paneb ka Panjutin kahtluse alla. Ta ei näe iseloomulikku paistöket Jupšara lätte kohal. Kaljupangad, millest Jupšara läbi tungib, ei lasku Pšegišhva, vaid jõe vasaku kalda poolt.

On ka värskeid andmeid Ritsa kohta: «Talvitumine Ritsa ääres» — niisugune pealkiri on 20. märtsil 1935. a. «Izvestijas» ilmunud artiklil. Seal on öeldud: «Vaatamata sellele et . . . vahemaa siit lõunamaise kuurordini on üsna väike, on olukord Ritsa-äärses meteoroloogiajaamas ligipääsmatuse tõttu arktiliste talvitamistega väga sarnane. Oktoobrist maini on see meteoroloogiajaam välisilmast ära lõigatud lume tõttu, mida on kuhjaga täis kõik kitsad mägirajad. Toiduained ja mõõteaparaadid veetakse koormahobustel juba sügisel kohale.

Selle aasta pehme ja lumevaene talv andis kohalikele jahimeestele võimaluse järve äärde läbi murda, samaaegselt täitsid kütid ka kirjakandjate osa.

Kiri, mille nad said talvitajatelt, räägib talve jooksul edukalt tehtud teaduslikust tööst. Talvitajad tunnevad end suurepäraselt, toiduaineid on piisavalt.

Meteoroloogidel Novopokrovskitel on kummalgi kõr-

gem haridus. Nikolai Vassiljevitš on 57-aastane, tema naine 52-aastane. Ritsa ääres talvituvad nad juba kolmandat aastat.»

Artikli lõpus on äkki üks veider lõik:

«Juba sel aastal hakkab Abkurupr* lennukitega Ritsa järvest vett vedama ja seda ravi otstarbel ühes Gagrõ raviasutuses kasutama.»

Oi-oi, kulla reporter! Selle asemel, et «Ritsa rajoonist mineraalvett» tuua, lubab ta eksikombel lennukitega otse Ritsa järvest vett vedada!

Kuid see kuulub juba anekdootide valdkonda. Tähtsamad on faktid. Siin on kurortoloogi A. Grigoli, Abhaasia kuurortide entusiastliku propageerija raamat. Välja antud 1934. aastal. Selles on terve peatükk Ritsa ja Uathara (Avathara) kohta. 1932. aastast pärit parandatud kaart järvest meenutab väga Morozova kaarti.

Grigoli raamatus kõlavad hümnid Ritsa ja Avathara kliimale ja mineraalveeallikatele. Pjatigorskis on uuritud Avathara boržommide mõju loomadele, Gagrõ sanatooriumides aga on nendega saavutatud soodsaid tulemusi ka inimeste juures. Meenutatakse veel 1933. aasta ekspeditsiooni insener Ogilvi juhtimisel, mis avastas veel kakskümmend kaks boržommiallikat. Kui energiliselt, kui mitmekülgselt teadus Ritsat ründab!

MARSRUUT TULEVIKKU

Võrdlemisi segaste tunnetega viin Kuurortide Projekteerimise Instituuti oma kuuekümneleheküljelise käsikirja. «Krasnaja Poljana — Kardõvatš — Ritsa — Gagrõ turismimarsruudi kirjeldus» on kirjutatud selle kaanele. Palun nüüd omakorda kuurortide projekteerijaid mulle oma projekteerimiskavandeid tutvustada. Millegipärast on tähtsad asjamehed kohmetuses. Oeldakse komplimente minu poolt esitatud kirjelduste kohta. Ja siis järgneb... uus ettepanek. Nad paluvad teha turismimarsruudi varustamise printsiipide käsitlust... minul!

Lehitsen mitmeid reisijuhte turismiteede kohta Šveitsis, uurin võõrastemaju, suvilaid ja ööbimispaiku. Koostan midagi turismimarsruudi «varustamise vormide» liigituse taolist.

* Abhaasia Kuurortide Valitsuse venekeelne lühend.

Pakun võõrastemajade asemele turismibaase. Märgin baasid kaardil ära suurte tärnidega — need ilmuvad Engelmani lagendikule, Kardõvatši järve äärde, Avatharale ja Ritsa äärde. Piki kogu seda marsruuti tuleb rajada maantee, niisugune maantee, mis ei riku loodust ja ühteaegu teeb kättesaadavaks kogu nende paikade ilu sadadele tuhandetele inimestele.

Märgin ära ööbimispaikade võrgu ruudukestena piki põhimarsruuti ja vahepealsetes punktides (näiteks Azmõtši suue ja Psluhhi läte).

Muidugi on oma poeesia ka selles, kui turistidel «pole peavarju», kui nad tassivad telke kaasa ja löövad need üles inimese poolt puutumatutes paikades. Aga kas siis looduspilti rikub niisugune hütike nagu Külmas laagris või siis Kardõvatši-äärne «palagan»? Kui mugav on siiski, eriti veel halva ilmaga, spetsiaalselt turistide jaoks ehitatud majja varjule minna...

Mõnedel vaateplatoodel, näiteks Ritsa kohal Männitukas, võiks ehitada tagasihoidlikud lehtla tüüpi varjualused, kas siis palkidest või rohmakatest kividest, et nad neitsilikke looduspilte ei rikuks, kuid halva ilma eest varju pakuksid.

Kandun nüüd kümmekond aastat ettepoole ja rajan mõttes «Ritsa järve muuseumi». Selles on peegelklaasist veega järve ja selle ümbruse, Pšegišhva varingu, kaose ja salapärase Väikese Ritsa reljeefne makett. Valik kaarte Ritsa uurimise ajalooga ja tekst Sosseli rännakust. Vitriin raamatute ja artiklitega Ritsast. Album kõigi Ritsa kohta teada olevate legendide tekstidega. Portreed Albovist, kes nägi Ritsat 1893. aastal, ja Jevgenia Morozovast, kes esimesena Ritsat uuris. Võib demonstreerida ka meie fotot salguga teeviidast ekspeditsiooni poolt tehtud tekstiga. Samas peavad muidugi olema ka marsruutide skeemid, mis algavad Ritsa äärest, valik fotosid, loomade topised, maalid, kivimite kollektsioon, puutüvenäidised...

Aga Novopokrovskid — Ritsa kliima uurimise kohapealsed pioneerid? Kas nad pole seda väärt, et nende portreed alatiseks Ritsa muuseumi seinu kaunistaksid?

Lõpuks veel üks mõte: tuleks paigutada tähtsamatele mäekurudele, vaateplatoodele ja mäetippudele orienteerumiskettad! Madalad tsementalused, mille ülaosas on kõik kirja pandud. Ketta keskel on andmed vaateplatoo nimetuse ja kõrguse kohta. Ümberringi aga nooled kõigi mäe-

tippude nimetustega, mida antud punktist näha võib. Kui lihtne, odav ja kui mugav turistidele!

Mind haarab täiesti uus ja enneolematu õnnetunne. Ma mitte üksnes ei kirjelda ega ülista armastatud maakohta, vaid saan võib-olla kaasa aidata tema kaunistamisel ja ümberkujundamisel.

Joonestus on lõpetatud, tekst kirjutatud. Ega seda viimaks viljatuks unistuseks peeta? Kuurortide Projekteerimise Instituudis makstakse mulle järjekordne honorar välja, aga siis õmmeldakse ka see kirjatöö kausta. Kas aitab see kunagi Ritsa ümbrust ligipääsetavamaks muuta? Või jääb niisama fondidesse seisma ja ametkondliku aruande vastavasse lahtrisse ilmub üksnes formaalne «linnukene»?

KEVADEL RITSA ÄÄRDE

Mida edasi teha? Meenub botaanik Koževnikovi jutt geograafia fakulteedist. Kas pole see viimaks minu tee ja minu saatus?

Veebruaris võtan osa Moskva lähedal toimuvatest metoodikute kvalifikatsiooni tõstmise kursustest. Saan vanadelt turismiala töötajatelt väärtuslikke andmeid ekskursioonitöö võtete kohta — olen ju seni kõike omal käel õppinud.

Engel kirjutab, et ootab mind uueks hooajaks otse kursustelt enda juurde, ja palub kursantide hulgast ekskursioonijuhte värvata. Räägin paljudega, kuid minuga kaasa sõitma nõustub vaid üks inimene — sümpaatne ja lahke kolmekümneaastane naine. Teda kutsutakse Jevgenia Nikolajevnaks, kuid ta palub end lihtsalt Ženjaks nimetada. Ta tunneb turismitöö vastu huvi, on juba olnud ekskursioonijuhiks Karjalas ja Altais ning nõus üheks suveks Poljanasse sõitma. Olen sellegi üle rõõmus — liiga raske oli möödunud suvel üksipäini tööga toime tulla.

Mul on veel üks salajane mõte: kavatsen õppima hakata. Ženja on loomult hea ja peenetundeline, pole võimalik, et ta Krasnaja Poljanasse ei armu, ja siis ta ehk ei tahagi sealt nii kiiresti ära tulla.

Enne Kaukaasiasse sõitmist astun ülikoolist läbi. Igaks juhuks on mul kaasas instituudile kirjutatud artiklite koopiad — kas see polegi geograafia? Prorektor professor Kadek osutub ka ise geograafiks. Ta silmitseb mind uurivalt ja ütleb naeratades:

«Hea küll, jätke oma dokumendid siia. Võib olla, et saame sügiseks midagi ära teha.»

Sotšis astume sisse turismivalitsusse ja saame ootamatu ülesande: minna otsekohe Ritsa äärde ja leppida meteoroloogidega kokku, et nad turistidele peavarju ja konsultatsioone annaksid. Mais Ritsa äärde!

Olen juba eelnaudingut tundnud sellest, kuidas hakkan Ženjat õpetama, temaga oma teadmisi ja kogemusi jagama, talle radu ja vaateplatoosid näitama. Ja nüüd algab see demonstratsioon kõige paremast: Jupšarast ja Ritsast!

Juba me kihutamegi juhusliku veoauto kastis mööda sõbralikku Bzõbi orgu. Esmakordselt näen nüüd ka päeval Helesinist järve — maa-aluse jõe väljumispaika.

Gega ääres on juba alustatud maantee ehitamist. Lepime ehitajatega kokku, et nad turiste, kes Ritsa poolt mere äärde sõidavad, takistamata läbi laseksid. Kohustume inimesi võimalike ohtude eest hoiatama: tuleb signaalidele alluda, ei tohi õhkimistööde tsooni tungida.

Jah, me kuuleme isegi, et Gegat raputavad plahvatused. Ehitajad rajavad karniisiastanguid, kuristiku kõige ahtamasse paika puuritakse tunnel. Kui kiiresti käib töö! Pool aastat tagasi oli siin vaid rada, nüüd aga sõidavad piki Gegat juba mitme kilomeetri ulatuses veoautod.

Kas inimese vahelesegamine on loodust moonutanud? Kui mõttetut pukspuude maharaiumist mitte arvestada, siis vist ei ole. Inimesed ja autod on nii tibatillukesed, et ei muuda ümbritseva ülevuse proportsioonides küll midagi muuta . . .

Maantee valmib. Kas see ei olegi juba Kuurortide Projekteerimise Instituudi projektikavandite teostuse algus?

Gega tormab piki kuristikku sogase ja võimsa voona (mägedes sulab praegu intensiivselt lumi). Jälgin huviga Ženjat — ta pole midagi taolist oodanud, minu lubadused kandis ta lihtsalt mu vaimustuse kontosse, nüüd aga selgub, et tegelikkus ületab igati selle, mis lubatud.

Olemegi Jupšara suudmes. Siin astume ehitajate poolt alles puudutamata valdustesse. Jupšara üllatab, eriti kontrasti tõttu sogase Gegaga, ikka ja jälle oma sinise selge veega. Kevadine jõgi on sügisesest veelgi kaunim, veerikkam ja võimsam, eriti suudmes. Läbi helesinise vee hakkavad äkki roosatama kivid. Nii pidulikud luuderohu-

vanikud, puude sammalhabemed kui ka õõtsuvad sillakesed on ju vanad tuttavad, kuid rõõmustavad uute värvipõimingutega.

Märkame raja niiskel pinnasel arvutuid värskeid kabjajälgi. Eespool on kuulda hõikeid ja juba tulebki meile vastu hobuste karavan, koormaks tohutu suured nululaastude kimbud. Hõiklevad abhaasi ajurid. Kus nad neid laastusid lõikavad? Ega ometi Ritsa ääres?

Läheme üha sügavamale kuristikku. Piki üht järsakutevahelist vagu läheb vasakul hästi sissetallatud järsk rada. Möödunud aastal seda nagu veel ei olnud. Seda mööda lähevadki siit üles Jupšara järsakutele laastuvedajate jäljed. Aga meie läheme mööda kuristikku ülespoole seda rada pidi, kus sel aastal nähtavasti veel keegi pole käinud. Kilomeeter, siis teine ja kolmas . . . Muide, ühes paigas märkame inimese tulevaid ja minevaid jälgi.

Ees seisab kalju. Kohe peab veel üks sild tulema, muidu me sellest järsakust mööda ei pääse. Jõuame jõe äärde ja jääme nõutult seisma. Silda ei ole, kevadised vood on selle minema kandnud. Jupšara kohiseb ja kobrutab.

Mida teha? Kirveid meil ei ole. Ülepääsu me ehitada ei suuda. Oleme lootnud õhtuks järve äärde jõuda ja Novopokrovskite juures mugavalt ööbida.

Järsaku lähedal lebab vee kohal suur maharaiutud puu. Võib riskida selle tüve mööda keset jõge minna ja siis vette hüpata seal, kus vesi enam nii tormiliselt ei voola. Nii me teemegi. Pöögi siledal ja libedal tüvel on tasakaalu hoidmine väga raske. Mu teekaaslane on minust kavalam — ta istub kaksiratsi tüvele ja nihutab end istukil edasi. See-eest on tal jälle siis halvem, kui oksad tulevad: kohiseva kärestiku kohal ei olegi nii kerge neist üle ronida.

Peenike puulatv paindub ja meil tuleb vette hüpata. Ülejäänud kümme meetrit kahlame läbi pahinal voolava helesinise veekristalli.

Olemegi jälle rajal, «sellel» kaldal, mis alles äsja näis meile ligipääsmatuna. Aga kas kõik sillad eespool ikka terved on? Esimene ja teine — need on terved. Siis järgneb veel üks kevadise suurvee ohver — sillast on vaid tugitalad alles jäänud. Aga siin pole jõgi ise nii metsik. Relvastume pikkade keppidega, läbime kiiresti voolava vee — see ulatub üle põlve — ja oleme jälle rajal.

Mulle teeb muret, kas rõdusild kuristiku kõige ahtamas

osas terve on. Kõige halvem kartus lähebki täide. Ei ole kuristiku kohal silda ega rõdu piki järsakuid. Veest uhutud müürid moodustavad simsse ja koopaid. Jupšara tungib kaljulõhedesse, on nii taltsutamatu ja imeline oma vahutavas sinas. Ta on ligipääsmatult kaunis. Me ei tee katsetki sellest tormitsevast veest üle saada.

KOHTUMINE JUPŠARA KOHAL

Pettunult pöördume tagasi, läheme uuesti läbi koolme ja turnime veel kord maharaiutud puu tüvel. Ongi laastuvedajate rada. Jälle on kuulda hääli ja meile juba tuttav karavan, pannud oma koorma maantee äärde maha, läheb tagasi uue portsjoni järele.

Kuulnud, et sillad on minema viidud, soovitavad mehed koos nendega rada pidi üles minna. Nad räägivad, et järve juurde pääseb ka . . . ülevaltpoolt!

«Järsakute kohalt?»

Kuidagi poleks uskunud, et saab võimalikuks niisugune uus seiklus: teekond Jupšara järsakute kohal!

Liigume järsult ülesmäge. Kuidas küll hobused siin laskuda julgevad, kui neil veel tohutu suured laastukimbud seljas on? Kõrgusemõõtja järgi on siin sada, kakssada, nelisada meetrit tõusu . . . Juba oleme jõest viissada meetrit kõrgemal. Mäenõlv muutub nüüd laugemaks — meie ees on põliseid nulgusid täis platoo. Kes oleks võinud arvata, et Jupšara järsakute kohal nii laugeid paiku esineb? Mahalangenud nulud on katki saetud, üksikud pakud aga laastudeks lõigatud. Jõuame laastutegijate suitsunud hüti juurde. Kuhu nüüd edasi minna? Rada lõpeb siin ära. Saagijad viipavad käega tumeda metsa poole: seal all ju ongi Ritsa.

«Jahimees siitkaudu käib.»

See oli kõige lootustandvam soovitustest, mida meil neilt konsultantidelt õnnestus saada.

Keskpäev on läbi. Kui palju maad läbi metsa võiks olla? Ega me viimaks ära ei eksi?

Meist paremal on järsakud, kuid pole tahtmist neile läheneda. Seal võib kergemini Jupšara lisajõgede põiki kulgevate orgude peale sattuda. Tähendab, parem juba vasakule hoiduda, et lisajõgede nõgudest nende laugemas osas, ülemjooksu pool üle minna.

Mida me nüüd küll teeme? On see ikka arukas? Laskuda Abhaasia metsatihnikusse saatjata ja relvata . . .

Sukeldume tundmatusse ürgmetsa. Küllap Ženja, kellelo siin kõik nii uudne on, imestab iga põõsa ja liaani üle. Aga mina silmitsen kõike juba professionaalse pilguga. Tunnen muret selle üle, kuidas me siit tagasitee leiame ja selle-pärast murrangi paiguti oksakesi.

Siin on väike nõgu, aga ilma ojata. On ju meie all lubjakivid. Need lasevad vett läbi ning kõik ojad voolavad siin mööda maa-aluseid õõnsusi, koopaid ja tunneleid. Võib juhtuda, et me kaua aega tilkagi vett ei leia. Aga ilm on palav ja heitlus põõsastega väsitab kiiresti. Niipea kui taipasime, et vett ei ole, hakkasime kohe janu tundma. Küll oleks hea nüüd allika juures olla!

Saame põõsaste vahelt välja, aga satume läbipääsmatusse okastega liaanide võrku. Nende hulgas on esirinnas mulle juba tuttav vauliaan — pikkade väätide küljes okkad, mis ainult ei torka, vaid iga torke kohta tunde jätavad, nagu oleksid end millegi vastu ära löönud. Kui sa kord juba nendesse püünistesse satud, siis ei tohi närvitseda! Hakkad rahmeldama, tungivad väätide okkad sulle igalt poolt kehasse ja mässivad sind nagu okastraadi sisse. Kui sellisesse lõksu langed, liigud edasi vaid viiskümmend meetrit tunnis.

Puh, välja pääsesime!

Vaikus. Tihe rohelus. Kui väikesed ja tühised meie kaks sinistes suusaülikondades võõrast siin tundume olevat. Tardume hetkeks paigale ja kuulatame. Ilma meie sammude kahinata on mets veelgi toredam ja pidulikum.

Kusagilt kaugusest kostab raginat. Järjest selgemini ja ikka lähemal. Täiesti selge, et keegi tuleb metsa mööda ja sealjuures nagu meiegi rinnutsi läbi metsa murdes. Muutume valvsaks. Mis siis, kui see on kiskja? Näiteks karu?

Sammud on järjest selgemini kuulda, need on rasked ja toekad, on kuulda, kuidas oksad praksuvad. Keegi murrab läbi põõsastiku. Meie aga oleme relvata. Mida teha, kui kiskjaga silm silma vastu satume? Kas karjuda, nagu ma Aibgal koera peale karjusin? Oleme ju ikkagi kahekesi, ta peaks ehmuma ja minema jooksma.

Tihnikus lükatakse oksad laiali ja meie suureks üllatuseks vaarub sealt välja . . . inimene! Inimene, kel on

lohutu suur komps seljas. Aga see on ju mulle tuttav Digo, «Ritsa komandant»!

«Tere, Digo! Kust te siia saite?»

Tema ei ole meist vähem hämmastunud ja küsib:

«Kust sina tead, kustkaudu Ritsa äärde pääseb?»

Tähendab, me läheme õigesti! Aga meie juba mõtlesime, et oleme teelt eksinud. Digo oli Ritsa äärde läinud alles kolm päeva tagasi — esimest korda pärast talve. Sillad oli vesi minema viinud, nii et isegi Digo, vilunud mägilane, ei suutnud piki Jupšara jõesängi edasi pääseda. Tema jälgi me all teerajal nägimegi. See lohutab mind, aga muidu oli mul kogu aeg meel paha, et me Jupšara oma alla vandusime.

Meie valitud tee osutub ainuõigeks. Kas järv on veel kaugel? Digo tõotab meile veel kahetunnist võitlust põõsaste ja liaanidega, siis algab laskumine. Mingeid teetähiseid ja orientiire Digo meile ei anna.

Aga kuidas tema, vaeseke, taolise koormaga sellest padrikust läbi murrab?

«Digo, mida te seal tassite?»

«Ma tapsin eile karu — see tuli päris maja juurde, ma tapsin ta päris maja lävelt.»

Tuli välja, et me tõepoolest karu kohtasime!

Digost lahkudes läheme edasi juba lõbusamalt, justkui oleksid ürgmetsad nüüd kergemini läbitavaks muutunud. Oneti möödub üks tund teise järel, juba kaob päikegi mäeahelike taha ja õige varsti läheb pimedaks. Nii võime metsa ilma veeta ööbima jääda.

Tungime läbi järjekordse liaanimüüri ja satume heledasse männimetsa. Männid on aga Ritsa läheduse tunnuseks! Ritsa ääres on ju Männitukk, kus me Vsevolodi ja Leonaga nii häbiväärselt Väikest Ritsat otsisime. Kuid kas see on ikka Männitukk? Püüan puutüvede vahelt mägede kontuure silmitseda. Pöördume paremale. Peagi näeme lubjakivipankasid: tähendab, oleme Pšegišhva varinguala kõige kaugemal tiival.

Hüppame ühelt kivilt teisele, läheme julgelt allapoole. Juba on selge, et kuristik on paremale meie selja taha jäänud.

Üha tihenevas pimeduses kuuleme ees vee kohinat. Siinsamas kõrval kõrguvadki juba kanjoni väravad. Jupšara on siingi raevukas ja tormine. Kas otsida pimedas koolet? Ei, arukam on jõe ääres ööbida. Oleme peaaegu kohale

jõudnud. On ju Ritsa meist nüüd vaid kolme-nelja kilomeetri kaugusel.

Jääme paigale. Selle puu alla tuleb meie laager. Oleme väga väsinud ja ma soovitan midagi niisama kuivalt närida, et kiiremini magama pääseda. Ženja silmitseb mind irooniliselt ja ütleb:

«Sa unustad, et ka mina olen väikestviisi turismitöötaja.»

Tema käte all sütib ühestainsast tikust väike lõke ja ühes kahest päeval tühjaks saanud kondenseeritud piima purgist (Ženja on need hoolikalt alles hoidnud) hakkab peagi vesi keema. Ženja on igaks juhuks pakikese tangu kaasa võtnud, millest nüüd maitsev tatrapuder saab. Sööme seda võiga, loputame purgid puhtaks ja keedame nendes teed.

Kui kiiresti ja märkamatult oskas Ženja maitsva õhtusöögi valmistada ning meie ööbimispaiga mugavaks muutal Seda on mul veel vaja õppida . . .

Magame Jupšara kohina saatel õiglase und pöögipuude varjus, Männituka jalamil, ise nii vaevatud ja vaimustatud.

Päikeseline hommik. Virvendavad valguselaigud helklevad rohul. Piibelehti on kõik kohad täis. Siiani olime käinud paikades, kuhu juba suvi oli jõudnud. Piibelehelagendikud meenutavad meile, et Ritsa ääres on maikuus alles kevad.

Jõekoolmest läbiminek ei ole raske. Peagi jõuame teerajale, aga tunni aja pärast juba Jupšara lähtele Ritsa ääres.

Järv ei paista meile hoopiski nii tagasihoidliku metsajärvena, nagu ma teda möödunud aastal Lašipse suudmes olin näinud. Nüüd sätendab meie ees alles täiesti talvises helenduses kogu Atsetuka esikülg, vasakul helgib Agepsta, sealjuures ei kata maikuu lumi ainult mäeharjalähedasi metsata järsakuid, vaid kumab ka läbi väändunud metsa, läbi mustjasrohelise nulumetsa, ja laviiniribadelgi valendavad alles pikad lumised keeled.

Vees peegeldub vastu terve Atsetuka kogu oma lumikattega.

Ženja võib õnnelik olla — ta näeb Ritsat esmakordselt ja kohe kõige kaunimas ehtes.

Hoikan hästi valjusti — Novopokrovskid, kes Digolt teada said, et sillad on minema pühitud, ei oota ju kedagi. Hüüdu kuuldakse kiiresti ja peagi randub imestunud Nikolai Vassiljevitš meie juures.

«Kas sillad on juba parandatud?»

«Ei, sildu veel ei ole.»

«Aga kuidas te siis Jupšara rajale saite?»

Ta arvab, et me tulime mööda vana teerada piki Gegat, ei mõista ainult, mis kombel me Jupšara lähtele sattusime. Selgitame ja jutustame ka Digoga kohtumisest. Novopokrovskid ei usu veel pikka aega, et me ise tee Jupšara kuristike kohalt Ritsa äärde üles otsisime.

Talv oli möödunud hästi. Muret oli meteoroloogidele valmistanud vaid mässama hakanud Atsetakva jõeke. Ühe saju järel oli vesi selles eriti kõrgele tõusnud, tohutu suuri puutüvesid edasi kandnud, kallast õõnestanud ja sellest suuri lahmakaid minema viinud ja oli juba paistnud, et see on valmis ka meteoroloogiajaama minema pühkima. Kaks elatanud, kogu maailmast äralõigatud inimest pidasid selles kahevõitluses stiihiaga vastu.

Lepime kiiresti kõigis tööalastes asjades kokku ja palume Nikolai Vassiljevitši meid otsekohe Männituka juurde viia. Aega on väga vähe, aga meil on kavas veel Väike Ritsa üles otsida. Jutustan õhinal oma kirjanduslikest leidudest, sealhulgas ka Morozova artiklitest, sellest, et olen näinud selle järve fotot, ja noore ränduri traagilisest hukkumisest . . .

VAIKESE RITSA ÄÄRDE

. . . Järv uneles nii nagu aare kallis
veel alles sulamata lume vangis.
Ja seda helevalget lumevalli
võib näha süvavete vastuhelgis.

Paat eemaldub meist. Lahkume munkade rajalt, mis paremale nulgude vahele pöörab, ja hoiame mööda paljaid lubjakive minnes kurssi otse mändide vahelt paistvatele Pšegišhva järsakutele. Ronime läbi kaootilise kaljudelasu, millest võib aimata Pšegišhva orgu. Kas mitte siin ei varjagi end Väike Ritsa?

Pärast pooletunnist ronimist mööda konarlikke valgeid liivakivipanku jõuame harvemasse metsa. Kogu madal

mäeahelik meenutab suurt piklikku rusukallet. Kõrg mägede massiivseid kaljuseid harju pärgasid mäe enda killud — meenutan kivilasu Atšišho tipul. Siin aga koosneb terve mäeahelik kandilistest kaljurahnudest!

Jõuame lõpuks varingu harjale, selle kaljupankadest mäeaheliku ühele tipule. Nüüd ei varja miski enam meie eest mäe terveks jäänud poole hirmuäratavaid järsakuid. Pilk libiseb mööda neid kaljuseinu sadu meetreid ülespoole ega suuda millegi külge klammerduda. Jalam on kaetud järsunõlvaliste hallide rusukalletega.

Järsakutelt langeb alatasa alla kivikamakaid. Suuremad neist tekitavad väikesi varinguid. Pšegišhva pommitab veel nüüdki väsimatult oma jalamit.

Aga veelgi allpool... Seal on järve asemel kohutav veetu org, mille põhjas ikka seesama kaljupankade kaos valitseb. Nähtavasti just seda orgu Morozova langatusoruks nimetaski. Küllap tal oli õigus. Muidugi ei ole siin tegemist mitte varingu, vaid langatusega.

See on mägismaa ilu täiesti uus ja ennenägematu variant, metsik ja sünge majesteetlikkus! Siin peaks Vrubeli Deemon lamama.

Kivistunud meri. Kivistunud torm. Õudne on seda vaadata isegi nüüd, kui siin kõik juba liikumatu ja väljasurnud on. Aga mis oli siin veel langatuse ajal?

Kuhu see järv siis ikka jääb? Libistan pilgu mööda metsikut orgu ülespoole. Umbes kahe kilomeetri kaugusel meist kaos lõpeb ja mõlemad nõlvad saadavad orgu nulgudega kaetud seljandikud, mis päris oru põhja ulatuvad. Ainult esimese seal kohtuva seljandikepaari taga võib liuakujulist süvendit aimata, milles see järv võiks end peita. Noh, kas läheme sinna? Muidugi!

Veel terve tund tasakaaluharjutusi. Hüppame ühelt pangalt teisele, ronime üle mahavarisenud mändide. Mõned kooldunud tüved meenutavad eriskummalisi raidkujusid. Need on nagu paigale tardunud metshaldjad oma kohmakalt rippuvate, justkui väljaväänatud ja keerdus oksakätega.

Ronime põõsastega heideldes mööda järsku nõlva üles. Seljandiku tagant paistab väike nõgu. Selles sinab miski nii hämmastavalt, otsekui säraks metsaroheluse keskel tükike taevast. Aga taevas ei saa ju nii madalal olla!

«Ženja, järv!»

Tardume paigale. Siin on vaimustushüüded ja sõnavahet kohatud. Järv vaikib ja nõuab ka tulijailt vaikust...

Suurivaevu vabastan enese lummusest — pole ma ju tulnud siia lihtsalt imetlema, vaid ka järve kirjeldama ja tema asukohta kindlaks tegema...

Väike Ritsa võlub meid oma sügava sinaga, oma rahuga. Järv on suur, pilgul on ruumi puhata. Seda kaitsevad mäenõlvad põlise nulumetsaga, mida vaid ühes kohas katkestab väändunud tüvede riba — see on Pšegišhvalt varisevate laviinide trass. Aga Pšegišhva ise saadab vasakult alla järve äärde oma viimase rusukalde. See nõlv on teistest eraldatud nulumetsa kandva künnisega. Hea orientiir — sellise tunnuse järgi võib teistelegi juhatada, kuidas Väikest Ritsat leida.

Veest ulatuvad välja allavarisenud puude tüvekontsud. Tüvesid võib näha ka läbi selge vee, kuid seal paistavad puutüved kaldsematena, justkui oleksid nad veepiiril murdunud.

Mänglevaid kalu pole näha, aga järv on täis elu. Tardunult seisavad vees laiali sirutatud käppadega koomilised triitonid. Justkui uisutajad tiirutavad mööda tumma järvepeeglit peenejalgsed vesivaksikud.

Järve kallastel valitseb virvarr — surnud puude murd. Järve piiravatel kaljudel ja puudel on näha muda ja pori viirgusid — need on tunnistajad veelgi kõrgemast veeseisust järves. Just sel ajal settibki siin kogu puudemass, mis on vette kukkunud ja tuulega kalda äärde uhutud.

Piki kallast siin nagu ka Suure Ritsa ääres kaugele ei pääse, võib ainult suurivaevu mööda kaljusid ronida. Vahel laskuvad need kaljud järsult vette.

Minutid ja tunnid täis joovastavat rahu. Ega see viimaks unenägu ole?

Nüüd on meil siis oma järv. Kui palju lähedasemaks muutub ka inimene, kes sinuga sellist leidmisrõõmu jagab. Mööduvad aastakümned, nende kahe inimese saatused kujunevad erinevalt, nad kohtuvad kunagi vanas eas, ja nende huvid lähevad siis paljuski lahku. Kuid ainuüksi mägijärve ja selle sina meenutamine suudab ka vanaks jäänud hingi noorendada. Leida niisugune järv kas või kordki elus — sellest piisab, et palju aastaid õnnelik olla.

Millised head vaimud meid küll tagasiteele juhatasid? Leidsime kindlalt tee üles, tundsime ära omaenda jäljed, kivid, jändrikud kännud ja tuttavad metshaldjate kujud.

Mingi sisetunne ütles meile — siit tuleb minna vasakule, muidu laskume veel Jupšara äärde. Järsk nõlv on vasakul, selle taga aga on juba tunda Ritsa vaikust (nüüd tuleb muidugi öelda — Suure Ritsa vaikust).

Jõuame täpselt samasse kohta, kus me rajalt lahkusime ja metsa läksime. Mis see siis on? Kas orienteerumisvõime? Seniajani olin arvanud, et eksin metsas paljudest teistest kergemini. Ei, nüüd muutub juba järjest teravmaks see uus, «kuues» meel — geograafi sisemine kompass, mis tekib koos valikumuredega ja teede meeldejätmisega ja on tüürimeheliku vastutustunde resultaat . . .

Ongi palkidest tõke Jupšara lähtel. Suur Ritsa näib Väikese Ritsaga võrreldes märgatavalt rohelisem ja maisem. Väikeses Ritsas oli aga nii palju taevast!

Nikolai Vassiljevitš õnnitleb meid edu puhul. Jõuan juba paadis talle kõik järve äärde viiva tee tunnusmärgid ära rääkida, soovitan tal endal seal ära käia ja turistide hulgast tublimaid matkamehi sinna saata.

Hommikul jätame Novopokrovskitega südamlikult hüvasti. Läheme mööda piibelehelagendikku Jupšara kuristikuni, sealt aga viissada meetrit ülespoole ilma teeradadeta otse kauge Männisalu suunas, tungime läbi põõsaste ja liaanide. Möödub tund, teine, kolmas . . .

Eespool toksisid laastutegijate kirved. Töölised olid juba Digolt kuulnud, et me leidsime õige tee Ritsa äärde. Vähemalt kolm korda esitasid nad meile sama küsimuse kui Digogi:

«Kuidas sa tead, kuhu on vaja minna?»

Mägilaste endi kiitus on juba midagi väärt! Kas ei hakka ma end ise mägilasena tundma, justkui oleksin nendes mägedes sündinud ja üles kasvanud? Justkui oleksin osa elust millegipärast mägedest eemal, linnades elanud, aga nüüd lihtsalt kodupaika tagasi tulnud?

PUNASE LAGENDIKU SÕSAR

Engel oli vanaviisi toimekas, pidas innukalt loenguid. Teda rõõmustas koosseisu täienemine. Peagi tundsin minagi, et pärast Ženja tulekut on koormus vähenenud. Ženja tutvus kiiresti kõigi ajalooliste materjalidega ja osutus heaks lektoriks, justkui tunneks ja armastaks ta Poljanat juba ammust ajast. Käis minuga kõik peamised rajad

läbi. Peaaegu läksime temaga täiesti uut teed mööda — Psuhhi narsaaniallikate kaudu, mööda Psluhhi üles ja siis Krasnaja Poljanast hästi näha oleva Küüne kaudu kulgevat teed pidi Bzerpi juurde. Lähedaste marsruutide uurimisele kulutasime aga õhtud ja varased hommikutunnid . . .

Ühel augustikuu päeval saan teate, et mind on geograafia fakulteeti vastu võetud. Tore, et võin Engelile hea asendaja jätta.

Septembriks pean Moskvas olema. Otsustan isegi Poljanast lahkumist uue marsruudi otsimiseks kasutada. Koos insener Lukjanoviga, kes on palju aastaid Poljanas puhkusel olnud, läheme Aibga kaudu Aibgasse (asula Psou orus on mäe nimekaim), et sealtkaudu endist Šatilovi salga teed kasutades mere äärde minna.

Kindlusega mäekurult Kreeka silla kohal algab laskumine Bze jõe äärde, millele järgneb pikk metsadevaheline jõus väga ebameeldivate ekslemistega teeradadel, mis mahajäetud laastutöötlemispaikadega lõpevad.

Mzõmta juurest mäekuru kaudu Psou äärde minnes ei ole peaaegu mingeid panoraame, tunnetad vaid kõrgust ja tohutut õhuavarust oma jalge all. Tee läheb nüüd Psou lisajõe — tormilise Nimetu jõe sügava oru kohal. Läbi rohelise kumavad paremal erepunased Ahjumjue kaljud (Aibga elanikud kutsuvad seda mäge lihtsalt Punaseks kaljuks). Laskumisteel asub suurepärane paik, kus tee jääb varjuliselt mäenõlvalt päikesepaistelisele veelahkmealale. Jalge ees laiub Psou org nagu ääretasa heleainist õhku täis bassein, pisut halkjas kiirgavatest õieõlmukübemetest ja valgusesammastest. Ja nende lopsakast rohelusest tulvil aedade vahele on poetatud Aibga nukulikult mugavad valged majakesed . . .

Nende juurde viib järsk laskumisrada mööda meiega koos libisevat kirevat lehevaipa — on võimatu hetkekski peatuda või sammu lühendada . . .

Kuidas küll vabaneda tundest, et oleme tulnud koju, õigemini oma Poljanasse, kus võib nautida mugavust, puhkust ja rahu. Ja see on ka arusaadav, sest eks ole Aibga lagendik Punase lagendiku sõsar, nii nagu Psou on Mzõmta noorim sõsar. Samasugune laiend orukäänu kohal. Samasugune ilusate püramiidide rühm idas, ainult

Punase lagendiku Pseašho asemel kõrguvad siin järsutipulised ja sakilised Kaljukitsemäed. Aga lähimad mäeahelikud on Punase lagendiku omadest monotoonsemad — need on veelgi järsemad ja selle tõttu on näha vaid nende metsased jalamid. Ainult lõunas kergitab oma kahe tipuga harja vimmas ja ilmetu Ahhag.

Kui kõrgele oru põhja kohale on Aibga asula tõstetud! Kui isegi Krasnaja Poljana, mis Mzõmta veepinnast vaid kümmekond meetrit kõrgemal asub, juba uhke ja ülevane näib, millega siis veel Aibgast sõsara «lendu» võrrelda! Asula laius avaratel terrassidel kakssada või isegi kolmsada meetrit Psou jõesängist kõrgemal.

Aibgad kaunistavad kõrgete lõhmuste pikkused kähara puud. Isegi Krasnaja Poljana lähedal polnud me näinud nii võimsaid vanade tšerkesside mureli- ja pirnipuid. Suitsevad kuivatid — madalad «kanajalgadel tarekesed», akende ja usteta. Need levitavad kuivatatud puuviljade mõrkjat lõhna.

Kohtasime kolhoosnikku Jemeljan Platonovitš Narožnõid, kes meile asula kohta palju huvitavat jutustas.

«Vanemad kolisid siia, kui ma alles väike olin. Teed veel ei olnudki. Tulime radupidi. Enne seda elas lagendikul viis eesti perekonda, aga veelgi varem vene soldat Bondarenko, kes siin mägilastega sõdinud oli.»

«Kas teie juures autosid kah liigub?»

«Kaks tükki on siit läbi sõitnud.»

«Ainult kaks? Millal siis?»

«Üks kodusõja aegu, teine aastat neli tagasi.»

Kui mahajäetud maanurk nii populaarsete kuurortide lähedal! Aga kliima, õhk ja jõgi on siin niisama head kui Punasel lagendikul. Aiad vahest paremadki . . .

Kas me ei näegi siin viimaks endist Punast lagendikku, justkui oleks ajamasin poolesajandilise ekskursiooni tagasi minevikku teinud?

Narožnõi jutustab teest, mis siit Ozertso ja Kamõši mäekuru kaudu Ritsale viib, jutustab kaugetest Aibgadest.

Kuidas me küll rõõmustasime, kui saime teada, et Narožnõi võttis osa tunneli kaitsmisest Ahtsu kuristikus Fostikovi bandiitide vastu 1920. aastal!

«Leidus Kepšal äraandja — olen unustanud ta nime, noh, niisugune mees, kellel oli oma veski. Tema juhtiski osa ratsaväge tunneli ümbert ringi. Niipea kui me valgeid

oma selja taga silmasime, hakkasime sedamaid, kes aga jõuges, kohe vette hüppama. Otse jõkke.»

«Ja teie hüppasite kah?»

«Hüppasin, sellepärast ma ellu jäingi. Kes ei hüpanud, need lasti maha.»

«Aga räägiti, et pääses vaid Gussev . . .»

«Gussev hüppas tunnelist kõrgemal otse mõõkade alt ära, aga meie hüppasime varem, mina ja rühmakomandör Zaikin. Hüppas teisi kah, aga said surma. Meie ronisime põõsaste taha, hoidsime kaljukonarustest kinni ja jäime ellu . . .»

Niisugune see on — elav kehastunud ajalugu!

«Aga kes teie juurde tee ehitas ja millal see toimus?»

«Teetrassi kavandas insener Konstantinov, toosama, kes Krasnaja Poljanassegi tee ehitas. Alustati seitsmendal aastal, üle nelja aasta ehitati. Üheteistkümnendast aastast alates sõidame juba vankriga. Tee ehitas Ümberasustamise Valitsus, selle insener Okulitš.»

Mulle meenub, et teadlaste komisjon, kuhu kuulusid silmapaistev klimatoloog Vojeikov, kurortoloog Pasternatski ja mäeinsener Sergejev, toosama, kes 1898. aastal Krasnaja Poljanat külastas ja sellele mägikliima uurimisjaamana väga hiilgava soovituse andis, käis tol korral ka Aibga lagendikul. Ka «noorem sõsar» sai neilt suurepärase hinnangu. Kuid piki Psoud kulgeva tee ilust ei kirjutanud nad sõnagi. Sellepärast arvasin ma Aibgast mere poole minnes, et näen Krasnaja Poljana maanteega võrreldes palju tagasihoidlikumat teed . . .

Juba esimesed kilomeetrid vanal hooletusse jäetud teel vapustasid mind. Otse asula taga algasid ülekäigud külgmiste kuristike kaudu — siin olid metsikud karstikoopad mitmeastmeliste koskede ja peadpööritavate kuristikega. Tee oli rajatud eendile kahesajameetriste järsakute kohal. Selgus, et Psou kuristik võib mõneski mõttes Ahtsuga vägikaigast vedada. Vähe sellest, maalilised kaljud pole siin koondunud mitte kolmele-neljale, vaid tervenisti viieteistkümnele kilomeetrile. Ahtsu järsakud on all madalad ja grandioossed teie kohal, Psou ääres aga on tee rajatud peaaegu järsakute ülemisse ossa. Pea kohal ripub kõigest mõnekümne meetri ulatuses kaljusid. Võib kohata Dariali «Jumal hoidku» mäekitsuse tüüpi pooltunneleid.

Aibga tee ilust on vaja kirjutada, on vaja kutsuda siia suur hulk inimesi, kes ei tea, millised imed kuurortide naabruses eksisteerivad. See kuristik on nagu laul, nagu muinasjutt . . .

Adleris jätan Lukjanoviga hüvasti. Läbi käidud ei ole üksnes uus marsruut. On lõpetatud ka suur ja tähtis etapp elus ning ma sõidan nüüd õppima. Kuid ma tulen nendesse mägedesse veel tagasi. Sõidan siit minema tundega, et miski on pooleli jäänud. Kui palju ma veel võlgu olen! Kui paljudel mäetippudel mul käimata jäi! Tšugušil ja Assaral, mõlemal Pseašhol, Aišhadel . . . Jäi läbimata looduskaitseala põhimarsruut. Kas ma viimaks liiga vara ei ole hakanud ennast nende paikade uurijaks pidama?

Kümned mäetipud, kurud ja rajad meelitavad mind Poljanasse tagasi. Kuid ka see, et ma Poljanast ajutiselt lahkun, on õige. Ma tulen tagasi siis, kui mul on rohkem teadmisi ja olen õppinud kõike uue pilguga vaatama.

Aga võib-olla hakkab mind miski hoopis muu huvitama? Pamiir, Baikal, Kamtšatka . . .

Algab uus elu. Millise koha saavad selles Punase lagendiku kohal kõrguvad mäed?

TULEVASED MAADEUURIJAD

Mulle näis siis justkui ilmsi,
et ma värelevat hinge
nagu väikest lapseraasu,
uudistavat suisasilmsi,
kannan üle jää ja aasa,
läbi nulumetsa sünge . . .

LÄBI LOODUSKAITSEALA

RELJEEFIÕPETUS

Moskva ülikooli vanaaegses majas oli leidnud endale ühiskodu geograafia fakulteet. Algasid loengud ja juba esimesed nendest, mida pidas professor Štšukin, muutsid selle hoopiski mitte ilukõnelise inimese pikaks ajaks minu mõtete valitsejaks. Tema kursust nimetati g e o m o r f o l o o g i a k s. See oli reljeefiõpetus, õpetus mitte ainult pinnase tardunud vormidest, vaid ka reljeefi tekkeloost ja ehust, lühidalt — ajalooliselt arenevast reljeefist. Mis võis tol ajal minu jaoks veel köitvam olla? Olin ju ise nii palju kordi Maa palge skulptuuri ja arhitektuuri ebatavalisuse ees ummikusse sattunud.

Imestasin, et paljud minu uued kolleegid nende loengute vastu huvi ei ilmuta. Ivan Semjonovitš jutustab näiteks «hiiglakateldest» — nii nimetatakse jugade all olevaid süvendeid, mida langev vesi jõesängi on uuristanud. Igavlejate märgib neid sõnu üles tütarlaps, kes oma elus veel ühtki juga ei ole näinud. Aga minu jaoks on see eluline ja juba kogetud asi: just niisugusesse hiiglakatlasse kukkus minu juuresolekul üks turist Atšipse kose juures. Kui seda kateli poleks olnud, oleks ta surnuks kukkunud.

Aga jugade taandumine ülemjooksu poole? Juga närib ja sunnib taanduma astangut, millelt ta alla langeb. Tekib t a a n d u u r i s t u s.

Me kuulsime suurtest uhte-, hõõrde- ja konarusi tasandavatest jõududest. Jõududest, mis püüavad maapinda siluda ja tasandikuks muuta. Ja ka vastupidistest, maakoore sisemuses tekkivatest jõududest, mis taolisele ühtmisele vastu seisavad, maa pealispinda lõhuvad ja kaarutavad ning seda üksikuteks rüngasteks kuhjuma sunnivad.

Nendele jõududele alistudes tõusevad justkui sissehingamisel ja vajuvad nagu väljahingamisel terved mandrid . . .

Vaimusilma ette kerkis terviklik kujutlus kõigist protsessidest, mis reljeefi kuhjata ja purustada, voolida ja nikerdada suudavad.

Loengud maapinna liustikuvormidest olid mulle eriti rõõmustavaks avastuseks. Kõik, mida Pseašho liustikel näha võis ja mis siis arusaamatuks jäi, omandas nüüd mõtte. Alles hiljuti näis mulle seletamatu imena Atšišho ja Aibga häilude ilu — nende liuakujuliste vormide reeglipärasus, terve rea rübide mitmejärguline ja kõrvutine paiknemine. Professor Štšukini selgitustest järeldus, et need liuakujulised nõod on jäätumise mõju kõige seaduspärasem tulemus.

Iga liustik, mis mäenõlva süvendisse ladestub, püüab seda järeleandmatult häiluks muuta. Muidugi ei hakka liustik häilu kündma või kaevama — ega see ekskavaator ole. Liustik silub ja lihvib vaid nõo põhja. Aga mis on siis närinud ja tahunud häilu vertikaalseid seinu?

Süüdlane on teada. See on . . . kliima. Jah, jääaja kliima oma kõikuva temperatuuriga, mis vahetevahel üle nullkraadi tõusis. Kui sellised muutused on sagedased — siis tähendab see, et vesi kaljusid lõhestavates pragudes nii sama tihti külmub ja üles sulab. See protsess laiendab lõhesid ja sel kombel liitub mäenõlvade tavalisele murenemisele ka veel murenemine pakase mõjul.

Liustiku ja häilu seinte vahelistes piludes on murenemisprotsess eriti intensiivne. Alt õõnestatud kaljud varisevad alla, nendest moodustuvad moreenid. Mäenõlv ise muutub iga varinguga üha järsemaks. Edaspidi taanduvad liustikku piiravad taga- ja külgseinad üha kaugemale, kuid jäävad püstloodseteks.

See kõik käis liustike kohta. Pseašho puhul on taoline imeväärne mäeharjaalune uuristamise moodus täiesti usutav. Kuid Aibgal pole liustikke ja lumelaamad sulavad keset suve ära. Miks siis Aibgal need häilud nii korrapärased on, justkui oleks arhitekt nad ehitanud? Teadus on sellelegi vastuse andnud. Jäätumine toimus siin v a r e m, Häilud on selle jäljed, tunnistajad ammumöödunud jääajast, mis siin raevutses arvatavasti sel ajal, kui põhjapiirkondade tasandikku mandrijää kattis . . .

Muidugi pole see lihtne teadus. Võimalik, et äsjane sel-

gitus häilude moodustumise kohta kedagi oma teadusliku kusega hirmutab. Kuid mina kuulasin loengut häilude kohta nagu poeemi: mulle sai selgeks, miks need minu Aibga häilud iga oru ülaosas kindlas kõrguses, kunagise lumepiiri tasemel justkui rõdudena üles riputatud on; miks nad tihtipeale on rühmitatud treppideks (nende astmed ei tähista mitte niivõrd püsivate kivimite päevavalgele ilmumist oru põhjas, vaid lumepiiri tõusu etappe kliima soojenemisel ja jääliustike taandumisel) — see käib jaastangute kohta Atšipse ülemjooksul.

Nüüd ma teadsin, et kohtan häile ka paljudel teistel mäeahelikel, mis ulatuvad rohkem kui 2000 meetri kõrgusele merepinnast — see on tase, millest kõrgemal iidne jäätumine kahtlemata valitses.

Häilud mitte üksnes ei «ela», vaid võivad ka välja surra. Kliima muutub soojemaks, lumepiir tõuseb, liustikud ja lumelaamad sulavad kokku või kaovad hoopis, keegi ei hakka enam kivirähka «kokku pühkima» ja remaldama, ja siis hakkavad häile täitma varingud: sfäärilistest kaussidest muutuvad nad järk-järgult koonilisteks lehtriteks, nende vett koguvate lehtrite põhja uuristavad aga läbi ojad oma hargnevate ülemjooksudega. Olin sedagi Aibga Esimeses häilus näinud, aga ei mõelnud siis veel põhjuste üle järele . . .

Meid õpetati kivimite läbilõigetest (nüüd tuli küll geoloogide kombel öelda «paljanditest») nagu raamatutest mägede tekkimise ajalugu lugema. Mäeahelikud, mida ma seni olin kõigutamatuteks pidanud, kaotasid nüüd oma ürgsuse ja lõid otsekui vankuma, selgus, et need olid koos laudlinade kombel üksteise otsa laotud savikihtidest, mergli- ja liivakiviplaatidest, murenenud karplubjakivist, jumal teab millal elanud organismide kivistunud skeletidest. Need olid grandioossed mälestusmärgid, hauasambad miljarditele kunagi kihanud eludele . . . Tahtmatult tekkis mõte: kas minu pühad paigad Punasel lagendikul — kaljulossid, paleed, kindlused, minu Pseašho ja Aibga on siis samuti vaid näritud servadega kivimiliistakud, iidsete kalmistute fragmendid, kivistunud koorikloomade kuhilad?

Alguses mulle paistis, et koos näilise vankumatuse kadumisega läks kaotsi ka osa mägede ülevusest. Nagu oleksid nad nüüd õõtsuvad, ajalised, muutuvad . . . Ei minnid altarid ega troonid. Mäetipud on vaid varem eksis-

teerinud kiltmaade jäänused, mida jõeerosioon on alles jätnud. Ka kõige suurem kalju on vaid jäänus, vare.

Mõte töötas edasi. Hea küll, mäetipud on siis jäänused, mis uhuti välja algsetest kiltmaadest, see tähendab, millestki veelgi majesteetlikumast. Aga see veelgi majesteetlikum pidi ka kuidagi ise tekkima. Tähendab kiltmaad olid mingite jõudude poolt sellisesse kõrgusesse tõstetud, et nende purunemisel võisid tekkida mäetipud. Aga enne nende kerkimist oli erosioon kiltmaad tasandanud; veel enne seda oli nende sisemus aga kurdudeks kägardatud, enne kurrutust aga olid need juba mere põhjas settekivimite kihtidest valmis laotud. Siit veel üks järeldus: enne kurrutust ja kerkimist oli iga selline kiht kunagi merepõhi olnud ...

Kas on seda kõike ka kõige üldisemas laadis võimalik haarata? Püüan seda teha ja mõttes kerkib mu ette pilt veelgi suuremast ülevusest. Sel ülevusel on hiiglamõõtmed, ääretu mastaap ja äraarvamatu iga.

MAASTIKUÕPETUS

Ülikooli noortele geograafidele ei õpetatud ainult reljeefi ajalugu. Üliõpilaste ees avati kogu loodus kõigi tema eri külgedega — kliima, vee, maapõue, pinnase ja eluga — ning kõigi nende mitmekülgsete, omavahel lõikuvate sidemetega, mis ühtekokku loobki mäestiku ja ükskõik millise lõigu Maa pinnast. Oli aeg, kui geograafia paistis mulle suure aadressraamatuna, mis vastas küsimustele, kus mis asub, ja mis ruumis orienteeruda aitas. Nüüd selgus, et geograafia pole üksnes kirjeldav teadus. See kasvas kõikehaaravaks teadmiste koguks Maa pinnalähedase m a a s t i k u s f ä ä r i kohta.

Kui hästi see sobis kokku kõigi minu muljete ja kujutlustega Kaukaasiast. Ja kui tore, et mõiste m a a s t i k oli hõlmanud üksnes paikkonna välist ilmet, vaid ka kõike seda, mida pole näha, kuid on tunnetatud. Musta mere mägise ranniku, Punase lagendiku maastikku kuulusid muidugi silmaga nähtavad Pseašho, Aibga ja Atšišho oma lumelaamade, alpiniitude ja metsadega. Kuid nüüd ma teadsin, et maastiku hulka kuulub ka nende, mulle veel tundmatute protsesside toimel tekkinud mägede põu; et maastiku kujundamisel on oma osa olnud ka iidse jäätu-

mise mõjudel, mäe- ja orutuulte vaheldumisel, reljeefi ja taimestiku keerukatel sidemetel ning veel paljul muulgi. Vähe sellest, maastik ei olnud nüüdsest peale meie jaoks ainuüksi tänapäevane, kaasaegne: see elas, arenes ja kasvas, selle taga seisis a j a l u g u. Geograafiat rikastas mineviku tunnetamine, seda täiendas p a l e o geograafia.

Professor Mazarovitš avas oma loengutel meie ees mineviku nähtamatud saladused — ajaloolise geoloogia. See teadus ei olnud sugugi mitte ladejärkude, ajastute ja ihtüosauruste kaootiline kuhjum, nagu mulle varem näis. Meie ees avanes Maa elu imestamisväärne epopöa kõigi oma rütmidega, õitsengu ja kiratsemise etappidega. See oli kroonika rahulike perioodide vaheldumisest vapustuste ja tragöödiate perioodidega ja ühtlasi ka elu vankumatu komplitseerumise, rikastumise ja progressi kroonika.

Ootsusid oma sügavates «vannides», aga vahetevahel lokasid ka üle nende piiride naabruses asuvatele tasandikele terved mered ja ookeanid; vajusid, aga ühtaegu ka taitusid setetest nõod; kuhjusid jääpankadena, kägardusid kokku ja killustusid geoloogilised kihistised; kerkisid mägismaad, mis kandsid oma pealispinnal arme, lõhesid ja iidsete tasandike jälgi. Siginesid kummalised koletised, justkui oleks loodus eksperimenteerinud, mida võiks veelgi targemini luua, veelgi paremini välistingimustega sobitada. Kuid tuhanded katsed ebaõnnestusid ja selle tagajärjel surid meredes ja maismaal välja terved floorad ja faunad ...

Kõigest sellest rääkis Mazarovitš pateetiliselt, leides selleks sõnu, mis igati sobisid kirjeldatavate sündmuste majesteetlikkusega.

Kõige rohkem köitis tema loengutes mu tähelepanu muidugi Kaukaasia. Ahnelt, justkui eepiliste bõliinade jutustajat kuulates, jälgisin ma, kuidas need mäed ühest ajastust teise arenesid. Nende asukohas loksusid eriti pikka aega mered, aga aeg-ajalt tekkinud kurrulised struktuurid ei eksisteerinud veest välja ulatuvate eendite näol kuigi kaua. Paistis juba, et ma ei jõuagi ära oodata loengut, kus Kaukaasia oleks lõppkokkuvõttes oma kaasaegsel kujul silme ette kerkinud. Me ei teadnud siis veel, et nendel aastatel n e o t e k t o o n i k a* alles tekkis ja et professor Mazarovitš ei suutnud siis veel isegi sellest mägis-

* Teadus Maa koore uusimatest liikumistest.

maast terviklikku pilti «luua». Ta jutustas hästi maapõue ajaloost, kuid muutus tahtmatult pinnapealseks, kui jõudis Kaukaasia praegu eksisteeriva reljeefi moodustumise etappide juurde.

Muidugi tuli sedagi ette, et üliõpilased palju kõrvust mööda lasksid. Isegi kõige köitvamad loengud väsitasid mõnikord ja mõtted tegelesid millegi kõrvalisega. Kord kirjutasin kirjakesi naabrile — väikesele heledapäisele Natašale... Kord joonistasin Punase lagendiku mägede kontuure: kui paljude konspektikaustikute kaantel kõrgusid majakatena Aibga püramiidid!

Maastikuõpetus... See kasvas välja geoloogia ja geograafia suurepärasest põimumisest. Ajalooliselt arenev loodus osutus kogu oma keerukuse juures tervikuks, mis alistus geoloogia ja geograafia seaduste harmoonilisele süsteemile. Mulle meenub, kuivõrd täiuslikumaks muutus minu jaoks Punase lagendiku mägede ilu, kui ma tutvusin nende hiljutise minevikuga — Tšerkessimaa ajalooga. Aga millisesse ajakuristikku viis mind nüüd armastatud paikade ajaloolis-geoloogiline ja paleogeograafiline tundmaõppimine! Sai selgeks, et kõigi teadmiste omandamiseks jääb tervest elustki väheseks.

Nii sündis minus vajadus tundma õppida ja uurida kõiki Punase lagendiku looduse saladusi, kõiki tema reljeefi kujunemise teid ja põhjusi.

Lähenes suvi ja praktikaaeg. Üliõpilased püüdsid mitmesugustesse ekspeditsioonidesse kollektoriteks pääseda. Aga mis oleks, kui läheks praktikandina Kaukaasia looduskaitsealale? Oli ju Georgi Vladimirovitš samuti ülikooli praktikandina looduskaitsealal!

Kohmetult, oskamata oma soovi korralikult väljendada, pöördun dekaani poole. Professor Borzov kuulab mind osavõtlikult ja küsib, kas ma iseseisva uurimistööga toime tulen. Vastan, et püüan tulla, uurin veel vastavat metoodikat ja instruktsioone... Professor viib mu zooloogiamuuseumi ja seal ühte pisikesse tuppa, kus istub sümpaatne elatanud mees tiheda kastanpruuni habemega. Vassili Nikititš Makarovil on lahked särasilmad.

Vanad mehed tervitavad teineteist suurte sõpradena. Ja kui Borzov mind (alles kolmanda kursuse üliõpilast!) Makarovile iseseisva teadusliku töö tegijaks soovitab, ütleb kogu maa looduskaitsealade valitsuse teaduslik juhendaja Vassili Nikititš Makarov selle peale:

«Hüva, abistame. Kas tingimata Kaukaasiasse?»

Aga kellega koos sõita? Juba esimesel õppepraktikal Krimmis panin tähele üliõpilast Volodjat, kes visaduse, täpsuse ja tõsidusega silma paistis. Minu ettepanek hakkas teda huvitama. Ka Nataša sai kutse meiega kaasa tulla.

Millega me seal hakkame tegelema? Mida jälgima? Kõike. Hakkame kogu loodust, kogu reljeefi ja ka selle ajalugu uurima. Aga võib-olla on see kõik juba teada?

Mis seal saab teada olla! On ju isegi nii populaarsed paigad nagu Kardõvatš ja Ritsa kaartidel tundmatuseni muutunud. Mingit kokkuvõtlikku tööd looduskaitseala reljeefi ja selle reljeefi ajaloo kohta veel ei ole. Looduskaitseala geomorfoloogilist kaarti samuti ei ole. Tähendab, tööd seal jätkub! Aga *kuidas* me seda tegema hakkame?

Läksime kolmekesi tuntud Kaukaasia-uurija professor Dobrõnini juurde konsultatsioonile, valmis vastu võtma ja täitma kõiki tema nõuandeid. Boriss Fjodorovitš Dobrõnin kuulas meie jutu rahulikult ära, vaatas heakskiitvalt üle kirjanduse lasu, mis me tema juurde kaasa olime tassinud, ja ... kostitas meid kõige üldisemate fraasidega. Hüvastijätul soovis ta meile edu töös, aga ei andnud ainsatki kindlat retsepti, kuidas seda tööd teha.

Üks vanema kursuse üliõpilane, kes nägi, et me oleme julguse kaotanud, lohutas meid:

«Pole viga, lapsed, ärge araks lööge. See on isegi kasulik, kui noori otsekui paadist sügavasse vette lastakse, et neid ujuma õpetada. Kes oma peaga teed uurimistöö juurde otsib, sellest saab ka asja. Aleksandr Aleksandrovitš Borzov tavatseb ütelda: «Künnivaol pisaraid valamata kündmist ära ei õpi.»»

Mis see siis olgu, tähendab, tuleb künnivaole nutma hiinna?

Ei, teeme hoopis kõikvõimalikke ettevalmistusi. Uurime akadeemik Obrutševi «Väligeoloogiat», professor Edelsteini instruktsiooni liustike uurimise kohta. Miski hakkab nagu selguma — juba näeme võimalusi teha vajalikke mõõtmisi ja märkmeid...

Beloretšenskajas väljume Moskva—Sotši rongist ja istume koidikul ümber mugavale kodusele rongile, mis meid Maikopi haruteele viib.

Sõidame eelmäestikku. Kaljukuristikes on näha kaldseid kihistusi: kihiline kivipirukas kõvematest ja pehmematest kivimitest. Mäeahelikud on väliselt täiesti vildakad. Need on soomustetaolised ebasümmeetrilised astangud — kuestad. Nii nagu neid eraldavad piklikud orudki, ilmuvad nad reljeefis esile vankumatu, otsekui matemaatilise loogikaga.

Jõed, mis voolavad samale poole, kuhu on kaldu lademedki, uuristavad madalatesse eelmägedesse kuristikke. Need uhuvad järeleandlikumad kivimid püsivamate lubjakivikihtide vahelt välja, mis selle tulemusel kokku varisevad. Nii uuenevad ja värskenevad lõputult püsivast kivimist järsakud, säilivad nende järsud nõlvad. Seal, kus järeleandlikumate kivimite kihid on massiivsemad, tekivad avarad piklikud lohud — terved orud paralleelsete kuestade vahel.

Milline kooskõla ja seaduspärasus valitseb loodusesl Tundsime endid skulptoritena, kes just sedasama reljeefi veel kord välja nikerdada suudaksid. Materjali taolise kihistumise ja ebaühtlase tugevuse juures ei saakski see teisiti välja tulla.

Rong jäi Kivisilla-nimelise staniitsa juurde umbtoole peatuma. Kivisillaks nimetatakse siin läbi lubjakivis esinevate uurete väljatungiva Valge jõe maa-alust osa. Mulle meenub ajalooalaste otsingute päevilt, et selle Kivisilla järsakute kohal seisis «mehkeme» — mägilaste kohtukoda. Reetmises kahtlustatavad heideti sealt kuristikku. Kärestikes hukkumist peeti vältimatuks, imekombel ellujäänu aga mõisteti õigeks.

Piki Valget jõge ülespoole sõidame juba pikkvankril, mis looduskaitseala direktsiooni korraldusel on meile vastu saadetud. Kivisilla kuristik on esimene suur rõõm sellel teel. Tüüpiline puhandusorg kuestaahelikus. Laia ja võimsa jõe poolt läbilõigatud vildakate lubjakivikihtide püstloodsed järsakud. Kihid on meie mägedest tasandikule kulgeva tee suunas kaldu. Mida kaugemale ülesvoolu, seda rohkem hakkavad nad vee kohale kerkima ja org laieneb lehtrikujuliselt — kuni kõrgele kerkiva harjani

purelud püsivamate kihtide alt on siin välja tunginud järeleandlikumad ja kergemini ärauhutavad kivimikihid.

Kui selline täpsus maapõue ja reljeefi sidemetes ka lõuna pool edasi kestaks! Aga ei, seal ootavad meid palju segasemad reljeefimõistatused.

Kaljukuesta järsakutest lõuna pool asub avar nõgu mitme horisontaalse lauge terrassiga, millel paikneb Dahhovi staniitsa. Need horisontaalsed kihid on jõeterrassid. Varem elas siin dahho hõim. Siit sai oma nime kindral Heimani mälestusväärne Dahhovi väeosa.

Mäeahelikul on tihedad metsad. All on juba suvi, aga kõrgemal mägedes on rohelus alles kevadiselt värske.

Ühes orukäänus paistab roheluse kohal kiiskavalt valge laigukе. See on alles sulamata lumi Pšekiši mäel.

Metsad lähevad ikka tihedamaks ja tihedamaks. Sõidame nüüd teise, ebapoeetilise nimega Blokhausi kuristikku. See ei koosne enam lubjakivist, vaid graniidist. Jõgi, tõepoolest Valge kobrutavast vahust, tormab pöörasena oma sileda järsuseinalises kivirennis. Kuid isegi siin silmame püstloodsetel kaljuseintel horisontaalseid sälkusid — iidsete terrasside jäänuseid; just neid mööda oli kõige kergem teed rajada. Niisuguseid põikkuristikke, puhandusorge nimetatakse ka läbimurdeorgudeks, mis pole õnnestunud termin. Jõgi pole siin üldse mingist takistusest läbi murdnud. Ta lihtsalt saagis mäeaheliku ülalt alla läbi sedamööda, kuidas see takistus ise alt ülespoole liikus. Kujutlege, et siin ei lasku saag saetavale palgile, vaid palk ise rõhub alt teda lõikava sae hammaste vastu . . .

Org muutub taas laiemaks. Hamõški, aedade ja maisiväljade vahel laiuv rahulik staniitsa. Aga kunagi oli see viimaste alistamata abadzehhide redupaik, «mäetaguste» ubõhhide ja ahtšipsoude peabaas, kust nad võtsid ette rünnakuid vene kasakaliinidele.

Jee on kivine ja auklik, raputab hinge seest välja. Eelistame pikkvankrilt maha astuda ja jalgsi edasi minna. Uus kuristik pisut laugemate nõlvadega. Selle kaljud on tellisepunased, ootamatu kontrast metsa rohelusele ja vee sinale. Siin on isegi pinnas punane nagu troopikas. Kuid see pole tänapäevase kliima mõjul punaseks muutunud. «Punidi» on murenevad liivakivikihid. Isegi ojad, mis lähedastest nõgudest voolavad, kannavad Valgesse jõkke punakat sogast vett. Liivakivi ise on punane ilmselt kli-

maatilistel, muide, väga ürgsetel põhjustel. Tegemist on siin juba üle kahesaja miljoni aasta tagasi asunud veeuputuse-eelsete kõrbete tsementeerunud liivaga. Kuivades palavates kõrbetes kontsentreerusid raudoksiidid — ja tekkiski punane liiv.

Sild üle Valge jõe viis meid väikesesse asulasse vana tšerkessi nimega Guzeripl. Siin tuntud suure dolmeni lähedal kõrvalisel metsalagendikul asuski tol ajal Kaukaasia looduskaitseala direktsioon.

SMIRNOV-TŠATKALSKI

Meid võttis vastu geograaf Smirnov-Tšatkalski. Tema teatraalne kahekordne perekonnanimi ei ennustanud midagi head. Sellest õhkus provintsitenori aplombi — ilmselt oli nime omanik sobitanud liiga sageli esineva «Smirnovi» kõrvale veel Kesk-Aasia Tšatkalski mäeaheliku nime, taotledes samasugust kõlalist efekti, nagu pakkus Semjonov-Tjan-Šanski.

Šeff ei olnud kuigi sõbralik ja päris pikema jututa, missugune on meie sõidu eesmärk.

«Kas te tõepoolest arvate, et niisugused uurimised kellelegi vajalikud võiksid olla?»

See oli nagu külm dušš. Me olime siiralt uskunud, et need eelkõige just looduskaitseala töötajaile vajalikuks osutuvad. Kas siis sellele t e a d u s l i k u l e asutusele ei ole kasulik iga uus samm kaitseala looduse uurimisel ja iga parandus, mis täpsustab ettekujutust kaitseala geograafia kohta? Kas me ei abista oma töödega tulevasi uurijaid — mullateadlasi, botaanikuid, zooloogè, klimatoloogе? Kas me ei paranda ebatäpsusi kaartidel?

Smirnov-Tšatkalski kuulas meie jutu irooniliselt ära ja ütles:

«Uurida looduskaitseala looduskaitseala enda pärast, arendada teadust teaduse enda pärast — see on surnult sündinud üritus, nõiaring. Mida te annate praktikale, majandusele?»

See oli tõsine etteheide, kuid sisaldas ka äärmuslikku noodi: nõude, et igast teaduse saavutusest saaks sedamaid paari saapaid teha.

Meie oma kogenematuses ei osanud veel vastata, et geomorfoloogilised uurimised on väga tähtsad iidsete

piirismaardlate tundmaõppimiseks, reljeefijooniste täiustamiseks kaartidel ja veel paljuks muukski...

Mul sähvas pähe üks argument, mis sel hetkel piisavalt veenvana näis. Ma ütlesin:

«Kuid «territooriumi inventeerimisel», mis looduskaitseala tööde plaanis seisab, on ka riigikaitsealane tähtsus! Kas siis uurimistööl saadavad sõjalis-geograafilised järeldused pole praktilise väärtusega?»

Smirnov-Tšatkalski hakkas närvitsema ja kihelema, silmades helkis kuri tuluke; ta ütles moraali lugeva pastori häälega:

«Poleks oodanud teilt taolisi arutlusi. Te teete poliitilise vea. Me räägime oma piiride puutumatusest, meil on kõik võimalused vaenlase purustamiseks tema enese territooriumil, aga teie soovitate arvestada Kaukaasia looduskaitseala sõjalist tähtsust! See on ju niisama hea kui oletada, et vaenlane võiks Põhja-Kaukaasiasse tungida!»

Pomisesin talle veel midagi Musta mere ranniku mägede piirilähedusest, kuid oli juba selge, et seda inimest ei veena. Aga miks me üldse temaga räägime? Ei ole temal meid ega meil teda vaja, suudame tööd teha tematagi...

LÄBI PIISONITE RIIGI

Oleme nüüd neljakesi: meile anti kaasa hobusemees — sünge ja nurgelise loomuga nooruk Saša. Meid hoiatati, et see inimene on metsas elanud, inimesi harva näinud ja vähese kirjaoskusega.

Kavatseme läbida looduskaitseala põhimarsruudi, külastada Pseašho Külma laagrit ja teisi tuttavaid paiku. Aga enne seda kulub viis päeva transiitteele üle mitme mäekuru, läbi looduskaitseala, mööda metsi ja niitusid, juunikuust hoolimata isegi mööda lumelaamasid.

Lähen siitkaudu esmakordselt, ei tunne veel üldse teed ega vaatamisväärsusi, mis meid sel teel ootavad. Aga ees on Krasnaja Poljana ning olen õnnelik, et saan Nataša ja Võlodja otsekui enda poole koju, «oma riiki» viia. See «riik» algab otsekohe pärast Guzeriplist lahkumist. Isegi tundmatul rajal oli kogu meid ümbritsev maastik juba arusaadav ja armas.

Rododendronite läikivad nahksed lehed uppusid tore-

date õite lillasse vahtu. Sädelesid loorberkirsipuud, torkis astelpõõsas ja väänles luuderohi. Lõunamaa, Musta mere äärne lõunamaa põimus läbi ka selle põhjapoolse mäenõlva loodusest. Nähtavasti aitasid selleks kaasa «Kolhida väravad» — Kaukasuse Peaaheliku madalam osa Atšišho ja Tšuguši vahel. Aga miks seda igihaljast alusmetsa kuni Guzeriplini näha ei ole? On seal ju madalam ja järelikult veelgi soojem, on küllaldaselt niiskustki, et lopsakad laialehelised puud seal kasvada võiksid. Muide, kas seal ikka on alati soojem? Kui arktiline õhk talvel põhjast sisse tungib, näpistab külm just eelmägesid. Põhjas nii võimas õhumass muutub lõuna poole liikudes üha hõredamaks, Eesmass Kaukasuses ei ületa see vertikaali pidi viitsada meetritki. Sellepärast see siis vaid eelmäestikule mõjubki. Külmad õhumassid kiiluvad end lõunamaise sooja õhu alla ja tulebki nii välja, et mäeharjad, mis külmadest õhumassidest kõrgemal asuvad, on tegelikult palju soojemas õhuvööndis. Seal ei ole külm õhk sooja, vaid soe õhk hoopis külma kohal. Kõrgusvööndid on justkui kummuli pöörratud.

Kogu tõusu vältel jätkusid kohtumised vanade sõpradega: nulumetsa, igihaljaste põõsaste ja esimeste kõrgete rohttaimedega. Tõusime Abago karjamaa nimelisele mäeahelikule, mina aga võrdlesin tahtmatult: siin on nagu Aibgalgi ... Aga siin on ilusam kui Psekohhol ... Nii tungisin ma järk-järgult ja pikkamisi siinse looduse hinge. Nataša ja Volodja nägid seda kõike esmakordselt ja kohe sellises annuses!

Ometi ilmnes siin minugi jaoks midagi uut. See oli esimene asi, mis mõnevõrra isegi sünget ja vaikivat Sašat elustas. Ta hakkas uurima jälgi teerajal, seal, kus meie veel midagi ei märganud.

«Siit on põder läbi läinud ... Siin on metssiga tuhninud ... Siin on karu näsinud ...»

Peagi veendusime, et looduskaitseala keskosas on teerajad metsloomade jälgedest kirjud, ja õppisime ka ise seda kirja lugema. Meile tundus, et siin on isegi õhk metsloomadega kohtumise ootusest tiine. Me tundsime, et kogu see vaikus siin elab ja et kõigi puude varjust jälgivad meid põlismetsade neljajalgsed asukad ...

Saša näitab meile mägra jälgi ja üllatab meid teatega, et mägra liha on söödav ja isegi maitsev. Jutustab meile siis kärbijahist püüniste abil (olin selliseid Lašipsel näl-

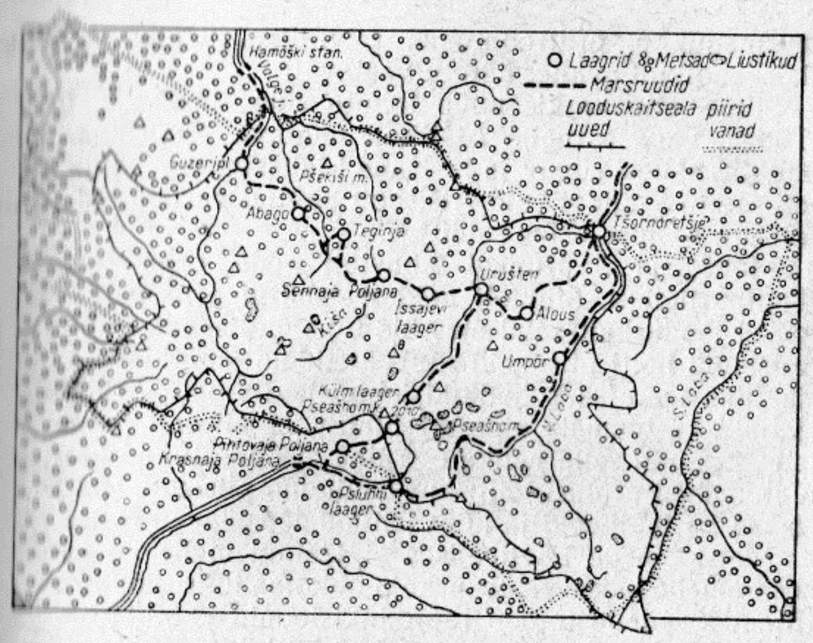

Peamarsruudid läbi Kaukaasia looduskaitseala Krasnaja Poljanasse

nud) ja hoopleb, et on ise looduskaitsealal salaja küttinud. On alles kummaline olend.

Küllap see salaküttimine ongi temast terase jäljetundja kasvatanud. Tema jahisaagi hulgas on olnud kümnepuudaseid metssigu. Meile oli uudiseks, et metssea kere on eestpoolt otsekui nahaaluse soomusrüüga kaetud. Saša nimetas sellist soomusrüüd kalkaniks. Tema sõnade järgi kaitseb see kalkan metssea rinda vastase teravate kihvade eest.

Erilise heameelega rääkis Saša karudest ja sellest, et need on siin väga healoomulised ega puutu inimesi, et neid ei karda isegi kaljukitsed — mõnikord söövad niidul kõrvuti rohtu. Juhtub, et karu ronib puu otsa pirne maha raputama, aga metssead on sedamaid jaol — jooksevad kohe tema lahkust kasutama ja söövad allakukkunud pirnivilju.

Mets muutus nüüd alpiinseks. Mahlaka ja värske rohuga aasad katsid Abago karjamaa kumerat harja. Tutvustan sõpradele lilli, mida nad esmakordselt näevad —

nurmenukke, erütrooniume, püvililli... Juba esimeselt kõrgendikult avanes ääretu vaateväli.

Silme ette kerkis nüüd tohutu suur, järsk ja lumine Tõbga, väga sarnane Atšišholt nähtava Tšugušiga. Meid lahutas sellest sügav ja metsane Maltšepa org. Minu jaoks oli see org jällegi vaid Atšišholt nähtud variant: Maltšepa oli siin Atšipse «kohusetäitja».

Maltšepa... Kunagi nimetati seda orgu «piisonite kuningriigiks». Siin oli neid metshärgi eriti palju. Praegusel looduskaitsealal elas üle tuhande isendi. Enne revolutsiooni hoiti piisoneid suurvürstidele jahipidamise jaoks ja juba see ajas kohalikud jahimehed vihale. Salakütid ei jätnud kasutamata ainsatki juhust, et piisonit tappa isegi siis, kui neil selle nahka ega liha ei õnnestunud kasutada. Jahimehed arutasid nii: kui hävitame piisonid, siis kaotatakse ka jahikeeld ja kõik jahiloomad jäävad meile...

Metsloomade hävitamises ei jäänud maha ka keeluala «peremehed» ise. «Kubanskaja ohhota» luksusköide on sälitanud vanade fotode reproduktsioonid «kõrgetest» jahimeestest, kes jalgadega tapetud kaljukitsede, põtrade ja piisonite otsas tallavad.

Tõsi küll, ka nende «peremeeste» hulgas oli helgeid päid, kes tõstatasid Lääne-Kaukaasia looduse tõsisema kaitsmise probleemi. On teada näiteks kiri*, mille suurvürst Sergei, keeluala valitseja, saatis oma keisrist vennale, kes oli nime poolest Teaduste Akadeemia president. Oma kirjas kaebab Sergei selle üle, et on üksi jäänud oma «mures, taotlustes ja jõupingutustes» kaukaasia piisoni säilitamiseks, ja räägib valmisolekust välja töötada abinõud selle kaitseks «Kubani piirkonna mägivööndi looduskaitsealaks kuulutamise teel». Vürsti arutlustele vajadusest kindlustada vene teaduse prioriteet «kaukaasia metshärja» uurimisel lisandus oluline klausel: «kui tuleb imperaatori sellekohane käsk».

Klausel ei olnud juhuslik. Tsaari-Venemaal ei garanteerinud isegi suurvürstide kained mõtted ettevõttele edu. Kõige selgemini kinnitas seda Vene keisririigi ministrite nõukogu 1914. aastal: «Haruldaste zooloogiliste tõugude kaitse ei vasta üldkasulike riiklike abinõude mõistele, mille rakendamise nimel võib sattuda vastuollu eraomandi puutumatuse õigusega.» Kapitalismi tingimustes aga puutumatu eraomand just otsustaski kõik.

* 27. aprillist (10. maist) 1909. a.

Suurvürsti jäägrid siiski hoidsid piisoneid, kuidas suutsid, kuid kodusõja aastatel jäid loomad igasuguse kaitseta. Neid hävitasid küll salakütid, küll end metsades varjavad valged ja rohelised jõugud. 1919. aastal «abistas» piisonite hävitajaid ka veel hirmus epideemia, täpsemalt — suu- ja sõratõve ning siberi katku epizootia.

Jahimehed Hamõškist, Dahhovist ja Psebaist säilitavad tänapäevani suusõnalist pärimust, kuidas külamehed barbaarselt piisoneid hävitasid. Nad tapsid loomi otse sportliku hasardiga, jättes liha ja naha huntidele. Ühe Dahhovi elaniku hingel on kaheksateist tapetud piisonit; tema «mõttekaaslane» Psebaist surmas aga seitse tiinet emaslooma...

Oli 1920. aasta, kodusõda ega laos ei olnud veel lõppenud. Ometi leidus isegi sel karmil ajal inimesi, kes looduskaitse eest hoolt kandsid. Entusiastid Krasnodari rahvahariduse osakonna muuseumide sektsioonist eesotsas professor Grigoriga palusid Kubani — Musta mere revolutsioonikomiteed kindlustada piisonitele kaitse. Ja krai revolutsioonikomitee, kes oli alles äsja Ulagai, Škuro ja Fostikovi valgete armeedega toime tulnud, andis välja määruse*, millega keelati praeguse looduskaitseala põhjaosas jahipidamine, metsa raiumine ja kalapüük. Allesjäänud piisonid võeti erilise kaitse alla.

1923. aastal laiendas Kubani — Musta mere täitevkomitee looduskaitseala režiimi ka Lääne-Kaukaasia lõunanõlvale. Looduskaitseala pindala ulatus 270 000 hektarile. Kuid nende kohalike dekreetidega ei kaasnenud peamist — looduskaitseala tegelikku kaitset. Deklaratsioonid ei taltsutanud vabalt märatsevaid salakütte, vaid ainult õhutasid neid tagant.

12. mail 1924. aastal asutati Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu dekreediga Kaukaasia riiklik looduskaitseala. Kuid kõige hinnalisem ja haruldasem metsloom, nende mägede uhkus — euroopa piison — oli selleks ajaks peaaegu viimse isendini kadunud. Ligipääsmatutes mägedes ei õnnestunud küllalt kiiresti organiseerida tõhusat kaitset. Ülejäänud piisonid hukkusid lumelaviinide all 1923. aasta raskel talvel ja uue epizootia kätte, mis tabas ka koduloomi 1924. aastal... 1927. aasta on Lääne-Kaukaasia viimase piisoni hävitamise sünge daatum.

* Nr. 408. Vt. ajaleht «Krasnoje Znamja» 3. detsembrist 1920. a.

Guzeriplis kuulsime, et looduskaitseala zooloogid on esitanud julge projekti piisonikarja taastamiseks Kaukaasias sel teel, et Ukrainast tuuakse siia ameerika ja euroopa piisonite hübriide ning puhtatõulisi euroopa piisoneid loomaaedadest, kuhu neid veel on jäänud. Zooloogid pidid juba aasta-paari pärast uuele «piisonipargile» aluse panema ... Looduskaitseala püüdis loodusele tema kaotsiläinud rikkusi* tagasi anda.

Aga praegu laius meie ees tohutu metsaorg — Piisoniorg, kus polnud ühtki piisonit.

Kõige soodsamas punktis, kust avaneb otsevaade kogu Tõbgale, asub tühi majake, õigemini sara. See on ööbimispaik, Abago laager. Nagu mulle juba tuttavas Pseašho Külmas laagris, pole sees mingit mööblit, ainult narid. Põrandas on auk lõkke jaoks, vihmase ilmaga võib siin tuld teha. Kuid on selge õhtu ja me teeme oma lõkke laagri ette välja.

Alles üsna hiljuti olin sellisesse laagrisse jõudes pea kaotanud, ei teadnud, mida ette võtta, ja tardusin õndsasse tegevusetusse ... Aga nüüd oli mul juba kogemusi ja eeskujusid — kuidas käitusid ööbimispaikades Leena ja Vsevolod, kui palju kasulikku jõudis ära teha Georgiadi ja kuidas oskas Ženja iga ööbimispaiga koduselt mugavaks muuta ... Ma juba teadsin, kuidas see säilitab ja isegi taastab jõuvarusid, aga meil seisid nüüd ees igapäevased, õigemini igaöised «väliööbimised». Päevastest marsruutidest ja nendest öödest pidi kujunema normaalne elukulg ja kogu suve kestev töö inimtühjas mägirajoonis. Tervise, reipuse ja töövõime säilitamine oli üks kohustusi, mida meil uurimistöödega võrdselt tuli silmas pidada.

Lühidalt, võin nüüd ise sõpradele eeskujuks olla: muretsen vett, toon sületäie hagu lõkke jaoks, teen naridele pehmed asemed. Ja ega teekaaslastegi üle kaevata saa — me teeme kõike kiiresti, keedame maitsva supi ja pudru, joome kondenseeritud piimaga kohvi. Sealjuures jõuame veel hirmuäratava Tõbga lumeväljadel ja järsakutel üha vahelduvaid lillakaid ja roosasid loojanguvärve imetleda.

Viibime vaid ühe öö selles laagris, aga hinge jääb õrnusetunne esimese maja vastu meie teel läbi looduskaitseala ...

* Nüüd on see projekt ellu viidud ja Kaukaasia looduskaitseala võib oma piisonite üle uhkust tunda.

Teerada viib meid otse veelahkmele, Abago karjamaade laugele ümarale harjale.

Läheme mööda mäeharja, kust avaneb vaade aheliku mõlemale küljele. Mäeahelik on tagasihoidlik ja monotoonnegi, justkui spetsiaalselt paigutatud siia Maltšepa ja Nimetu jõe vahele, justkui sillaks vaatlejatele, et neid maastikupiltidega rõõmustada.

Meie ees on lauge püramiid, millest teerada poolpõiki mööda nõlva möödub. Varem nimetati seda nii väljendusrikkalt Abago Ninaks. Nüüd on keegi sellele võrdlemisi ilmetu Ekspeditsioonimäe nime andnud. Nataša kiljatab äkitselt ja pistab sellel mäenõlval ja üldse meie teekonnal esimese silmahakkava lumelaigu poole jooksma.

«Kuhu nüüd?»

«Kohe, kohe, ma jooksen lume juurde.»

«Võta aru pähe, sinna on vähemalt kaks kilomeetrit!»

Just nii jooksis kunagi ka vistrikulise näoga mees lund tooma ...

Praegu on Abago karjamaa looduskaitse all, aga varem karjatati ka siin loomi. Seda meenutavad umbrohulaigud, mahlakas ja mürgine kibrirohi, mis endisi laagriasemeid tähistab, ja muidugi ka selle mäeaheliku nimi ise. Isegi meie Saša teab lagendike endisi nimetusi. Tema jaoks on need — Samovaride palaganid, Gorski lagendik, Semjoni palagan ...

Hakkasime Volodjaga juba vaidlema liustiku häilude taseme ja lumepiiri kõrguse üle. Nataša tunnistas hiljem, et meie vaidlused hirmutasid teda. Tütarlaps alles ahmis oma esimesi muljeid sellest loodusest tervikuna ega suutnud seda joobumust ühendada uurija analüütilise pilguga, detailide lahkamisega.

Häile me oskasime märgata, aga metsloomi ... Looduskaitseala loomad narritasid meid jälgede ohtrusega, kuid ise nad meile silma alla ei sattunud. Kuidas ma ka oma silmi ei pingutanud, et neid eemaltki märgata, kas või niigi tibatillukestena nagu tookord Pseašhol, — kõik oli asjatu. Ei näinud ka nii terase pilguga metsamees nagu Saša. Ainult haruharva tõusid jalge eest õhku ja lendasid hirmunult minema kaukaasia tedred.

Oleme teist päeva teel. Kevadised niidud õilmitsevad rõõmsalt. Lume intensiivse sulamise tõttu tulvil jõed mühavad.

Looduskaitsealal hoitakse sillad heas korras. Olles

«karavanist» ette jõudnud, hakkan mööda silda üle Nimetu jõe minema. Astun sillalaudadele ja võpatan: sillast vasakul, nelja jalaga jõevees seisab tore põder. Sihvakas sarvekandja näsib kaldaäärseid põõsaid. Viipan kärsitult eemal nähtavale ilmunud Natašale, kuid põder on mind juba märganud ja läheb uhkelt tõstetud peaga üle kõige tormisema vooluga jõeosa. Nataša jõuab kohale selleks ajaks, kui põder on juba põõsastesse kadunud. Tunnen end tema ees süüdlasena — mina ju nägin, aga tema peaaegu üldse mitte. Ütleb, et miski oleks nagu põõsastes vilksatanud, aga minu ees seisis see uhke metsajumalus oma täies ilus . . .

Tähendab, on tõsi, et need uhked metsloomad siinset metsa asustavad ja et neid nii lähedalt näha saab!

Kolmandal matkapäeval lubab Saša meile kaljukitsi näidata ja näitabki. Ta teab, et raja lähedal asub soolak. Nii ei nimetata looduskaitsealal mitte pinnast, vaid maapinnal paljanduvaid mineraalsooli ja soola sisaldavaid kivimeid.

Sõralised armastavad soola limpsida, aga koos sellega viivad võib-olla oma toiduratsiooni ka mingisuguseid teisi organismile vajalikke hajutatud keemilisi elemente. Loomad maiustavad soolakul ja neid on kerge lähedase maa pealt piiluda. Jälgime kaljukitsede karja viiekümne meetri kauguselt.

Paiguti rajatakse soolakuid ka kunstlikult. Nende soolaga «varustamine» on üks vaatlejate kohustusi.

Möödus aastaid, enne kui ma Poljanas töötades Pseašhol esimesi kaljukitsi nägin. Siin on kohe esimestel päevadel nii põder kui ka kaljukitsed platsis — aga eks see ole ju ka looduskaitseala!

METSIK EIT

Läksime üle laia Kiša jõe ja jõudsime looduskaitseala ühte kaugemasse nurka — Heinalagendikule. Siin tegid vürstliku jahimajandi jäägrid kunagi piisonitele heina.

Heinalaagri hüti juures on palju inimesi koos ja meie koormahobust Maškat tervitab siin vaimustatud hirnumisega terve hobustekari. Siin on täna suur päev. Heinalagendik on paik, kus peetakse looduskaitseala valvurite omapäraseid üldkoosolekuid. Sellistele vaatlejate kokkutulekutele saabuvad inimesed sadade kilomeetrite kaugu-

selt mööda raskeid radu ja üle kõrgete mägede. Need vintpüssidega varustatud inimesed pole üksnes valvurid. Nendel lasuvad ka suured kohustused — teel tuli radu kohendada, mahalangenud puutüvesid läbi saagida, sildu parandada . . .

Vahariidest kaantega kaustikud valvurite välitaskutes talletasid juba suure hulga teadusele väärtuslikke vaatlusi, mis olid registreeritud kohatud jäljed, metsloomade käitumine ja toitumisrežiim, looduses toimuvate sesoonsete sündmuste tähtajad. Igal aastal võtsid vaatlejad ette üliraskeid retki kalju- ja mägikitsede loendamiseks, sügisel aga arvati möirete järgi põtru kokku . . .

Kõrgust on siin rohkem kui 1200 meetrit üle merepinna, aga meie istume sellel lagendikul nagu sügavas kaevus. Selle seinteks ei ole üksnes nulutüved, vaid ka kõrged järsud mäeahelikud. Paremalt ja mööda Kišat allapoole on uhke Džugá, mööda Kišat ülespoole — hirmuäratava Džemarúki seljakud. Otse laagri kohal on Aspidnõi mäeahelik nõlv, millest homme üle läheme. Lagendik ise on kaetud kõrge rohu ja tihedate vaarikapõõsastega.

Vaatlejad on toredad inimesed. Paljud töötavad juba üle kümne aasta looduskaitsealal, armastavad ja hindavad siinset loodust, tunnevad kõiki radu ja metsloomade harjumusi, on jalgsi väga suuri ja raskesti ligipääsetavaid alasid läbi käinud. Nad on alati osa võtnud ekspeditsioonidest, mida siin on läbi viinud kogenud looduseuurijad. See on olnud neile heaks kooliks. Vaatlejad on teadlastelt palju teadmisi saanud ja ise nende kaasabil terase silmaga juurdlevateks naturalistideks muutunud, nii et nad ei olegi enam mingid lihtsad «valvejäägrid».

Kokkutulekule pole kogunenud mitte ainult valvurid, vaid ka teadlased. Siin on noor zooloog Jura Averin, kes isc sihvaka põdraga sarnaneb. Siin on mulle juba Krasnaja Poljana päevilt tuttav botaanik Sosnin . . . Õhtul räägitakse lõkketulede ääres jutte rännakutest ja seiklustest, alatisest riskist salaküttide varitsemisel ja loendamatutest metsloomadega kohtumistest. Leidub selliseidki jutupuhujaid, kes reaalsete faktide juurest kergelt ja märkamatult kõige vallatuma fantastika ja legendide juurde libisevad.

Üks selline legend oli lugu . . . Metsikust eidest. Seda räägiti alati väga kaasakiskuvalt, ja kuidas võiski kahelda detailides, mis loo alguses esitati:

«Kahekümne neljandal aastal, just samal aastal kui bandiidid vaat sellel mäeahelikul professor Issajevi ära tapsid, läksid turistid läbi looduskaitseala. See ei olnud üksmeelne rühm, teel tülitseti, rühm lagunes ja kui Krasnaja Poljanale hakati lähenema, leiti ülelugemisel, et üks naine on puudu. Teatati miilitsasse, nädal aega käisid päästesalgad ringi, aga naine oli justkui maa alla vajunud.

Ühed arvasid, et ta on uppunud, teised — et mõni metsloom on ta lõhki kiskunud, kolmandad kahtlustasid banditte... Aga naine, nagu selgus, oli elus, ainult suurest hirmust peast segaseks läinud ja metslase moodi elama hakanud. Umbes viis kuud hiljem hakkasime rännakutel tema jälgi märkama. Kiša ääres avastasime isegi tema koopa, kuhu ta oli kastaneid ja pähkleid kogunud. Kuidas ta küll talve üle elas — hirmus mõeldagi. Siis aga hakati teda juba eemalt nägema ja turiste Metsiku eidega hirmutama.

Turistid tundsid muidugi huvi, kuidas eite näha saaks. Noh, aga meie lasksime veel jutu lahti, et eit hiilib öösel laagrite juurde, kus turistid ööbivad, ja varastab sealt siis kõige kenamad ära. Oi, küll sai nalja!

Siis hakkasime märkama, et Metsik eit ei elagi üksi: tal oli metsas laps sündinud. Küll oli meil siis vaidlusi, et mida temaga ette võtta. Ühed käisid peale, et tuleb haarang teha ja eit kinni võtta. Teised soovitasid teda juba lapse pärast heaga keelitada. Kord piirasimegi eide justkui hundi sisse, tema aga ronis kalju otsa, aastane laps kätel. Ise kriiskas ja karjus, et katsuge aga puutuda. Kui lähedale tulete — hüppan kaljult alla. Aga kuristik oli sügav — see lugu juhtus Kuradiväravate juures. Nii me siis taandusimegi. Jätsime eide jälitamise ja kandsime ülemustele asjaloost ette.

Ühe talve elas eit Pšekišil, teise Gefol. Ta sai teada, et me laagritesse kuivi tikke ja mõnesuguseid toiduaineid jätame, õppis neid sealt varastama, hakkas ise lõkkeid tegema, ja ei juhtunud midagi, käitus korralikult, kustutas enda järel alati tule ära ega pannud kordagi metsa põlema. Aga ühel talvel, kui eidel see laps sündis, siis ta isegi elas selles laagris — me käime ju siin talvel harva.»

«Kas sellessamas laagris?»

«Nojah, Heinalaagris. Siia oli ta lapsele midagi kätkitaolist meisterdanud, siin aga ise maganud. Asju varastas turistidelt. Ühelt seljakoti pükstega, teiselt jälle vahatüdetüki. Nii ta ennast varustaski. Aga lõpuks näppas ühelt rühmalt telgi ära — noh, pärast seda hakkas elama aikilt, nagu ekspeditsiooni tingimustes.»

Jutu tõepära süvendati reaalsete nimetustega ja detailidega, nii et vaatlejadki, kes ise suurel määral selle legendi kaasautoriteks olid, seda huviga kuulasid. Metsiku eide loo jutustamise kunsti, selle võimalikult tõepärast esitust, asjasse mittepühendatud uue inimese vapustamist ja isegi oma kaasteenijate huvi äratamist hinnati eriti kõrgelt.

Üks kõige kogenumaid vaatlejaid Aleksandr Vassiljevitš Nikiforov püstitas täna uue rekordi. Üldist huvi äratas tema tees selle kohta, et Metsik eit varustas end asjadega neid turistidelt varastades — see oli meie juuresolekul sündinud improvisatsioon. Kui palju lahtisi otsi ja kui palju andetuid süžeeliine see seletus likvideeris! Nüüd sai selgeks, kuidas ta ära ei külmunud, kust tikud võttis...

Meie noor ja seltsimatu Saša tõusis sünge näoga lõkke äärest üles ja kadus pimedusse — nähtavasti hobust vaatama. Tema inimestepelglikkus oli juba vaatlejate naljatuste objektiks saanud. Nalja ei heidetud mitte tema, vaid meie üle. Vaatlejate arvates oli direktsioon noorte uurijate kulul halba nalja teinud, andes meile selle tahumatu metsapoisi saatjaks, selle asemel et mõnd kogenud vaatlejat komandeerida, kes looduskaitseala tunneb.

Valvuritele meeldis koos teadlastega tööd teha, nad hindasid nende tegevuse omakasupüüdmatut iseloomu, jagasid nendega kõiki ettetulevaid raskusi ja abistasid teadlasi hädas. Muidugi oleksid nad ka meie noort rühma aidata võinud. Kuid direktsiooni jaoks olime meie vaid üliõpilastest praktikandid, ei raatsitud meile kogemustega inimest kaasa anda.

Nii et nendel nii meie kui ka Saša kulul tehtud naljadel oli oma küllaltki nukker alltekst...

Täna ületas Nikiforov iseenese. Ta lõpetas Metsiku eide legendi kõigile juuresolijaile ootamatu akordiga, küsides:

«Kas te ka teate, kes teie hobusemees on?»

«Muidugi, eks meie Saša.»

«Noh teadke siis, et see teie Saša ongi Metsiku eide poeg.»

Kõik kuulajad pidid naeru pärast hinge heitma. Muidugi ilmus Saša just sel hetkel pimedusest välja ja kutsus uue

naerupuhangu esile. Meil oli teenimatult naerualuseks saanud noormehe pärast ebamugav.

«Pole viga,» ütlesin mina, «teeb siin koos meiega tööd ja me õpetame ta välja, kuidas teie kohta lugusid pajatada — hoidke siis alt!»

Ja ometi taban end sellelt, et püüan tõemeeli Saša eluloo kohta räägitud üksikasju mõttes ümber lükata. Oletades, et Saša kahekümne viiendal aastal sündis, peaks ta praegu olema kaheteistkümneaastane, mitte seitsmeteistkümnene nagu tegelikult... Nii veenvalt jutustas vaatleja legendi.

«Metsik eit» ilmus kindlalt meie igapäevasesse ellu. Nataša hirmutas mind ja Volodjat selle naise viirastusega, tema arvele kirjutati ka mitmesugused kadumaläinud pisiasjad.

Metsiku eide näol saime endale justkui mingi kohaliku iidoli ja hakkasime ise teda võtma loomuliku täiendusena looduskaitseala faunale. Me mõistsime, et Saša kuuldes ei tasu Metsikust eidest juttu teha: nähtavasti oli keegi talle üleüldise naeru põhjuse ära rääkinud ja poiss muutus selle olevuse vähimagi meenutamise puhul väga süngeks.

Juhtusime hiljem veel teisigi Metsiku eide ja tema saatuse kohta liikuvaid versioone kuulma. Need olid erineval andekuse astmel ajaloolis-poliitilise varjundiga variandid: naine olnud valgekaartlasest polkovniku tütar, polkovnik varjanud end aga kodusõja päevist saadik metsades; oli veel «seelikus Tarzani» variante tütarlapsest, kes metsloomadega sõbralikult läbi sai ning kaljukitsi ja emapõtru lüpsis; oli versioone tema hukkumisest ja, vastupidi, real juhtudel räägiti tema edasieksisteerimisest...

Niivõrd originaalne rahvalooming võis üksnes tohutu pindalaga looduskaitseala pooleldi inimtühjas piirkonnas tekkida. Nii kerge oli seda maa-ala mõttes asustada tabamatute olevustega, salapäraste inimestega...

MEIE PÕDER

Lahkusime Heinalaagrist siis, kui vaatlejate «kokkutulek» oma tööd alustas. Nüüd ei arutatud enam Metsiku eide lugusid, vaid igapäevaseid tööküsimusi — ülesandeid kaljukitsede ja põtrade loendamisel, raskusi vanade teeradade puhastamisel ja uute ehitamisel, kordonite remon-

timist, loomadele kunstlike soolakute rajamist ja lõpuks veel töö kõige ohtlikumat lõiku — võitlust salaküttide vastu.

Jätame hüvasti. Nüüd võetakse meid igas kordonis sõpradena vastu!

Järsk tõus viib läbi nulumetsa Issajevi laagri juurde. See on niiduline astang nulumetsade raamistikus järsakute kohal. Otse laagrihoone juurde ulatub väändunud tüvedega lustakas kasesalu. Lilled on õitevahus — nad peavad siin nagu Abago karjamaalgi kevadpidu.

Uued haaravad maastikuvaated. Üle suure ja sügava Kiša oru näeme kahe kilomeetri kõrguselt sünget hallikaspruuni Džemarukki — Tõbga ja Tšuguši vahelüli. Kui järsud on Džemaruki kuluaaridest viirutatud seinad! Nendele on väga vähe lund pidama jäänud, kuigi ümberkaudsed mäed alles lumevööndidest kiiskavad.

Aga taamal, seal kusagil Maltšepa oru ja Valge jõe ülemjooksu taga heljuvad udus Fišt-Ošteni massiivi roosakad kummitused.

Sügaval, peaaegu kilomeeter maad meist allpool, on Kiša oru põhi. Seal on ka Heinalagendik, kus vaatlejad praegu nõu peavad. Meile paistab siia üles ära kogu nende võimas riik...

Veel üsna hiljuti nimetati seda looduskaitseala kohal kõrguvat paika Piisonilagendikuks. Meie Saša kinnitab visalt, et me ei lähe praegu Issajevi laagrisse, vaid Bandiitide lagendikule. Teame, miks niisugune hirmus nimi sellele otse paradiislikule maakohale külge on jäänud — olin juba Krasnaja Poljanas kuulnud professor Issajevi traagilisest hukkumisest selle laagri piirkonnas. Huvitav, mida Saša sellest teab? Ta hakkab mornilt jutustama:

«Meil Hamõškis räägitakse sedamoodi: käis siin üks professor ringi ja uuris rohtu. Oli uhke mees ja käis üksipäini. Aga meie omad istusid naaberpalaganis.»

«Pea kinni, missugused meie omad?»

«Bandiidid. Meie Hamõški omad.»

Oleme vapustatud niivõrd naiivselt paljastatud hingesugulusest ja kuulame tähelepanelikult — meie ju ei teagi, kellega meil on tegemist.

«Otsustati siis ta kinni püüda — miks ta üksi ringi käib. Noh, püüti kah ja peeti tema üle kohut.»

«Mille pärast siis kohut peeti?»

«Sellepärast, et ta teadlane oli. Räägiti, et kui poleks teadlasi, poleks ka sõda ja looduskaitseala.»

«Ah niimoodi! Ja mida kohus otsustas?»

«Mõisteti surma. Seoti hobuste sabade külge ja kihutati siis takka.»

«Keda kihutati takka?»

«Hobuseid. Nii ta seal surnuks lohistati. Nii et ta surnukehagi ei leitud. Räägitakse, et üks tema märkmik olevat pärast ikka välja tulnud.»

Saša hääles ei olnud kuulda ainsatki kahetsusnooti ega hukkamõistu seoses juhtunuga. Kes teda teab, vahest oli tedagi sellises usus kasvatatud, aga nüüd on ta ise teadlasi abistama sunnitud!

«Kust sina seda kõike tead, Saša?»

«Meie omad jutustasid. Üks nendest bandiitidest oli minu onu.»

Saša lausus sedagi vähimagi kohmetuseraasuta. Sugulust Metsiku eidega häbenes, aga sugulusest tapjatega räägib peaaegu uhkusega. Küll võib siin ikka pimedaid inimhingi kohata, pole nad piisonitest põrmugi targemad! ... Saša jutustus kõlas seda veenvamalt, et see Issajevi hukkumise ametliku versiooniga põhiliselt ühte langes.

Tõuseme nüüd Aspidnõi mäe veerjat nõlva pidi Aspidnõi mäekurule. Rododendronivööndite vahelt laskuvad alla lumelindid — neid näeb seal piki iga nõgu, talvistel ja kevadistel laviiniteedel. Et meie Maška neid järsu kallakuga lumelaamasid mööda üles saaks, raiume lumme kirlakuga astmed — läheme siit läbi esimestena sel hooajal, juunis. Ühes paigas ei viitsi me astmeid raiuda ja Saša otsustab hobusega mööda puutumatut lund minna. See kergemeelsus pälvib aga sedamaid karistuse.

Järsul lumelaamal hakkavad hobuse kabjad libisema, jalad lähevad harki. Kompsud löövad õõtsuma. Loom kaotab tasakaalu, kukub ja libiseb alla. Nöörid ragisevad, koormast veereb välja üks seljakott ja hüpleb läbi rododendronite pallina allapoole. Hea, et lumelaam selles paigas lai ei ole. Mõni hetk hiljem jääb Maška kõhtupidi esimese suurema põõsa taha kinni.

Vabastame ta koormast ja laseme sadula vabamaks. Hobune pungitab meeleheites silmi, korskab ja lööb tagant üles. Saša kärgib temaga, tirib valjastest ja sunnib teda ülespoole minema. Hobuse jalad on terved, ainult külje

peal on tal märgatav marrastus. Allaveerenud seljakoti järele on vaja põõsaid mööda oma sadakond meetrit laskuda — seljakott on väändunud metsa pidama jäänud. Hobusele laotakse uuesti koorem selga ja hakatakse siis mäekuru poole minema. Nüüd raiume igal pool hoolikalt astmed ette.

Rododendronivarte võrk on end kõvasti kaljuse mäenõlva külge haakinud. Voolavad jugade ahtakesed nired. Siin on Nataša jaoks ka esimesed pilved, mida saab käega katsuda.

Aspidnõi mäekurult laskume mulle juba tuttavasse Urušteni orgu. Selja taha jääb veel kümneid imepäraseid maastikuvaateid, orgusid, ojasid ja kõrge rohuga lagendikke. Kuid miski on maastikupildis muutunud — see on palju karmimaks läinud. On kadunud igihaljad põõsastikud, sagedamini hakkavad silma paistma kuused ja männid. Näib, nagu ei eraldaks piki meridiaani kulgev Aspidnõi mäeahelik mitte läänt idast, vaid lõunat põhjast. Männid kasvavad mäenõlvadel ja Urušteni saarekestel. Kõikjal männiokaste ja vaigu lõhn ...

See ei ole arvatavasti juhuslik. Lääne pool Aspidnõi mäeahelikku on tunda veel lõunamaise looduse hingust tema igihalja alusmetsa tõttu, mis Tšuguši all asuvate «Kolhida väravate» kaudu Valge jõe basseini tungib. Aspidnõi mäeahelik on selle taimestiku jaoks ületamatu tõke. Sellepärast valitsevad Laba jõe basseinis (aga selle juurde ju Urušten kuulubki) juba maastikutüübid, mis on omased Kaukasuse põhjanõlvale.

Org muutub järjest süngemaks. Sihvakate puude asemel näeme nüüd väändunud metsa. Aga edasi tulevad juba päris paljad nõlvad, siit on kõikelaastavad laviinid isegi väändunud metsa minema pühkinud. Rada tõkestavad juurtega välja kistud kõverad pöögid ja vahtrad, mis lumega siia on tassitud ja hiljem laviinide riismete alt välja sulanud. Mida kõrgemale me tõuseme, seda sagedamini kaob rada lausa kilomeetrite kaupa sulamata lume alla, ja meil tuleb mööda selle määrdunud pinda minna. Lumi on kogu oru põhja kinni katnud, nii et isegi Urušteni jõgi on selle alla kadunud, uuristades enesele nähtamatuid tranšeesid.

Kui kummalised on selliste tunnelite sissepääsud! Need sarnanevad koobastega, millel on nii kummaliselt voolitud laed, justkui oleksid need meekärgedest kokku pandud.

Kärjekannusid eraldavad esiletungivad jäised harjakesed. Kuidas sellised harjakesed küll on tekkinud?

Laviinivalli lumi ei ole ühetaoline. See ei ole üksnes lumepihu, selles on ka veel massiliselt kokku kleepunud ja külmunud lumepankasid ja kamakaid. Nende pankade külmunud pinnad läbivad kogu seda laviinivalli otsekui jäätunud piirdetarade võrguga. Nende piirdetarade roided sulavad aeglasemalt kui lumekamakad ja nii nad siis sulavadki harjakeste võrgu taoliseks. Nii tekibki tunnellagede mosaiik.

Ületame hästi ettevaatlikult ummistusi. Kuidas teada, kus selle mitme meetri paksuse lume all jõgi võib varjuda ja kas tunneli võlv meie raskuse all viimaks kokku ei lange? Selliseid auke me juba näemegi: need on nagu mustad kaevud keset lund.

Laviinide riik. Milline kanonaadimürin siin küll võis kaikuda, kui need lumemassid Urušteni varisesid. Ühtlasi kujutlen, kui raske oli kindral Grabbe Väike-Laba salgal siit läbi pääseda. Sest just siitkaudu ta tungiski esimesena Punasele lagendikule — Kbaadesse 1864. aasta malkuus, mis niisuguste kõrguste jaoks üsna varakevadine aeg oli.

Volodja ja Saša on koormahobusega millegipärast maha jäänud. Lähen ees ja püüan võimalikult ruttu marsruudil esimesse mulle täiesti tuttavasse paika, Külma laagrisse jõuda.

Veel üks kõrgendik ... Kohe näengi laagriplatsi ... Silmitsen ümbrust ja kükitan siis instinktiivselt maha, Nataša jookseb küürakil minu juurde ja me piilume nüüd koos künka varjust.

Punakoldse taeva taustal seisab meie ees raidkujuna imetore põder. Põder seisab uhkelt keset lumelaigulist niitu. Seisab peremehe ja valitsejana. Põdra jalge ees sulanud lume loikudes peegeldub õhtune ehajoom. Aga juba ta tabab ära kas siis mingit müra või lõhna ja heidab äreva pilgu meie suunas.

Kuidas küll tahaks teineteisega seda rõõmu jagada, aga tuleb vait olla. Selle asemel kohtuvad meie käed ja see käesurve on nagu õnnitlus, nagu vastastikune tänuavaldus ... See on meie põder!

Põder põtkab pahaselt jalaga, nii et veepiisad punakoldsest loigust laiali lendavad, lööb siis isekalt pea selga ja

teeb mõned hüpped. Vaatab korraks veel uurivalt meie suunas ja veendunud, et siin ikka kõik korras pole, läheb väärikalt väändunud metsa vahele.

Ja nägemus ongi kadunud.

VIIS KARU

Meid on juba hoiatatud, et Külm laager on maha põletatud turistide poolt, kes lahkumisel koldest tuld ära ei kustutanud. Sellepärast panemegi täna esimest korda oma telgi üles.

Imetleme Pseašholt paistva loojangu toredat värvidemängu. Kuplikujuline igilume kuhelik trapetsi harjal kustub viimasena. Küllap ta homme koiduvalgel ka esimesena lõkkele lööb.

Õhtu telgis. Küünal on kustutatud. Oleme juba oma magamiskottidesse pugenud. Rahumeeles hakkab hetk hiljem, kohe pärast pikaliheitmist, vaid Saša nohisema. Meie Natašaga meenutame põtra, Volodja aga tema poolt samal päeval üles hirmutatud metssiga ...

Meid ümbritsev maailm on isegi öösel elusolendite häältest tulvil. Väga selgesti ja kutsuvalt huikab öökull. On kuulda veel ühe linnu huilgavalt katkendlikku retsitatiivi. Telgi seina taga piiksuvad hiired.

Põõsastest ja telgi sissepääsu juurest rohust kostab mingit sahinat. Näib, et me kuuleme isegi meid külastama tulnud olevuse hingamist ja tasast matsutamist. Kes see on? Kas mäger? Või kärp?

Volodja tüdineb kuulamast ning susistab ja turtsub äkki valjusti. Otsekohe kuuleme, kuidas tundmatu külaline põõsastesse lipsab.

Nataša sosistab pahaselt:

«Volodja, miks sa teda hirmutasid? Nii hea ja soe loomake, mis sest kui ta oleks meie telki roninud. Ta oleks taibanud, et meie teda ei puutu ...»

Volodja aga toriseb oma bassihäälega:

«Või veel. Siia kirpe tooma.»

... Hea on kastest raskeks muutunud telgikatuse all ärgata, sealt otse lõikavasse hommikukargusse karata, jäises vees end pesta ja siis eilse lõkkeaseme tuha all säilinud söed hõõgvele puhuda.

Aitame Sašal koormat teha. Ees seisab laskumine purde

juurde, mis üle Külma jõe viib. Äkitselt hüüatab Volodja tasa ja lühidalt:

«Tasa, karud!»

Vaatame ööbimispaigast otse üle oru. Selle vastasnõlvani on paarsada meetrit. Seal vahelduvad niidud väändunud metsaga, nõgudes on veel sulamata lume vööte.

«Vaadake seal, lumel!»

Mööda lund veerevad allapoole kaks tumedat pallikest, tuhisevad lumelt rohule ja muutuvad seal pruunideks täpikesteks. Siis ronivad nad rohtu mööda piki lumepiiri serva kümmekond meetrit ülespoole, lähevad jälle lumele ja veeretavad end uuesti alla. Nataša on nad binokliga üles leidnud ja sosistab meile:

«Need on karupojad. Nad lasevad mäest alla justkui lapsed!»

Uurin nõlva teraselt binokliga — tõepoolest on seal kaks karupoega, kes uljalt lund mööda alla lasevad, rohu peale tuhisevad, uperkuuti lendavad, end puhtaks rapsivad ja siis asjaliku moega rohtu mööda uuesti üles ronivad, kõigil neljal jalal taarudes.

Nii, nii, kullakesed! Tahad liugu lasta, pead ka kelku vedama!

Saša taipab enne meid, et karupoegade lähedal peab ka karuema olema. Ta laseb pilgul ringi käia ja ütleb siis:

«Ahaa, seal on ka mamma ise!»

Umbes viiskümmend meetrit paremal põõsastes märkame üht palju suuremat looma. See liigutab end ja... Aga seal ei olegi üks loom, seal on kohe kaks karu kõrvuti. Nii mamma kui ka papa!

Kui Nataša naaberpõõsa alt veel ühe, nähtavasti palju vanema karu (vanaisa või vanaema?) leidis, ei uskunud me lihtsalt oma silmi. Millisesse loomariiki me küll oleme sattunud, kui võime otse oma ööbimispaigast korraga viit karu näha! Meid ei usuta, kui me sellest jutustame, küllap öeldakse, et luiskame.

Tähendab kodu-uurija Stark ei liialdanud, kui ta jutustas, et oli möödunud sajandi kaheksakümnendatel aastatel Pseašhol (Dzitaku Järveorus) üheaegselt kahtteist karu näinud. Järelikult rääkis tõtt ka Jaan Nahkur, kes ühe päeva jooksul kümmekond karuotti maha oli tapnud.

Aitab sellest, kui neid radu mööda pool aastat ei käida, ja karud ei karda enam kedagi. Me oleme ju looduskaitse-

sia peatrassil, paigas, kus ma ise nii palju kordi olen ööbinud, aimamata, et lähedal elutsevad metsloomad!

Saša vaatab ringi, uurib Dzitaku mäeaheliku kaljust nõlva ja lausub melanhoolselt:

«Aga seal on ka kaljukitsed...»

«Mis? Kaljukitsed kah veel?»

Binokkel aitab meil tervet kaljukitsede karja leida — loeme kokku viisteist helepruuni täpikest, mis ronivad mööda haljast nõlva nagu lehetäid.

Saša lisab:

«Ma nägin neid juba eile.»

«Miks sa siis meile midagi ei öelnud?»

«Mis huvi see pakub, kui nad nii kaugel on?»

«Veidrik, sa ikka ütle alati, kui sa metsloomi märkad. Miks sa arvad, et need samad kaljukitsed on?»

«Nad on ju alati siin. Kuhu neil siit minna, siin muudkui aga söö.»

Täiesti õigus, laiub ju meie ees tohutu mäenõlv, mida katavad niidud. Milleks ja kuhu see kari peaks siis minema? Tähendab ma oleksin ka eelmistel kordadel võinud neid kaljukitsi näha. Nad on alati siin!

Meil on aeg minna, aga meie rada viib otse karude riiki. Ei saa ju oodata, kui karupoegadel liulaskmisest isu täis saab. Muide, meid on, hobune kaasa arvatud, nagu karusidki kokku viis. Saša võtab koorma selga saanud Maškal valjastest kinni ja me hakkame liikuma. Hobune veel ei aima karude olemasolust midagi, kuid karud juba märkavad meie rongkäiku. Esimestena sööstavad põõsastesse kaks suurt karu. Siis aga jookseb üks neist, küllap emakaru, uuesti lagedale ja nähtavasti hirmutab omas keeles karupoisse. Need veerevad veel viimast korda pallidena lund mööda alla ja lipsavad siis välgu kiirusel põõsastesse. Viimasena tõuseb kõige vanem karu, nuusib ninaga rahutult enne paremale, siis vasakule, keerab end äkki kuidagi kogu kehaga küljetsi ja kaob samuti tihnikusse.

Tee on vaba. Kui oleme purret mööda üle jõe läinud ja Maška koolme kaudu läbi jõe ajanud, astumegi juba teerajal, kus nüüdsama alles karud lonkisid. Küllap nad jäid kusagile siia lähedale seisma ja kuulatavad hoolega, kuhu me läheme...

Pseašho mäekuru. Silmitsen nüüd tulevase eriteadlase ja uurija pilguga selle reljeefi, mis juba Tornau segadusse oli viinud.

Mulle meenub, kuidas ma ise mäekuru otsides kaks korda ära eksisin. Ei ole see ju rübi mäeharjal, vaid põlkorg, mis sügavalt mäeahelikku lõikub ... Olin juba enne ülikooli astumist geomorfoloog Reinhardi töödest lugenud, et see on oru tüüpi mäekuru ja et kogu seda orgu mööda, nii ülal- kui ka allpool mäekuru, voolas liustik, mis hiljem kadus. Aga lumelaamad, mis muistset Urušteni liustikku toitsid, paiknesid märksa lõuna pool, Bzerpi jõe praeguse ülemjooksu häilus.

Läheme ja tunneme end ka veerand sajandit pärast Reinhardi ekspeditsiooni veel tema õpilastena. Jah, kõik näeb just nii välja, nagu tema rääkis. Muidugi on kogu Pseašho mäekuru ruhiorg, mis justkui oleks oma kujuga kunagi selles paiknenud jäämassi piirjooned säilitanud. Meenutan teekaaslastele, et Reinhardi arvates on Psluhh ja Bzerpi pärast liustiku kadumist ülemjooksuala muistse Urušteni oru juures kaks korda ü l e v õ t n u d. Esimesena suundus siia jäärakute kaudu Psluhh. Ta pures end laia oru nõlva, hiljem aga ka selle põhja ja v õ t t i s ü l e muistse Urušteni ülemjooksu vee, sundides seda oma madalamas, palju sügavamas ja järsemate kallastega sängis voolama. Hiljem röövis Bzerpi analoogiliselt osa iidse Psluhhi veest.

Geomorfoloogiast olid meile juba tuttavad niisugused ühe jõe poolt teise jõe vee röövimise faktid — niinimetatud ü l e v õ t m i s e d. Sealjuures jääb kahe jõe, ülevõetud ja ülevõtnud jõe vahele tavaliselt lai ürgoruala, kus veevoolu pole ja mida s u r n u d o r u k s nimetatakse. Just sellele surnud oru alale siirduski muistse Urušteni «paljaksröövimise» tulemusena Kaukasuse peaveelahe. Varem kulges see veelahe piki Bzerpi mäeahelikku.

Mõttes ma juba jutustasin turistidele ruhioru reljeefist hoopis uut moodi, nägin seda juba teadlase silmadega. Kui toredasti see kõlas: «Pseašho mäekuru paikneb surnud oru põhjas ...»

Tasus vaid tuttavatesse paikadesse sattuda, kui ma jällegi end ekskursioonijuhina tundma hakkan: näitan Volodjale ja Natašale karmiilmelist järve Urušteni ülemjooksul,

ühutan neid kuru haripunkti otsima ja tõotan neile vaadet mõlemale Pseašhole.

Ometi silmitsen ma nüüd ise Psluhhi orgu üsna segaste tunnetega. Tuleb välja, et Reinhardil polegi kõiges õigus. Oleks see ülevõtmine siin toimunud alles hiljuti, pärast jäätumist, siis lõikuks muistse Urušteni orgu järsuseinaline Psluhhi uuristusorg. Kuid Psluhhi-poolsel kallakul pole mitte üksnes jõe poolt uuristatud kitsas uure, vaid ka selle kohal laiuv kumerapõhjalise küna kujuline ürgorg. Kas see pilt siin pole siiski keerulisem?

«Mul kujuneb millegipärast Reinhardist erinev arvamus. Jõe ülevõtmine on siin toimunud enne viimast jäätumist.»

«Millest sa seda järeldad?»

«Muistse Urušteni liustik eksisteeris ka pärast seda, kui oli toimunud ülevõtmine. Vaadake, sellest hargneb ka Psluhhi suunas ilmselt kahepoolse liustiku tüüpi keel, mis ka selle väikeseks ruhioruks muudab! Teiste sõnadega Psluhh röövis muistselt Urušteniit mitte üksnes vee, vaid ka jää.»

Tunnen, et ma sõpru täiesti ei veena. Küllap seetõttu, et nad ei ole kaasaegseid kahepoolseid liustikke veel näinud. Aga minul on veel meeles Kaljuloss, mida karusnahkse kraena embas kahepoolne liustik, ja seetõttu on mul kerge kujutleda, kuidas kunagised jäävoolud võisid hargneda.

Läheneme Bzerpile — siin on veel üks ülevõtmine toimunud, Reinhard on ka sellest kirjutanud. Jah, tal on õigus, Bzerpi röövis samuti muistse Urušteni ülemjooksud, kusjuures ta nähtavasti tegi seda Psluhhist hiljem. Bzerpi võttis endale veed, mis Psluhhi poole voolasid.

Kuid Bzerpi ääres tuleb mul veel kord üllatuda: ka Bzerpi noored kuristikud lõikuvad laiemasse ruhiorgu, mis on Bzerpi poole kaldu. Tähendab, muistse Urušteni liustik on heitnud ka siia ühe oma «jala»! Bzerpi häilust laskus kolm jääkeelt orgudesse, igaüks ise külge.

Sedapuhku jään oma geomorfoloogiliste huvidega üksi. Nataša ja Volodja aimavad juba saja meetri kauguselt, et Bzerpi järsakutelt avaneb vaade Kaukasuse lõunanõlvale (piki Psluhhi jõge näeb ju ainult kitsast kuristikku). Nad jooksevad järsaku servale ja tarduvad. Minule juba tuttav panoraam on nende jaoks ootamatu ja vapustav, ületab kõik selle, mida nad mitmepäevase teekonna jooksul läbi looduskaitseala on näinud ...

Meie ees on Kaukasuse lõunanõlv, mis laiub kümneid kilomeetreid ahvatleva, erutava Musta mere helesiniste ududeni.

Siin ei avane meile mitte üksnes ruumiline, vaid ka ajaline kaugus. See on meie eelseisev suvi, aga võib ka olla, et mitte ainult üks suvi . . .

«Kas näete neid tibatillukesi valgeid laigukesi seal. See ongi Krasnaja Poljana!»

«Kuidas ma küll sinna tahaksin!» hüüatab Nataša.

Astume üle Bzerpi nirekeste ja liigume Bzerpi karniisi mööda Psekohho kohal asuva platoo poole. Raja on kümnetes kohtades läbi lõiganud järsu kallakuga lumelaamad, mis on ladestunud igasse mäeveeru lõhestavasse orgu. Hobune katsub kabjaga lund ja keeldub elutargalt sellele astumast. Siin kukkumine tähendab märksa pikemat ja kiiremat veeremist kui Aspidnõi mäekurul.

Võtame kirkad ja raiume igasse lumelaama karniisraja. Ja mitte ainult lumelaamadesse. Mõnes kohas on rada täiesti ära uhutud, siin tuleb teha mullatöid ja isegi kaljusid raiuda. Rassime üle tunni aja, tundes jälle, et oleme rajal esimestena sel hooajal. Ja seda juuni lõpul! Mõistan nüüd paremini neid raskusi, millega tuli kokku põrgata Vene vägedel, kes siitkaudu Kbaade lagendikule tungisid maikuu kahekümnendatel päevadel, kui uue kalendri järgi arvestada.

Tahtmatult meenuvad Tornau sõnad selle karniisi kohta:

«Võtnud suuna põhja poole, läks meie tee nüüd ümber selle kuristiku ahtakest rada mööda, mis karniisina järsaku seina vastu liibus. Tohutu suured kivid, millest meil tuli hobuseid kätel üle tõsta, tõkestasid meie teed, mis paljude käänakute tõttu niigi äärmiselt raske oli. Pärast uskumatuid pingutusi jõudsime hobustega metsaga kaetud mäeharjale, kust pidime laskuma Atšipsou asundusse, mis paiknes Mzõmta ja sellesse suubuva Zikuoi* kuristikus.»

Mõni tund hiljem jõuame Poljanasse. Rõõmustan, et Poljana ka mu sõpradele meeldib.

Me ei peatugi turismibaasis — oleme ju nüüd looduskaitseala töötajad ja meie baasiks saab selle Lõunaosakond. Varjulises ja eksootilises metsapargis on väikesed

* Zikuoi nime kuulis aastatel 1871—1882 ka A. Stark. Paljudel kaartidel on Atšipse jõel sünonüüm, mis on ära toodud sulgudes: Pdziko, kohati trükivea tõttu moonutatud Pudzikoks ja isegi lihtsalt Puzikoks. «Pdziko» ja «Zikuoi» on kahtlemata üks ja sama nimi.

mugavad majakesed. Olen siin varem käinud looduskaitsealale minekuks lubasid vormistamas ja metsakatsejaama botaanikute juures konsultatsiooni saamas. Nüüd saavad meist endist uurijad.

Seljataga on retk läbi looduskaitseala. Kui hästi me nüüd selle imelise ja nõidusliku maa tõelist majesteetlikkust mõistame . . .

Kes kõrged mäed siia üles tagus?
Kes kõik need kihid siia maha ladus?
Kes tusatujus muljus siia kurrud?
Kes sepistas need nõod ja kivimurrud?
Kes kuhjas kokku kaljupüramiide?
Ja kelle auks siin jõgi laulab oode?

MÄESTIKUJÄRVEDE MAAL

UUS ATŠIŠHO

Teekond läbi looduskaitseala oli meile vaid «transiit-marsruut», sest sellel matkal me veel midagi ei uurinud, me alles siirdusime oma tööpiirkonda.

Nüüd aga oleme Krasnaja Poljanas. Kaks päeva kulub askeldustele: ostame toiduaineid ja pakime neid koormasse. Saša osutub täiesti distsiplineerimatuks noorukiks ja kaob kohe, kui palga kätte saab. Tema asemele palkame minu vana tuttava, kahekümneaastase kreeklase Juri Georgiadi.

Turismibaasis saan oma kurvastuseks teada, et Engelit siin enam pole. Ta on millegipärast Sotši üle viidud, kus vana mehe päevad nüüd organisatsioonilistes askeldustes mööduvad, tema teadmised Punase lagendiku kohta jäävad aga kasutamata.

Baasis ei ole ka Ženjat.

Miks küll figureerivad turismisüsteemis niisugused ametikohad nagu juhataja, metoodik, kuid kodu-uurija kohta pole? Täiesti selge, et kodu-uurijaid ei saa ametkondlikel kaalutlustel ühest kohast teise paigutada. Teise paika üle kolinud kodu-uurija kaotab oma peamise kapitali, oma ühtsuse antud maakohaga ja sideme temaga!

Baasis on uued inimesed, kes alles ebakindlalt ja kobamisi rajooni tundma õpivad. Hea veel, et turismikabinetis meie vanad marsruudivisandid on säilinud . . .

Ei suuda hoiduda kiusatusest ja esinen juba esimestel õhtutel turistide ees koduloolise loengutega. Tahan oma teadmisi turismibaasi uutele peremeestele edasi anda.

Kuid turismibaas ja loengud on juba läbikäidud etapi kordamine. Me sõitsime siia uurimistööle ja sellega on aeg algust teha.

Kõigepealt suundume koormahobuse ja telgiga Atšišhole. Puhkehetkedel sööme magusaid mureleid, mis maapinda katavad. Need punased marjad meelitavad siia peale meie teisigi. Raja kõrval õgivad mureleid mustakoonulised metssead — läbi matsutamise kostab purunevate murelikivide raginat.

Jutustan sõpradele õhinal kõike, mida teen, ja taban end jällegi mõttelt: «ekskursioonijuhi õhinat» jätkub mul kas või terveks suveks, aga praegu on ju tähtsam teha isiklikke vaatlusi, mõõtmisi ja ülestähendusi.

Männikalju . . . Kui kerge oli turistidele rääkida: «See on majesteetlik kaljupank. Sellel kuival pinnasel kasvavad üksnes männid.» Kuid nüüd on meile vähe sellest, et see on «majesteetlik kaljupank». Tulevaste geomorfoloogidena oleme kohustatud selle tekkelugu mõistma: on see mingite maa-aluste jõudude poolt siia püsti aetud või just vastupidi — jäänud mõnest suuremast mäeseljandikust.

Lihtsad asümmeetrilised kuestad lõppesid juba Dahhovist põhja pool. Massiivid, mis kihtidena Punase lagendiku maapõue moodustavad, on kokku kägardatud, keerulisteks kurdudeks muljutud, aga kihtide kaldenurk ja r õ h t s i h t muutub igal sammul. Maapõue paljandumine on väga tihine, igal pool kasvab tihe mets ja põõsastik, maapinda katab linikuna peeneteraline kruusane muld. Vahel on raske isegi seda ära tunda, mida silmapaistev Kaukaasia geoloog Robinson juba enne meid on uurinud.

Paljudel Punase lagendiku radadel rigiseb jalge all must plaatjas rähk. See on sama kiltkivi, millest Atšipse suudmes katusekivisid tehakse. Kiltkivid lasevad halvasti vett läbi — tähendab suurem osa vihmaveest voolab mööda kiltkivinõlvakuid alla ega imbu maapõue. Olgu kiltkivid nii tugevad kui tahes, nad panevad siiski nõrgemini vastu uhtmistele kui Pseašho marmor või Kardõvatši graniit. Kas just sellepärast ei olegi vesi kiltkivivööndis uuristanud avaraid orgusid Atšipse alamjooksul ning Mzõmta ja Avathara ülemjooksul? Ja kas just sellepärast ei esinegi siin tihedamini laugemaid mäenõlvu ning pehmemaid ja sujuvamaid reljeefe?

Robinsoni geoloogilisel kaardil on Atšišho juura perioodi kuuluvate kiltkivide hulgas erilise viirutusega vööndid. See on ürgsete vulkaaniliste kihistumiste massiiv, mis kuulub oma ealt mõnevõrra hilisemasse perioodi

kui kiltkiviladestus. Porfüriidid ja tufid on muistse vulkaanilise tegevuse jälgedeks.

Vulkaane endid pole enam ammugi, aga nende poolt välja pursatud massiivid, mis palju hilisemate merede sadestuste alla on maetud ja koos nendega kurdudeks muljutud, on säilinud, hiljem üles tõstetud ja siis paljaks uhutud. Porfüriidid panevad uhtumisele paremini vastu kui kiltkivi. Kas just sellele püsivusele ei võlgnegi oma olemasolu eest tänu ka Männikalju säilinud pank?

Aga Atšišho suured sakid? Kas ei koosne needki tufist ja porfüriidist? Ja iga sakkidevaheline nõgu on üksnes seetõttu oma naabritest madalamal, et see koosneb nõrgematest mustadest kiltkividest, mis on pigistatud porfüriittide vahelistesse kurdudesse.

Et nendele küsimustele vastata, tuleb käia igas nõos ja igal mäetipul, hankida geoloogilisi näidiseid, võrrelda kihtide ladestumise tingimusi ja nende püsivust, konstrueerida reljeefi profiilid... Kas me suudame seda, kas meil jätkub jõudu ja teadmisi?

Raevuka jõe org.... Reinhard arvas, et selle on kündnud liustik, ja pidas seda Pseašho ruhioru taoliseks. Tuleb uskuma jääda. Võimalik, et urbsetesse veerjate klibukivide massiividesse, mis Raevuka jõe orgu katavad, ongi mõnda kohta liustiku poolt kantud moreeni ladestunud. Kuid puurimisvahendid meil puuduvad.

Pealegi käis Reinhard siin just Romanovski ehitamise perioodil ja tänavad olid siis täis kraave, karjääre ja vundamendisüvendeid, see tähendab, et igal pool võis näha kivimite paljandeid. Aga nüüd haljendavad kõikjal aiad, platsid on ära tasandatud ja paljandeid peaaegu pole. Mzõmta poole pööratud platoo läbilõikes on näha tüüpilisi jõesetteid. Sellist ladet pole alust moreeniks pidada — selle võisid vabalt iga tugeva vihmavalingu järel ka mudased ja kive tulvil vood kokku kanda! Ka oru ülaosa ei sarnane siin ürgse liustikuhäiluga. Vahest ainult kaljurahnuga lagendik meenutab iidse häilu põhja säilinud tükikest.

Uued kohtumised vanade sõpradega. Aga kui erinevalt ma nüüd subalpiinseid lagendikke ja «luigekaeltega» metsa vaatan.

Tunnen ära küll ühtede, küll teiste reljeefi kujundavate protsesside «käekirja», riputan teaduslikud terminid just-

kui sildid külge nähtustele, mis mind varem üksnes vaimustasid.

Meie telk on üles seatud meteoroloogiajaama juurde, keset rododendronite õievahtu. Alles üsna hiljuti oli mägedes öö veetmine mulle veel harukordne ime. Aga meil tuleb pidevalt ööbida kõrgmägedes, meile kuuluvad kõik loojangud ja päikesetõusud, kõik tähistaeva sümfooniad. Oleme nüüd tõelised mägede elanikud, kes oma töö tõttu pikaks ajaks mägedesse jäävad.

Kuid rõõm pole sugugi ainus tunne, mida me nüüd kogeme. Üha tugevamini tajume ka ebakindlust ja lihtsalt ärevust. Millest alustada?

Esialgu on mulle selge vaid üks asi — tuleb valmistada Atšišho mäeharja piirkonna silmamõõduline kaart. Järvenõod meteoroloogiajaama ümbruses on moodustanud ja tasandanud iidsed liustikud. Järvedevahelised künkad on arvatavasti moreenikuhjad või kaljurahnud... Aga need järsud nõlvad, mis iga tasandiku Atšipse ja Raevuka jõe poolt läbi lõikavad? Siin tegutsevad mingid uued, palju hilisemad, kaasaegsemad jõud, mis on iidse liustiku reljeefi nii maha lõiganud, et sellest vaid need kasinad mäeharjalähedased platsikesed järele on jäänud.

Meie ees olid ilmsed kahe reljeefi kujundava protsessi koostöö jäljed, eri vanuses vormid. Paljud järved lõid omapärase, meie poolt varem nähtust erineva maastikupildi. Peame ju midagi selle Atšišho mäeharja lähedasest järvemaastikust oma aruandesse kirja panema? Olemasolevad kaardid olid liiga väikesemõõdulised selleks, et nende järgi Atšišho järvekesi kas või loendadagi.

Öeldud — tehtud, juba me alustasimegi tööd, kaasas planšetid silmamõõduliseks kaardistamiseks. Neid oli kerge orienteerida ilmakaarte järgi, sest iga vineerist planšeti külge olime juba Moskvas kompassi kinnitanud. Osa järvi mõõtsime mõõdulindiga. Koos kaugemate lagendike järvekestega lugesime kokku kaheksateist erinevas soostumisstaadiumis veekogu.

Minu kaaslased töötasid ennastunustava õhinaga. Volodja oli täiesti rahul juba töö olemuse endaga: täpne mõõtmine ja kohusetruu ülestähendamine meeldis talle pööraselt. Nataša ei mõelnud veel mõõtmiste lõppeesmärgile ja rõõmustas üksnes selle üle, et kaardistamist tehakse otsekui lennult — kõrge mäeaheliku harjal, sügavate orgude ja ääretu avaruse kohal.

Võib-olla oli kursusetöö «teaduslikkusega vürtsitamiseks» juba hangitud materjalistki küllalt?

Kuid see oleks siis ainult faktide inventeerimine olnud. Aga meie peame kaardil peegeldama meie poolt avastatud erinevusi väga mitmekülgsete pinnavormide päritolus.

Arvatavasti just sellepärast, et ma seda reljeefi esmakordselt ei näe ja juba varem selle üle palju mõelnud olen, tunnen end oma kolleegidest rahutumana ja aina tüütan neid küsimustega.

«Kaardistamine kaardistamiseks, järvesid oleks võinud siin kaheksateistkümne asemel ka sada kaheksateist olla, aga see, kuidas nad tekkisid, mulle siiski selge ei ole.»

«Sa ju ise rääkisid, et pead neid liustikuhäiludeks?»

«Jah, häilupõhjadega on need süvendid küll väga sarnased. Ja seal, kus moreenvallid on järve üles paisutanud, pole selles kahtlust: nii järvepõhjad kui ka tammid on iidsete liustike poolt loodud.»

«Kas siis kusagil ka teisi juhtumeid on?»

«Meenutan teile järvekest number kolmteist, teeraja ääres. Seda ümbritsevad ju igast küljest põlised kaljunõlvad.»

«Noh, ja mis siis sellest?»

«See tähendab, et oli mingi põhjus, mis selle järvevanni sinna s ü v e n d a s, selle sinna põlisesse mäeharja kaljuvundamenti k a e v a s. Atšišho selle osa kumeral harjal võisid vaid tühised ja väheliikuvad sõmerlumelaamad asetseda. Kuidas need kaljusid uuristada suutsid?»

Suundume veel kord järve nr. 13 äärde ja uurime tähelepanelikult mäenõlvu selle kallastel. Ja äkki leiamegi, või näib meile, et oleme leidnud tee selle saladuse lahendamiseks.

Järve kaldalt algab kaljulõhe, mis siia suunatud suure nõo ülaosa poole avaneb. Järvevanni serva moodustasid peaaegu püstised lademekihid. Vihmavesi kogunes selle süvendi servade vahele ja otsis endale maa-alust väljapääsu mööda lõhet mäeaheliku välise nõlva poole. Kas ei toimunud selles lõhes maa-aluste vete «nõrgumine» harjaplatoo alla? Väga võimalik, et selline uhtumine (suf o sioon) oligi süüdi järvevanni tekkimises mäeharja kaljuribide vahele. Aga iidne liustik vaid lihvis ja tasandas seda nõgu . . .

Pisitilluke leid, pisitilluke oletus. See ei selgita veel kaugeltki kõike, kuid me tunneme, et selle abil hakkame nüüd

õigesti ja järjekindlalt mõtlema, teadlikult nähtuste algpõhjusi otsima.

. . . Õhtu telgis vilkuva küünlaleegi valgusel. Poollamaskil teeme kameraaltööd (nii nimetatakse päeva jooksul kogunenud märkmete läbitöötamist, saadud andmete järgi skeemide joonistamist, näidiste pakkimist ja süstematiseerimist).

Võtan kollase pliiatsi ja alustan Atšišho mäeharja kõikide iidsete liustike moodustatud laugete järveorgude värvimist. Siis võtan pruuni pliiatsi ja värvin sellega üle kõik nõlvad, mis endas liustike mõju jälgi ei kanna, punase pliiatsiga aga «lõikan sisse» hilisemad mäestikujõgede uurded. Kaart muutub ilusaks, kirevaks kui mustlase rätik ja . . . ilmetuks. Reljeef saab siin küll seletuse, kuid kaotab oma geomeetrilised jooned, sest kõike varjutab kirev mosaiik . . . Aga mida teha siis, kui üks vorm paikneb teise peal, kui üks protsess on järgnenud teisele?

Siin on Atšipse oru nõlv. Oru tervikuna on uuristanud jõgi, kuid seda mäenõlva osa töötleb juba ammuilma p i n n a l i n e u h t m i s p r o t s e s s — nõlva mööda alla valguv vihmavesi. Mis värviga sellist veelangust kaardil märkida? Ja kuidas tähistada Atšišho mäeharja lähedasi järvevanne, eelkõige just seda kolmeteistkümnendat? Alguses me arvasime, et selle tekitas liustik, ja värvisime ta kollaseks. Aga nüüd tuli nuputada, kuidas ühes ja samas paigas liustike lihvimisprotsessi tähistavat kollast ja suf o sioonі õõnestavat toimet märkivat lillat värvi kokku sobitada . . . Kas viirutada lillaga kollast või kollasega lillat tooni?

Kaart saab ainult siis hea, kui selle koostajatel on täpne tingmärkide süsteem, see, mida kartograafid nimetavad lühidalt l e g e n d i k s (selles tähenduses on sõnal «legend» täiesti proosaline mõte ja selles ei ole midagi muinasjutulist). Kuid legend on ainult siis õnnestunud, kui selle aluseks on kujutatava materjali harmooniline klassifikatsioon.

Küllap olid ülikooli õppejõud meile juba sisendanudki seda mõtet, kuid praktika puudumise tõttu jäi see meil kahe silma vahele.

Nüüd hakkas see legend peas juba välja kujunema ja see toimus just kokkupõrkel esimeste raskustega, kaardistamiskatsete käigus. Tähendab, selles siis seisiski Borzovi «künnivaol pisarate valamise» teesi mõte!

Ühe õhtuga ja telgis kõhutades seda tööd küll ära ei tee. Hakkame töö käigus teadmisi täiendama ja kulutame legendi koostamisele mägedest alla jõudes mõned päevad, kui see vajalikuks osutub.

Läheme Poljanasse. Volodja laskub sinna koos hobusega, meie Natašaga läheme mäeharja pidi kulgevat ringteed mööda. Hmelevski järve äärest põikame rusukaldele — tahan oma teekaaslast selle vaateplatooga üllatada.

Tagasi järve äärde pöördudes liigume mööda veelahet, mis laugelt Atšipse suudme poole laskub.

Jällegi on minu ees kunagi nii suurt pettumust valmistanud üksluine metsatee, maha jäetud ja raskesti jälgitav ammuilma laiali valgunud «päikeste» järgi puutüvede sälkudel. Kuid nüüd vaatan ma sedagi teed hoopis uue pilguga. Mulle jääb segaseks, miks mäeaheliku harja lõikuvad astmed tasandatud on. Uut moodi tajun nüüd ka looduse ilu, — kas ma tõesti pime olin, kui ma siin esmakordselt käisin? Või seisab saladus selles, et minu kõrval on nüüd Nataša? Just tema räägib mulle, kui tore on pöögimets, mis supleb siin ääretus õhusinas kummagi mäenõlva alt tõusvate ja kaugusi varjavate järsakute vahel. Ei, selliseid kaugusi ei saa varjata, need on ikkagi tajutavad ja see lennutunne ei kao kogu teekonna kestel.

Mäeahelik laskub nii aeglaselt, et kui rada mõne astangu juures pisut tasandada, võiks seda mööda kas või jalgrattaga sõita. Ega siis insener Konstantinov asjatult kunagi just siia ei projekteerinud maanteed, mis oleks Atšišho tippudele viinud.*

Oleme juba ammugi viimaste häilude tasapinnast madalamale jõudnud ja allpool seda piiri, kuhu iidne jääkate oli levinud. Aga lauged harjaplatvormid, kuigi metsaga kaetud, laiuvad aste-astmelt meie ees. Kas siis neid polegi jääliustikud tasandanud? Kas need siis polegi iidsed hällud, milleks me meteoroloogiajaama lähedasi harjaplatvorme pidasime? Millise värviga neid meie kaardil märkida? On need tõesti jäänused mingitest iidsetest orgudelamedatest põhjadest või isegi tervetest tasandikest, mille alles hiljem kuristike labürint on läbi lõiganud? See on esimene arglik oletus, rohkem kahtlus kui väide. Kuid ometi veel üks samm reljeefi ajaloo saladuste avastamisel. Mõistatused on järjest ahvatlevamad.

* Alguses kavatseti tsaari jahiloss rajada praeguse Atšišho meteoroloogiajaama kohale.

Kolm päeva kestnud sadu pidas meid Poljanas paigal, kuid just see andiski meile võimaluse kaardistamise tingmärkide süsteemi läbi töötada. Suundusime nüüd Aibgale seda praktikas kontrollima. Siin ta oligi, see minu armastatud Aibga oma suurepäraste häilude ja püramidaalsete mäetippude — k a r l i n g u t e g a! Kuidas ma võisingi jällenägemisvõimaluse kasutamata jätta!

Tõuseme mööda koormarada, kuid pöörame juba Esimeste palaganide juurest mäeharjale ja tuleme toime isegi sellega, et laskume koos Maškaga mööda pead pööritama panevat karniisiteed Esimesse häilu. Vana hüti jäänuste juurde jõe äärde viiva teeraja kõrvale püstitame keset hõrmavalt lõhnavaid liiliaid oma telgi ja meile näib, et see telk lendab justkui valendav puri mõõtmatu avaruse kohal Assára ja Tšuguši tohutute massiivide poole.

Aga meie kohal kõrgub Esimene mäetipp, toosama, mille otsas Adam ja Emma kord lõdisesid ja kuhu meil keset ööd tuli neile appi ronida.

Milline nauding on sellises ülevas, lendlevas maailmas elada! Ja kui tore on otse 2000 meetri kõrgusel ärgata: pole vaja Poljana viiesajameetriliselt tasapinnalt tõusmisele jõudu kulutada: kõik Aibga mäetipud, kõik häilud on siinsamas. Kõikide häilude läbikäimine on ammune, palju aastaid vana unistus!

Ühest amfiteatrist teise viivad teerajad kulgevad üle rühide Peaaheliku harudel. Esimesest häilust pääseb Teise Eesti mäestikuharu kaudu, Teisest Kolmandasse Musta Püramiidi juures asuva kuru kaudu. Igas häilus leiame eest oma ülevuste, mõistatuste ja ootamatute rõõmude maailma. Kord leiad mööda kaljut viidakalt niriseva imepärase joa ažuurse diagonaali... Kord äratavad tähelepanu kivid, mis on kaetud roheka vaserooste kirmega — maagi tunnustega...

Musta Püramiidi all rühil olid lausa läikima lihvitud kaljud jooneliseks viirutatud; neid olid kriimustanud rändrahnud, mis endise jääkeele aluspinda olid sisse külmunud... Jääkeele? Milleks siin see jääkeel? Oleme ju kurul. Mulle meenub jäine «boa» Kaljulossi juures. Geomorfoloogiast me juba teame, et taolisi liustikke nimetatakse k a h e p o o l s e t e k s l i u s t i k e k s: tähendab me näeme siin jälgi iidsest kahepoolsest liustikust, mis oma

«jalad» ühteaegu kahte häilu libistas. Aga Must Püramiid oli siis justkui selle liustikusadula eesmine hari!

Meie ees on endine saar, mida minevikus kaks jääkeelt piiras. Kas poleks õige Musta Püramiidi jäävoolu jäänukiks nimetada? Siin on see ammu lakanud protsessi mälestusmärk, aga Pseašho Kaljuloss, mida praegu eksisteeriv liustik hõlmab, on kaasaegse liustikuvoolu jäänuk. Ja meie kaartide tingmärkide hulgas tuleb ka niisugust vormi ette näha.

Kui ohtralt hakkab muljeid kogunema! Ammu see siin oli, kui tõus igale Aibga tipule ja isegi tee otsimine Esimesse häilu minu jaoks veel suursündmused olid? Aga täna käisime ühe päeva jooksul korraga kolmes häilus ja ronisime möödaminnes veel Mustale Püramiidilegi, mis Krasnaja Poljana poolsest küljest nii järsk on. Tõusime muidugi lõuna poolt, kust see pikliku käbina näib. Veel üks number minu maastikupiltide kollektsioonis (muidugi võib Püramiidilt suurepäraselt ka Poljanat näha).

Kaevanduse mäeharu kurult Kolmanda mäetipu all on näha teerada. Ronime mäekurule lootuses näha järgmist häilu. Kuid Neljanda häilu asemel avaneb meie ees... Psou bassein! Tähendab, me pole häiludevahelisel seljakul, vaid Aibga enda peaveelahkmel!

Peame täna kõigil mäetippudel ära käima ja igalt neist pinnaseproove võtma. Tuleb nii nagu Atšišholgi katsuda kindlaks teha, millised kivimite iseärasused aitasid just nendel mäeaheliku lõikudel säilida... Muide, Aibga tipud koosnevad Atšišhost erinevalt just lubjakivist, millele on omane reljeefis järske seinu moodustada. Kas just seetõttu polegi siinsete häilude seinad nii järsud, nii hirmuäratavad?

Oleme Kolmandal mäetipul. Järsakute kohale on haakunud alles allavarisemata lumeräästad. Need palistavad mäeharja kõige siledamaid alasid peaaegu pideva valge äärisena. Lähedalt on näha, et need kuristike kohal rippuvad lumepangad on oma kümmekond meetrit laiad ja mine tea kui kõrged veel...

Osa sellest lumeräästast sai kas meie sammudest või siis häältest häiritud. Me kuuleme kerget kriginat ja näeme, kuidas poolsada meetrit mäetipust allpool üks osa lumisest räästast lahti murdub ja alla variseb. Eemalt vaadates pole selles midagi hirmsat. Justkui puistataks kotist jahu. Aga millegipärast kostab alt äkki kõva raginat. Meile paistvad

ühatillukesed lumekamakad (tegelikult aga mitmekümnekuupmeetrised pangad) hüplevad pallidena allapoole, mõned neist killustuvad valgeks lumeks ja pudenevad siis tiivana alla — mürin aga aina kasvab ja see veereb justkui kanonaad.

Me nägime laviini! Olgu pealegi, et väikest ja hilinenud suvist laviini. Kuid isegi see oma kõminaga näitas meile, kuivõrd metsikud ja hirmuäratavad jõud sealjuures vabanevad... Kui kaugele need valged tolmavad pallid kalpsavad...

Kui grandioossed veel talvised ja kevadised laviinid võivad olla!

«Oi, nad on juba meie teerajal!» hüüab Nataša.

Jah, tund aega tagasi kõndisime just samas paigas, kust praegu see kanonaad kostab ja kus ülalt alla puistatud valge lumejahu praegu meile mäetipult näha olevat rohelist niitu ja seda mööda kulgevat teerada katab. Hea, et see tund aega hiljem juhtus!

Käisime läbi kõik tipud ja nägime kõiki häile nüüd ülaltvaates. Katsime kaardistamisplanšeti omaenda legendi tingmärkidega ja jäime väga rahule — nähtavasti see õigustab end.

Hobuse saadame teejuht Tšelakoviga endist teed mööda üle mäeaheliku Poljanasse. Ise laskume aga mööda joarada. Igal astangul võtame pinnaseproove. Siin on diabaasid, nendele jõgi oma voolul «komistabki». Jõudmata järeleandmatut jõekari läbi saagida, hüppab jõgi sellelt alla, moodustades nii Aibga joa.

MÖÖDA AIŠHASID*

Nüüd ei olnud meie ees enam niisuguseid teeradu nagu looduskaitsealal. Kõikjal, kus me liikusime, huvitas meid nüüd iga marsruudilõik juba geomorfoloogilise uuringu objektina.

Kunagi oli mul soov kõiki turismimarsruute ringteedeks

* Nii nimetatakse Kaukasuse Peaaheliku pikka ja näiliselt lamedat nõlduliste tippudega ahelat, mis laiub Pseašholt Kardõvatšini kolmekümne kilomeetri ulatuses. Kasutasime omavoliliselt Aišha nime mitmuses just sellepärast, et selle ahela üksikud tipud on karjastel järgmiseni nummerdatud: Esimene, Teine, Kolmas Aišha. Kaardil neid nimesid ei olnud, aga Aišha Kolmandat mäetippu nimetati nüüd juba hoopis unustusehõlma vajunud nimega Lojub-Tsuhhe.

muuta. Seda suurem viga oleks üht ja sama teed mööda käia nüüd, kus me reljeefi uurimisega tegeleme. Tähendab, ringteeks peab saama ka kõige pikem marsruut Kardõvatšile. Võime oma rännakuteks valida sellised teed, millest turistid undki pole näinud. Me ei lähe Kardõvatši äärde altpoolt, piki Mzõmtad, vaid ülevalt, mööda Aišhasid. Piki Mzõmtad kulgev tee on vaid Psluhhini tuttav. Muide, praegu üllatab seegi meid oma ootamatu uudsusega.

Varem olin siin ringi käinud, märkamata näiteks jõeterrasse — teatud kõrguses piki jõeorgusid laiunud muistsete orupõhjade jälgi. Nüüd eraldasime juba vaevata terrasse, mida Mzõmta vool jõesängi loomiseks oli teinud. Veelgi enam, selgus, et peaaegu iga tasane paik nendes orgudes pole midagi muud kui mõne terrassi säilinud lõik.

Looduskaitseala Psluhhi valvepunkt. Teerist, kust rada hargneb Pseašho poole (Bzerpi mäeahelikul asuva Küüne kaudu) ja Esimese Aišha mäekuru suunas. Siit läheme üles juba piki tormakat Nulu-Psluhhi, mööda kohisevast joast, piki läbi metsa kulgevat suurt ja käänulist laviinirada ... Jõuame Teise Aišha niitudele ja tõuseme sealt teisejärgulisele mäekurule Pirniseljakul.

Meie ees on Mzõmta ülemjooksu org, gigantne moldorg Aišha ja Agepsta-Aibga mäeaheliku kaljude vahel. Kaljukitsemägede peegelsiledate kaljupüramiidide kohal kuhjuvad hallikaslillad pilved — sealt kostavad kõuekärgatused nagu laviinidemürin. Aga oru põhjas, keset nulgude tumedat haljust, laiuvad justkui helerohelised järved — Engelmani lagendiku niidud. Nende poole viib järsult laskuv mägirada.

Tahtmatult võrdlen praegusi muljeid tolle ängistava tundega, mille kutsus minus esile väsitav rännak Engelmani lagendikule mööda alumist teerada Pirniaheliku kaudu. Tõsi küll, siis sadas vihma ja meil olid teekaaslasteks alatasa tusased Goša ja Suusi. Küllap on ilusa ilma ja lustakate teekaaslastega seegi tee kena. Kuid ikkagi ei saa neid kahte marsruuti võrrelda. Alumiselt teelt ei ole võimalik imetleda tervet mäekolosside rinnet Aibgast Agepstani.

Kuigi ülemisel marsruudil on rohkesti tõuse ja langusi ning retk pikeneb ühe päeva võrra, on ometi selge, et turiste tuleb Kardõvatši äärde viia just seda teed mööda.

Aišha sarnaneb väga Aibgaga. Lõunast vaadates on siin samasugune monotoonne niiduline mäeahelik laugete rübidega ja peaaegu üldse mitte kulmineerivate tippudega. Järsk nõlv on just kui laineliste nõgudega läbi küntud. Ainult alumised viis-kuussada meetrit Mzõmta kohal on nulumetsaga rüütatud. Kogu lõunanõlv on karjateede triipudest kirju ja näib sellepärast nagu Aibgagi mudelmäena topograafiliste horisontaalide uurimiseks. Ka peateerada kulgeb siin piki kogu Aišhad 2200—2300 meetri kõrgusel ja selle äärde on samuti lükitud karjaste hütid.

Ühe taolise hüti valime endile baasiks. Hommikul ronime Peaahelikule. Ees on meie «hoolde usaldatud» mägimaailm. Kõiki selle detaile, olgu need siis poeetilised või proosalised, oleme kohustatud ühtviisi tähele panema ja ka ära seletama.

Kunagi sain kogeda üleminekut turisti individuaalsetelt muljetelt kodu-uurija palju avaramale loodustajule ja turismiala töötaja professionaalsetele huvidele ... Nüüd seisab minu ees järgmine hüpe: ma mitte ainult ei kollektsioneeri ilusaid loodusvaateid, vaid ka tõlgitsen neid ning silmitsen jaheda analüütilise pilguga. Silme ees on kaljulahmakas — põhjanõlva tipp, mille keegi väheleidlik topograaf kunagi Kaljutipuks on ristinud. Varem oleksin vist selle järske seinu nähes vaimustusest ahhetanud või paigale tardunud. Aga nüüd — kas me Volodja ja Natašaga viimaks pühadust ei rüveta, kui me juba hetk-hiljem omavahel selle kalju hirmuäratavatel nõlvadel paiknevate häilude hulga ja kõrguse üle vaidleme?

Muide, ei ole me mingid jahedad analüütikud. Me vaid haarame nüüd kiiremini kogupilti, tähendab, mõistame täielikult ka selle ülevust.

Meist allpool on näha looduskaitseala põhjapoolsete nõlvade järsakuid. Need on samuti nagu Aibga nõlvadki kaetud järsuseinaliste häiludega. Häiludes on mitu väikest tähelepandamatut mäestikujärvekest. Meil polnud kuidagi võimalik Aišha järsakutele põhja poolt pilku heita, kuid nüüd häile nähes oli kerge kujutleda, millise püramiidide virnana see lõunast vaadates nii monotoonsena tunduv mäeseljandik sealtpoolt välja võib näha.

Mzõmta taga kõrgub veelgi võimsamana kaljune Agepsta, aga põhjas, mulle täiesti tundmatu Nimetu jõe oru tagant kerkib mitte vähem aukartustäratav metsade ja niitudega kaetud mäeahelik, mida looduskaitsealal tun-

takse kaartidele mitte kantud «Herzeni mäeaheliku» nime all.*

Põikorud, mis kummagi mäeaheliku nõlvadesse lõikusid, üllatasid oma jääaegsete piirjoonte erilise selgusega. Ruhiorud olid justkui õpikute joonistelt siia üle kantud, Herzeni mäeaheliku rübikujulistes häiludes sätendasid salapärased, kaardil puuduvad järved.

Kuid praegu ei olnud meie eesmärgiks need ligipääsmatud kaljuhiiglased, vaid juba meie poolt vallutatud Aišha sakid. Topograafiline kaart oli siin täiesti täpne, seo parandusi ei vajanud.

Nüüd me enam ei muuda kaarti mustlase rätikuks ega värvi ilmsiks tulnud kontuure üle, vaid viirutame neid eri värvidega.

Reljeefi kujutamine viirutatult — mäeahelikud murtud joonega, aga künkad tähekestega — oli ammu tuntud moodus. Meie uuendus seisis selles, et tegime need viirud erivärvidega. Nõlvu, mida olid liustikud lihvinud, kujutasime roosade, aga jõgede poolt uhutud uurdelisi nõlvu — siniste viirgudega.

Saadud joonis rõõmustas meid tahtmatult. Nõlv ei hajunud nüüd nagu fooni üldisel värvimisel, vaid vastupidi — tuli just kogu oma keerukuses rohkem esile, järsemad kallakud olid viirutatud laiemate joontega, kuristikud sakkidega. «Teaduslik» värvimine ei hajutanud reljeefi, see hakkas nüüd ise särama erinevates värvides, mis vastasid tema tekkimisloo erinevatele teedele.

Atšišhol olid meile raskusi valmistanud keerulise ajalooga vormid: fooni värvimine välistas ühe värvi teisele kandmist. Viirud aitasid meil ka seda ülesannet lahendada: murtud joonega «kuuskedele» võis vaheldumisi eri värvi «okkaid» lükkida.

Õnnestunud töövõtte või meetodi rakendamine valmistab rõõmu. Oleme nüüd hästi ette valmistatud ja veendunud, et tuleme tööga toime. Käime õhinal läbi ühe häilu teise järel — need jäävad nüüd topograafilisele kaardile ažuurse värvilise joonisena. Kogu põhjanõlv hakkab «särama» punastest sakilistest hobuseraudadest — nii näevad meie kaardil välja iga häilu piiravad järsakud, mida on tekitanud külmarebenemine kadunud liustike servadel.

* Selle nime andsid mäeahelikule Herzeni-nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi üliõpilased-praktikandid.

Rusukalde lademetega kaetud kaljujalamid tekkisid ülalt langenud räha nihkumise ja kihistumise tulemusena. Siin muutuvad ka meie värvilised viirud katkendlikeks, pudenevad rusukalde ala liikuvates osades kriipsukesteks ja muutuvad alumistes, rohkem rähknenud osas punktiiri täpikesteks. Täppide lehvikud kujutavad kildude kuhjumist, aga täpp eraldi võttes näitab ühe killu teekonna lõppu. Sellisel kaardil jutustab reljeef ise oma arengulugu.

Esimene, Teine ja Kolmas Aišha — kõik nad kõrgusid püramiididena Kaukasuse Peaahelikul. Mida lähemale Kardõvatšile, seda järsemaks muutusid nende veerud. Kolmanda Aišha nõlv oli niivõrd järsk, et sellelt kadus isegi magistraalrada, polnud kuidagi võimalik hüttidele paika leida. Just siit algaski üleminek Kardõvatši mäestikusõlme järsakutele.

Kuid Aišhade arvelevõtmine ei olnud veel lõppenud. Karjased, keda geomorfoloogiline loogika ei sidunud, nimetasid Neljandaks Aišhaks peaveelahkmega paralleelset seljakut, mis oli sellest eraldatud Pöörase jõe pikuti kulgevate ülemjooksudega, mitte aga järgmist idapoolset mäetippu (Lääne-Lojubi). Alles siin avanes meil võimalus minna Kardõvatši äärde koos hobusega.

Nõlvakute järskust rõhutas eriti veel oja, mis hämmastavalt otsejoones alla tormas ja ligikaudu kolmekümnekraadise kallaku juures kogu languse ulatuses peaaegu oma suunda ei muutnud. See oli justkui üksainus kohisev juga, mis suure mürinaga ohjeldamatult allapoole kihutas ja millegipärast siia mingit orgu ei uuristanud. Veevoolu alatine vahutamine on aluseks olnud ka nime andmisel: karjased on ta tugevalt gaseeritud kihiseva veega sarnanemise tõttu Soodaojaks nimetanud.

Kummaline, et see oja vaid suubub Pöörasesse jõkke, aga ise seda nime ei kanna.

Läksime üle Pöörase jõe. Seal, kus jõgi Mzõmtaga paralleelselt voolab, ei ole mingit pöörast tormamist näha. Mzõmtast eraldab meid nüüd vaid Neljanda Aišha kumeraks silutud vall. Leiame kergesti kätte mingid rajad, mis meid kiiresti selle valli avaratele niitudele viivad. Ei osanud arvatagi, et me siin nii palju karju ja karjaste hütte kohtame.

Olime Agepstad Aišha esimestelt tippudelt juba imetlenud. Mida võis meile veel pakkuda see teisejärguline mäe-

seljandik, mis end Kaukasuse Peaaheliku jalami vastu surus? Ometi oli Agepsta Neljandalt Aišhalt vaadatuna veelgi toredam. Justkui oleks see seljak selleks siia paigutatud, et siit Agepsta koletislikke bastione ja selle liustike lopsakat sinavat «karvikut» silmitseda ... Suure naudinguga kaardistame tema lausa paradiislikke niitusid. Seejärel hakkame laskuma.

Piki kogu Pöörase jõe alumist põigitist lõiku kulges päris hea teerada. Siin hakkas jõgi juba oma nime õigustama, sest selle voolusängi kalle jäi vaid õige pisut alla Soodaojale. Mõtleme veel kord selle järsu kallaku kõigi võimalike põhjuste üle järele. Jah, nii oja kui ka jõgi voolavad niisama vastupidavate kivimite keskel nagu naaberjõedki. Miks siis nemad siin ei suutnud endile samasuguseid võimsaid jõeorgusid uuristada ega kogu ulatuses oma voolusänge rajada? Võib-olla tuli neil maapinna kerkimisest jagu saada? Kui see nii on, siis kulgeb siin maakoore mobiilne vöönd või isegi murranguvöönd. Meie kaartidele tuli vaid laiad viirud ja sakid joonistada. Ükskõnes sinisest värvist, mis jõe uhet näitas, jäi väheseks. Sellel ilmselt kerkival piirkonnal tuli ka foon ära värvida. Tekkis veel üks oletus: võimalik, et Kolmanda Aišha järsud nõlvad ja Neljanda Aišha olemasolugi on just selle piirkonna reljeefi üsna hiljutiste intensiivsete kerkimiste ja kuhjumistega seotud.

V. N. Robinsoni kaardil on selles paigas näidatud Peaaheliku iidsete struktuuride nihkumine Kaukasuse lõunanõlva palju hilisemate struktuuride peale. Seda murrangut on geoloogid uurinud. Kuid meie näeme, et sellega langeb ühte äkilise languse suurenemine ka kaasaegses reljeefis. Kas see tähendab, et maapind on iidse armi kohal ka hiljem nihkunud?

Pöörane jõgi! Tahes-tahtmata hakkad siin nagu pöörane kargama, kui sinu poolt uuristatud oru põhi sulle kiiremini vastu kerkib, kui sa sellesse oma voolusängi jõuad õõnestada.

Aišhad on nüüd läbi käidud. Ja mitte ainult läbi käidud: need on ka kaardistatud, mõõdetud ja geoloogivasaratega läbi toksitud. Veelgi enam — Aišhad on meie poolt juba läbitud etapp. Saime siin oma tuleristsed. Käisime neil mägedel, nüüd on meil käes planšetid, mis on täis kaardistamise tulemusi. Las keegi käib nüüd meie jälgedes ja

kontrollib meie tööd. Me oleme valmis temaga vaidlema, oma seisukohti kaitsma, valmis kriitilisi märkusi kuulama — see oleks meie võimete ja meie teadmiste lõppkontrolliks. Aitäh teile, Aišhad!

OLEMINE KARDÕVATŠ

Kardõvatš. Kuigi keset suve pole tema mägedel sellist teemandisära nagu septembris, on see siiski endiselt hurmav. Nüüd ei imetle ma niivõrd järve ilu, kui lahkan mõttes selle järvenõo reljeefi. Künkad, millelt vaade järvele avaneb, on moreensed rahnude kuhjatised, liustikust välja sulanud. Kunagi lõppes siin jääjõe keel. Kuid nüüd on järv moreenpaisust kaugele taandunud: seda on oma uhetega tagasi tõrjunud Laagrioja, mis Kuteheku nõlvadelt lustakalt Kardõvatši voolab. Ta suubub järve otse sellest väljavoolava Mzõmta naabruses ... Moreenpaisu märgib punaste täpikeste rühm kaardil, oja uhteala — siniste täpikeste kogum.

Kardõvatši ääres pole enam laagrimajakest, räägitakse, et laviin on selle minema pühkinud. Meil on oma telk kaasas, meie elame ka nulgude all ära, kuid turistidel läheb siin raskeks. Jään mõtlema projekteerimisinstituudi projektidele ja oma soovitusele siia turismibaas rajada. Me näeme Kuteheku nõlvadel otse järve kaldal veel praegugi kõrgetüvelisi nulgusid — see tähendab, et laviine ei ole siin enam ammugi olnud. Aga missugune jõud siis maja minema viis? Kas naaberlaviini õhulaine?

Uurimistöid alustame Ülem-Mzõmtal.

Siin laiub meie ees see kaartidele märkimata jäänud ja järsu kaarena vasakule painutatud org. Paari kilomeetri võrra edasi leiame madala veega lombi, mida Lojubi järsakutelt varisenud kruusarähk paisutab. Ega insener Sergejev ometi seda Kardõvatšist kõrgemal asuvaks järveks Mzõmta ülemjooksul nimetanud?

Jõgi kaob täiesti kruusaräha alla ja selle sulin kostab nüüd kivide alt.

Üha ähvardavamana ja mõõtmatumana kerkib meist vasakul Lojub. See mäetipp, mis oma monotoonsed niidulised nõlvad Kardõvatši poole on pööranud, paistab Ülem-Mzõmta poolt vaadatuna ühe gigantse kaljurünkana. Selle peaaegu püstloodsed seinad kerkivad vähemalt kilo-

meetri kõrgusele. Sellist majesteetlikkust pole ma enne näinud.

Näib, et veel pisut — ja oru ülaservad haakuvad omavahel. Aga ei, nendelt amfiteatrit sulgevatelt kaljuseintelt voogavad kaskaadidena alla joad, mis kusagil veelgi kõrgemal alguse saavad. Tähendab, need kaljuseinad on vaid gigantse trepi astmed. See on samasugune häilude trepp nagu meie vana tuttav Atšipse juures. Ainult et Ülem-Mzõmta lähted asuvad peaaegu kilomeetri võrra kõrgemal. Järelikult võis ka liustik siin kauem eksisteerida kui Atšipsel ja sellepärast on ka jäljed siin värskemad. Tõepoolest, iga astangu serv, iga trepiastme ääris on niivõrd ära silutud ja läigib, nagu oleks see lakiga kaetud.

Paiguti võib nendel silekaljudel sügavaid kriimusid märgata. Kui ma lugesin raamatutest, et jää on suuteline kividesse vagusid vedama, siis ma seda ei uskunud. Kuidas siis jää suudab kivi kriimustada? Nüüd on väga kerge mõista, et kaljusid ei kriipinud jää, vaid selle alaossa külmunud kivid. Liustik kratsis nendega oru põhja nagu mingi barbaarne luud.

Lähen ümber tohutu suure rändrahnu ja jään võpatades seisma. Minu ees on rohule laotatud ... karunahk. Tõmbun kiiresti rändrahnu nurga varju ja annan teekaaslastele käega märku: ärge häälitsege, olge ettevaatlikud! Vabastan kiiruga fotoaparaadi kattest ja sean selle võttevalmis, aga sõbrad ei taipa ikka veel, milles on asi, ja tormavad minu juurde, tõugates mind peaaegu rahnu tagant välja.

«Karunahk» on selleks ajaks juba samme kuulnud ja tõuseb tagajalgadele. Kogukas emakaru vahib meid pöörase pilguga, möiratab siis võidukalt, justkui kirudes, rapsatab põlglikult pead, teeb hüppe ja kihutabki juba tuhatnelja mööda nõlva üles, ise sealjuures koomiliselt ohkides. Alles nüüd märkame, et pisike karupoeg pallina ta kõrval hüpleb.

See kõik toimus välkkiirelt. Klõpsutasime oma aparaate alles siis, kui karumamma ja ta pojuke juba kaugelt vaid helepruunide täpikestena paistsid. Selgus, et fotoaparaadiga jahipidamine polegi nii kerge amet ja nõuab suurt vilumust. Vaatasin karudele järele ja kadestasin nende südamete tugevust: selline galopp mööda kolmekümnekraadist nõlva!

Ees seisab veel üks joastikuga astang, aga selle taga,

õigemini küll selle kohal, võib juba järgmist, kõrgemal asuvat ja eriti avara põhjaga häilu aimata. Kõik tunnused räägivad selle poolt, et nõlvak ulatub allapoole meile nähtavast astangu servast, et selle ääre taga pole mingit platood, vaid nõgu, ja et isegi õhk selle kohal — ei tea millega (värviga? valgusega? hämuga?) — sosistab meile, et siin on mingi saladus varjul. Mul on juba võti selle saladuse juurde ja ma ütlen veendunult:

«Nataša, kohe me leiame siit järve! Küll sa näed.»

Läheme ümber astangu serva, läheneme silekaljudele, mis nõgu piiravad, ja näeme oma jalge ees koobaltsinist järve. Järsud kaljud laskuvad otse vette. Selles ujuvad alles sulamata jääpangad, mis on pealtpoolt rohekasvalged, aga vee all muutuvad lasuurselt malahhiitseteks, ereduselt ja värvijõult otse uskumatult kauniteks. Imede ime, mida ei osanud arvata ega ette näha ...

Muidugi mainis insener Sergejev just seda järve. Aga miks ta siis ainsatki sooja sõna järve ilu kohta ei leidnud?

Nüüd jutustame sellest Ülem-Kardõvatšist turismibaasis ja sünnib uus turismimarsruut. On ainult vaja matkajaid hoiatada, et nad Ülem-Mzõmta lompi Ülem-Kardõvatšiks ei peaks. Kas ei tuleks seda lompi selle nimel «Kesk-Kardõvatšiks» nimetada? Ei, see oleks ju pilge. Jäägu ta pealegi lihtsalt lombiks.

SUURED MULLATÖÖD

Otsustame, et Volodja teeb koos meiega ühinenud zoo-loogidest praktikantidega veel kord retke piki Ülem-Mzõmtad ja mõõdab oma bussooliga üle kõik selle oru käänud kuni Ülem-Kardõvatšini välja. Meie Natašaga pööame alumise järve juurest otse Lõuna-Lojubi tippu tõusta — valvurid kinnitavad, et nad on kaljukitsede loendamiseks kord juba sinna roninud. Siitpoolt on Lojubi nõlv küll järsuvõitu, kuid üleni rohuga kaetud, ainult haruharva juhtub kaljuastanguid ette: näiliselt sarnaneb see tõusuga mööda niidulist nõlva Aibga tippude poole. Aga meie ju oleme Lojubi Ülem-Mzõmtalt näinud ja mäletame selle idapoolsete kaljuseinte grandioossust. Isegi alt oli hirmus vaadata neid metsikuid sandarme ja haigutavaid lõhesid. Aga kui kolossaalsena see veel siis võib paista, kui me kord sinna üles jõuame?

Järsk tõus mööda õitsvaid niitusid. Tõus on niivõrd järsk, et mõnel hetkel tekib kahtlus, kas siit üldse edasi pääseb. Jah, siin on raskem kui Aibgal. Aga ka palju ilusam! Võib ju otse meie all õhubasseini põhjas kogu aeg tardunud ja hoopiski mitte Kardõvatšiga sarnanevat tuhmjat türkiissinist tasapinda näha.

Aga mäed, need mäed! Täies kõrguses taeva poole kerkivad Tsõndõšhi mäehiiglased on siit veelgi hirmuäratavamad ja ligipääsmatumad ning veelgi suuremad ja kujult keerulisemad on ka Kardõvatši massiivi häilud. Isegi Kuteheku, see vimmas, haljendav mäenatuke oleks siin justkui kasvanud ja sunniks nagu oma niidulisse tippu lugupidamisega suhtuma. Kui palju on sellel häilusid ja kui palju vagumusi!

Niikaua kui me mööda rohuga kaetud mäeosa läksime, aitasid meid rohukõrred. Kui me aga 2500 meetri kõrgusele jõudsime ja juba üle Kuteheku harja kummuvaid Bzõbi basseini mägesid nägime, hakkas rohi hõrenema. Oli järjest rohkem rusukaldeid ning paljaid kaljuseid astanguid. Ühel neist oli säilinud üllatavalt ahtake obelisk — oma kakskümmend meetrit kõrge ja kahe-kolmemeetrise läbimõõduga kaljusammas ... Küllap ma oleksin sellist «munka» kusagil Poljana lähistel leides vaimustusse sattunud, samas ekskursiooniobjektide miinimumis arvele võtnud ja selle juurde turiste viima hakanud. Aga kui palju taolisi imesid nüüd juba on kogunenud?

Mäetipu juurde ilmuvad udukahlud. Siis aga udu tiheneb ja mässib meid endasse. Ega me nii teelt ei eksi? Võiks nagu arvata, et ega sa mäetipust kõrgemale ikka lähe, ja senikaua, kui veel ülespoole saab minna, muudkui aga mine. Kuid Lojubi tipp on kaheks jagatud nagu linnunokk, tähendab, eksisteerib oht sattuda madalamale parempoolsele sakile, sandarmile. Hakkame nõost vasakule hoidma, küllap see nõgu mäetippu sandarmist eraldabki.

Eestpoolt kostab raginat: see on kellegi poolt vallapäästetud kivisadu. Silmitsen pisut hõrenenud pilvi — aga seal on kaljukitsed! Nad kihutavad otse meie kohal. Tõmbume küüru, kui mõned kivikamakad meist mööda vuhisevad. Tublid kaljukitsed! Andke aga neile kutsumata sissetungijatele kividega pihta! Muide, nii kaua kui kivid lendavad, ei ole meil küll kuigi lõbus olla.

Milline järsak ja milline sügavus on meie all! Tarvitseb nüüd vaid pisut verest välja minna ja pea kaotada, kui

hakkadki järsaku kohal värisema, laskud neljakäpakile, kaotad inimese näo ja siis lahutab sind vaid üks samm hukkumisest. Alatasa võtame käed appi — sikutame end nii järgmisele kaljuastangule. Pilve-eesriie nihkub eemale ja me näeme enda kõrgusel Lojubi noka parempoolset tippu, metsikut pistoda. Seal kihutavad edasi ehmunud kaljukitsed. Meie ja selle mäesaki vahel haigutab avaõhe. Hea, et me parempoolsest sandarmist õigel ajal kõrvale pöörasime.

Nüüd lahutab meid vaid mõnikümmend meetrit mäetipust. Udu lahkub meie saabumise auks. Lähima astangu tagant kostab terav vile. Meile vaatab vastu jahmunud kaljukits, püstiste sarvedega iludus, kes siin kogu karja julgeoleku eest hoolitseb. Ta laseb veel korra kuuldavale oma tugeva ja lühida vile ning kopsab ise pahaselt jalga vastu maad. Sedamaid on kuulda kivisadu — veel üks kaljukitsekari läheb liikvele. Nad kihutavad ülespoole, otse mäetippu ja kaovad siis mäeharja taha. Kuhu nad seal küll hüppavad? Ronime otse meie juurest minema kapanud iluduse kannul. Kaljukitsed aga ei mõtlegi kaugele minna. Nad on jäänud esimese astangu varju seisma ja jälgivad nüüd uudishimulikult, kustpoolt me välja ilmume. Seisame mäetipul ja näeme oma silmi uskumata, et kaljukitsed ka nende hirmuäratavate kuristike kohal kitsukestel karniisikestel edasi galopeerivad ja meie arvates ainult ime läbi allakukkumisest suudavad hoiduda ...

Nüüd võib juba ringi vaadata. Meie esimene kõrgus on 3000 meetrit. Jalge ees on kilomeetrisügavune kuristik — Ülem-Mzõmta poole suunduv koletislik Lojubi lõhang.

Kasutame ära udu hajumise ja asume kiiresti kaardistama. Märgime planšetile tähtsamate mäetippude suunad. Meile on selge, et Lõuna-Lojub kõrgub Peaaheliku harul ja et peaveelahe kulgeb mööda kergesti läbipääsetavaid Lääne- ja Põhja-Lojubi mäeharju. Kuid ka siit ei lähe see otse Tsõndõšhi suunas, vaid ümber tohutu suure, altpoolt hoopis nähtamatu häilu või koguni lühikese ruhioru, milles lebab rühm tuhme järvekesi. Ja alles Tsõndõšhi juurest pöörab mäehari Kardõvatši tipu poole.

Jah, me tegime kindlaks väga suure ebatäpsuse kaartidel, märksa olulisema kui see, mida insener Sergejev ja Jevgenia Morozova märkasid! Juba sellestki piisas, et meie tööd õigustada. Meie signaali peale tuleb siia salk topograafe, kes on varustatud täpsete aparaatidega ja kes

kasutavad aerofotograafia andmeid. Muidugi pole kaardi täpne parandamine meile praegu jõukohane. Kuid kas võime sellest siis üldse mööda minna ja kõik fikseerimata jätta? Eks pea me nüüd, olgugi väga umbkaudses vormis, mitte üksnes selle paikkonna tõelise reljeefi ära näitama, vaid püüdma ka selle tekkelugu dešifreerida.

Tähendab, me oleme sunnitud siin tegema silmamõõdulisi parandusi, looma kas või ligilähedase skeemi, märkima ära peasuundade karkassi selles Kardõvatši mäestikusõlme segaduses.

Kanname kaardile mäetipud, esialgu umbkaudselt — me ju ei tea veel nende kaugust. Kuid ka praegu on selge, et see osa Kaukasuse Peaahelikust tuleb kaardil mitu kilomeetrit nii põhja kui ka ida suunas ümber paigutada.

«On need vast suured mullatööd, Natašа!»

«Pigem kaljutööd.»

Kaardistamine on lõpetatud, mäetipult geoloogilised proovid võetud.

Mööda mäeharja laskudes näeme Lõuna-Lojubi külje all Ülem-Kardõvatši. Selle kaldal seisab Volodja zooloogidega. Veeretame end mööda lauget lumelaama otse järve äärde, nii et lumi kaares üles keeb.

Võrdleme oma tulemusi Volodja andmetega. Ebakõlad on minimaalsed. Joonisel hakkavad juba ilmet võtma nii Lõuna-Lojub, Ülem-Kardõvatš kui ka kogu Ülem-Mzõmta.

SINISILM

Seal keset karme mägesid
ja järvi sügavsiniseid
ta varjama end peab.
Mu pilk ta äkki leidis eest,
just nagu kivist kätki seest —
ta peidus oli seal.

Oli mul vaja valvurilt pärida, kust ja kuhu need salapärased jäljed võisid viia, mida me Leena ja Vsevolodiga Ülem-Mzõmta lumel nägime. Ma ei arvestanud, et kogu Kardõvatši rajoon tema kordonile allus. Asjaolu, et turistid looduskaitsealal salaküttide jälgi näevad, oli otsene etteheide looduse kaitsjale. Ta vastas meile ilmselt vastu tahtmist, segaselt ja põiklevalt. Väikest kasvu elatanud mees ei suutnud oma välimusega meid sugugi veenda, et

ta looduskaitseala piire seaduserikkujate eest efektiivselt kaitsta võiks.

Jutustan talle, et jäljed viisid järve äärde neeme juurde . . .

«Seal on ju rada!»

«Mis rada? Näidake.»

«Sealt viib otsetee Abhaasiasse . . .»

«Aga miks siis turistid Ahhukdari soode kaudu käivad?»

«Seda ma juba ei tea.»

Valvur viib meid järve kallast mööda edasi ja enne ojaga neemeni jõudmist (nüüd mõistame, et ka neem ise on oja uhtedeltana tekkinud) näitab meile kätte paremale üles põõsastesse suunduva raja. Ma ei olnud seda varem juba kahel korral tähele pannud ega märganud seda tänagi. Ei ole meist veel jäljekütte.

Silmitsen mahatallatud rohtu ja märkan pinnasesse mullutud jälgi.

«Ohoo, siin on ka täna keegi käinud.»

«Mina käisin. Seal teevad Abhaasia karjased vallatust, tulevad üle piiri. Käisin neid ära ajamas.»

«Noh, ja siis?»

«Mis siis — ajasin nad tagasi.»

Raja olemasolus võis kahelda vaid esimesed kümme meetrit. Peagi muutus see juba tavaliseks metsarajaks. Me märkasime sellel selgesti nii ammuseid kui ka värskeid jälgi — siin oli hobuse- ja kitsesõnnikut, ühes kohas vedeles isegi paberossikarp, mis ei olnud niiskuda jõudnud. Keegi siin käib ja veel üsna tihti.

Rada viis meid otse oja äärde ja lippas siis ülespoole, seda saatis lustakas veevulin. Algas vääandunud mets, mis vaheldus subalpiinsete niitudega. Ühe põõsa tagant leidsime kitsekarja ja noore karjuse. Telki tal pole, magab oma burka all, millest saab kergesti, kõigest kahe kepi abil, midagi telgitaolist meisterdada.

«Kust sa pärit oled?»

«Abhaasiast,» ja ütleb meile kolhoosi nime.

«Miks sa karja looduskaitsealal söödad?»

«Ei tea, missugusel looduskaitsealal?»

«Kuidas ei tea? Kas valvur sulle eile ei rääkinud, et siin ei tohi kitsi karjatada?»

«Rääkis küll.»

«Aga miks sa siis ära ei läinud?»

«Siin on nii hea rohi! . . .»

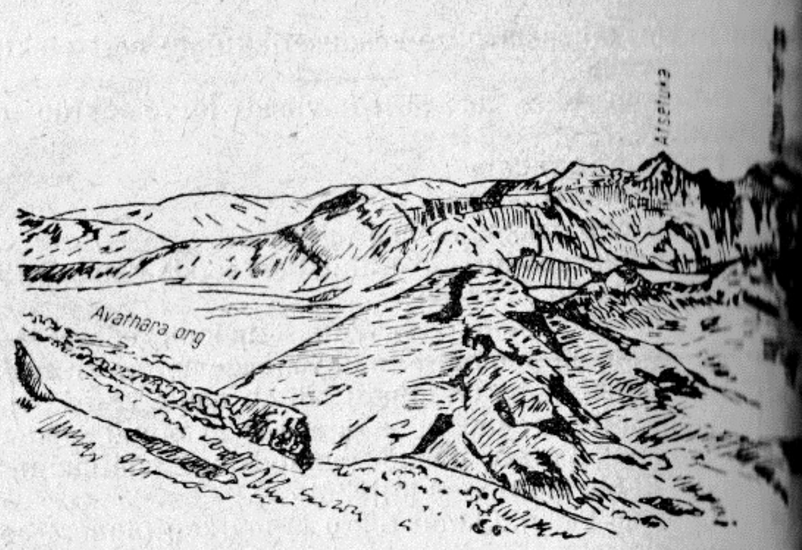

Atsetuka—Agepsta—Aibga, Kardõvatši mägedelt vaadatuna

Noormeest pole kuigi kerge veenda. Astume rada mööda ülespoole. Teed hargnevad, magistraalrada kaob käest, enamik radu suundub paremale, Kuteheku peamiste tippude poole. Ronime Mzõmta—Bzõbi veelahkme harja madalamale rübile ja veendume, et üle selle Avatharasse rada ei lähe. Nüüd suundume vasakule, Kardõvatši mägitipu poole. See peaks olema kaljukitsede poolest kõige rikkam paik, aga pole siin näha ei kitsi ega nende jälgi. Nähtavasti teevad karjused Abhaasia poolel, mis pole enam looduskaitseala, «vallatust» ja loomad on kas maha tapetud või ära hirmutatud.

Neeme juures Kardõvatši järve suubuva jõe ülemjooks on samuti astanguline — see on veel üks häilude trepp, mille astmete vahel joad langevad. Meie ees on sügavast mäkke tunginud häilu astang ja... juba jälle see meile tuttav eelaimus. Jällegi on kõik sama — nii mäenõlvade piirjooned, mis liiga järsult ja liiga madalalt varjuvad häilu kaukasse, kui ka silekaljud ja mingi udu lohu kohal — kõik räägib sellest, et me kohe veel ühte järve näeme...

Kaardil seda pole. Noh, meid see ei üllata. Leiame selle ja kanname siis ka kaardile.

Liigume ülespoole mööda heledat graniidirähka.

Ja siis me näemegi neid, kaht eresinist imet, kaht koo-

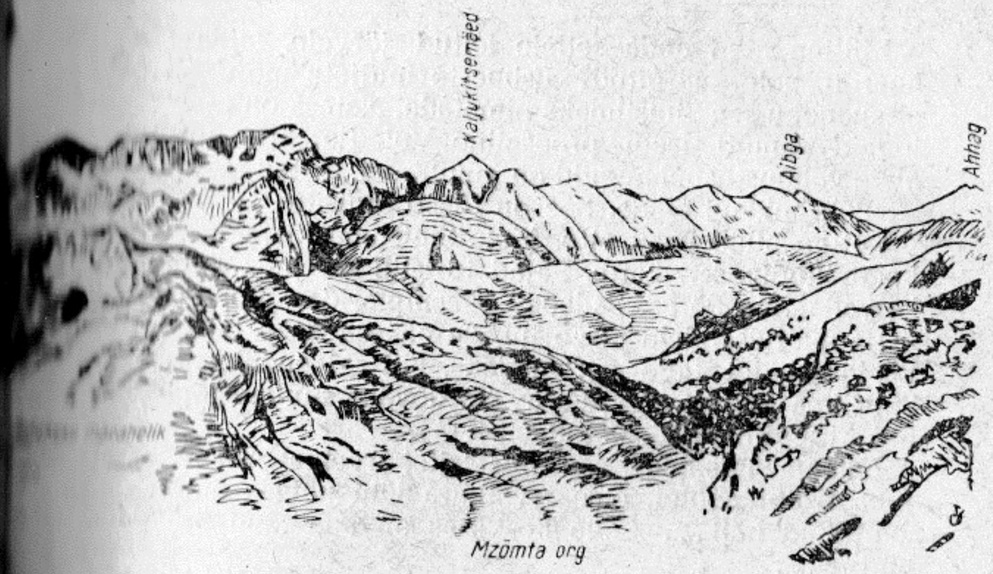

baltsinist järvesilma! Jookseme lähemale ja näeme, et neid polegi kaks, et see on hoopis üks kahe laiendi ja ahtakese neid ühendava väinaga järv. See on järsu kaljulise kaldajoone poolt kirjutatud «8», mis graniitsete silekaljude vahel tintsinist vett täis on valatud...

Siin ujuvad samuti jääpangad, mis kaugel sügavuses sinavad. Kui palju selliseid aardeid meie mäed veel varjavad? Kui palju taolisi «väikesi avastusi» loodus meile veel ette on valmistanud?

Kõrgete mäestikujärvede salapärane, seestpoolt kiirgav sina on poeetilisi pilte ja legende sünnitanud. Karpaatides nimetatakse niisuguseid järvi mere silmadeks. On isegi legende järvede ja mere maa-alustest ühendusteedest: meresina olevat läbi arvutute tunnelite siia oma terased, taevast uudistavad silmad saatnud...

Nataša viskab vette ploomikivikese, mis hakkab seal kalliskivina sätendama ja vajub siis hästi pikkamisi järve põhja. Järv on siin oma kümmekond meetrit sügav, aga läbi selge veesina on kaljuse nõo põhja iga praokene nähtav.

Üks zooloog riietub lahti ja laseb endast pilti teha niisuguses poosis, nagu kavatseks ta jäiselt sinavasse vette hüpata. Aga seda teha ta siiski ei söanda — meil pole siin riieteski sugugi palav.

Milline nimi anda sellele leitud järvele, mida ühelgi kaardil pole märgitud? Esimeste muljete mõju all teen ettepaneku see Sinisilmaks nimetada. Nataša on nõus, zooloogid samuti. Isegi proosaline Volodja, kes korduvalt meie vaimustuspuhanguid on jahutanud, teatab sedapuhku:

«Pole midagi öelda. See on tõesti Sinisilm.»

Ruttan nüüd pisut ette. Meie Sinisilma kirjeldused said kodanikuõigused kätte. Sajad turistid on juba käinud ja käivad tema ääres. Sadades eksemplarides joonestatakse marsruudivisandeid järve juurde pääsemiseks. Järve nimi lõi läbi, jäigi talle pärisnimeks. Nii sai endale nime ka Sinisilma järvest alguse saav Kardõvatši suubuv jõgi: seda hakati Sinijärve jõeks kutsuma.

Asume Sinisilmast sada meetrit kõrgemal. Ka paremal, juba Bzõbi poolel, otse Avathara lähtepaigas on lumme mattunud häil... Selle keskosas on aga lumi ära sulanud ja...

«Nataša, jälle järv!»

Kui palju neid järvi siin küll on?

Ümberkaudseid mäeahelikke ehivad justkui safiirihelmed.

Sinisilma suhtes oli mul veel kahtlusi. Kas Jevgenia Morozova teekaaslased, kes Kutehekust kirjutasid, ei näinudki sedasama järve, märkides, et kõrgemal mägedes on «veel üks järv»? Tähendab, on võimalik, et Sinisilm ei kuulugi päriselt meile.

Aga too tundmatu lasuursinine järvesilm Avathara ülemjooksul — seda ei olnud samuti kaartidel ega teaduslikes artiklites märgitud, see ei kuulu küll kellelegi, seda teavad üksnes kohalikud jahimehed, ja küllap on järv isegi hämmastunud, et me ta üles otsisime.

Tõusmine mööda Hämmastunud järvest ülalpool kulgevat mäeharja osutus üsna raskeks. Oli hetki, kui me juba üksteise pärast kartma lõime.

Kardõvatši mäetipp on alistatud. Kõrgus on siin umbes 3100 meetrit. Ees on meid juba ammugi ahvatlenud suure Tsahvoa* jõe bassein, org, mida kaunistab subalpiinsest tsoonis suur (Kardõvatšist ulatuslikum) järv. Lootsime, et Kardõvatši tipult saab näha ka Tsahvoa** järve. Aga ei näinud, sest kogu põhjapoolse panoraami kattis kinni sünge mäetipp, mida veel tohutu suur kahepoolne liustik

* Väikese Laba lisajõgi.

** Uutel kaartidel on seda hakatud Damhursiks nimetama.

hõlmas. Seda mäetippu ja liustikku ei ole samuti kaardil — tähendab ka see on meie pisike avastus. Oma seisukorra poolest on see mäetipp analoogiline Pseašho Kaljulossi ja Musta Püramiidiga.

Laskume nüüd Kardõvatši ja Tsõndõši vahelisele mäerõbile. Sünge mäetipu varjust näitab end üha avarduv Tsahvoa org, aga selle põhjas on jällegi täiesti uus ja ennenägematu sinav veekilluke. See on suur, Kardõvatšist kaks korda suurem järv — meie innu, igatsuste ja unistuste uus objekt. Kuid tänaseks pole Tsahvoa meile enam jõukohane.

Pöördume tagasi uut teed mööda. Ülem-Mzõmta joa ruhiorg osutub astanguliseks, kuid laskumiseks täiesti sobivaks.

Meie telkide juures seisab juba murelik valvur. Ta räägib, et olevat käinud piki Ülem-Mzõmtad ja et seal olevat kõik heas korras. Tema hääl on aga kuidagi kummaline, ta justkui raporteerib meile.

JUHA ORU SALADUS

Mäeharjad kõrgel pilve peidus,
ja sügav oruhäll seal all,
kus väsimatu tuultetrall
on hoolsalt kaljust pesa teinud.

Lõuna-Lojubilt oli meil hea ülevaade Lääne- ja Põhja-Lojubile ja me veendusime, et neid siduvale laugele mäeharjale on üsna kerge pääseda. Aga valvur muudkui korrutas pahaselt ja visalt:

«Ei, sealt te küll läbi ei saa.»

Arvatavasti ei saanud ta meist aru ja arvas, et tahame minna Tsõndõshile, mille bastionid ehk tõepoolest ligipääsmatud on.

Piki juba hästi tuttavat Ülem-Mzõmtad minnes pöördume Ülem-Kardõvatši juurest paremale ja tõuseme üsna kergesti Põhja-Lojubi mäeharjale. Seal on põhjapoolsete hällude uued kuristikud ja nendes kaardil märkimata liustikud. Hirmunult kalpsavad mäeharjalt alla viis mägikitse. Nad seisatavad vahel ja silmitsevad meid, siis aga vilistavad rahulolematuse märgiks pikalt ja vihaselt ning jätkavad hüplemist mööda järske rusukaldeid.

Põhja-Lojubi parempoolselt tipult avaneb meie ees

sügav ja järsunõlvaline org, mis viib kaugele alla salapärasesse metsamaailma Tsahvoa keskjooksul. See on Juha — tundmatu niiduline kaljurihv, mis oma vormilt on laitmatu ruhiorg, selle kohal kõrgub aga nõeljas ja mustav Smidovitši mäetipp — looduskaitseala kõrgeim punkt.

Teeme mõned sammud mööda mäeharja ja oru käänu tagant ongi juba näha, et selle põhjas peidavad end üksteise järel veel kaks suurt järve, mida jällegi kaardil pole märgitud.

Juha järved! Need kaks peegeltrepi astet rõõmustavad meid oma maalilisuse ja oma tundmatusega. Eks iga selline leid tõsta meie töö resultatiivsust.

Kujutlen tahtmatult, milliseks sündmuseks ja milliseks imeks oleks minu jaoks olnud mitte nende kahe järve avastamine, vaid isegi nägemine veel viis aastat tagasi, sel aastal, kui ma alles esmakordselt Kardõvatšist ja Ritsast unistasin. Ja mis viis aastat tagasi! Alles kuu aja eest mõõtsime veel mõõdulindiga ja kaardistasime Atšišho kaheksateistkümmend soist järvelompi ning isegi see tagasihoidlik mäeahelik oli meile siis «mäestikujärvede maana» paistnud... Aga nüüd langeb meile kaela nii palju ilu ja uudsust, meie omaks saavad sellised aarded, mida mitte keegi ei näe, ning me lihtsalt ei suuda kõiki neid uusi leidusid vastu võtta ja talletada. Atšišho järvelombid olid vaid odavad klaasikillud. Aga need siin on ehtsad safiirid, lasuriidid ja türkiisid. Kuid ka terve kalliskivide kollektsiooni hoidja küllastub kord: me ei taju ega hinda enam endise teravusega üha meie teele sattuvate aarete veetlust.

Liigume piki mäeharja Tsõndõši suunas. Meie pilk on terasemaks muutunud: uurime hoolikalt vähimaidki reljeefi vööte ja jälgime jahimehe terasel pilgul kõike elavat ümberringi. Kord märkab üks, kord teine meist kaugetel mäenõlvadel küll mägi-, küll kaljukitsi. Tekib isegi omavaheline võistlus, kes esimesena ja rohkem midagi märkab.

Jalge ees on kolmesajameetrised järsakud, mis Juha ruhioru ülaosa niitudeni laskuvad... Suured hallikad ja pruunikad kivid... Ja äkitselt on seal üks teistmoodi pruun täpp. On see loom? Kahtlemata loom. Aga milline? Uurime üksteise järel binokliga, aga aru ei saa.

Põder? Ei, pole justkui sedamoodi. Kaljukits? Mägikits? Pole jälle seda värvi... Aga täpp on pisikene ja kaugel.

Juha org on meid juba selliste ootamatustega kostitanud, et me nähtavasti enam ei imestakski, kui siin mõne hoopis tundmatu looma avastaksime. Meie üllatus kasvab veelgi, kui poolsada meetrit edasi minnes järgmise silekalju varjust teine, veelgi suurem loom lagedale ilmub... Ja jällegi ei ole see ilmselt ei põder ega kaljukits... Äkki on siia orgu mujal looduskaitsealal väljasurnud piisoneid jäänud? Kuid see pole ka piison, looma siluett on kergem ja ahtam.

Asume veel mõned sammud mööda mäeharja — ja ei usu oma silmi. Järgmise seljaku varjust avaneb vaade niidul liikuvale valgele laigule ja asukohta vahetavale mustale tulbale. Laiguks osutub kitsekari, tulbaks on karjane. Järgmise künka tagà märkame niitude keskel karja poolt äratallatud platsi ja karjaste suitsevaid hütte! Ja kõik see sünnib looduskaitseala asustamata osas! Mida see küll tähendab? On see salaküttide illegaalne asula? Või midagi veelgi hullemat, mõni salajane bandiitide pesa?...

Oi-oi, peame siit hiljukesi edasi liikuma. Meie liikuvad siluetid mäeharjal tollele rahvale seal mingit rõõmu ei valmista, olgu seal siis kes tahes.

Tahtmatult meenub ühe looduskaitseala kaugeid idatajoone uurinud zooloogi jutustus, kuidas ta oma marsruudil vist üsna siinsamas lähedal, Tsahvoa ülemjooksul, samasuguse illegaalse karjuste laagriga vastamisi oli sattunud.

Teda oli üllatanud, et karjused kelkisid kõige uuemat sorti terariistadega... Zooloog oli tookord «pererahvale» suutnud mulje jätta, et tema kannul liigub terve salk looduskaitseala valvureid. Sel ajal kui karjused oma relvi peitsid, jõudis ta nende käest ära lipsata, ise rõõmus, et terve nahaga pääses. Võib ju olla, et meiegi praegu samasugust pesa näeme?...

Me ei liigu edasi enam mäeharja mööda, vaid hoidume selle mäenõlva ligi, mis Ülem-Mzõmta poole on pööratud. Ainult haruharva piilume nagu luurajad üle mäeharja Juha orgu... Jõuame neile salapärastele loomadele järjest lähemale. Lõpuks langetab Volodja binokli ja teatab:

«Nüüd nägin, mis loomad need on. Väiksem on muul, suurem — hobune.»

Kui me olukorra teravuse tõttu nii erutatud poleks olnud, küllap oleksime oma varasemate oletuste üle naerma pahvatanud. Romantilisuse oreool, mis meil Juha

oru kohal oli tekkinud, hajus, kuigi see asendus nüüd kerge romantilise ärevusega, mis oli küll hoopis teist — pigem detektiivset laadi...

Mäeharja käänu taga on ahtake mäerübi, millest selgesti nähtav karjatee üle läheb. Ei saanud ju inimesed, kes Juha orgu terveid karju kokku ajasid, siia teed sisse tallamata tulla. Aga kus see Ülem-Mzõmta juurde välja tuleb? Kaugel allpool laskub keegi kiirustades rada mööda Kardõvatši suunas. Binokkel siia!

«Ega see viimaks meie valvur ole?»

Läheme nüüd ümber Varjatud järvede pikliku häilu ja veendume, et Tsõndõši kaljurahnud ning Smidovitši tipp on ligipääsmatud. Mitmes paigas silmitseme mäeharjalt Juha naabruses voolavaid Tsahvoa lisajõgesid. Näeme Tsõndõši põhjanõlvadel alles kaartidele kandmata liustikku ja veel üht häilu mitme, sedapuhku karmi ja sünge järvega. Kõik järved on omamoodi toredad, aga kui neid nii palju on... Kas ei asendu meie vaimustus lõpuks jaheda loendusega ja aaretele inventariseerimise eesmärgil surnud teaduslike siltide andmisega?

Vahel teeb see isegi nukraks: miks meile seda ilu nii üliküllaga pakutakse?

Võib ju mõnuga ära süüa kaks, kolm, viis kompvekki. Kuid isegi suur maiasmokk ei tunne kolmekümnenda kompveki söömisel enam mingit mõnu. Kas me tõesti oma leidudest küllastunult niisama ükskõikseks muutume nagu kompvekivabrikute töölised oma karamelli vastu?

Varjatud järvede häilust laskume salaküttide teerajale. See on kirju inimeste, hobuste, muulade ja kitsede jälgedest. Siia siis suundusid need salapärased jäljed sealt Ülem-Mzõmtalt, mis mind juba kolm aastat tagasi nii väga olid hämmastanud!...

Mäejalamil kadus rada kõrgesse rohtu ja lipsas siis jõesängi. See on hea maskeerimismoodus. Jõesängis jäljed ei säili. Sellepärast siis raja väljumine kuivanud lombi juures Ülem-Mzõmtal («Kesk-Kardõvatši» poole minnes) märkamata jäigi. Rohus pole eemalt ka mööda nõlva tõusvat rada näha. Aga veelgi kõrgemal kaob see Varjatud järvede häilu, häilu, mille olemasolu altpoolt vaadates üldse ei oska aimatagi — nii sügavasti on see Põhja-Lojubi ja Tsõndõši vahelisse «kaukasse» lõikunud. Väga kavalasti on Juha oru salapärased elanikud oma pesa ära maskeerinud!

Laskumisel oli Nataša kiviproove võttes sadakond meetrit maha jäänud ja tuli nüüd ehmunult meile järele. Kivide taha varjudes liikus meie kannul keegi noormees, nähtavasti tollesama illegaalse laagri piilur. Meid oli märgatud!

Laskume Kardõvatši äärde. Georgiadilt saame teada, et looduskaitseala valvur oli mägedest tulnud ja jutustanud, et nägi meid mäeahelikul (kas see oli siis tema, kes meid seal jälgis?). Seejärel oli ta kiiruga einestanud ja Poljanasse läinud...

Kõik see viis kummalistele mõtetele. Õhtul ja öösel käisin korduvalt telgist väljas ja kuulatasin: kas meid viimaks kutsumata külalised vaatama ei tule, et neid avastanud inimestega arveid õiendada. Kuid nähtavasti see, et me siit kusagile ei läinud, hajutaski nende kahtlused. Hommikul asusime teele, aga ei liikunud Krasnaja Poljana suunas, vaid meile hiljaaegu näidatud rada mööda Kuteheku poole. See kinnitas neile täielikult meie rahumeelseid kavatsusi.

KÕIGE KAUNIM JÄRV

Ei ilu poolest võrrelda küll saa
sind mingi teise järve sinaga.

Neemelt läheb rada piki Sinijärve jõge. Burkaga karjapoiss karjatab siin ikka alles oma kitsi. Arvatavasti on see Juha oru elanike eelpost. Me ei liigu mäeharja alumise rübi poole, vaid hoidume paremale, avaratele harjalähedastele küngastele, mida niidud ja rododendronitihnikud katavad. Just siia, Kuteheku mäetipu poole, enamik teeradu suundubki. Nendest, kes neid radu pidi otse Avatharale lähevad, jääb Sinisilm kaugele vasakule.

Mäehari tõuseb laugelt mäetipu suunas, madalad kühmud vahelduvad nõgusate mäerübidega. Piki iga õõnsust valendab sulamata lumest räästas. Jõuame neljandale lumeräästaga mäerübile (kui kõige alumist neist esimeseks lugeda) ja näeme, et meie all avanevasse Avathara orgu laskumine on siit täiesti jõukohane. Kui lähedane ja ligipääsetav ta siiski on! Muidugi tuleb meil just siit, aga mitte Ahhukdari mäekuru soode kaudu Kardõvatšilt Avatharale minna.

Muide... Ma pole jutustanud veel ühest leiust, mis me

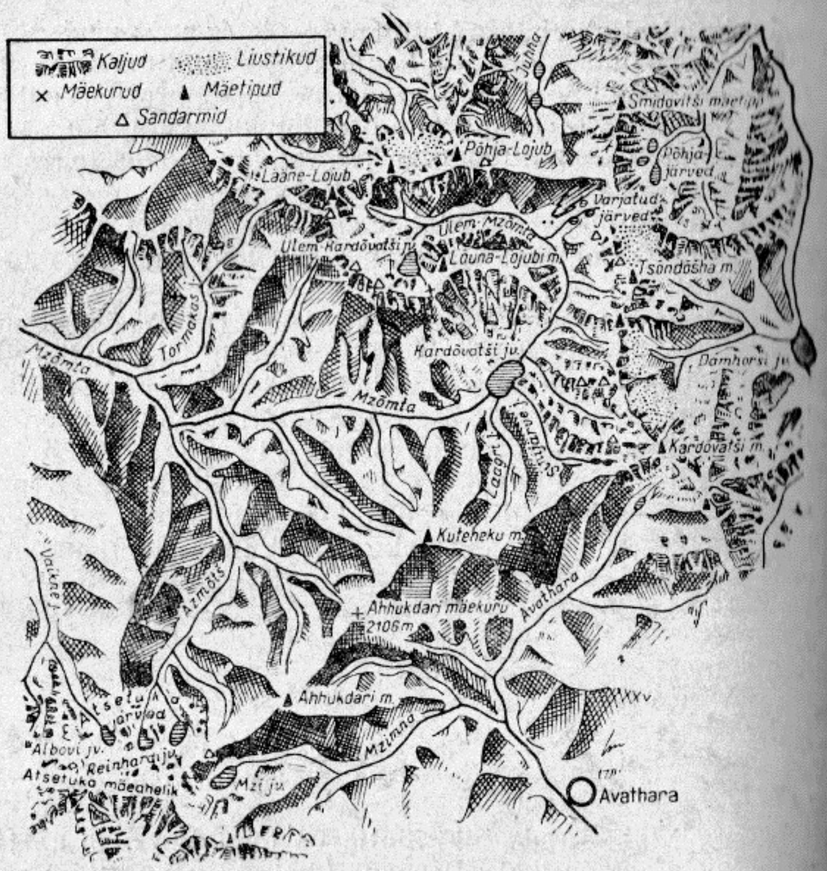

Kardõvatši ja Atsetuka mäestikusõlme skeem

selles rajoonis juba aasta varem tegime, — Atsetuka järvedest.

Atsetuka on Aibga—Agepsta mäeaheliku kagupoolne püramidaalne kaljune tipp. Mingid selle osad on näha ka Ritsalt, kuid ma ei saanud aru, millised neist just.

Oma kõrguselt aukartustäratav mäetipp (ligikaudu 2600 meetrit) kaotab väga palju, kui teda Mzõmta-poolsest küljest vaadata, kus ta seisab oma naabri Agepsta massiivi kõrval, mis üle 3000 meetri kõrge on. Atsetukalt saab alguse Azmõtš, Mzõmta vasakpoolne lisajõgi. Tema oru ühel soisel lagendikul immitseb mineraalvett, mida juba 1897. aastal õppis tundma Zalesski, kes selle Atsetuka lätteks nimetas.

Mulle ei andnud rahu, et kaardil oli Atsetuka mäetipu lähedale märgitud veel üks Kardõvatšist väiksem ja venelase kõrvale mingil määral koomilise kõlaga Mzi-nimeline järv. Sellest järvest voolas välja Mzimna jõgi. Tegelikult oli see Avathara parempoolne lisajõgi, mis voolas peajõele otse vastu.

«Mzi», «Mzimna» ... Ka nendest nimedest kostab läbi midagi ühist Mzõmtaga, iidsete medosjuide ja mizimianidega.

Oli kerge otsusele jõuda, et Mzi järve äärde peaks pääsema just Azmõtši poolt. Olin selliseid vihjeid tabanud nii Morozova kui ka Reinhardi artiklitest. Nendest artiklitest muide selgus, et Atsetukal võib veel teisigi kaardile kandmata järvi kohata.

Atsetukal käisin ma siis, kui olin juba üliõpilaseks saanud, kuid ikka veel turistina, 1936. aastal. Mäletan, kuidas Azmõtši ülemjooksul täiesti siledate plaatidega kaljune amfiteater meid siis hämmastas. Ühelt taoliselt rõdunišilt kerkisid püstloodis taeva poole eriti järsud pruunikad kaljud, mis olid nii siledad nagu püstiaetud müürid. Häilu põhja langes suurelt liustikult juga. Häilu põhi oli üllatavalt sügavale alumiste jugade läve perve taha vajunud, alumised joad aga voolasid välja ühest peidetud häilust. Püstloodis järsakute jalamid kadusid ilmselt kusagile lohu servade tasapinnast allapoole.

Geomorfoloogiat õppides olin juba kuulnud häiludes peituvatest järvedest. Just siin tundsin esmakordselt, et võin järvi «ette ennustada» ... Õhk ise, tulvil rahu ja mingit altpoolt kiirgavat salapärast sädelust, rääkis siin, et nõos on varjul ime.

Siinsamas kõrval on mäehari, mis eraldab Mzõmta ja Bzõbi basseine. Kohe sellel mäeharjal paikneva rübi (hiljem saab see nimeks Atsetuka mäekuru) taga asubki Mzi järv. Kuid mis loeb meile järv, mis juba kaardile on märgitud, kui otse meie ees Azmõtši lähtel on varjul midagi hoopis ennenägematut, midagi erilist.

Salapärasest häilust langevad kaskaadid järvetaolistesse loigukestesse. Just siit tõuseb ka rada vasakule mäekuru poole. Loikude kõrval on karjuste telgid. Meie küsimuse peale, kas siin järv on, vastavad karjused igaüks ise suunda viibates:

«Seal. Ja seal. Ja seal kah. Järvi on palju.»

Nende sõnade järgi tuleb välja, et peaaegu igale Azmõtši

lättele on järv peidetud. Usu siis kaarti, millel on ainult Mzi järv!

Ronime mäekurule. Rübilt pole mingit järve näha, sellepärast on kerge alistuda kiusatusele ja suunduda kururajalt paremale, väändunud metsa vahele, läbida silekaljude vahel laveerides naabruses asuvad madalapõhjalised häilud. Nüüd möödume veel ühest silekaljust ... Läheme ümber põõsaste ...

Ja saamegi tasu eelaimuse eest: ühelt häiludevaheliselt harjalt näeme otse uskumatult sinavat järve. Tardume selle piimjassinise vee kohal, just kui oleks keegi meid hüpnotiseerinud.

Kuidas oli saanud jääda tundmatuks selline aare, see tuhmjas veeväli, tuhmjas kogu oma imelise läbipaistvuse juures?

Kunstnikud nimetavad siniseid ja rohelisi toone külmadeks ning vastandavad neid punastele, oranžidele kui soojadele toonidele. Selle vee sina oli aga niivõrd mahe, tihe ja sametine, et seda oleks tahtnud soojaks nimetada. Ja kas see oligi vesi? Pigem mingi tundmatu jook, lasuursinine vein. Sellisel nestel võisid olla imelised omadused ... Järve kaldad laskusid veepinnani järsult, peaaegu püstloodis. Ürgne liustikuhäil, milles veekogu peitus, oli eriti sügavasti mäe sisemusse lõikunud. Häilu tagakülg tõusis järskude astanguliste nõlvadena, mis koosnesid võimsatest mitmesajameetrise läbimõõduga ja järsu kallakuga peegelsiledatest plaatidest. Muinasjutulised dekoratsioonid!

See oli aasta tagasi. Siis ma ei aimanudki veel, et see järv võiks olla esimene õnnelike leidude ahelas. Tegin ainult viivitamatud «organisatsioonilised järeldused» — kandsin täpsustused Kardõvatši—Ritsa marsruudi kaardile ning saatsin mitu turistide rühma juba samal suvel Kardõvatši juurest Avathara äärde kaugema variandi järgi — Atsetuka järvede kaudu.

Käisime siis ka Mzi ääres, mis üsna maalilise mulje jättis, kuid polnud võrreldav järvega Azmõtši lähtealal.

Esimestelt Atsetuka külastajatelt saabusid peagi valmustatud vastukajad ja sellest aastast alates on terve hulk tänulikke turiste järve ääres käinud ...

Kas ma võisin nüüd, kui me Nataša ja Volodjaga Kardõvatšilt lahkusime, neid Atsetuka järvede äärde viimata jätta? Meil, kes me äsja Kardõvatši sõlme «lahti harutasime», oli tahtmine ka Atsetukaga toime tulla. Tõsi küll, Atsetuka oli juba looduskaitseala piiridest väljas. Kuid osa tema häile toitis oma lumelaamadega meie poolt uuritava Mzõmta lätteid. Järelikult oli Atsetukaga tutvumine mitte ainult meie õigus, vaid ka kohustus.

«SILD» ÜLE RENNI

Milleks me siis Kardõvatšilt Kutehekule tõusime?

Meil tärkas mõte otsida uut teed Kardõvatšilt Atsetukale ja mitte altpoolt, Azmõtši soiste lagendike kaudu, vaid ülalt, Ahhukdari ühenduskaart pidi ... Oma turismialase töö aastatel oleksin vaevalt sellisele variandile tulnud, aga nüüd aitas geomorfoloogia mind ka juba uute turismimarsruutide valimisel.

Milles see saladus siis seisis? Et selle variandi uudsust ja võlu hinnata, tuleb kujutleda, milline see Ahhukdari ühenduskaar oma välimuselt on ja kus see asub. Kaardile heidetud pilk aitab meil seda teha.

Meie ees on Kaukasuse Peaaheliku tippude võimas vall. See kulgeb üldiselt loodest kagusse. Kardõvatši mäestikusõlmes on need tipud eriti keeruliselt kuhjunud.

Peaahelikust hargnevad laiali mäestikuharud. Kui seda skeemi primitiivselt, kooliõpiku järgi ette kujutada, siis võib arvata, et need põiki kulgevad mäeahelikud otse Musta mereni välja ulatuvad. Tegelikult on nad märksa lühemad ja lõpevad siinsamas, Mzõmta oru juures, kogu selle ülemjooksul Krasnaja Poljanast alates. Aga teisel pool orgu kulgeb juba mitte enam põikine, vaid vastupidi, Peaahelikuga rangelt paralleelne pikutine mäeahelik. See on Atsetuka—Agepsta—Aibga mäeahelik.

Mzõmta org laiub tohutu suure pikutise rennina Kaukasuse Pea- ja Eesmise aheliku vahel. Kui Ahhukdari mäekurult vaadata, on seda renni kümnete kilomeetrite ulatuses näha. Alles allpool kiltkivikaevandust jätab Mzõmta selle oru maha, pöörab vasakule ja lõikub Krasnaja Poljana juures, Kreeka silla kärestike kohal, Eesmise mäeaheliku vöötmesse (sellepärast sinna kärestikega kuristik lekkiski).

Kuid vaade piki seda renni aitab mõista, et Mzõmta pikirust põikorgu suundumisega org ise veel ei lõpe. Mzõm-

tale vastuvoolav meie vana tuttav Atšipse on uuristanud oma oru õigupoolest samasse renni, mis eraldab Peaaheliku massiive (Tšuguš ja Assara) Atšišho eesmisest massiivist (muide, see tähendab, et ka Atšišho on killuke Eesmisest ahelikust, mille Mzõmta on Aibgast ära lõiganud).

Aga kui seda renni piki Mzõmtad ülespoole ja sealt edasi kagusse jälgida?

Juba Kutehekult vaadates on näha, et selle renni kagupoolses pikenduses paikneb avar ja samuti pikuti kulgev Avathara org. Aga Kardõvatši mäestikusõlmest Atsetuka poole, p õ i k i ü l e r e n n i laiub väike mäeahelik, mida Mzõmta ja Avathara poole tormavad jõed veel laiali pole uhtunud. Võib-olla jäi Ahhukdari mäeahelik ka selle tõttu terveks, et koos Kardõvatši mäestikusõlme järsu tõusuga just siin paigas eriti tugevasti ka renni põhi tõusis. Mäeaheliku hari on laiali uhutud ja nõlvad pole järsud: nii nagu kogu Mzõmta—Avathara pikirenni põhi, koosneb ka ühendusriba siin kergesti purunevatest kiltkividest (aga Kardõvatši kohal kõrguvad tugevad graniidid ja Atsetukal—Agepstal mitte vähem püsivad kivimid, mis oma moodustumise eest iidsetele vulkaanidele tänu võlgnevad: tufogeensed liivakivid ja porfüriidid).

Seda kõike oligi vaja teada selleks, et pidada võimalikuks Kardõvatšilt Atsetukale pääsu Ahhukdari aheliku h a r j a m ö ö d a. Muide, just mööda selliste mõõduka kõrgusega mäeahelike veelahkmeid lähevad tavaliselt küllaltki käidavad teerajad.

Tee mööda ühendusriba, justkui mööda silda, mis üle hiiglasuure pikirenni viib! Kas on vaja rääkida sellest, milliseid panoraame ja milliseid kaugusi see meile kummalgi mäeküljel avada tõotab?

Kuteheku harjale jõudes pöördume seda mööda paremale. Veelahkmealal leiame tõepoolest teeraja, mis mäeharja väikestest kõrgendustest poolpõiki mööda läheb. Mäehari ei ole kõikjal säilinud, kohati on üsna raske hobust üle allavarisenud karniiside viia.

Tunni aja pärast pühitseme võitu: ületame igava Ahhukdari mäekuru põiki, sest liigume piki mäeharja. Kuipalju eredam, värvikam ja huvitavam on see ülemine tee Avatharale standardsest Ahhukdari teest! Seal tuleb veel kuus kilomeetrit Mzõmta kallast pidi tagasi minna. Seal on Karantiinilagendiku sood ja rohkem kui tagasihoidlik vaevatasu — üksainus punkt, kust avaneb avar vaade

mäekuru ise. Kas tasub selleks üles ronida, et otsekohe laskuma hakata?

Aga milline on tee Kuteheku kaudu? Ei soid ega läbikäidud teed mööda tagasiminekut. Mäeharja mööda minnes näeb kaugele nii Avathara kui ka Mzõmta suunas. Eriti efektne on siit vaadates Agepsta oma suure, otsekui pundunud liustikuga. Ahhukdari mäeahelik on nagu Neljas Aišhagi suurepäraseks ringrõduks neile, kes soovivad Agepstat imetleda.

Mäekurult me Avathara poole ei lasku. Läheme mööda viidakaid horisontaalseid teeradu ümber veel ühe mäeharja kõrgendiku — helerohelise sõõriku Ahhuk-Dara, mis sarnaneb lameda leivapätsiga, ja jõuame kergesti Atsetuka mäekurule.

ATSETUKA PÄRL

Neis mägijärvesilmades
on veed nii sini-sinised.

Ma ei varja, et olin üsna ärevil, kui oma teekaaslasi Atsetuka järve äärde hakkasin viima.

Olime just äsja näinud Ülem-Kardõvatši jäist sina, Juha järvede avarat ja selget lasuuri, Sinisilma räigelt sinavat pinda, Tsahvoa vitriolsinist vett, Hämmastunud järve türkiisi, Tsõndõši Varjatud järve ja Põhjajärve türkiissiniseid silmi. Kas ei tuhmu nende aaretega võrreldes mu esimese armastuse Atsetuka sära?

Jõuame järve äärde ja kõik mu kahtlused hajuvad. Piimjalt tuhmi vee võimukas ja vallutav sina sädeleb ikka endiselt ja sunnib kõiki teisi võistlejaid unustama.

Jah, igal järvel on oma sina, igal neist on oma korduvatud varjundid. Aga kui palju ma neid ka ei kõrvutanud küll siis, küll hiljem, kui olin veel kümneid mäestikujärvi näinud, jäi see seal Atsetuka all ikkagi uhkelt esikohale.

Esimest korda järve äärde tulles tundus, et on lausa õnn pool tunnikest selle kaldal viibida. Aga millega võrrelda nüüd võimalust selle vee äärde laagrisse asuda, seda terve ööpäeva jooksul jälgida?

Meie telk peegeldub järve vees juba valge tiivulise liblikana ja on selle peegelpinnal õrnsinise varjundi saanud.

Olin Jevgenia Morozova ja Reinhardi artikleid uurinud ning teadsin, et järv Azmõtši lätteil ei ole meie avastus! mõlemad looduseuurijad nägid seda aastail 1911—1913, Reinhard kirjutas kahest järvest Azmõtši ülemjooksul, kuid oli ju veel Albov, kes Vaikse jõe poolt küljest Atsetukal käis, — tema kirjutas koguni viiest järvest. See langes ühte karjuste seletustega. On vaja ka naabruses asuvad häilud läbi tuhnida.

Volodja jääb järsukaldalist järvekaussi kaardistama, aga meie Natašaga läheme naaberhäiludesse, alguses Atsetuka mäekuru kaudu mulle juba tuttava Mzi järve äärde.

Nüüd kogu häilu kaardistades õpime seda üksikasjalikult tundma.

Häilu niidulised ja kaljused veerud on siin rahulikumad ja laugemad — pole peaaegu üldse vette sukelduvaid püstloodseid järsakuid. Ainult Atsetuka ülemised kaljuseinad ümbritsevad häilu majesteetliku sakikrooniga. Mitte kaljuselt astangult langeva joana nagu Azmõtš, vaid tagasihoidliku ja lauge ojana voolab järvest välja tasane Mzimna, nii et forell suudab suurema vaevata selle voogudeni tungida. Järve pinda häirivad alatasa mänglevate kalade tekitatud ringid.

Kui oleksime Mzi järvega häilu sattunud pärast pikka teekonda mööda metsaseid mäeahelikke ja orgusid ning kui me enne seda poleks kummagi Kardõvatši ja naabruses asuva muinasjutulise järve ääres käinud — küllap oleksime kena rohekat Mzi järve nende Atsetuka süngete kaljurahnude taustal nähes õnnelikud olnud! Aga kuhu sa pääsed võrdluse tapva jõu eest, selle nigela ja piiratud mulje eest, mille Mzi järv jätab, kui tahtmatult tema imekaunist naabrit meenutad?

Jah, siin oli loodus keskpärane kunstnik, aga seal talent, kui mitte geenius. Ja mis seal salata. Mzi oli juba kaartidel ära märgitud, teda oli nähtud ja mõõdetud... Aga kuipalju ahvatlust selles alles kaardile kandmata Atsetuka järves peitus!

Azmõtši basseini tagasi pöördunud, võtame oma laagripaigalt ette uue retke vastupidises suunas — Azmõtši vasakpoolse lätte häilu, meie eest ärajooksnud mägikitsede jälgi mööda. Üle esimese mäeaheliku viivalt mäekurult näeme veel üht veekogu kummalise londitaolise lahesopiga, selle kaldal käivad aga ringi mägikitsed. Veel üks järv, mida kaardil ei ole. Tähendab, sellest siis Reinhard kirjutaski! Järv on imeliselt taevassinine. Aga mis võib meid nüüd pärast Atsetuka järve nägemist veel paelluda?

Atsetuka järv... Kas on õige seda nii nimetada? Eks ole Mzi samuti Atsetuka järv — selle häil on samasse Atsetuka kaljuseina lõikunud. Sellepärast on õigem A t s e t u k a j ä r v e d e s t rääkida. Teberda piirkonnas on turistide hulgas populaarsed Baduki järved. Aga meil on nüüd Atsetuka järved ja me suudame need niisama populaarseteks teha!

Aga kuidas neid üksteisest eraldada? Kas või nummerda ära. Ei, see oleks liiga kantseleilik, pealegi on Mzi järvel juba nimi olemas. Aga mis siis, kui neile naaberjärvedele nende avastajate nimed anda? Reinhard nägi kumbagi kaardile kandmata järve. Nii et ühe nimetame Reinhardi järveks. Reinhard oli suur Kaukaasia-uurija...

Aga hiljem käis siin Jevgenia Morozova, esimene Kardõvatši ja Ritsa järvede uurija. Kas siis tema pole seda väärt, et ta nime mäestikujärve nimetuses jäädvustada? Just see kõige kaunim Atsetuka järvedest hakkab kandma Jevgenia Morozova nime!

Käime ümber Reinhardi häilu, saates jällegi meie eest põgenevat mägikitsede karja, ja läheme siis nende kannul järgmisse häilu. Me nüüd enam ei imestagi, vaid peame täiesti enesestmõistetavaks, et selleski häilus helesinine järvesilm särab. On selge, et see on üks botaanik Albovi poolt mainitud järvedest. Tema mälestuseks ilmub nüüd kaardile nimi Albovi järv.

VÕIT JA KAOTUS

Veel üks häil on kaardil korrigeeritud. Vasakule suundub lumelaama alla mattunud kuluaar, mida mööda nähtavasti saab Atsetuka mäetippu tõusta. See oleks väga tähtis Ritsa järve mõistatuse lahendamisel. Tähendab, me läheme üles!

Atsetuka kaljudel on oma ilme. Need on mitme meetri paksused tufogeense liivakivi plaadid. Järsud püstplaadid moodustavad mäenõlvadel lamedaid paljaid pindu, gigantseid kivikilpe, mis olid täpse kallakuga sadade meetrite ulatuses. Mäetipu poole minnes ilmuvad nende kihtide astangud maapinnale, nii et mäeharjale jõudes on mööda

selliseid laugeid plaate nagu asfalteeritud kõnniteed mööda isegi imelik vabalt astuda.

Mis meie silmale mäeharja platoo servalt siis *dvanesi*! Olime juba korduvalt nautinud Abhaasia panoraame — neid saime näha Aibgalt ja ka Ahhukdari mäeahelikult, samuti Kardõvatši tipult. Kuid Atsetukalt nägime sellist vaadet, mis meid jahmatama pani!

Me ei näinud ainult seda, mida võis oodata — metsaga kaetud kuristikke ja mitmeplaanilisi kaugusi mäeahelike reljeefsete barjääridega —, mitte ainult kõike ammu tuttavat ja nüüd uutes kombinatsioonides uutmoodi silma rõõmustavat. Ei, kõige lähemas orus paistis midagi täiesti sobimatut ja võõrastavat. Selles lebas otsekui pealtpoolt sinna asetatud ja mäenõlvade vahele takerduma jäänud sinakasroheline kandik, mille servad maastiku reljeefiga ranges vastavuses olid: eendid orgudes ja käärud seljakute vastas. Tuhm malahhiitkandik eraldus nii uskumatult sellest maastikupildist ja oli võõras kogu ümbrusele.

«See on ju Ritsa!»

Jah, see oli Ritsa, Ritsa, mida mina nägin esmakordselt ülaltvaates, aga Nataša üldse esmakordselt.

Kogu ümbritsevas looduspildis valitses mingi tasakaal. Aastatuhandeid kestnud protsessid olid kõigele oma pitseri vajutanud, rajanud kalju alla rusukalde, jõesuudmesse uhtkuhikud, liustiku lõppu — moreeni. Ainult Ritsa erines Atsetukalt avanevas ääretus panoraamis oma täieliku «kohaldamatusega» sellesse maastikupilti. Nii näeb välja vaid mägijõgedele äsja rajatud veehoidla, kus pole liivaranda ega jõesuudmete deltasid ja kus vees on näha juhuslikke mäenõlvade lõikusid.

Binokliga võis sellel malahhiitsel pinnal näha musta täpikest ja seda saatvat kolmnurkset jälge, millel järvepinna tuhm läige pisut muutus. Täpikene muutis asendit — see oli paat. Kujutlesin elavalt Nikolai Vassiljevitši aerude taga . . .

Aga mis vööt, mis ruske-hallikas triip seal Jupšara lähte ligidal piki kaldapealset kulgeb? Ja kui kiiresti seda mööda üks tume kriipsuke liigub . . . Olime kuulnud, et maantee muldkeha juba Ritsani välja on viidud. On see tõesti auto? Auto Ritsa ääres!

See tekitab väga vastukäivaid tundeid. Ühelt poolt on see rõõmustav. Sellest ma ju unistasingi, kui Ritsa marsruuti projekteerimisinstituudile planeerisin. Kümned ja

sajad tuhanded inimesed näevad ju nüüd Ritsa järve ilu ja jagavad meie üksikutega seda õnne. Aga teisest küljest tunnen ka ärevust: kas suudavad inimesed seda aaret hoolikalt hoida? Kas Ritsa peremehed ikka hoolitsevad selle eest, et järve külastavate inimeste jaoks rajatavad mugavused selle mägede ja metsade vahelise järve ümbruse põlise looduse karskelt puutumatut ilmet ei moonuta? Ja kes selles eelseisvas Ritsa vallutamise loos peremees ja peamine juhendaja on?

Heidame pilgu tahapoole. Me alustasime tõusu Albovi järve äärest — tähendab, mäeharjast pisut kaugemal peab olema nähtav naabruses asuv Reinhardi häil. Läheme mõnikümmend meetrit edasi piki Atsetuka mäeharja otsekui asfaldiga kaetud, ideaalselt tasaseid paljakuid, jõuame mäeharja hirmuäratavalt siledate, põhjapoolsete püstloodis järsakute juurde ja peatume seal veelgi suuremas nõutuses. Londikujulise lahesopiga Reinhardi järve asemel näeme häilu põhjas piimjalt türkiissinist ovaalset veekogu ja selle kaldal valge purjena helendavat pisitillukest telki.

«Mis see siis on? Meie telk? Ja see on siis Jevgenia Morozova järv? Aga kuhu Reinhard kadus?»

Eslalgu me ei taipa, milles on asi. Selgub, et Albovi häilust algav kuluaar on nii sügavale Atsetuka mäeharja tunginud, et on lõiganud vao Reinhardi häilu taha. Oleme vahepealsest häilust mööda minnes oma laagri kohale jõudnud.

Edu ületab kõik ootused. Olla mäeharjal, kust võib näha korraga kaht järve — Ritsa ja Jevgenia Morozova järve! Kui ligipääsmatu tsitadellina oli Atsetuka järsak meile alt tegi juurest paistnud. Me oleme sellest võitu saanud ja näeme oma järve mäetipult!

Mul ei olnud selget ettekujutust, milline mäeahelik seal Ritsast põhja ja kirde pool kõrgub. Nüüd me siis teame, et Ritsa poolt vaadates on just selle mäeaheliku all terve Atsetuka järvede pärlikee! Järverõdudega mäeahelik . . .

Ritsast saab kuurort ja turismikeskus. Ja Ritsa turismibaasi üheks parimaks marsruudiks kujuneb rännak Atsetuka järvede äärde! . . .

Joonised ja märkmed on tehtud ning geoloogilised proovid mäeharjalt võetud. Erutatult ja rahuldatult alustame laskumist. Oleme oma edust niivõrd tiivustatud, et laskumisel kõige elementaarsemadki ettevaatusabinõud unus-

tame — me ei raiu enam tihedasse firni astmeid ega jalgesta teineteist.

Nataša vääratab ja hakkab mööda lumelaama allapoole libisema. Hüüan talle: «Löö vasar lumme!» Nataša libiseb istukil allapoole ja püüab vasara teravat otsa lumme lüüa. Siis langemine kiireneb. Vasar veab lumme vao, nii et lumekamakad laiali lendavad, ja pääseb lõpuks käest lahti. Nataša tuhiseb juba pikali allapoole, aga vasar kukerpallitab tema kõrval . . .

Mul jääb hing hirmust kinni — kohe on kõigel lõpp . . . Väike keha — see on juba seitsekümmend meetrit minust allpool — kihutab täie hooga teravate servadega suurtest kivikildudest rusukalde suunas. Näib, et kivigi peaks sellise barrikaadi vastu purunema. Kuulen vaid valju ja lühikest karjatust ja näen, kuidas Nataša keha kivide vahel kaks tiiru teeb. Siis jääb ta vaikselt ja liikumatult lamama.

Ma ise ripun samuti otsekui juuksekarva küljes. Üksainus ettevaatamatu liigutus — ja ma teen läbi samasuguse sõidu.

Sunnin end kahekümne meetri ulatuses firni astmeid raiuma, ja alles siis, kui laskumine juba pisut laugemaks muutub, kihutan suurte hüpetega Nataša juurde.

Ta liigutab end. Ta on elus. Püüab isegi tõusta. On muidugi kõvasti põrutada saanud — kõik kohad valutavad. Rind ja selg on haavades, käed verised, peas muhud . . .

Seome haavad hädapärast kinni. Nataša ütleb, et suudab telgini ise minna ja abi kutsuda pole vaja.

Jah, mitte ainult üksipäini, vaid isegi kahekesi ei tohi mägedesse tulla. Juhtub ühega õnnetus, tähendab see seda, et teine peab abi järele minnes vigastatu üksi jätma!

Suurivaevu talutan Nataša telgi juurde.

Atsetuka maksis meile väga karmilt kätte selle päeva õnnestumiste eest. Tuleb järele mõelda, kas sellist marsruuti tasubki turistidele soovitada. Mäelt avaneb küll mulnasjutuline panoraam ja Ritsa on ülaltvaates hämmastav, aga oht on ikkagi liiga suur.

Nataša haavad paranesid kiiresti ja üsna pea võisime oma marsruuti jätkata. Mööda kumerat mäeharja, mis vasakult Azmõtši orgu piiras, suundusime Vaikse jõe äärde, tutvusime seal eestlaste piimafarmi suvefiliaaliga ja imet-

lesime Agepsta liustikke. Piki Vaikset jõge laskusime Mzõmta äärde.

Tagasiteel Poljanasse mõõtsime terrasse, värvisime oma legendi järgi Mzõmta oru jõesängiäärset reljeefi, sealjuures ka Engelmani lagendikku. Psluhhi narsaaniallika juures kuulsime Juha loo finaali. Vahest polnudki see juhustik, et valvur meid Põhja-Lojubi marsruudist loobuma keelitas ja meid jälgis, kui me seal ronisime? Ta võis seaduserikkujate asulast teadlik olla, kuid vaikis, sest oli ära hirmutatud ja nende poolt terroriseeritud? Veendunud, et me Põhja-Lojubilt kohe esimesel pilgul nende saladuse avastasime, kiirustas ta Krasnaja Poljanasse ja andis ise võimude esindajaile seaduserikkujad välja.

Miilits tundis teate vastu elavat huvi. Juba ammugi oli andmeid, et Adleri ja Psebai rajooni mägises osas tegutseb terve Abhaasiast pärit jõuk, kuid seda ei söandatud ümbkaudu otsima minna. Nüüd saadi selgust ning üsna suur operatiivrühm asus juba järgmisel päeval teele. Osa seaduserikkujaid võeti kinni, osa jooksis mööda metsi laiali ja häiris veel kuu aega oma rünnakutega Krasnaja Poljana poolsete nõlvade elanikke. Juha baasis oli bandiitidel mitmesajapealine kitsekari, mille nad omal ajal Abhaasia kolhoosidest ära olid ajanud, ja isegi oma joustuvabrik . . .

Sellega õnneks meie uurimistöö «detektiivne» osa ka lõppes.

Süda ikka veel kuuleb, kuis maapind on ärevalt kerkvel,
kuidas tukslevad vermed, ei parane ilalgi haavad.
Maapõues seal raginal üksteise vastu on liikvel
kaljulaamade massid, mida eales pilgud ei haara.

LOODUSKAITSEALA KÕRGMÄESTIK

ISEENDALE ANTUD ÜLESANDED

Jääme halva ilma tõttu mitmeks päevaks Poljanasse toppama, kuid pole halba ilma heata. Püüame oma vaatluste tulemustest esialgset kokkuvõtet teha ja ... satume ummikusse. Näib, et oleme palju näinud, märkusi ja ülestähendusi teinud ja kaardistanud ... Aga kõike seda seotult sõnastada ei suuda: meie tähelepanekutes on veel hulgaliselt tühikuid.

Tervel Mzõmta oru piirkonnal on jõeterrasside kõrgused mõõtmata jäänud. Või moreenvalliga org. Kunagi on siia ulatunud liustikukeel ja sellest on välja sulanud kruusalised rahnud. Tähendab, just sellest paigast voolasid tollal sulaveed ja siit sai alguse jõesäng oma luhaga. Kümneid tuhandeid aastaid on möödunud sellest ajast, jõgi on kliimaatiliste muutuste ja mägede tõusu mõjul ürgse luha tasapinnast palju sügavamale jõudnud lõikuda. Kuid selle luha mõned osad, mis jõeterrassideks olid muutunud, võisid säilida.

Pinnavormidel on samuti oma iga: ühed on tekkinud hiljuti, teised juba ammuilma. Geomorfoloogid oskavad eristada noori, küpseid ja kõdunevaid vorme, kuid neile on sellestki vähe. Teadlased püüavad seal, kus see võimalik, väljendada reljeefi iga arvudes: näiteks tuhandete, kümnete tuhandete ja sadade tuhandete aastatega. Aga kui selliseid andmeid pole, siis on tähtis kindlaks määrata kas või mõnede toimunud nähtuste ü h e a e g s u s, näiteks iidse jäätumise ja merepinna taseme muutuste kokkulangemine ...

Meid huvitavad igasugused jõeterrassid — jäljed iidsetest tasapindadest, kus jõgi kunagi endale teed on rajanud. Kui aga otsida üles sellised terrassid, mis iidsete liustike

moreenidele «naalduvad», on sellise jõeoru iga iidse jäätumise tähtaegadega seotud!

Avastame, et meil on jäänud mõõtmata Mzõmta terrassi kõrgus, mis on «seotud» kunagi Kardõvatši järve tammistanud moreeniga ... See lünk sunnib meid veel kord järve äärde minema. Kuid kas saab juba mitu korda läbikäidud marsruutide kordamist andestada?

On siis vähe neid paiku, kuhu üldse vaid kord elus satud? Oleks patt kulutada jõudu, aega ning vahendeid selleks, et oma oskamatuse tõttu mõnes kohas mitu korda käia. Marsruudil tuleb väga keskendatult töötada.

Kuidas garanteerida, et saaks üles märgitud kõik, mida järgnevatel kokkuvõtete tegemistel vaja läheb? Kuidas vältida möödalaskmisi? Eks paista ju sel ajal, kui sa reljeefi natuuris näed, kõik arusaadavana, paljud asjad ei tundu siis ülestähendamist vajavatki, hiljem aga selgub, kui palju vajalikke andmeid on maha magatud, kui palju asju formuleerimata ja registreerimata jäänud ...

Mõistame, et meil jääb kogemustest vajaka.

Heidame pilgu akadeemik Obrutševi «Väligeoloogia» kõitesse ja tabamegi selle saladuse. Välivaatluste juures on vaja täita justkui ankeeti, mis alati meenutaks, mida iga uuritava nähtuse puhul tuleb kirja panna. Leiame Obrutševi raamatus üsna palju taolisi küsitluslehti geoloogiliste protsesside vaatluste kohta. Aga meile läheb vaja geomorfoloogilisi ankeete, mis aitaksid reljeefi ajaloos selgusele jõuda. Mis siis ikka, eks koostame ise sellised küsitluslehed. Olgu need pealegi omatehtud, see-eest saab nendes aga arvestada kõiki reljeefi iseärasusi looduskaitseala kõrgmäestikus, mis üldjoontes meile juba tuttav on.

Näiteks terrassid. Perve kõrgus veepiirist. Põhisokli kõrgus ja selle struktuur. Jõesetete paksus ja iseloom. Terrassi laius ja selle mikroreljeef. Veerkivide analüüs (et otsustada, millistest paikadest jõgi need kokku on kandnud). Paljusid taolisi probleeme tuleb uurida igas jõeorus ...

Moreen. Selle kõrgus, side terrassidega, koostis. Ja ikka samas laadis. Ülesanded iseendale! Küsitlusleht, mis meenutab meile arvusid, mida me peame mõõtma ja üles märkima. See abistab meid ja me ei jäta midagi tähtsat kahe silma vahele, võtame töö käigus kõik arvesse ja fikseerime.

Kui lihtne on kõik metoodikas. Ja kui keeruline oli kõik juba esimesel retkel, mille me võtsime ette piki Atšipse jõe orgu ülespoole, sellised küsitluslehed käes.

Me teadsime juba õpikutest, et terrassid ei tarvitse üksteisega paralleelselt piki orusängi kulgeda. Mõnikord need lähevad lahku, siis jälle lähenevad üksteisele, kord üldse katkevad, tõusevad ja langevad jäesängi kohal. Selleks et kõiki neid muutusi leida, on vaja süstemaatiliselt registreerida jõeoru ristilõikeid.

Kas ilmus jõeorgu uus terrass või muutus vana terrassi kõrgus, me registreerime ristlõike ja saame usaldusväärse, dokumenteeritud pildi: ükski detail, mis oru ajaloo selgitamisel tähtsust omab, ei jää kahe silma vahele. Aga kui neid mõõtmete ja paljandite kirjeldustega ristlõikeid juba terve seeria koguneb, siis võib uurida, kuidas üks või teine terrass piki jõge kulgeb, millisel kõrgusel see iidse liustiku moreenile läheneb. Kui terrass jõesängi kohal piki jõge ülespoole tõuseb, jutustab see jõe ülemjooksu hiljutisest võlvkerkest — paikkond on otsekui küljeli kaldunud: mäed on jõelähte alal selle uue intensiivsema uuristamise käigus kerkinud jõudsamalt kui suudmes. Kui terrassid jõe keskjooksul üksteisest eemalduvad, ago ülemjooksu suunas jällegi üksteisele lähenevad, tähendab see, et mingi kaljupank on keskjooksul esile nihkunud. On see loogiline? Isegi väga. Näib, et taolise spikri järgi peaks olema lihtne avastusi teha.

«Ristlõike registreerimine» kõlas lihtsalt ja veenvalt. Kuid praktikas tähendas see, et tuli jõe poolt küljest iga seljaku harjale ja mäenõlva iga murdekoha juurde ronida. Ronida tuli aga peaaegu alati rada eest leidmata ja tihnikust hoolimata: olid need siis väänkasvude padrikud, mis mitmekihilist okastraatvõrku meenutasid, «rododе» puhmastikud, nagu looduskaitseala valvurid igasuguseid igihaljaid põõsastikke põlastavalt nimetasid, oli siis tegemist rododendroni või loorberkirsipuuga. Tuli tihedast noorest võserikust läbi murda ja jämedate tüvedega metsamurrust üle ronida.

Iga ristlõike peale kulus oma paar tundi väsitavat tööd. Mõnikord õnnestus tööpäeva jooksul «võtta» vaid kaks-kolm ristlõiget, ja seda isegi Atšipse alamjooksul, kus piki jõesängi kulges tee ja üle jõe viisid sillad. Looduskaitse-

ala kordonitest kõrgemal kadus tee ära, ei olnud enam sildu ega purdeid. Algasid arvutud koolmete kaudu ületkäimised, libedaid kive mööda hüplemised, kitsemurakatihnikutest läbipugemised ... Alles nüüd oskasin ma täiel määral hinnata olukorda, millesse sattusid kunagi teelt eksinud turistid, kes arvasid, et iga jõekene Mzõmta äärde välja viib, ja otsustasid Atšipse jõesängi pidi kogu selle pikkuses edasi tungida.

Meid ei oodanud teel üksnes füüsilised raskused. Terrasside kohta saadud mõõteandmed ei andnud kaugeltki harmoonilist süsteemi. Arvud lõid kõva «tantsu». Paiguti oli astanguid väga palju ja need paiknesid korrapäratult. Tiheda taimkatte tõttu oli raske leida iidset, jõe poolt kunagi kokkukantud klibu.

Mida kõrgemale, seda hirmuäratavamaks jõeorg muutus. Eriti hämmastas vasak kallas — Tšuguši ja Assara jalam. Terrasse ei olnud seal peaaegu üldse säilinud, aga suuremat osa jalamist lõhestasid rusukalletega järsakud. Alguses me ei pööranud sellele tähelepanu, kuid hiljem selle üle järele mõeldes tegime tähtsa kokkuvõtte. Taoline järsakute küllus just vasakul kaldal tähendas seda, et oru vasak nõlv jätkas parempoolse nõlva suhtes ikka veel ebasümmeetrilist kerkimist.

Meenutame geoloogilist kaarti. Just nimelt piki neid jalameid kulgebki Kaukasuse Peaaheliku pealenihe, süvamurrang, mida mööda iidsed graniitrahnud üles on kerkinud ja Kaukasuse lõunanõlva märksa noorematele kihtidele peale on nihkunud. Maakoore liikumised selles süvamurrangu paigas toimusid väga ammustel aegadel. Kuid oru vasaku nõlva järsud, alatasa uuenevad rusukalded rääkisid ka muud: nähtavasti ka kõige uuemad pinged, mis siin maapõues tekivad, «lahenevad» eriti kergesti just selles iidse killustumise tsoonis, noorendades kunagist pealenihet, järgides seda ...

Meie satume neile mägedele üürikeseks hetkeks nende miljoneid aastaid kestnud ajaloos ja nad näivad meile liikumatutena. Aga nüüd me näeme siin oma silmaga alatasa kestva liikumise vastuvaidlematuid tõendeid ... Mäed otsekui hakkaksid end meie silma all liigutama!

Piki Atšipse suunas kulgevaid nõgusid laskusid järsud laviiniteed — siin valitses orusängis kirjeldamatu segadik maailmatu suurtest kividest ja väljajuuritud puutüvedest, mis laviinid kunagi kokku olid ajanud. Kahe Maagijõe-

kesse suubuva oja vahel paistis tohutu suur järsak, millelt iga hetk kive alla varises. Elav ja rahutu maapõu sundis kogu loodust pingelist ja tasakaalutut elu elama.

Püstloodsetelt järsakutelt langes jõesängi kivilaviine, jõgi sööstis tulivihaselt takistuste kallale ja uuristas need läbi. Ühe metsamurru ees leidsime üllatavalt kõrge veeseisu jälgi. Pisikesed veerkivid ja kruus olid moodustanud värske, nähtavasti samal aastal kokkuuhutud, kuni seitsme meetri kõrguse terrassi. Vesi oli metsamurru ees seitsme meetri kõrgusele tõusnud! Siia oli üürikese ajaga järv tekkinud ja mõne päeva jooksul oli vesi jõudnud selle terrassi kokku uhta. Suured kivid sellesse rahunenud veega järve enam ei sattunud ja nii ladestusidki siia väikesed veerkivid ja kruus. Aga allpool ajutist tammi olid ka läbimurde jäljed: kallasteni täis järv leidis väljapääsuava ja murdis seitsme meetri kõrguse veemassi survel tammist läbi. Kui kergesti taoline veevall tammist läbi murdes võib hukatuslikuks saada mõlemale kordonile, mis Atšipse alamjooksul otse jõeluhale on ehitatud!

Mida kõrgemale orgu mööda minna, seda harvemaks terrassi järsakud jäid. Mingit moreenvalli, mille taha ülesvoolu iidne ruhiorg oleks võinud paikneda, me samuti ei avastanud. Kas võis ka nii olla, et mingit liustikku ega ruhiorgu siin üldse ei eksisteerinudki? Vaevalt küll. Moreen oli nähtavasti minema uhutud, aga ruhiorg pehmetes savistes kiltkivides erines vähe tavalistest jõeorgudest, mis nii järeleandlikesse kivimitesse tekivad.

Küllap valmistab loodus tihtipeale taolisi pettumusi looduseuurija loodab näha kõike — terrasse, moreeni, ruhiorgu — nagu õppeskeemidel, aga loodus osutub keerukamaks ja näitab meile kombinatsioone, mida õpik üldse ette ei näe. Mis siis ikka, eks õpime loodust tundma sellisena, nagu ta tõepoolest on. Ei saa ju fakte vägisi kontseptsiooniga kokku sobitada! Aga võib-olla aitavad uued faktid meil teooriat ennast paremaks muuta?

Kuus päeva rasket matka. Ööbimised telgikatuse all, kõikjal, kus järgmine öö meid tabas... Kaasavõetud toiduained said otsa, sõime mulluseid pöögipähkleid, mis ei olnud veel pehkida jõudnud.

Kõrgusemõõtja näitas, et oleme juba Atšipse ülemjooksu jugade lähedal. Meie pilk tabas vasakpoolsel jõekaldal kasvava pöögi tüvel selgelt nähtava teetähise. Lähen paremale ja näen seal umbekasvanud, kuid korralikult tähistatud teerada. See viib veerajalt paremale tõustes seljaku poole, mis Atšišhod Tšugušiga ühendab.

Läheme koolme kaudu Atšipse paremale kaldale. Siin on samuti sälk puutüvel ja rada, mis Atšišhole tõuseb. Kasutame ootamatut võimalust ja ronime äsja leitud rada mööda meteoroloogiajaama juurde. Tee viib läbi seda maskeeriva kõrge rohu esimesele mulle tuttavale Atšišho rajale Järsu mäekuru ees. Kas pole imelik, et isegi sellel mäeahelikul, kus ma nii palju kordi olen käinud, sai mulle veel osaks taolisi vaatlusi teha?

Poljanasse tagasi jõudnud, küsin kreeklastelt, mis rada see on.

«See on vana Tšuguši rada. Osmani rajatud. Viib mäeahelikku mööda Osmani lagendikule.»

KALJUKITSEDE RIIGIS

Tšuguš kõrgus just selle maa-ala piiril, mille uurimine oli meile ülesandeks tehtud. Oli vaja sellele ronida ja loomulikult kasutasime äsja leitud rada. Rada viis tõepoolest üle Atšipse sellele veelahkmeseljakule, mida mööda Atšišho ja Tšuguši vahel kulges põiki üle moldoru Suur-Kaukasuse peaveelahe. Paremal suikus peensusteni tuttav metsane Atšipse org, aga vasakul tihedasti nulgusid täis kasvanud, Valgesse jõkke suubuva Kasejõe org.

Rada viis meid mitu kilomeetrit piki Suur-Kaukasuse veelahkmeala, mööda mäeharja Kubani ja Musta mere ranniku vahel. Selline kogu Kaukasuse ulatuses tähtis veelahkmeala — ja ei mingit ülevust. Jalad olid juba ammugi tundma hakanud teerajal alatasa talla alla sattuvat mustade saukiltkivide murenenud rähka. See kinnitas, et mäeahelik kulgeb siin justkui tamm p õ i k i üle sellesama tohutu suure kiltkivise oru, mida mööda voolavad nii alumine Atšipse, Mzõmta ülalpool Krasnaja Poljanat kui ka Avathara, aga selle oru loodepoolset pikendust dreenib Kasejõgi. Selgus, et pikiorg läks siin Kaukasuse lõunanõlvalt üle põhjapoolsele nõlvale, aga peaveelahe libises Kaukasuse Peaaheliku tippudelt alla ja põikas risti üle oru nagu Ahhukdari ahelik Kardõvatši juurest Atsetuka poole. Seal kulges seda «põiksilda» pidi Mzõmta ja Bzõbi veelahe, aga siin oskas isegi Kaukasuse peaveelahe end sellele harjale ära mahutada! Ometi oli viimane Ahhukdari

omast märksa madalam. Seal oli niitusid, ilusaid vaateid, ülevust, aga see siin oli vaid Atšišho-Tšuguši sõlmpunkt, mis üldse metsapiirist kõrgemale ei tõusnud. Kiltkivilademed olid siin niivõrd järeleandlikud, uusimad kerkimisprotsessid aga sedavõrd nõrgad, et lauge seljaku kõrgus on kõigest 1600—1700 meetrit. Rada läks läbi tiheda nulumetsa ning Atšipse ja Kasejõe orgude kaugusi ja sügavusi võis puutüvede tagant vaid aimata.

Nulumetsaga kaetud mäeharja kõige madalamast paigast leidsime vana Tšuguši laagri varemed — need seisid Atšipse orust Kasejõe orgu viiva tee ääres. Istusime sellen laagris kaks päeva, oodates lõputuna näiva vihma lakkamist (meid varjas telgiriie, mis varemete külge seotult midagi tuulikupea taolist moodustas).

Olime vihmale tänulikud — järgmine päev oli eriti puhas ja selge. Hakkasime läbi metsa otse Tšuguši veelahkme suunas astuma. Jõudsime välja avarale ja laugele niidulisele astangule, mis neemena orgu ulatus. Olin kümneid kordi seda vaikse kadedusega Atšišholt silmitsenud. Lillemeri ümbritses kivilasusid — vanu Osmani-aegseid onnide varemeid. Sellel kõikjal viibinud Osmanil oli hea maitse!

Krasnaja Poljana taadid olid mulle sellest ettevõtlikust mehest palju rääkinud. Just Osman oli rajanud esimese ringraja Estonkast mööda Atšipse suudmesse. Seda mööda veeti sindleid ja palke jahilossi ehitamiseks.

«Kus see Osman nüüd on?»

«Oi, see oli väga õel ja vapper mees. Radu rajas hästi, metsa raius hästi, müüs hästi ja teenis hästi. Keegi teda ei armastanud, aga kõik austasid.»

«Mille eest teda siis austati?»

«Oli rikas mees ja hea kütt, käis kõigil mägedel, kõigil mäetippudel, isegi Agepstal käis ära. (Osman, kes polnud mingi alpinist, alistas Agepsta? Aga meie reklaamisime seda ligipääsmatu mäena, mida keegi peale Sotši alpinisti Pjankovi polnud vallutanud!)

«Osman käis kõigil mäetippudel ega saanud kusagil viga. Aga ronis siis puu otsa mureleid alla raputama, kukkus ja sai surma. Küllap tal oli sellepärast niisugune saatus, et ta oli õel, olgu pealegi et vapper . . .»

Juba Osmani lagendikule tõusul hakkas meile silma palju kaljukitsede jälgi: «kitsepähklite» — kaljukitsepabulate kuhikuid. Ja peagi olid kaljukitsed ise ka kohal.

Kaljukitsejõe ülemjooksult kostis kiviraginat — seal kappas meie poolt hirmutatud kaljukitsekari. Kui meeldiv oli selles korraga neljakümmet kaljukitse üles lugeda! Peagi läksid kivid ka mäeharja vasakul nõlval liikvele. Ohoo, siin oli asustatus veelgi tihedam! Kakskümmend, viiskümmend, sada, sada viiskümmend kuus kaljukitse pistis jooksu, kui me Kasejõe parempoolse lähte äärde ilmusime! Meid ümbritsev looduskaitseala ei olnud veel iialgi sellisest looduse ürgsusest õhkunud ega sellist metsloomade küllust näidanud.

Sõlmpunkt. Siin on seljak, mis Atšišho poolt tulles end Tšuguši-Assari mäeaheliku külge kiilub. Tšuguši tipp ei kõrgu Kaukasuse peaveelahkme alal, vaid selle loodepoolsel mäestikuharul, mis on peaveelahkmest kõrgem.

Kui tinglik meie ettekujutus Kaukasuse Peaahelikust siiski on. Seome harjumuspäraselt selle mõistega tema teljepositsiooni mägede süsteemis, suurt kõrgust ja tähtsust veelahkmena. Aga nüüd on siin meie ees ala, kus Suur-Kaukasusel pole tegelikult ainsatki ühtset peaahelikku. See on siin Kasejõe, aga veelgi ida poole Laura, Bzerpi ja Psluhhi ülemjooksudest läbi lõigatud, üksikuteks lülideks jaotatud, nii et Kaukasuse peaveelahe mitte üks, vaid palju kordi ühelt mäeahelikult teisele libiseb.

Jõuame Tšuguši harjale. Selle all on metsikud järsakud, jääliustike tardunud alad, sealhulgas üks, mis kaardil puudub, kaugel all on sügav niiduline, aga veelgi allpool ja kaugemal Kiša jõe ülemjooksu metsane org. Ka siin jätkuvad meie «väikesed avastused» . . . Sakilisel harjal puhub vali tuul, mis hetkekski ei vaibu. Peidame end selle eest üksikute kaljueendite ja harjalt varisenud kivilahmakate varju.

Paremale Assara poole muutuvad hambulised tipud järsemateks ja metsikumateks. Kaardil puudub vasakul kerkiv, ligi kolme kilomeetri kõrgune mäetipp . . . Assarale tõusul võtame selle piirkonna käsile.

Olimegi Tšuguši harjal! Meie all oli toosama mäemassiiv, mis mind oli hämmastanud juba esimesel Atšišhole tõusul. Tšuguš kõrgus siis kuidagi ähvardavalt, ligipääsmatult ja salapäraselt. Näis, et seda pole võimalik alistada, et see on kaitsealune riik, kuhu ei vii marsruute ega radu . . .

Kõik osutus reaalsemaks ja lihtsamaks. Radu leidus, aga mõned välised looduskaitseala tunnused olid täiesti proo-

salist laadi. Isegi mäehari oli kaljukitsede pabulaid täis. Erilist uudsust me samuti ei tunnetanud, eriti pärast seda, kui olime käinud Lojubidel, Kardõvatši tipul, Atsetukal ja nii paljudel Aišhadel.

Ainult vaade avanes siit eriti kaugele. Ilm oli selge, täiesti pilvitu, meri sinas kolmekilomeetrise müürina, kallas oli nagu peo peal — virvendavas hämus võis Sotši hoonete kontuure aimata. Noh, muidugi on see Sotši — eks ole ju Batareika mäetipult, mis keset kuurorti kerkib, sellise ilmaga ka Tšuguši suurepäraselt näha.

Töötasime mäeharjal õhtuni, nii et kõige kõrgemale tipule tõusmiseks enam aega ei jäänud — olime sellest horisontaalipidi kolmesaja meetri kaugusel.

Naljakas öelda, kuid oma uudsuse poolest oli minu jaoks üheks peamiseks Tšugušilt saadud muljeks... vaade Atšišhole! Jah, kümneid kordi külastatud, risti-rästi läbironitud Atšišhole. See seisis meie ees niivõrd uue vaatenurga all, et paistis lihtsalt tundmatuna. Selle harju nägime nüüd pikivaates, nende hambulised tipud ei tulnud üldse esile, mäeaheliku silueti moodustas aga perpendikulaarne hari, mis koosnes sujuvatest, vähe üksteisest eraldatud mäetippudest. See oli nagu laialivalguv leivapäts... Kas polnud kõik need mäeharjad uhtevetega välja nikerdatud ühest kiltmaast?

Geomorfoloog! Sa oled kohustatud iga mäeahelikku igast küljest uurima: iga käänak võib uue saladuse avada, uusi mõtteid sisendada.

Jälgime üleval päikeseloojakut ja kiirustame siis alla. Hirmutame jällegi kaljukitsekarju, neidsamu mis tõusulgi; ühes karjas loendame kakssada kaljukitse... Jõuame Osmani lagendikule juba päris pimedas. Aga järgmisel hommikul, kui oleme Tšuguši laagri maha jätnud, laskume mööda Atšipse oru vasaku nõlva rada, ja läheme siis üle Kaljukitsejõe... Selle kallaste rusukallotel paljanduvad soolased kihid. Tšuguši kaljukitsed laskuvad alatasa siia soola lakkuma. Ka praegusel hetkel «tohterdab» end siin oma viieteistkümnepealine kaljukitsekari. Aga mis loeb meile nüüd viisteist looma, kui me ennist üleval korraga kahtsada kaljukitse nägime!

Otse rusukalde all, tohutu kõrge püstloodis kaljujärsaku jalamil läheme üle Maagijõe, õige pisut kummagi harujõe ühinemiskohast allpool. Üsna kergesti pääseme mööda ka Murtud nõost. Ja ongi valvurite kordonid, nii ülemine

kui ka alumine kordon — nendes me tunneme end juba nagu kodus, meeldivas talupojamiljöös, külalislahkete perenaiste hoole all. Õuel sagivad lapsed, põrsad ja kassipojad...

Ülemise kordoni juurest läheme veel ühe mineraalveeallika juurde. Teadsin sellest allikast insener Sergejevi märkmete vahendusel, kes oli seda allikat 1890-ndatel aastatel uurinud. Insener oli tulnud siia, vanatšerkessi Rõhh-Aijasse koos rühma töölistega. Nad olid selle paiga rohust puhtaks teinud, siin metsa harvendanud ja mineraalvee tavalisest veest eraldanud. Allikas oli siis ööpäevas sada kakskümmend ämbrit vett andnud. Vana kaevu asemele ehitati bassein, suurendati vee juurdevoolu saja kahekümne kaheksa ämbrini...

5. oktoobril 1899. aastal ilmusid siia kõrvalisse maakohta väga kõrged isikud: põllumajanduse ja riigivarade minister Jermolov, imperaatorliku õukonna kojaülem ja Musta mere piirkonna kuberner kindralmajor Tihhonov ning palju teisi. Vaimulikud pidasid jumalateenistust ja pühitsesid allikat. Pärast seda said allikavee raviomadused, võrdsed tuntud prantsuse Vichy mineraalvee omadega, endale seadusliku jõu.

«Avatseremoonia» lõpul lubas Jermolov «tema kõrgusest ametlikku luba paluda, et allikale Nikolai nimi anda». Romanovski rajajad lootsid, et tsaari nimega allikas kuurordi balneoloogiliseks baasiks muutub. Ent nii kuurort kui ka allikas jäid kängu. Kas võisid Krasnaja Poljana kodu-uurijad sellest hoolimata need paigad üle vaatamata jätta?

Mõnisada meetrit tuli minna teed pidi, mis viis mööda määratust kivilahmakast, mille otsas kasvas suur puu, ja siis oligi keset põlismetsa just raja lähedal näha seiskunud veega basseini, millesse vaid vaevu vett nirises. Maitselt oli vesi meeldivalt hapukas ja kergelt gaseeritud. Osa vett voolas basseinist mööda ja nirises mööda nõlva alla; ümbrus oli rõske ja porine, leidus palju roostekarva nõresid. See oli mineraalveega segatud pori.

Praegu niriseb siin vett nii nõrgalt, et ei anna mingit lootust «kuurordi peamise balneoloogilise baasi» nimele pretendeerimiseks.

Krasnaja Poljanas meeldis mulle endiselt turistidega vestelda — nüüd hakati taolisi vestlusi pidama õhtuti lageda taeva all ja suure lõkke ääres (et oleks romantilisem!). Kummaline küll, et mul neid vestlusi nüüd raskem oli pidada. Kui lihtne oli see siis, kui ma ise vaid Aibgad ja Atšišhod ning üht marsruuti Pseašhole tundsin, mis turistidele täiesti arusaadav ja jõukohane annus oli. Nad kuulasid kõike kui reaalselt teostatavat; paljud neist sõitsid järgmisel suvel siia ja võtsid ette ekskursiooni selle programmi järgi. Kardõvatši—Ritsa marsruut kroonis kõike . . .

Aga kuidas sain ma nüüd jutustamata jätta Kardõvatšil mäestikusõlmest Lojubi ja Sinisilmaga, Atsetuka järvedest ja läbi looduskaitseala kulgevast peamarsruudist? Turistide jaoks oli see aga juba ülekoormus. Nad hakkasid selliste rännakute reaalsuses kahtlema ja ma tundsin, et nad uskusid mind nüüd vähem kui varem, — raske oli kujutleda meie kolmikut lendavate hollandlaste osas, kes otsekui linnutiivul kümneid mäetippe on külastanud.

«Mäetippudel lendlejad . . .» Niisuguse komplimendi laskis meie aadressil lendu üks vaimustatud naisturist. Kui kerge on niisugust kõlavat fraasi lausuda . . . Aga kuidas inimestele selgeks teha, et kõik meie Tšugušid ja Kardõvatšid, et iga võidetud mäetipp on suure töö ja jõupingutuste tulemus, et see kõik on saadud sadade aeglaste — samm sammu järel — tõusude ning pikkade tundide vältel talutud õhupuuduse ja südamepekslemise hinnaga (vahel veel poolteisepuudane seljakott seljas — ja mitte mingi tempo ega sagedased puhkepeatused ei suuda seal südant ülepingutuse eest hoida). Kas on võimalik edasi anda, et see tähendab veel mitmeid kärekülmi ööbimisi siravate tähtede all, et see tähendab kütuse kogumist, lõkete süütamist, kõvade putrude ja paksude suppide keetmist, vaiade maassetagumist ja telkide ülespanekut nendel tundidel, millest teel sai kui puhketundidest mõeldud? Kokkuvõttes on see kuude kaupa udus, märjas rohus ja vihma käes kõndimine ja seda tuleb teha märgade jalgadega, tihtipeale aga veel teel lagunenud jalanõudes. Kuid see on paratamatu ja mitte põrmugi hirmutav tasu saadud naudingu eest. Korduvad ebameeldivused viid mõttes sulgude ette nagu ühise korrutaja algebras ja unustad need

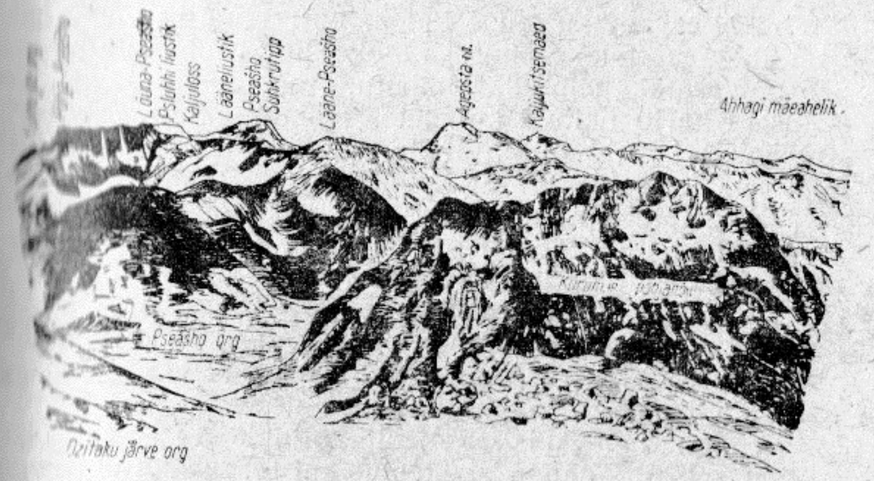

Pseašho ja Kurumägi — vaade Petrarca orust

siis ega hakka neist enam jutustamagi. Just selle nimel saadki endale õiguse rääkida kümnetest alistatud mäetippudest ja tunned, kuidas sinus kristalliseeruvad järjest täielikumad andmed looduse kohta, uuritava rajooni reljeefi kohta.

Kristalliseeruvad . . . On see ikka õige sõna? Paikkonna uurimise ja mõistmise protsessil on palju loogilisi etappe, üksteisele järgnevaid astmeid. See sarnaneb kauakestva mäkketõusuga, teelt eksimiste, siksakkide, tagasitulekute ja teeotsimistega. Uurimise esimeseks astmeks oli põhiliselt vaid õpikutest teadaolevate mitmesuguste detailide o t s i m i n e ja nende nähtuste äratundmine looduses.

Siin on jõeterrass, siin uhtkuhikud, siin kahepoolne liustik. See on faktide registreerimine ja üksnes esimesed oletused uuritavate terrasside, järsakute ja mäetippude tekkepõhjuste kohta. See on juba teadus, aga kui pisike on siin alles tõelise uurimistöö osa! Meie esimesed marsruudid olidki põhiliselt registreeriva iseloomuga. Me käisime ringi ja kogusime vaatlusandmeid . . . Kuid mida tähelepanelikumalt me seda tegime, seda sagedamini jõudsime ka uurimistöö teisele astmele — kõrvutasime juba tuntud fakte, rühmitasime sarnaseid nähtusi t ü ü p i d e k s.

Õppisime eraldama mitut liiki hambuliste tippudega mäeharju — sümmeetrilisi ja ebasümmeetrilisi, mida edasisel liigitamisel jaotasime sõltuvalt neid moodustanud kihistuste kaldele.

Osmani lagendiku lauge kumer hari Tšugušil viis meid veel ühele mõttele: alpiinseks taolist harja juba ei nimeta. See on tasaseks silutud, hambutu. Aga kas me pole niisuguseid harju näinud kümnetes paikades: Pirniahelikul, Kutehekul ja Ahhuk-Daral? Ja Atšišho ülemised harjalagendikud? Muide, nii see ikka ei ole. Seal kõrguvad laugete kumerate niitude keskel kümne-kahekümne meetri kõrgused kaljud. Tähendab, ei piisa kõigi taoliste kumerate vormide s u b a l p i i n s e t e harjade tüübiks ühendamisest (ka kõrgetel tasapindadel on need alati alpiinsetest harjadest madalamal asunud), vaid need tuleb ka jaotada alamtüüpideks: täiesti kumerateks harjadeks ja harjadeks, millel on alles purunemata püramidaalsete sakkide jäänuseid — k a r l i n g u i d. Reljeefi vormide t e k k i m i s e lahtimõtestamine tähendas üleminekut teadusliku uurimistöö kolmandale astmele.

Vahetud vaatlused kinnitasid ka siin seda, mida me õpikutest teadsime: jäätumine muutis orgude lähted liustikuhäiludeks, lõikas neid eraldavatesse harjadesse tugitoolikujulised süvendid ja muutis need harjad karlingute hambulisteks alpiinseteks ahelikeks. Kõrgematel tasapindadel, seal, kus jää veel praegugi säilib, eksisteerivad taolised harjad ikka veel. Kuid kümneid tuhandeid aastaid tagasi oli jäätumisprotsess võimsam, nii et liustikuhäilud tekkisid ka madalamatel mäeahelikel. Nad uuristasid end mäeharja kahest vastasküljest. Neid eraldavad seinad purunesid, kõrvuti asetsevad häilud liitusid ja mäeharl muutuski laugelt kumeraks: siin kõrgusid veel vaid lõplikult purunemata karlingute jäänused, nagu Atšišho meteoroloogiajaama juures. Protsessi jätkudes kadusid vilmasedki karlingute jäänused, mille järel tekkiski teine alltüüp — kumerad subalpiinsed harjad.

Reljeefivormid hakkasid meie jaoks ajas elama. On ju igal vastutulijal oma konkreetne vanus. Samuti kandis ka iga reljeefivorm saavutatud arenemisastme pitserit. Juba tuntud ameerika geomorfoloog Davis avastas nende astmete olemasolu. Kuid ise neid looduses eraldada oli meie jaoks jälle uus etapp, teadusliku uurimistöö loogikas veel üks aste edasi.

On selles toodud selgituses ikka kõike arvesse võetud? Miks on subalpiinsed mäeharjad ikka kindlal kõrgusel — tuhande seitsmesaja ja kahe tuhande kahesaja meetri vahel? Jah, see on iidse jäätumise toimel kujunenud liustikuhäilude levikuala viimane piir. Just nendel harjadel oli kõige rohkem aega oma sakkide täielikuks murendamiseks. Aga mis oli erinevuse algpõhjuseks nende kõrgusest säilinud ülemiste alpiharjade (2600—3200 meetrit) ja alumiste, subalpiinseteks muutunud harjade vahel? Me tuginesime siin vaid oletusele. Meie ette kerkis veel üks teadusliku uurimistöö aste, millele me esialgu ei suutnud tõusta. Ühtse kiltmaa liigendumise idee, mis Tšugušilt Atšišhod silmitsedes tekkis, oli vaid esimene oletus.

Ei, see ei ole mingi mäetippe mööda lendlemine, vaid pikaldane tõus mööda mäenõlvu, vaadeldes, analüüsides ja fakte kõrvutades. Ja alles kokkuvõttena, siis kui kõik teed on juba seljataga, järgneb mälestustes lend läbikäidud mäetippudele, summeeriv mõttelend teadusliku üldistuse kõrgustes . . .

PETRARCA JA PRIŠVIN

Meie uurimistöö objekt oli Tšugušist Kardõvatšini kulgev looduskaitseala kõrgmäestiku peaveelahe. Kaks selle barjääri lüli oli meil veel läbi käimata: Pseašho massiiv ja ahelik Assara — Vorobjovi mägi — Dzitaku, mis ühendas Tšuguši ja Pseašhod. Meil tärkas hulljulge mõte minna mööda mäeharju Assarast Dzitakuni ümber Laura metsikute ülemjooksualade.

Atšipse kordoni valvurid näitavad meile Assarale mineva raja alguse kätte, aga tee enese kohta ei oska nad midagi öelda: läbipääs on sealtkaudu raske, sellepärast pole nad ise seal iialgi käinud.

Rada, mida mööda me edasi liigume, läheb Atšipse ja Assara orgusid lahutava mäestikuharu järsku harja pidi. Rähakünkad, asaleadest koosneva alusmetsaga tammik. Kalle on nii järsk, et koormahobune siit küll läbi ei lähe. Tassime seljas varustust kümnepäevase raske teekonna tarvis. Minul ja Volodjal on seljas kolmekümnekilogrammine raskus ning ega Natašalgi alla kahekümne nelja kilogrammi ole. Nii järsul teel ja nii raske kandamiga on tõus kurnav. Juhtub ka veel palav päev olema. Mägismaa värskendavast jahedusest ei ole märkigi.

Miks valvurid vett kaasa võtta ei soovitanud? Retk mööda mäeharja hoiab meid maksimaalses kauguses igast allikast, veeni jõuame alles Assara mäeharja taga.

Õnneks on ümberringi palju mustikaid, metsamustikaid — «kaukaasia teed»*. Mustikapuhmad on tihedad ja kõrged, otse inimesekõrgused! Okstel ripuvad kobaratena mustjad marjad, vahel tuhmid, vahel läikivad. Päikesepaistelistes kohtades on need marjad nii suured, et sarnanevad viinamarjadega. Sööstame mahlaste ja magusate marjade kallale — need aitavad meil aeg-ajalt janu kustutada.

Millegipärast pole sellel Assara mäestikuharul nagu Punase lagendiku Atšišholgi üldse nulumetsavööndeid. Läheme ühtesoodu mööda pöögimetsa ja see teeb teekonna veelgi üksluisemaks. Rada on vaevalt näha. Ja kes siin peakski käima? Vahest vaatlejad kord aastas kaljukitsi loendamas.

Päev kaldub õhtusse, aga meie pole veel väändunud metsanigi jõudnud. Tuleb otse mäestikuharul ööbima jääda. Ebamugav ööbimine ilma sooja toidu ja teeta.

Võtame seljakotid seljast. Laskume Natašaga viiskümmend meetrit allapoole, ümber põõsastiku, et laagri jaoks mugavamat paika otsida.

Tohutu suur pöökpuu. Selle all aga suhteliselt tasane plats, mida vaid võimsa pöögi nurgelised juured konarlikuks teevad. Miks ei peaks see laagripaigaks sobima?

«Nataša, vesi!»

Ühes kohas on juured vanni moodi lohu moodustanud, kus leidub veel möödunud nädalal sadanud vihmavett. Rüüpame seda prooviks peopesalt. Eks ta läppunud ja seiskunud ole — lehtede ja peente oksaraagude leotis... Niisugusest vedelikust tehtud teed vist küll juua ei taha, kuid suppi või putru võib arvatavasti keeta.

Mis siis muud kui läheme aga asjade järele ja organiseerime oma ööbimispaiga ikkagi vee äärde selle pöögi alla.

Ronime üles Volodja juurde, et asju kaasa võtta, aga tema on need juba lahti pakkinud, otse mäeharjal päris kena platsi puhtaks teinud, siia mõned jändrikud kännud kokku tassinud ja juba lõkketegemist alustanud. Meie ettepanekuga allapoole ümber kolida pole ta nõus. Kui ülesronimine nii raske on, ei taha ju saavutatud kõrgusest ainsatki meetrit loovutada. Hüva, pole mõtet vaielda.

* Aromaatset jooki valmistatakse selle taime lehtedest. Kevadel on väga maitsvad ka selle õrnad lillakad õied.

Otsustame, et telki üles ei pane. Võtan kaks katelokki ja kruusi ning lähen pöögivanni juurde vett tooma.

Hämardub. Salapärane ja süngevõitu vaikus põõsastes. Puuhiiglase majesteetlik kroon laiub tuhkhalli tüvesamba kohal. Metsas on teravat hapukat lõhna tunda. Võiks arvata, et see tuleb pehkinud lehtedest, aga meie teame juba, et seda spetsiifilist «aroomi» eritab niinimetatud lehkav tuhatjalg. Meile on seegi lõhn praegu meeldiv ja lähedane. Ümberringi on pöögimets. Lehkab tuhatjalg. Tähendab, me oleme kodus.

Ammutan kruusiga juurtevannist vett nii, et põhjamuda üles ei tõuseks. Saan kaks katelokitäit roostekarva vedelikku.

Lähen suitseva lõkke juurde tagasi. Ettevaatlikult, et mitte tilkagi hinnalist punakat vett maha loksutada, riputan mõlemad katelokid kepi külge ja asetan selle kahe hargi abil lõkke kohale.

On juba täiesti pimedaks läinud. Ümberringi on vaikus, mida vahetevahel harvad öökulli huiked häirivad. Ja äkitselt kostab just sealt, kus ma äsja katelokke täitsin, müra ja ragin, justkui liiguks seal mõni suur loom. Need pole sammud, vaid hüpped. Ajuti müra vaibub — nähtavasti on loom nõutult seisma jäänud. Siis aga kuuleme tema häält — see on hirmuäratav, kähe ja möirgav klähvimine, justkui kähedate hoovõttudega bassihäälne köhimine. Mis loom see on? Meie kogemused on alles tühised, ei tunne me veel ei karu, hundi ega ilvese häält.

Ometi on see vihaleaetud looma möirgamine (ega ta viimaks sellepärast vihane ole, et veevanni tühjana eest leidis?). See bassihääl meenutab kõla poolest meile lõvide ja tiigrite hääli loomaaia puurivõrede taga. Ainult siin on see hääl katkendlikum ja hoovõtud lühemad.

Ainus, mida võime oletada: meie ees on panter, täpsemalt hall kaukaasia leopard. Teame, et mõned selle kohutava kiskja pered veel looduskaitsealal eksisteerivad. Inimeste kohtumised pantritega on aga äärmiselt harukordsed. Valvurid on kohustatud registreerima kõik nähtud pantrijäljed. Kord leiti pantri poolt lõhkikistud karu.

Kaks noormeest ja tütarlaps, relvastatud vaid kolme geoloogivasaraga, — mida me suudaksime niisugust hirmuäratavat looma kohates teha?

«Lõke suuremaks!»

Hea, et Volodja nii palju hagu kokku on tassinud. Kes

teab, kas loom meid viimaks valvama ei hakka, kuigi ta on vait jäänud? Millise tundega läheksid nüüd lõkke juurest metsapimedusse kütteks uusi kände otsima? Hirmuvärinaid tekitav kähe möire võib ju iga hetk uuesti kõlada.

Lõke lõõmab ja selle valgel tiheneb ümbritsev pimedus täiesti läbipaistmatuks müüriks. Isegi põõsastest väljatulnud looma on võimatu näha. Ootame veel pool tundi kurjakuulutava külalise ilmumist ja hakkame siis helpima vedelat tatraputru, mis on keedetud pöögilehtede leotises. Puder on siiski söödav.

Mida edasi teha? Oleme tõusust üsna kurnatud ja võime kõik rampraskesse unne vajuda. Aga kuidas sa magad, kui oled kiskja bassihäälset hällilaulu kuulnud? Otsustame järgemööda lõkke ääres valvata, et kas või väikestki tuld hingitsemas hoida. Esimesena jääb valvekorda Volodja, meie Natašaga vajume kiiresti sügavasse unne. Tundub, nagu oleks möödunud vaid kaks minutit, kui Volodja mind kahe tunni pärast üles ajab, ise pikali heidab ja sedamaid norskama kukub.

Sõbrad magavad. Ümberringi on salapärane öine mets. Mustav maailm ja selle keskel see üksik tuluke. Kusagil hulgub ringi või varitseb meie peale ennist klähvinud tundmatu kiskja. Heidan ökonoomselt lõkkesse raagusid, neid peab jätkuma koidikuni. Otsustan ajaviiteks filmikassetti laadida ja torkan käe seljakoti taskusse. Mis see siin on? Raamat. Ptüi, kui rumal lugu! Läheme nii raskele teekonnale ja jätame seljakotti ülearuseid asju — tassime tervet raamatut kaasas . . .

See sisaldab Prišvini jutustusi — taolises olukorras täiesti sobiv lugemismaterjal. Kui olen kassetiga toime tulnud ja lõkkele hagu lisanud, süvenen Kaug-Ida metsa, selle kiskjate ja ojade kirjeldusse. Raamatus esineb koht, kus jutustatakse pantrist ja sellest, et see kiskja jahimeest ninapidi veab ja ise tema kannul käib. Kas viimaks meiegi järgmisel päeval niisugusesse olukorda ei satu, et meie peale möiranud panter meid saatma tuleb?

Hakkab juba koitma, kui ma Nataša valvesse äratan ja talle õpetuseks Prišvini vastavaid ridu pantri kohta näitan. Kaks tundi hiljem oleme juba kõik jalul, sööme äratseilse pudru ja alustame uuesti mäkketõusu. Vahetevahel heidame pilgu tagasi, et vaadata, kas kiskja Prišvini retsepti järgi meid viimaks ei jälita. Jõudnud niitudele, veendume lõplikult, et «konvoid» meil kannul pole. Esimeste lumelaikude juures kustutame oma janu.

Ma ei hakka kirjeldama uusi ebatavalisi vaateid, mis Assara niitude poolt küljest avanesid juba tuttavale maastikule ja mis tõid esile kord siin, kord seal meie poolt varem märkamata jäänud detaile — küll täiendavaid nõgusid, küll mäeahelike käändusid, küll metsalagendikke. Märksa rohkem uut tõotas mäehari, kust pidi avanema vaade põhjanõlvale.

Selle järsakud avanevad meie pilgu ees ja me tunneme end jällegi uue, senitundmatu avastajatena. See on liustike, järvede ja mäetippude maailm, millel nagu Kardõvatši ja Ritsa ääreski kaardil kujutatuga midagi ühist pole. Pole kahtlust, et üheksakümnendate aastate topograafid, kes üldiselt võttes suurepärase üheverstalise Kaukaasia kaardi olid loonud, lihtsalt nendes paikades ei käinudki ja valged laigud väljamõeldud reljeefiga täitsid.

Olin juba Atšišholt kümneid kordi vaadelnud Assara kohal kõrguvat mäetippu, mis suure hambaga sarnanes. Kaardil oli see peamisele mäeharjale kantud. See tähendab, et kaart oli tehtud Atšišho poolt vaadatuna. Kord nägin ma aga meteoroloogiajaama juurest, kuidas pilved Assara ja selle mäetipu vahele vajusid, rõhutades sellega, et mäetipp paikneb Assara t a g a, Assarast põhja pool ja Assarast eraldi. Kas me Tšugušilt just seda mäetippu ei näinudki? Muidugi, just seda. Aga nüüd on näha, et mäeharja, kus me praegu seisame, lahutab üksikust mäetipust avar niiduline ruhiorg — ilmne iidse kahepoolse liustiku rübi. Niisiis on seegi mäetipp liustiku sulavete voolamise jäänuk. See tuleb kaardil ligikaudu kilomeetri võrra peamisest mäeharjast kirde poole paigutada, ruhioru põhjas aga tagasihoidlik iidse liustiku aegne järv ära märkida.

Leiame esimestena sellele nimetule mäetipule täpsustatud kaardil asupaiga ja määrame tema kõrguse ligikaudu 2800 meetrile.* Kas meil pole õigust sellele mäetipule nime anda?

Koos meiega teeb selle teekonna seljakotis kaasa Prišvini raamat, mida me öösel lõkke ääres lugesime, kui pantri läheduse pärast mures olime . . .

«Anname sellele «nihutatud» mäetipule Prišvini nime!» See on hea idee. Just looduskaitsealal peabki kõrguma

* Hilisemad täpsed mõõtmised näitasid 2784 meetrit.

mägi, mis selle looduselauliku, metsade ja põtrade, ojade ja valguse poeedi nime kannaks... Prišvini mäetipp, Prišvini järv...

Assara põhjanõlvadel leiame veel mitu kaardile kandmata liustikku. Kuid meie erilist tähelepanu äratab üks idapoolse nõlva org — ootamatult sügav ruhiorg imelise niidulise häiluga lähtealal. See on Laura parempoolse nimetu lisajõe org. Sellest orust on üllatavalt selgesti näha kogu Psekohho ja Bzerpi karniisi rada. Otse meile vastu vaatab Kurumäe metsik järsandikuline esikülg, mille jalamil paistavad Laura jõe lähteala padrikud. Nende kohal kõrguvad kõik meile tuntud Pseašhod. Oma arvukate järsakute poolest on see päris hirmus pilt. Niivõrd uus on siit vaade meile juba tuntud mägedele ja see tõestab, et oleme mõned keerulised sõlmprobleemid õigesti lahti mõtestanud. Vaevalt oleks mõnest teisest punktist nii selgeks saanud, kuidas Dzitaku järveoru ülevõtmine Laura basseini ojade poolt tegelikult toimus.

Kakssada meetrit mäeharjast allpool leiame kivide vahelt mugava orva ja katame selle telgiriidega. Metsani jääb sada meetrit laskumist. Sellepärast teeme lõkke üles vaigustest rododendronivartest. Need põlevad praginal. Vaigupritsmed paiskuvad laiali nagu bengaali tule välgatused.

Meie all on Laura basseini sügavikud ja järsakud. Kes on siia niivõrd ladinapärase, Lääne-Euroopa pärase nime toonud? Kas ei olnud need eestlased? Ei olnud. Juba 1864. aasta sõjaväekaardil, s. t. hulk aega enne eestlaste siiatulekut, on kõigi vanade tšerkessi nimede hulgas just seda jõge Lauraks nimetatud. Kas pole siin mõni ohvitser kaardi koostamisel vallatlenud, — võttis kätte ja pani oma armsama või mõne kirjandusliku kuju nime kirja?...

Laura. Petrarca unistuste ja kirglike sonettide objekt. Mäletan üht gravüüri, millel keset metsikut mägismaastikku sammub valges kleidis tütarlaps — Laura, musta mantlit kandev armunud Petrarca aga sirutab oma käed paluvalt tema poole...

Meil tuleb oma välimärkmetes kümneid kordi mainida seda häilu ja sellest väljuvat Laura nimetu lisajõe ruhiorgu. Uurijad kasutavad sellistel juhtudel sageli ajutisi ja mitte millekski kohustavaid nimetusi. Mõnikord on need nimetused humoristlikud ega pretendeerigi pääsule

geograafiasse — näiteks «Kuivatamisnõgu», «Kaotatud noa org» jms.

Nimetu lisajõgi tõttab Laura poole. Petrarca sirutab käsi Laura poole. Kui õnnelik ta oleks, kui saaks teada, et tema nime kannab jõgi, mis igavesti Laura poole voolab! Petrarca jõgi, Petrarca org. Tinglik nimetus tuli ja jäigi meie välipäevikutesse.

Õhtu Petrarca häilus. Pseašho on viirastuslikesse ja iga hetk oma asupaika muutvatesse pilvedesse mähitud. Need paiknevad viies-kuues plaanis, igal neist oma vastuhelgid kas siis karmiinpunastes, helepunastes või lillakates toonides. Loojuva päikese kiired tungivad läbi nende kulisside ja saadavad Pseašho suunas vaid üksikuid valgusvihke, just nagu roosakaid pistodasid.

Midagi sellist võib juhtuda üksnes teatris, kus prožektorid ülipüüdlike valgustehnikute tahtel lava eri plaane eri värvides helendama panevad. Neid lihtsalt ei suuda uskuda, see värvitoonide kuhjumine näib ebausutavana ja ärritab. Kuid siin pole teatrilava, vaid tõeline elu. Siin õilmitseb värvide muinasjutuliselt võluv vaatepilt, hämmastab ka nende mitmeplaanilisus ja iga hetk toimuv asukohavahetus, mis on kooskõlas pilvede liikumisega.

Oleme juba sadu loojakuid mägedes näinud. Kas võiksime oletada, et loodus meid veel nii hämmastada suudab?

HULL MÄETIPP

Hommikul asume mäeharjapidi teele. Petrarca häilu kohal peaveelahkmel kõrgub veel üks mäetipp, mis on ilmselt kõrgem kui kaardile märgitud Assara. Assara kõrgus on 2631 meetrit, aga see tema naaber ulatub meie mõõtmiste järgi ligi 2700 meetrini.*

Jõuan mäeharjale enne oma teekaaslasi. Viie meetri kaugusel minust seisab jahmunud kõverate sarvedega kaljukits. Vahime teineteisele otsa. Kaljukits kopsib vihaselt esijalga vastu maad, vilistab ja kaob siis ühe hüppega mäeharja taha. Sealt kostab allaveerevate kivide tärinat — valvuri poolt antud signaalist hirmutatud kahekümnepealine kaljukitsekari kappab minema.

* Täpne kõrgus on 2673 meetrit.

Mäetipp on esinduslik. Laome sinna kivikuhja ja pistame kivide vahele kirja, et nimetame selle oma märkmetes Geomorfoloogide mäetipuks. Mäetipu põhjanõlval näeme ja registreerime veel ühe kaardile kandmata liustiku.

Liigume piki mäeahelikku edasi. Laskumine muutub üha järsemaks ja lõpuks niisuguseks, et me oma raskete seljakottidega ei suuda enam tasakaalu hoida. Jätan seljakoti maha ja lähen luurele. Püsin püstloodis astangutel ilma kandamitagi vaid suurivaevu. Meie ees tõusev järsk ja nõelterav sandarm mitte üksnes ei tõkesta teed mööda mäeharja, vaid ei lase meil ka ümber selle paiga minna. Sandarmi külgseinad on nelikümmend kuni seitsekümmend meetrit kõrged — sellistest juba ilma kõrge alpinismitehnikata üle ei saa. Tajun vaimustus- ja õudustunnet enda all avanevate kuristike ees. Jõuetustunnet ja solvumist, et meie kavatsus mäeharjapidi Vorobjovi* mäe kaudu Pseašhoni jõuda nii rumalalt luhtus.

Lähen Volodja ja Nataša juurde tagasi. Uurime esimese sandarmi tagant paistvaid mäesakke ja veendume, et oli kergemeelsus edasist teekonda seda mäeharja mööda planeerida. Vorobjovi mäe tumehall trapets paistab siit vaadates vaheda, ülespidi teraga kirvena. Pole võimalik temast ei paremalt ega vasakult mööda saada. Soovitan tagasi pöörduda ja marsruut teostamatuks lugeda.

Tuju langeb. Järsakud, mille kohal me ripume, paistavad nüüd veelgi hirmsamatena, meie liigutused aga muutuvad ikka ebakindlamateks. Kuidas miski nagu kisub allapoole, kuidas kahepuudane seljakott inimest küll kõigutab, kuidas ta tasakaalu ära võtab... Oleme sunnitud neljakäpukil edasi liikuma ja tahtejõudu pingutama, et mitte demoraliseeruda. Viiskümmend meetrit on sellist rasket ja kaljulist tõusu ees.

On siis tee nüüd ohtlikumaks muutunud? Suutsime ju laskumisel siitkaudu minna, aga eks see olnud veelgi raskem. Ometi läksime siis nagu inimesed, kahel jalal. Nii võib vaid ebaõnnestumine inimest loiuks teha ja demoraliseerida, nii kerge on ohtlikus olukorras pead kaotada.

Jõuan laugele astangule. Heidan kergendustundega seljakoti seljast ja istun maha, et hinge tõmmata. Ometi

* Mägi on nimetatud geoloogi järgi, kes hukkus 1906. aastal selle mäe põhjapoolsel liustikul.

võib end jällegi inimesena tunda. Minu kõrval naeratab samuti seljakoti maha pannud Nataša. Kui kerge on pärast taolist üleelatud närvipinget hingata!

Vaatame ringi. Närviliselt vabisev Volodja roomab päris tasast platsi pidi endist moodi neljakäpukil edasi. Kukkuda pole tal enam ammugi kusagile, kuid tema kahmab ikka veel kramplikult kätega kividest kinni, kontrollib nende püsivust, hingeldab raskelt ja neab iga kõikuvat kivi.

«Volodja, mis sul on? Tõuse üles, pole enam midagi hirmsat!»

Tema aga saadab meid kuradile — sellist lugu pole veel kunagi varem juhtunud —, roomab edasi ega hooli põrmugi oma inimliku palge säilitamisest. Issand hoidku, mis tal on? Otsustame häält tõsta ja talle lihtsalt peale käratada, et ta end kätte võtaks — nii võivad ju närvid täiesti üles ütelda.

Käratamine avaldab mõju — meie teekaaslane juba istub ja söandab ka seljakoti maha võtta.

Pikkamööda läheb Volodjal ka värisemine üle ja umbes viie minuti pärast heidab Volodja juba koos meiega nalja nii enda kui ka meie ühise «hullusehoo» üle...

Silmitseme tusaselt sandarmit, mis meile tee tõkestas. Mida muud suudaksime teha, kui et sellele sandarmile parandatud kaardil kättemaksuks võimalikult viletsam nimi anda? Kanname Geomorfoloogide mäetipust kirde suunas kaardile väikese kolmnurga ja kirjutame: Hull mäetipp...

Läheme nüüd tagasi. Assara mäestikusõlmele ja seljakule, mida mööda rada kulgeb, jõuab igaüks, kes sellele mäeahelikule ronib. Otsustame ka siia mingi jälje jätta. Laome üles veel ühe kivikuhja ja torkame sellesse puljongikuubikute plekk-karbi. Karbis on pikk kiri, milles on juttu meie tööst, silmamõõdu järgi tehtud kaardiparandustest, uutest liustikest ning Prišvini ja Geomorfoloogide mäetipust. Arusaamatuste ärahoidmiseks on kummagi mäetipu kohta ka ilmakaared (asimuudid) ära näidatud. Me ei suuda kiusatusele vastu panna ja kirjutame ka sellest, et oleme oma märkmetes Laura lisajõe Petrarcaks nimetanud. Kirja lõpus soovitame teistelegi laagripaika kivises orvas, anname selle kohta ka asimuudi ja umbkaudse kauguse

sammudes. Meenutame veel, et kaljuorva on kuiva tulehakatist, tuletikke, soola ja kruupe jäetud.

Laskumine edeneb kiiresti. Pantrit me ei kohta. Ühes palgas veereb pallina meie jalgade eest väike tumepruun metssiga paanikas minema.

Valvepunktis jutustame valvuritele kuuldud loomahäälest. Meile kinnitatakse veendunult, et me olevat just pantrit kuulnud.

KOHTUMINE KOTKAGA

Teeme veel ühe katse Laura ülemjooksu piirkonda pääseda. Selgub, et Bzerpi suudmeni viib siit korralik rada. Jõesuudmes on palagan — valvurite laager. Ööbime siin ja laseme siis koormahobuse minema — Georgiadi viib selle tagasi Atšipseni ja läheb sealt looduskaitseala pearada mööda Külma laagrisse, kuhu ta meid ootama jääb.

Öö on soe ja tähine, tulvil Laura müha, mida saadab väikese Bzerpi tasane sahin. Oru põhjas on ööl oma värvid ja oma lõhnad. Kui palju tähti — terve meri liikumatuid, aga on ka langevaid tähti: seal paiskub laiali terve sädelevate kiirte vihk — meteoorivihm. Aga mis sädemed need sinna-tänna lendlevad? Neid lendlevaid tähti on kogu mets täis — need tekivad, hõljuvad õhus ja kustuvad taas. Kas hakata neid taga ajama ja püüdma? Peos vabisebki juba pisitilluke helendav jaanimardikas oma hiilgava vatsakesega... Läheme vett tooma ja mõlemal pool rada lendlevad paarikaupa jaanimardikad, terve tõrvikrongkäik.

Jaguneme nüüd kaheks salgaks. Meie Volodjaga suundume piki Laurat ülespoole, et Laura lähteala kaudu Dzitaku Järveorgu jõuda. Nataša alustab meie rühmaga liitunud turisti, minu vana sõbra Igor Strekozoviga teekonda piki Bzerpid üles, et kindlaks teha, kui kaugele seda orgu mööda Urušteni iidse kahepoolse liustiku keel on laskunud. Igor on Punase lagendiku mägedes palju ringi rännanud, nii et temale võib loota, muide, niisama hästi kui Natašalegi — Nataša suudab juba täielikult mägedes orienteeruda. See on tema esimene täiesti iseseisev marsruut. Nataša on väga erutatud ja rõõmus. Tema ise juhib teist inimest mööda metsikut, teedeta orgu ja hakkab seda orgu uurima.

Meile räägiti, et Bzerpi suudmest olevat mööda Laurat

ülespoole läinud vähemärgatav jahimeeste rada. Nähtavasti oli see nüüd nii umbe kasvanud, et meie sellest küll mingit märki ei leidnud. Olime sunnitud järskudel mäenõlvadel metsikute rododendronipadrikutega võitlema ja suutsime päeva jooksul vaid kaks kilomeetrit edasi minna. Järgmisel päeval jõudsime tormilise vooluga jõe äärde, mis Kurumäe massiivilt alla voolas, ja veendusime selle suudmes, et kaugemal on ka Laura voolusängi äärsed kuristikud läbipääsmatud. Otsustasime ülespoole ronida.

Piki metsikut «rododе» ala tõuseme Kurumäe harjale. Pikk metsavaheline tõusutee mööda mäeharja pole raske. Puutüvedel on näha vanu raielaike — tähendab, siin on jahimehed käinud. Niiduline mäestikuharu, millele oleme jõudnud, paistab suurepäraselt oma esiküljega ka Krasnaja Poljanasse. Meiegi näeme siit Krasnaja Poljanat.

Istume, puhkame ja imetleme meile alistunud mägiloodуse avarust, milles üksnes Laura nii trotslikult isemeelseks on jäänud. Kaardistame Kurumäe Krasnaja Poljana poolset nõlva.

Meie kohal õhus tiirutab kotkas. Laskub üha madalamale ja madalamale. Juba on ta meist kõigest kolmekümne, siis kahekümne meetri kaugusel. Kui ülev see hirmuäratav lind välja näeb, kui ta tiivad laiali, täie hooga lendab, hoopiski mitte sedamoodi kui need istuvad kujud, kes loomaaia pennil kanade kombel sulgi kohevile ajavad. Räägitakse, et kotkad söandavad isegi kaljukitsetalledele kallale kippuda...

Kotkas teeb veel ühe ringi ning lendab siis jultunult ja uhkelt meist paari meetri kauguselt mööda — nii et valmistume juba geoloogivasaratega kaitsele asuma. Võiks arvata, et mida see lind kahele mehele ikka teha suudab. Mäletan veel, kuidas ma «Kapten Granti lastes» suure kahtlusega seda kohta lugesin, kus kondor inimest ründas... Ometi tunneme selle linnu pilgu all tahtmatult hirmuvärinat. Niisugune uhke põlgus, niisugune varjamatu vaenlase vihkamine põleb vastu kotka silmist, mis kutsumatuid külalisi sihivad, nii võimsana tunneb ta end oma stiihias, et paistab, nagu peaks ta aru, kustpoolt meid rünnata...

Me liigume edasi, otse linnule vastu, ja võib-olla just see avaldabki talle muljet. Kotkas teeb näo, et pole meist enam huvitatud, ning liugleb suursuguselt ja tagasi vaatamata Kurumäe tipu poole.

Laskusime Kuruorgu just sel hetkel, kui seda mööda ridamisi pilved roomasid. Äsja valminud suvemaja — uue Külma laagri — juurde jõudsime juba tiheda udu varjus. Nataša ja Igor jooksid laginal naerdes meile vastu. Selgus, et turistid, nende juhuslikud naabrid selles laagris, olid mind ja Volodjat läbi udu karudeks pidanud. Meid lähemalt vaadates naersid sõbrad veelgi rohkem: nii minu kui ka Volodja püksid olid «rododes» ribadeks kärisenud. Varupükse oli aga alles õhtuks Georgiadi koormas kohale oodata ja nii tuligi meil võõraste turistide ees niisugustes ooperlikes närudes uhkeldada . . .

Poole tunni pärast kutsus üks neist, insener Šura Belikov, Nataša kõrvale ja küsis etteheitvalt:

«Miks te oma töölisi nii viletsasti riietate?»

Sellest küsimusest sai alguse pikaaegne sõprus väga toreda inimesega. Polaarjoone taga töötav Belikov oli välja teeninud pooleaastase puhkuse ja lootis selle aja jooksul pool meie maad, kõik kuurordid ja kümned linnad läbi käia . . . Neli kuud selliseid reise oli tal juba seljataga, kui talle sattusime ette meie ja koos meiega matkav, samuti puhkusel viibiv insener Igor Strekozov, kes sellist puhkust igasugustele tuusikutele eelistas. Šura kuulas huviga Nataša jutustust, kuidas nad Igoriga piki Bzerpi sängi olid matkanud ja noore ruhioru lõpuosa kõrgust mõõtnud . . . Minust ja Volodjast erinevalt — meie ju ei suutnud Dzitaku Järveorgu tungida — oli Nataša oma programmi täitnud

Šura oli kahe juhusliku teekaaslasega äsja liustikult tulnud.

«Kas kaljukitsi nägid?»

«Pole seal mingeid kaljukitsi . . .»

Nataša viis Šura võidukalt maja nurga taha ja viipas Dzitaku nõlva poole. Sel päeval võis kaljukitsi ka ilma binoklita otse laagrist näha. Küllap ongi tõsi, et need on samad kaljukitsed, kes end mulle ja Sašale viie karuga kohtumise päeval näitasid.

Šura jäi mõttesse. Millistesse kuurortidesse ja millistesse linnadesse peaks ta siit veel kippuma? Kas mitte veeta ülejäänud puhkuseaeg meie seltsis ja piki Väikest Labat kogu looduskaitseala läbi käia? Nii saimegi endale tervelt poolteiseks kuuks veel ühe teekaaslase ja abimehe.

Nüüd paneme kõrvuti üles juba kaks telki. Kui Georgiadi on toiduainete järele saadetud, jätame mägedesse minnes oma vara valveta. Nendeks juhtudeks kinnitame telgi külge sildi «Triiviva geomorfoloogiaekspeditsiooni telk — sisseminek keelatud» ja joonistame sellele irvitava kolba, kaks sääreluud risti all. On parasjagu esimese «Põhjapooluse» triivimise aeg ja papaaninlaste triivivast telgist on ajalehtedes üsna tihti juttu. Sellepärast varustavad ka meie sõbrad oma telgi sildiga: «Triiviv sanatoorium raskesti tervete jaoks» . . .

Looduseuurijate ja turistide sümbioos oli kasulik mõlemale poolele. Viisime teekaaslasi väga huvitavatesse paikadesse, nemad aga võtsid jällegi osa igapäevaseid töökohustusi kütte muretsemisel ja ühiskatlas toidu keetmisel enda kanda, jättes meile nii õhtuti ja hommikuti rohkem aega päevikute pidamiseks.

Meie telgid helendasid kord Kaljulagendikul, kord Dzitaku järvede ääres. Täitus mu ammune unistus — käisime mööda kahepoolset liustikku ümber Kaljulossi. Ronisime Marmormäele, mis laagri ja samanimelise joa kohal kõrgub, ja Kurumäele ning on väga raske öelda, kust Pseašhole kõige kaunim vaade avanes — kõigil neil mäeaheliket nagu Agepsta naabritelgi olid suurepärased tingimused meie hiiglase vaatlemiseks.

Kui tore oli aga marsruut Dzitaku Järveorgu, sellesse üllatavalt madalasse nõkku Kaukasuse peaveelahkmel. See on ligi sada meetrit Pseašho kurust madalamal ning ka selles võib piki orgu minnes veelahkme märkamatult ületada . . . Oru laugele põhjale on läigatatud mitu hallikasrohelist järve. Need on moreenvalliga piiratud iidsed vannid. Kuid selle oru lauge põhja katkestavad ootamatult Laura basseini poole laskuvad metsikud järsakud. Seal vohab metsik ja läbipääsmatu väändunud mets. Nüüd on selge, miks peamine kururada ei kulge mitte siit, vaid Pseašho mäekuru kaudu. Kui järsk mäenõlv Bzerpi kohal ka ei olnud, ometi oli niidulist nõlva pidi Bzerpi karniisi kergem läbi raiuda kui siin, Laura allika padrikutes.

Olime Petrarca häilust juba näinud Dzitaku Järveorgu. Sellel orul on palju ühist Pseašho Kuruoruga. Seal oli muistne Urušteni, siin aga muistne Dzitaku liustik.

Laura lisajõed lähenesid oma ülemjooksudega ruhiorule, mille see jääliustik oli voolinud, ja uuristasid läbi oru seinad, röövides nii muistse Dzitaku veed. Kaugel Dzitaku

tipu all paistab häil, mis ripub niisama hirmsate kuristike kohal. Kas see pole viimaks muistse Dzitaku ruhioru lähe, selle «ärahammustatud pea»?

Aga Kurumäe tipud? Üksluine madalate mägede ahelik, mis Krasnaja Poljana poolt vaadatuna vaid Pseašho mittemidagiütleva pjedestaalina näib, — missugused põhjatud kuristikud sellelt avanevad! Siit võib suurepäraselt Krasnaja Poljanat näha. Kurumäe harjal sööb kaljukitsekari — see tähendab, et läbi korraliku pikksilma võib otse Krasnaja Poljana tänavatelt kaljukitsi silmitseda!

Kuid kõik tuhmus selle ees, mis meil ees seisis. Me sooritasime ammuoodatud retke Lõuna-Pseašho kõige kõrgemale tipule!

ALPINISTIST KARU

Sedapuhku me jaguneme teisiti — Volodja läheb sõpradega Dzitakule, meie Natašaga aga Lõuna-Pseašhole. Asume juba õhtul minimaalse kandamiga teele, pööramе Psluhhi orgu ja ööbime selle esimese lisajõe kanjoni ees otse raja ääres. Koidikul hüppame külmast lõdisedes üles, jätame oma kompsud otse teerajale ja nende peale sedeli «Geomorfoloogiaekspeditsiooni vara. Palve karudele: mitte puutuda.» Oleme peaaegu veendunud, et ükski inimene sellele teerajale ei satu.

Looduseuurija Bersenev, kes sel suvel jällegi Krasnaja Poljana turismibaasis puhkas, õpetas meid, et mäetipule tuleb minna Pseašho kuru poolt piki Psluhhi vasakut kallast ja selle teist lisajõge. Kuid kaardi järgi on esimese lisajõe ülemjooksul väike liustik, kõige läänepoolsem Kaukasuse lõunanõlva liustikest. Kas siiski mitte piki esimest lisajõge minna?

Mõttes kujutlesin neid lisajõgesid endale kahe väikese ojakesena, mis Pseašho alt välja voolavad. Kuid meie üllatuseks ilmnes, et Psluhhist vasakul asus avar, otse mäetipu alla tõusev ruhiorg, piki selle põhja aga väänles maona sügav (meetrit seitsekümmend) kanjon, kus möllas meeletu mäestikujõgi. See oligi Psluhhi esimene lisajõgi. Taoline kanjon võinuks ise olla spetsiaalse retke eesmärgiks! Rada laskus karniisi siksakke mööda otse kanjoni põhja.

Ei jõudnud me sadat sammugi mööda kanjoni kohal asuva ruhioru põhja astuda, kui üsna värsketele karu jäl-

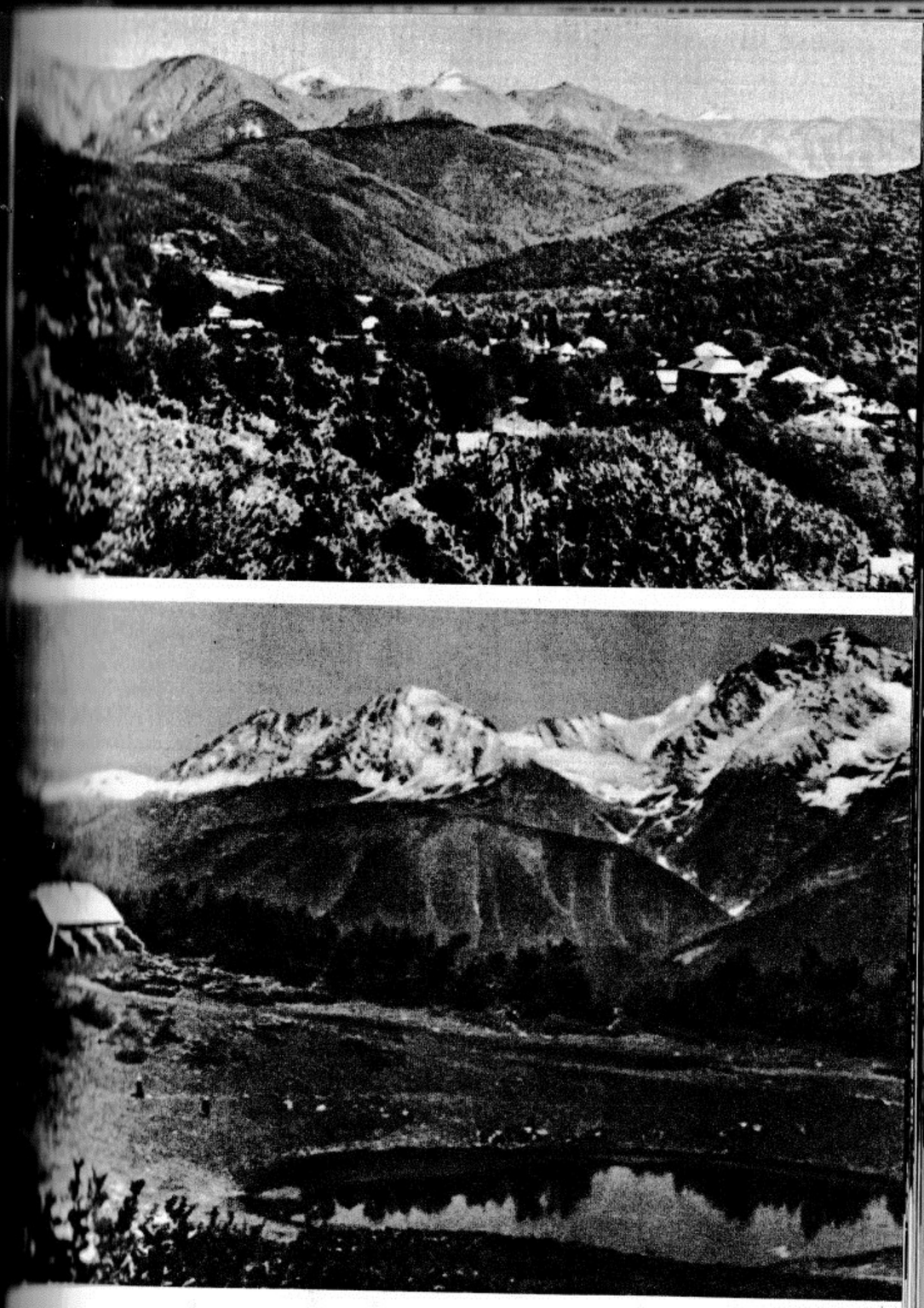

Krasnaja Poljana ja Kaukasuse Peaahelik
Elatanud inimesed Krasnaja Poljanas mäletavad veel niisugust meteoroloogiajaama Atšišhol

Meteoroloogiajaam kevade ootel. Taamal Tšuguš

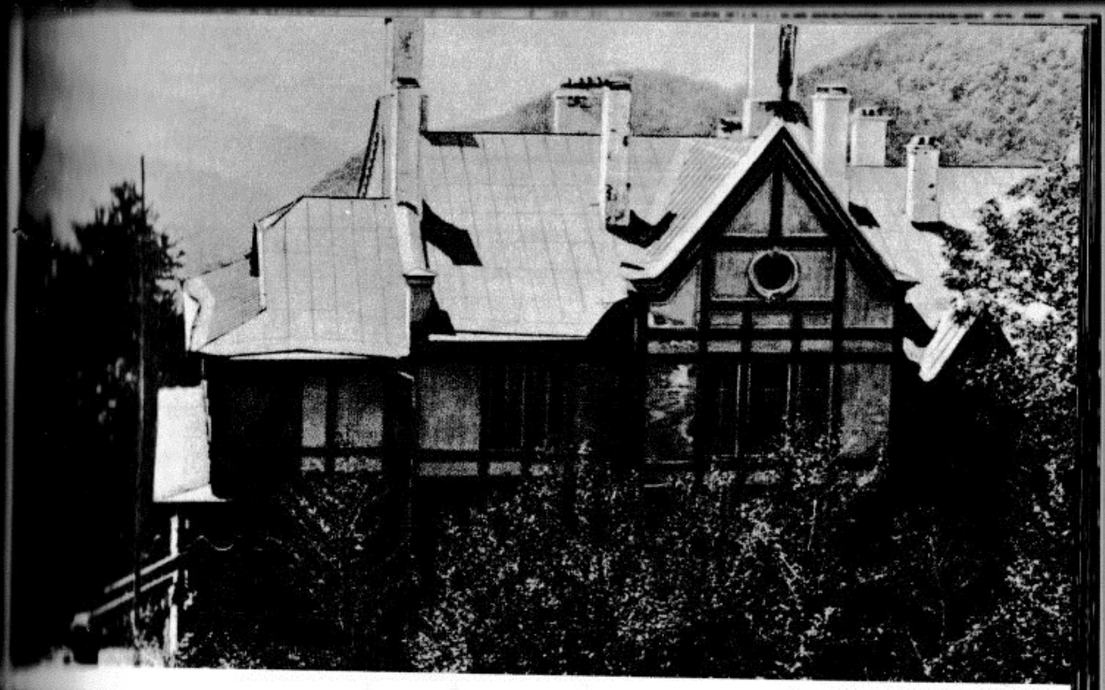

Tahimajake

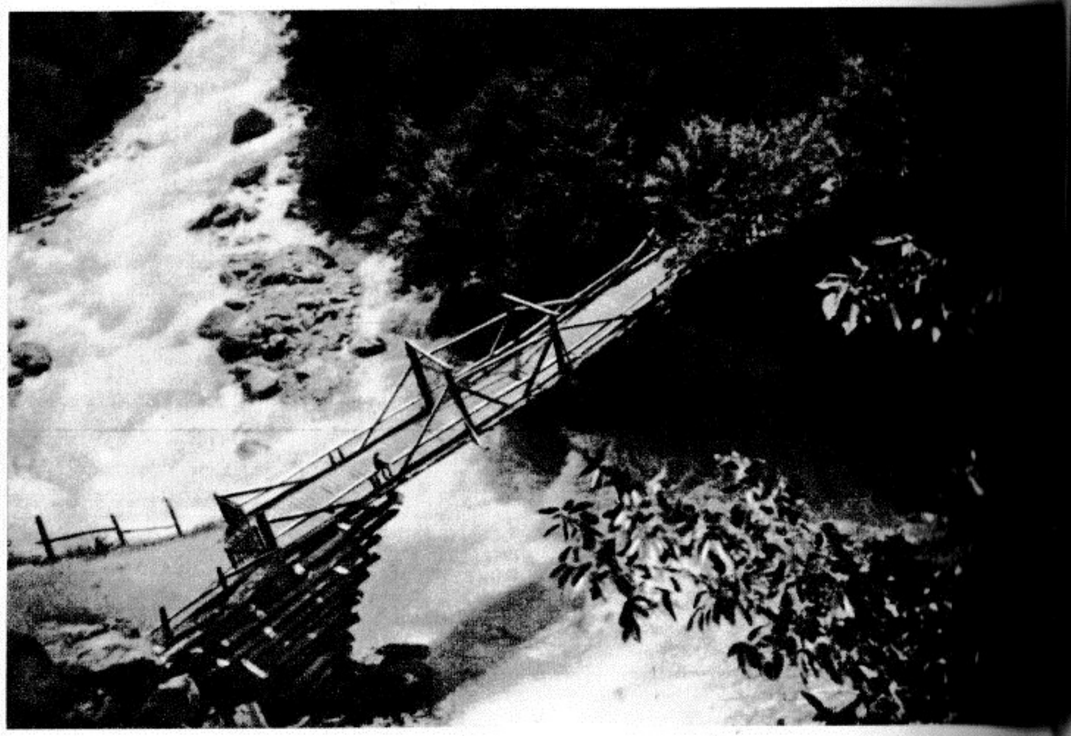

Nii märatses Mzõmta vana Kreeka silla all enne hüdroelektrijaama ehitamist

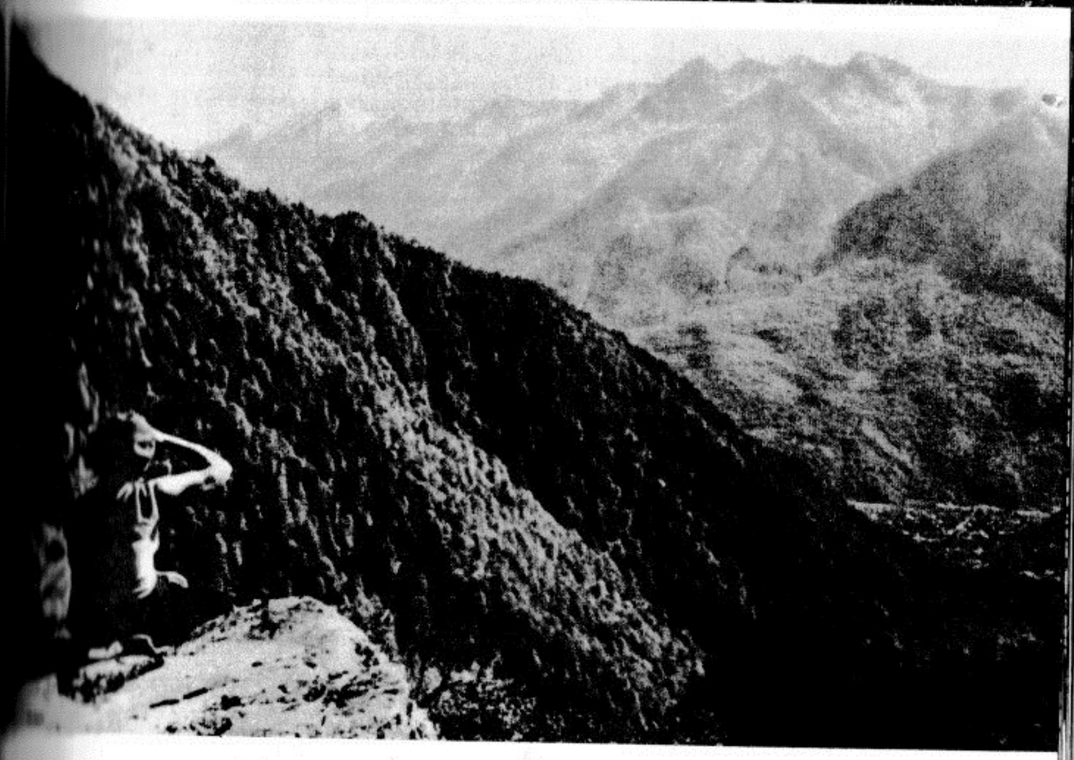

Atšišhole tõusul on näha kõik Aibga kolm peamist mäetippu, Must Püramiid ja Kauged Aibgad Agepstani välja

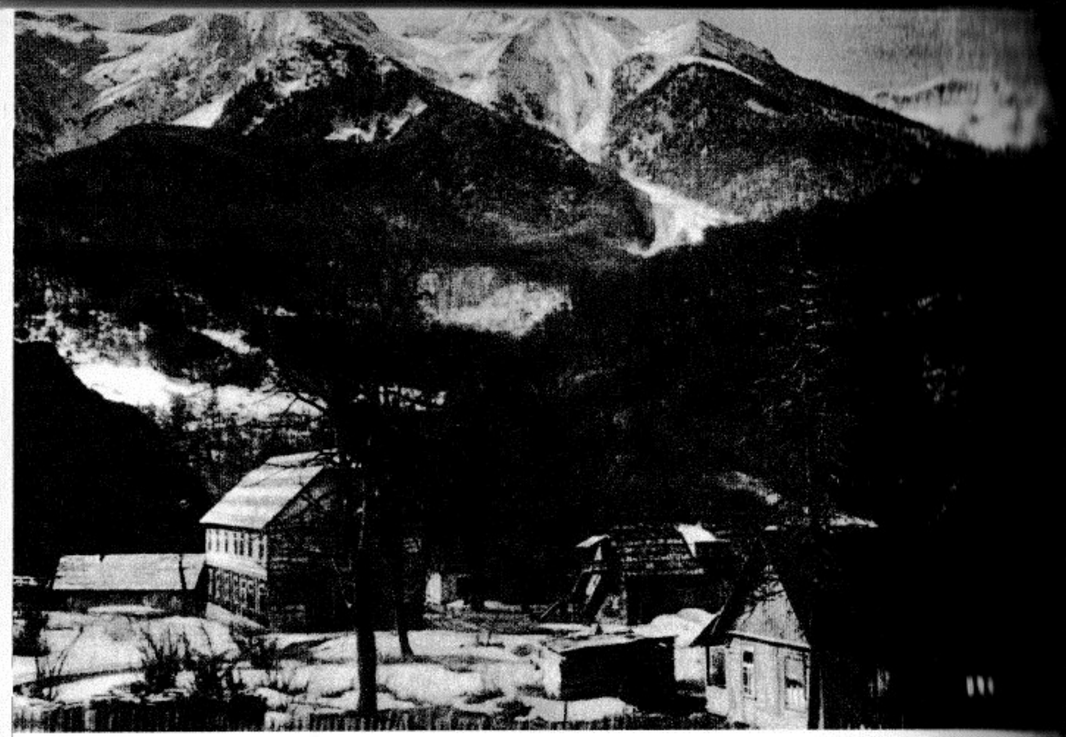

Aga see on talvine Aibga Atšipse alamjooksu poolt vaadatuna
Bzerpi karniisilt avaneb vaade Musta mere ranniku äärsetele Kaukasuse nõlvadele

Hiil kerkivad Pseašho tipud Atšišho poolt vaadatuna
Ehe ja majesteetlik on Aibgal kasvav nulumets

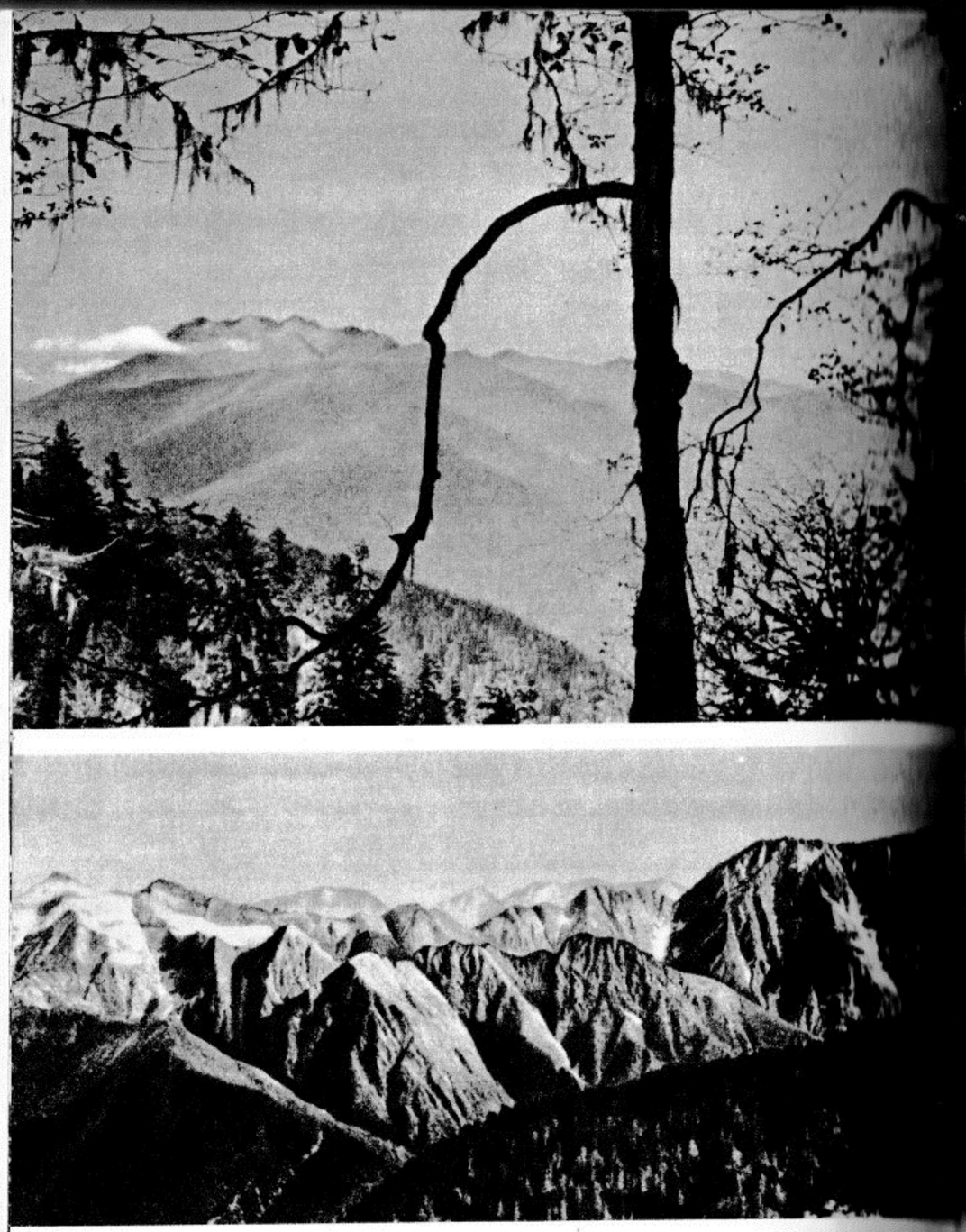

Atšišho on otse tundmatu, kui teda Psekohholt vaadata
Vaade Assaralt Vorobjovi mäe suunas. Järsakud Laura jõe ülemjooksul

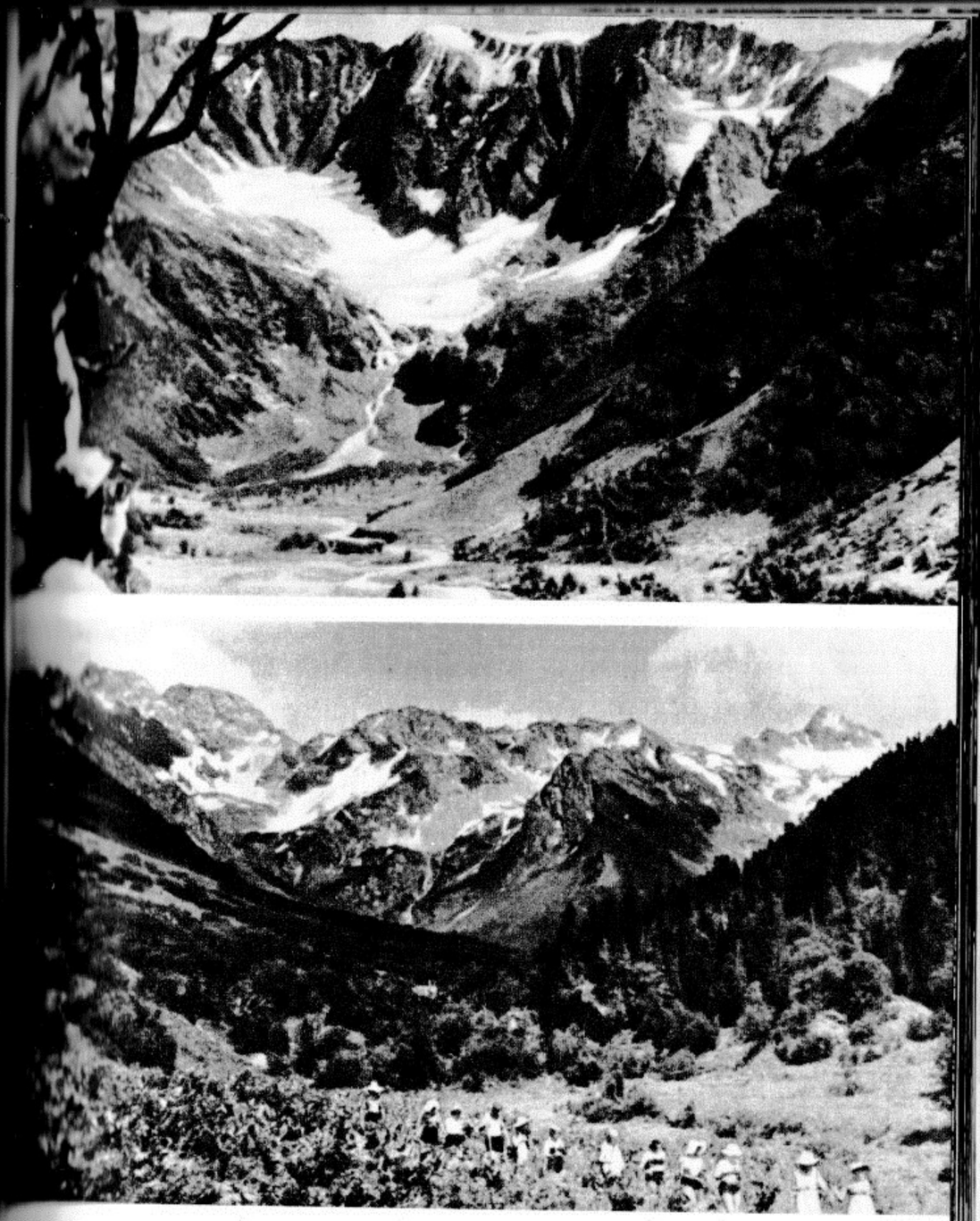

Lõuna-Pseašho ja Külm org jääliustikuga
Seal, Tsõndõšhi jalamil, lebab järv. Paremal on Kardõvatši tipp

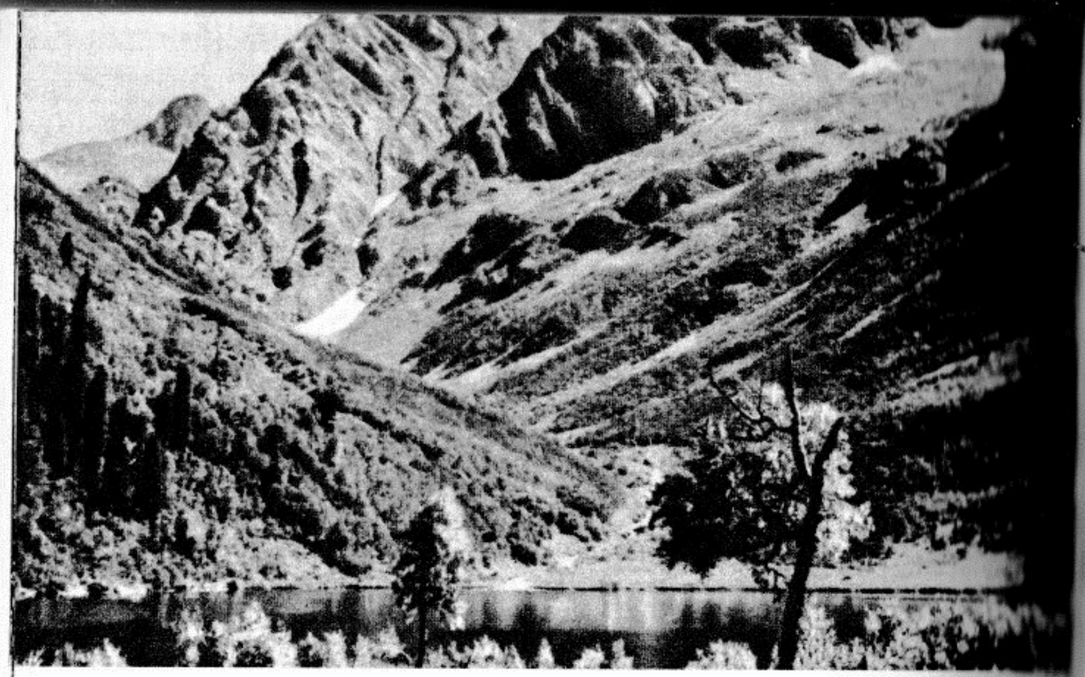

Lojubi Tsõndõšhist eraldades suubub Ülem-Mzõmta Kardõvatši järve
Peegelsile Kardõvatš

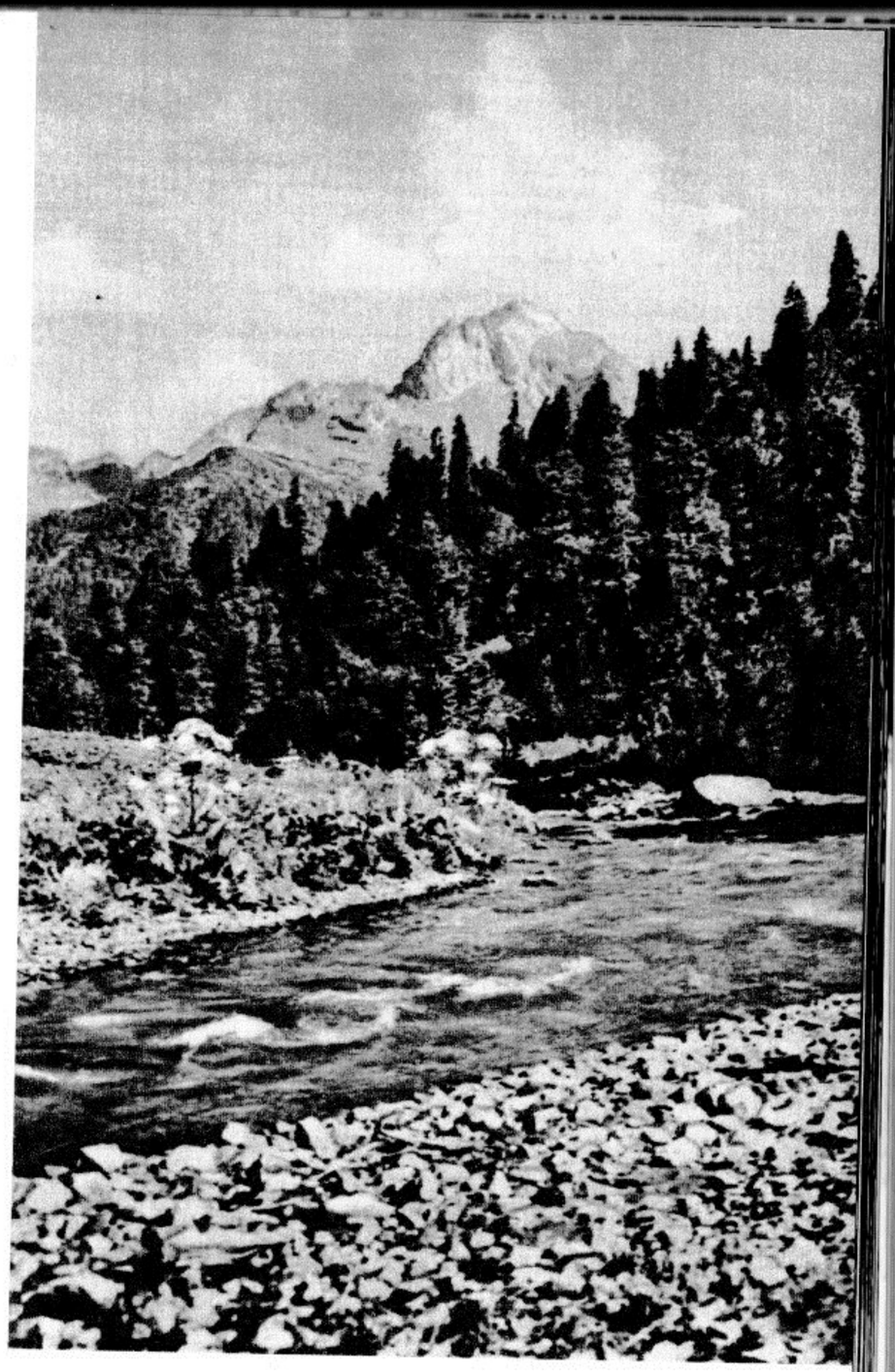

Antšho püramiid kaunistab Avathara orgu

Põlismets Lašipse orus

Jevgenia Morozova ekspeditsiooni teeviit
Nii nägi välja meteoroloogiajaam Ritsa ääres 1936. aastal

Suur Ritsa
Pšegišhva järsud nõlvad Ritsa kohal

«Langetatud kätega» männid. Kaugemal nende taga peitub Väike Ritsa

Metsalomp . . . Väikese Ritsa asemel

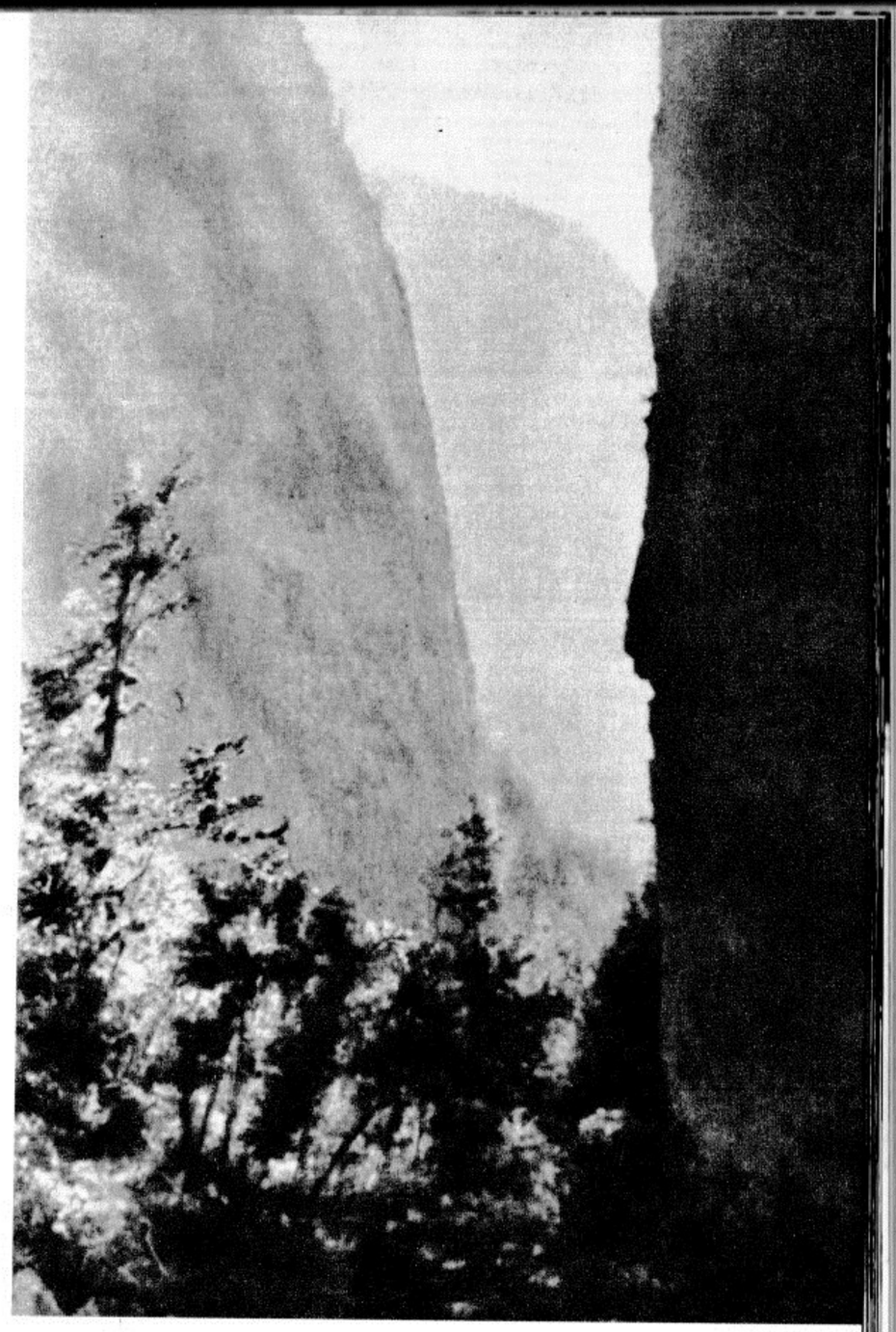

Jupšara kuristik

Nii kõrgub Atsetuka Ritsa kohal. Taga vasakul on Agepsta

Kuiv org ja Pšegišhva järsakud

Väikese Ritsa ääres

Helesinine järv — maa-aluse jõe väljumispaik

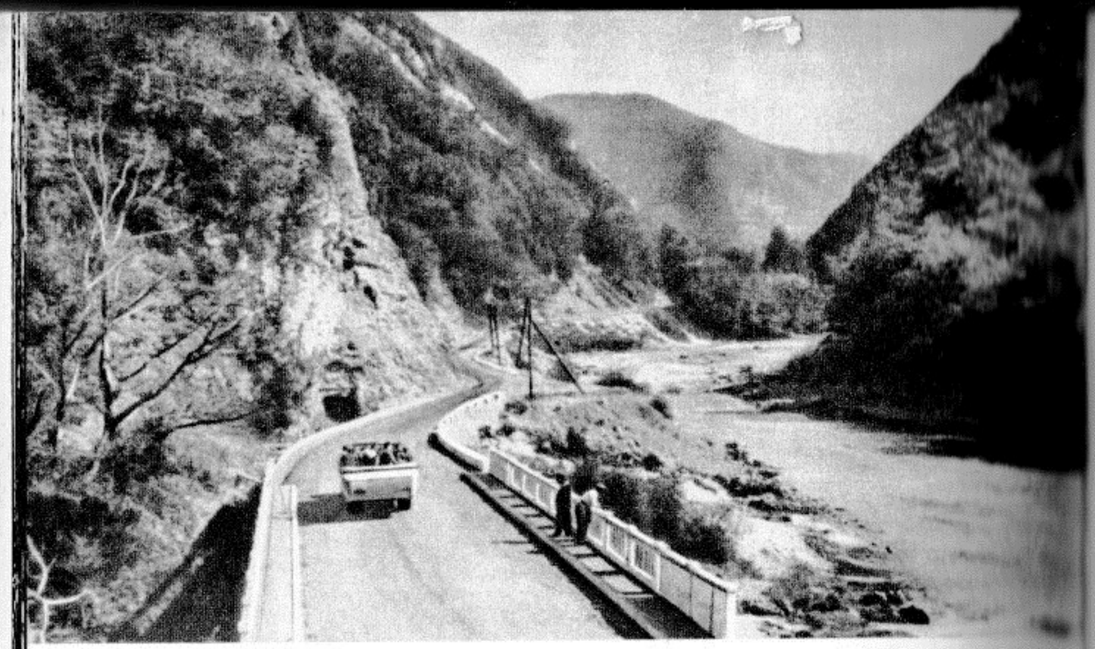

Bzõbi maantee

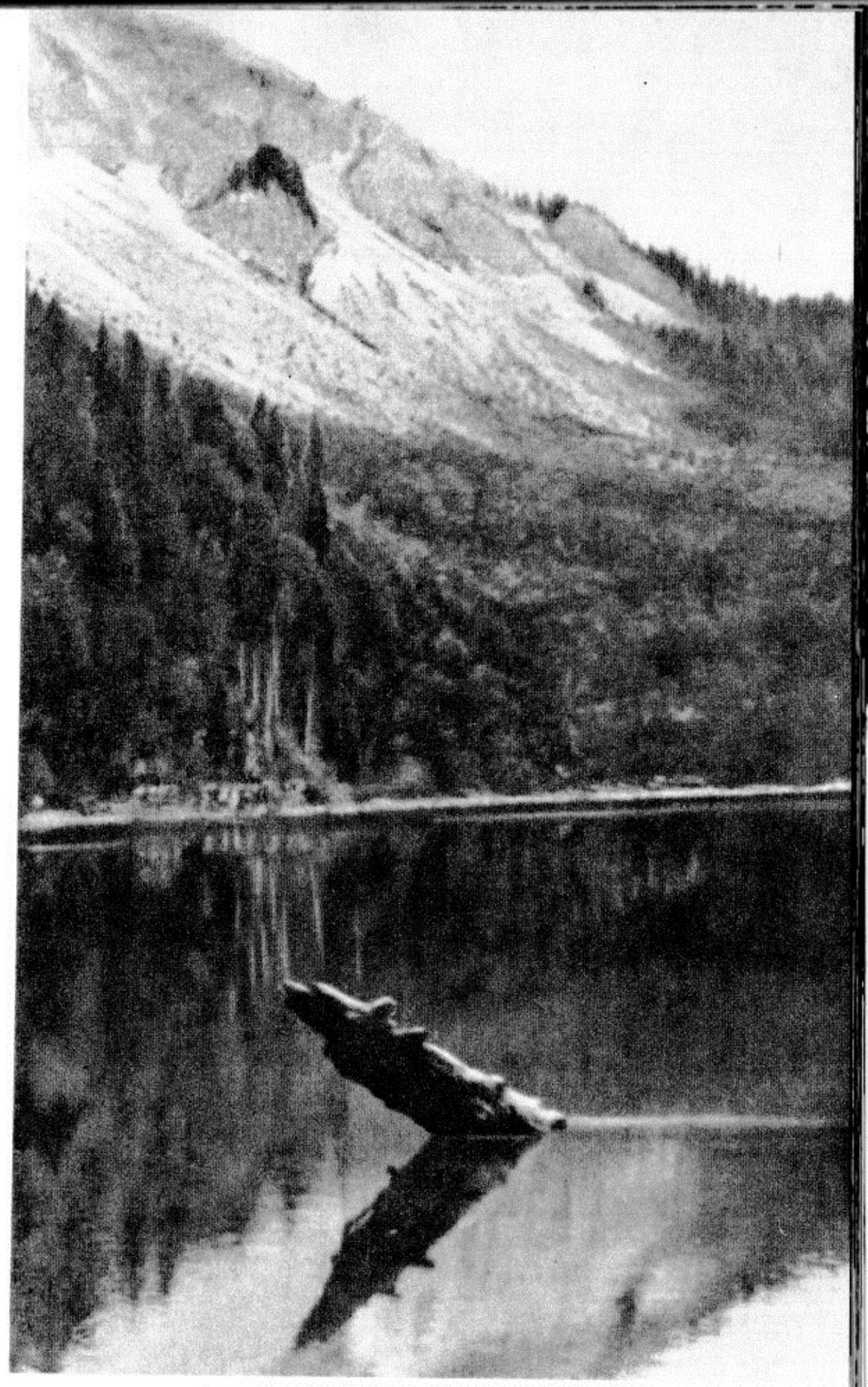

«Murdunud» palk

Tantsiv «metsavaim»

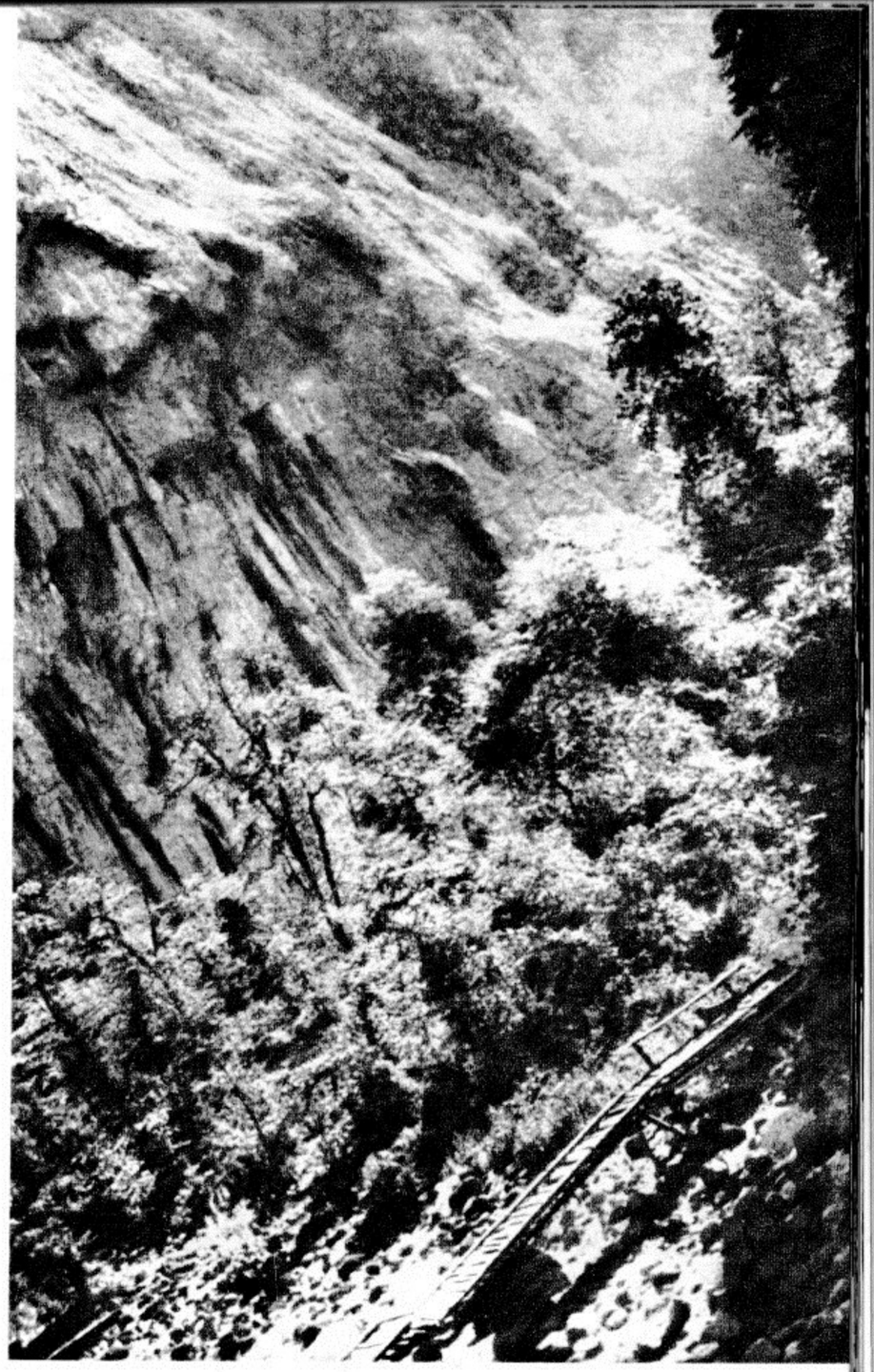

Kakskümmend neli niisugust sillakest ehitati üle Jupšara ja Gega 1934. aastal

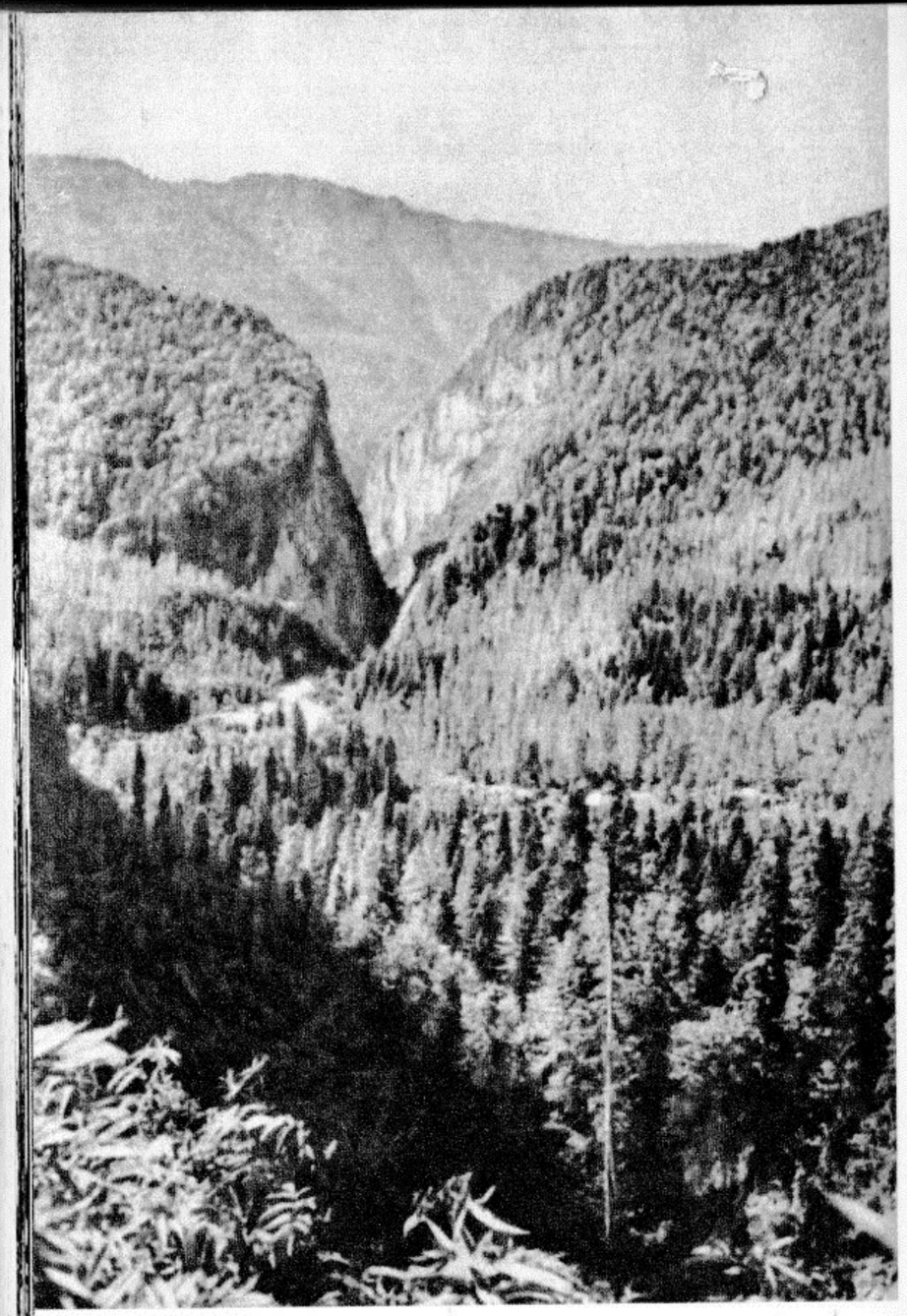

Valge jõgi pulbitseb Blokhausi kuristikus

Dolmen Guzeriplis

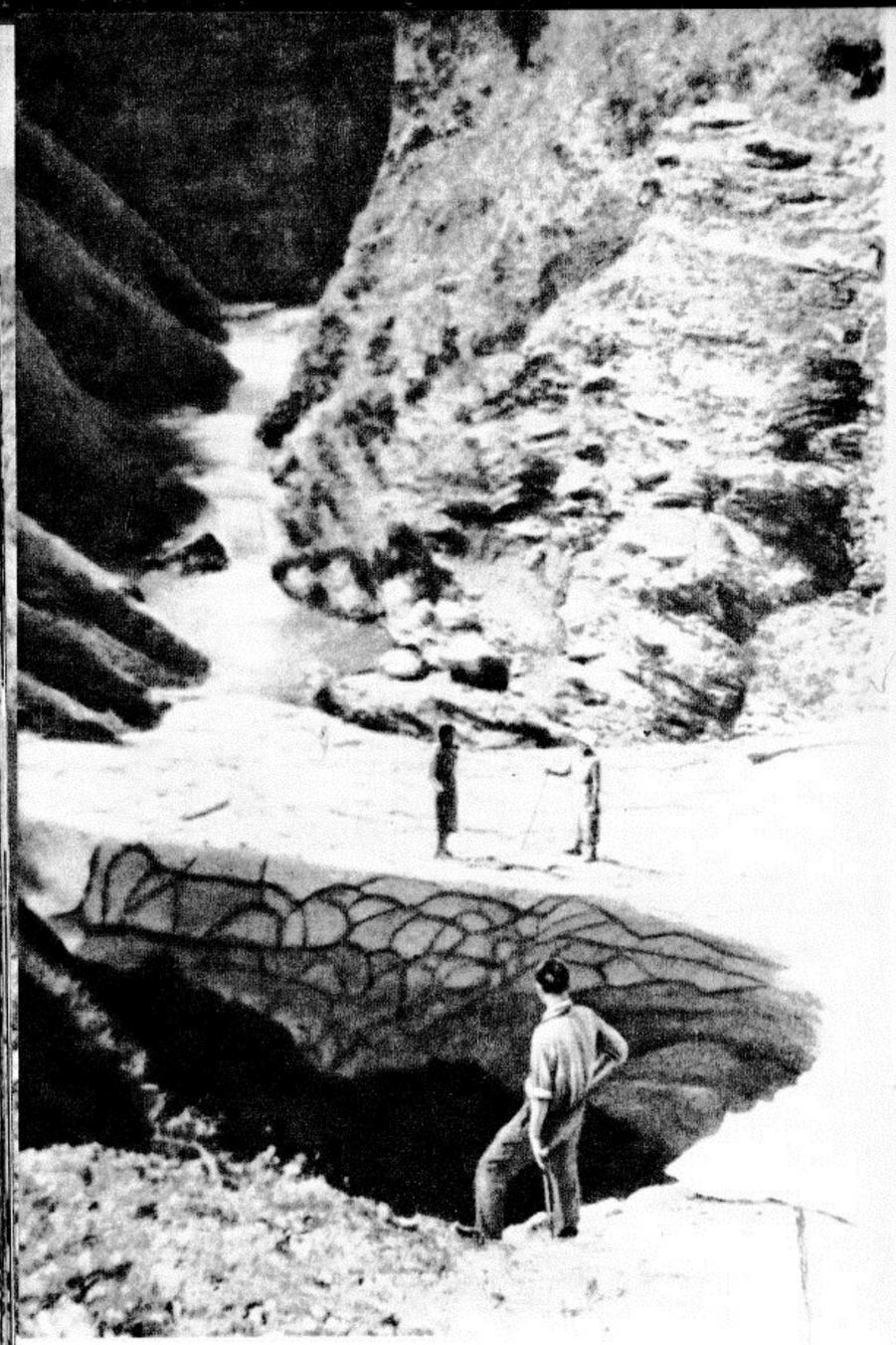

Lumekoobas — sissepääs Urušteni laviinitunnelisse

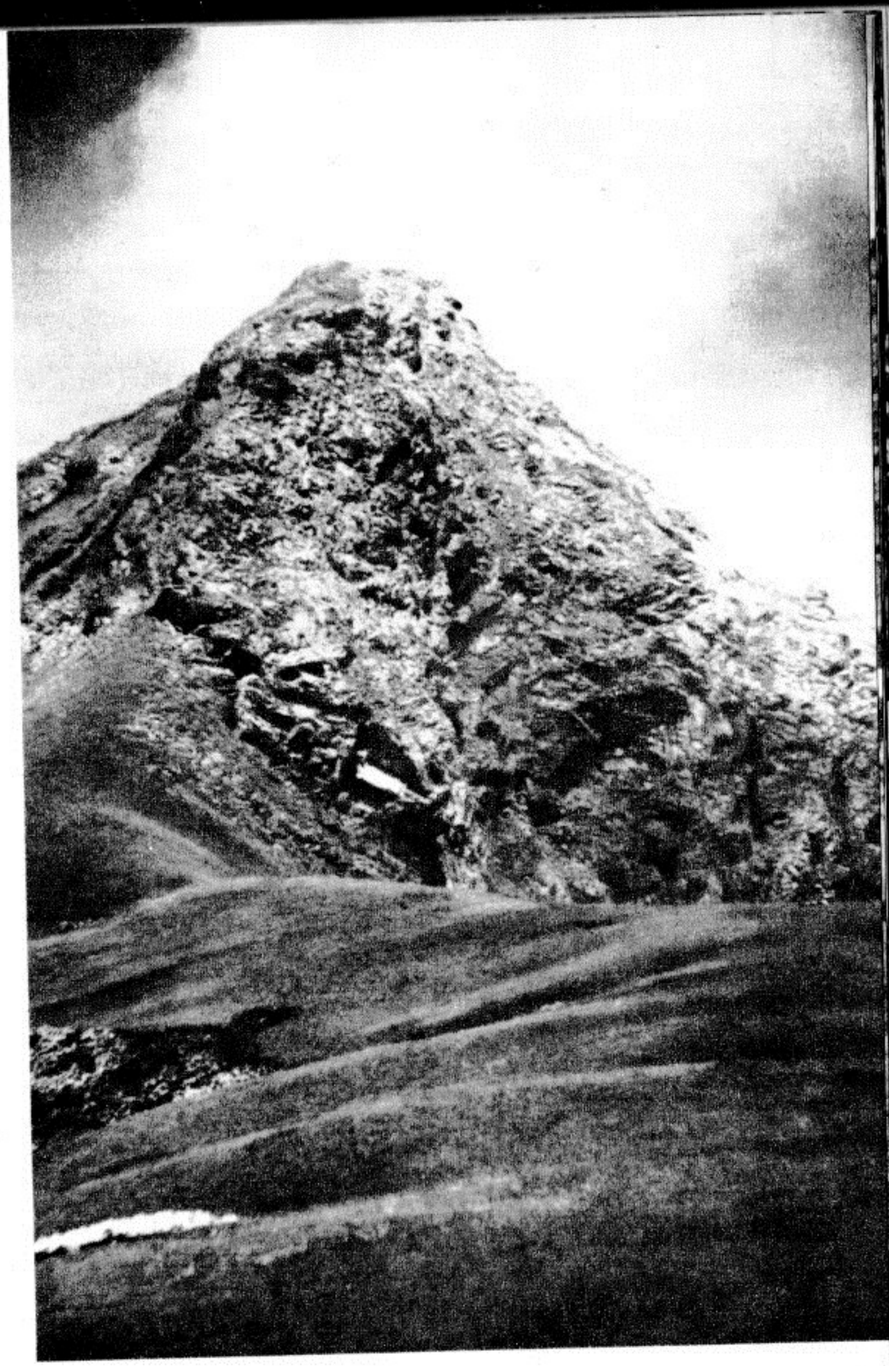

Must Püramiid ja mäerübi Aibga Teise tipu all

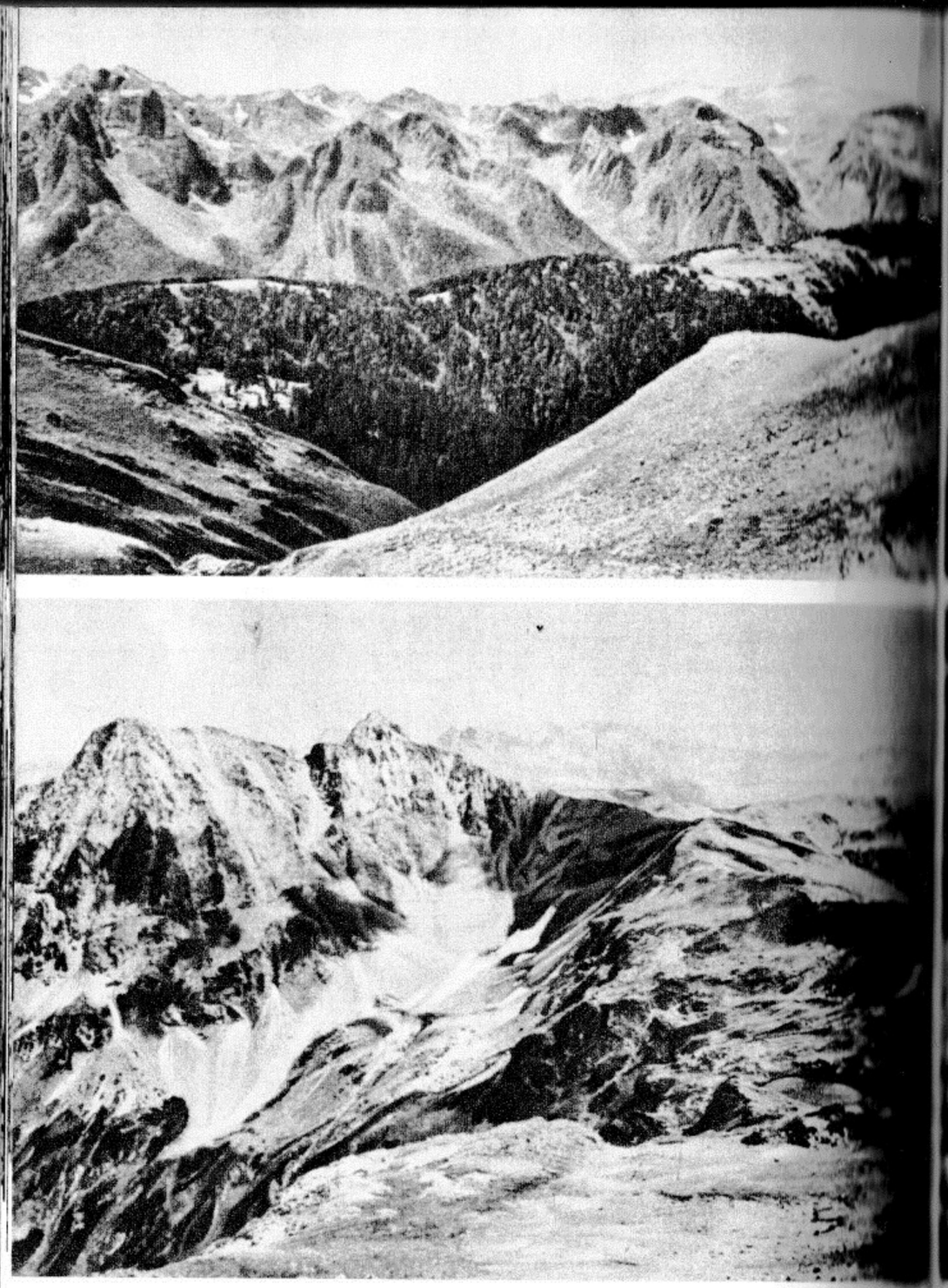

Aišhalt paistavad Pirniahelik ja Kauged Aibgad
Mäehari ja liustikuhäil Aišha põhjanõlval

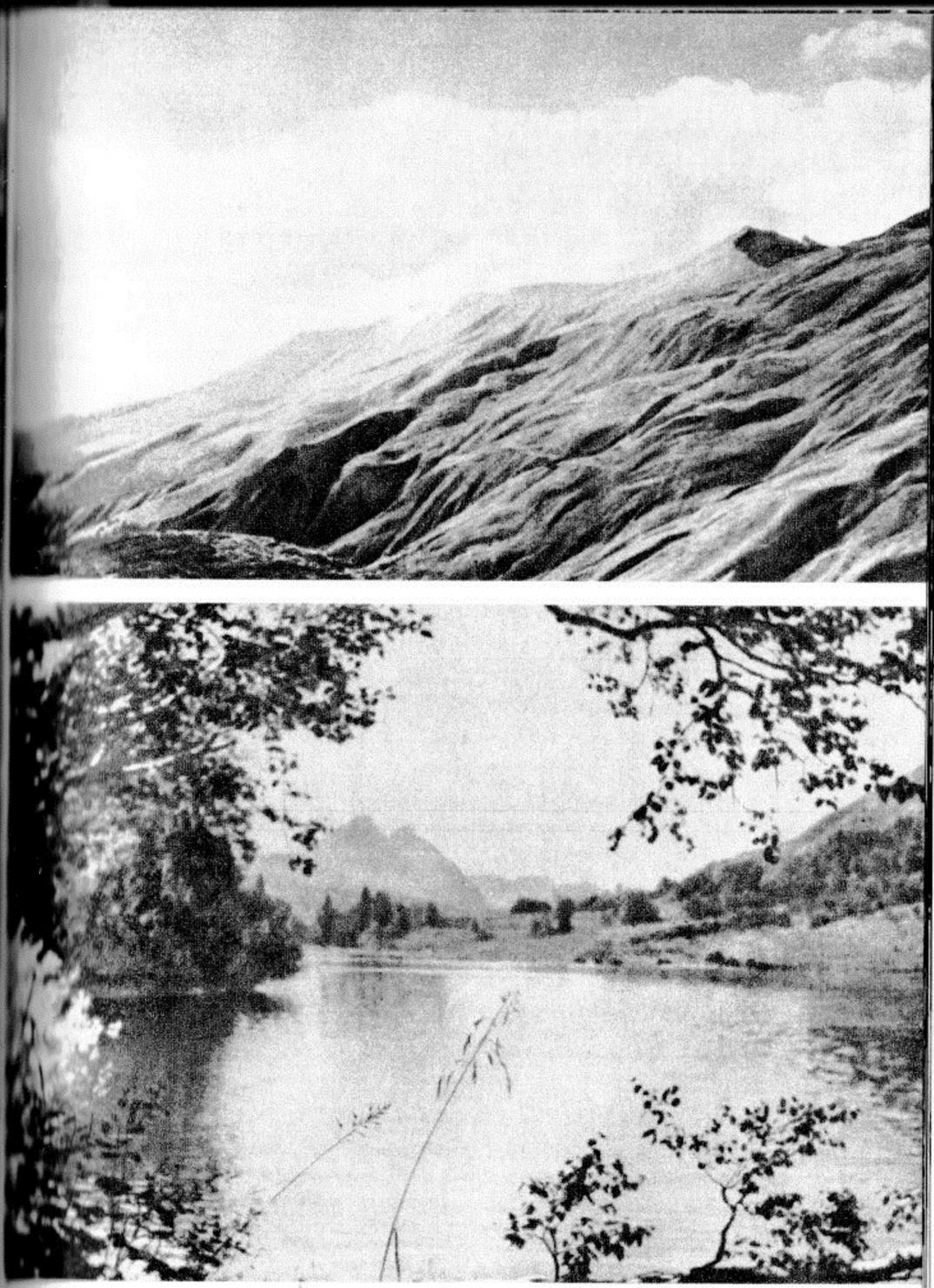

Aišha nõlvad justkui voogaksid Mzõmta poole
Kardovatši tagant paistavad Kaljukitsemäed

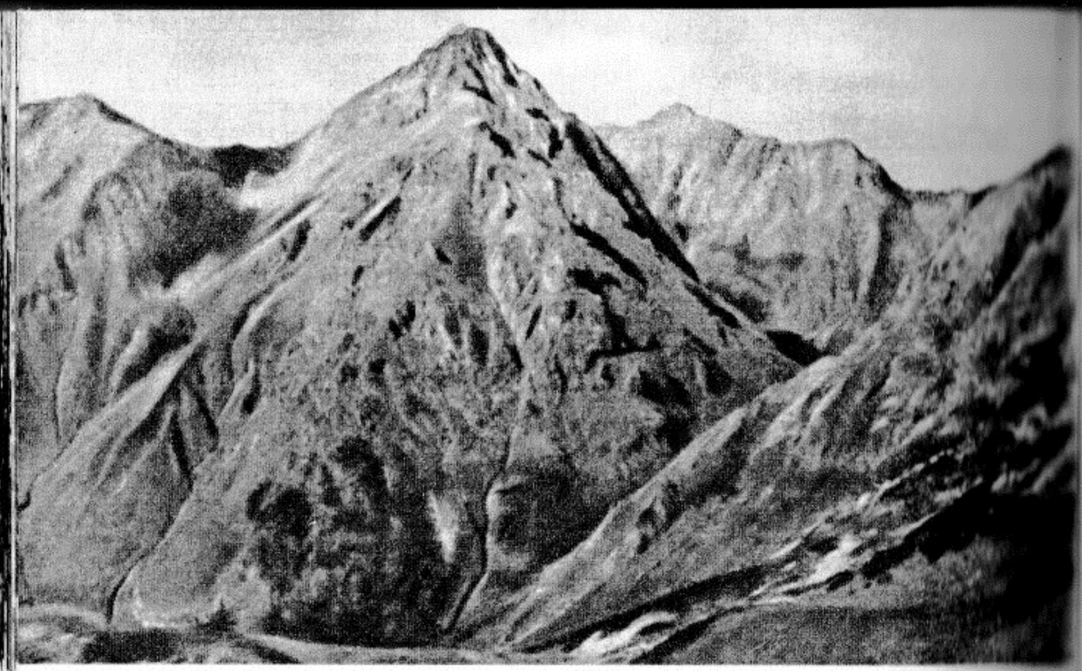

Seda nõlva mööda tõusime Lõuna-Lojubile
Ülem-Mzõmta suunas laskuvad Lõuna-Lojubi jäärsakud

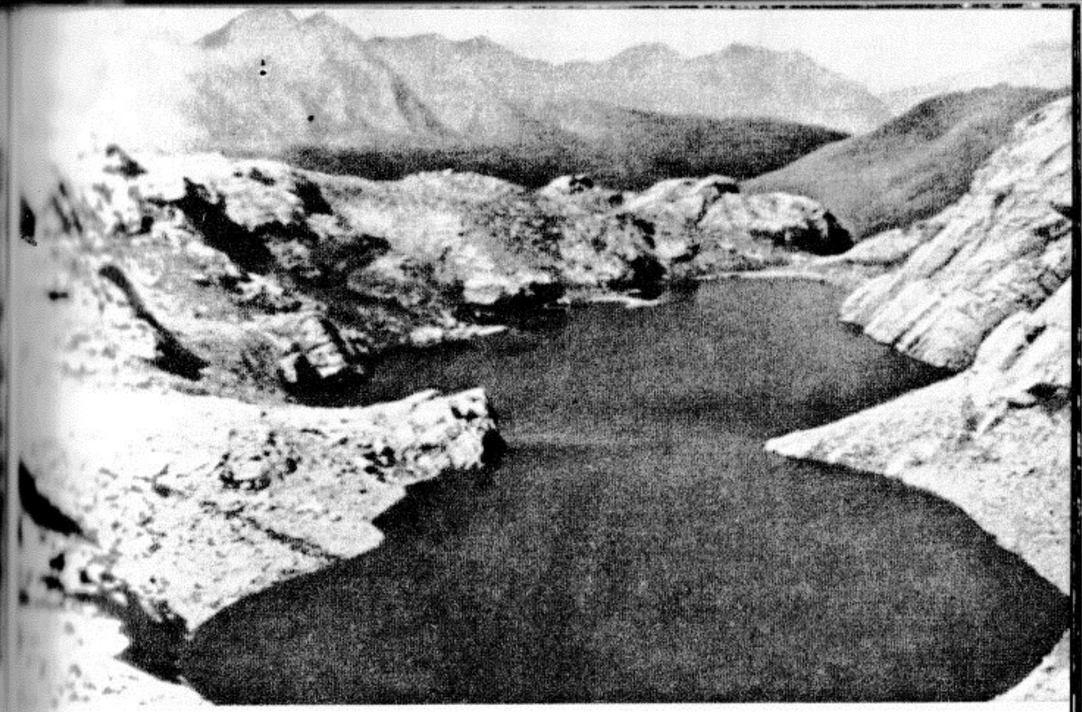

Sinisilm
Kuteheku mäekuru juures. Vasakul — Kardõvatši tipp

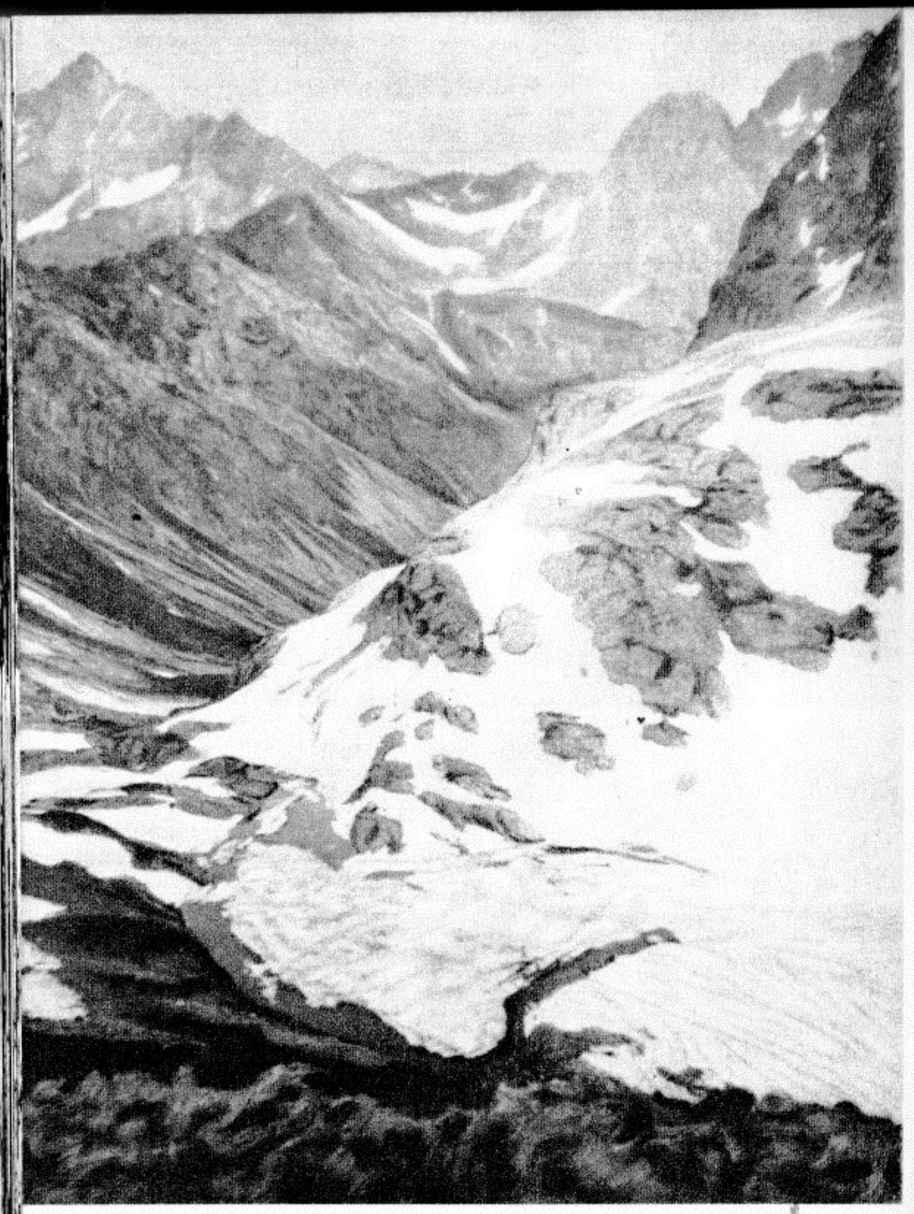

Ülem-Kardõvatš on alles lumega kaetud. Vasakul — Smidovitši tipp

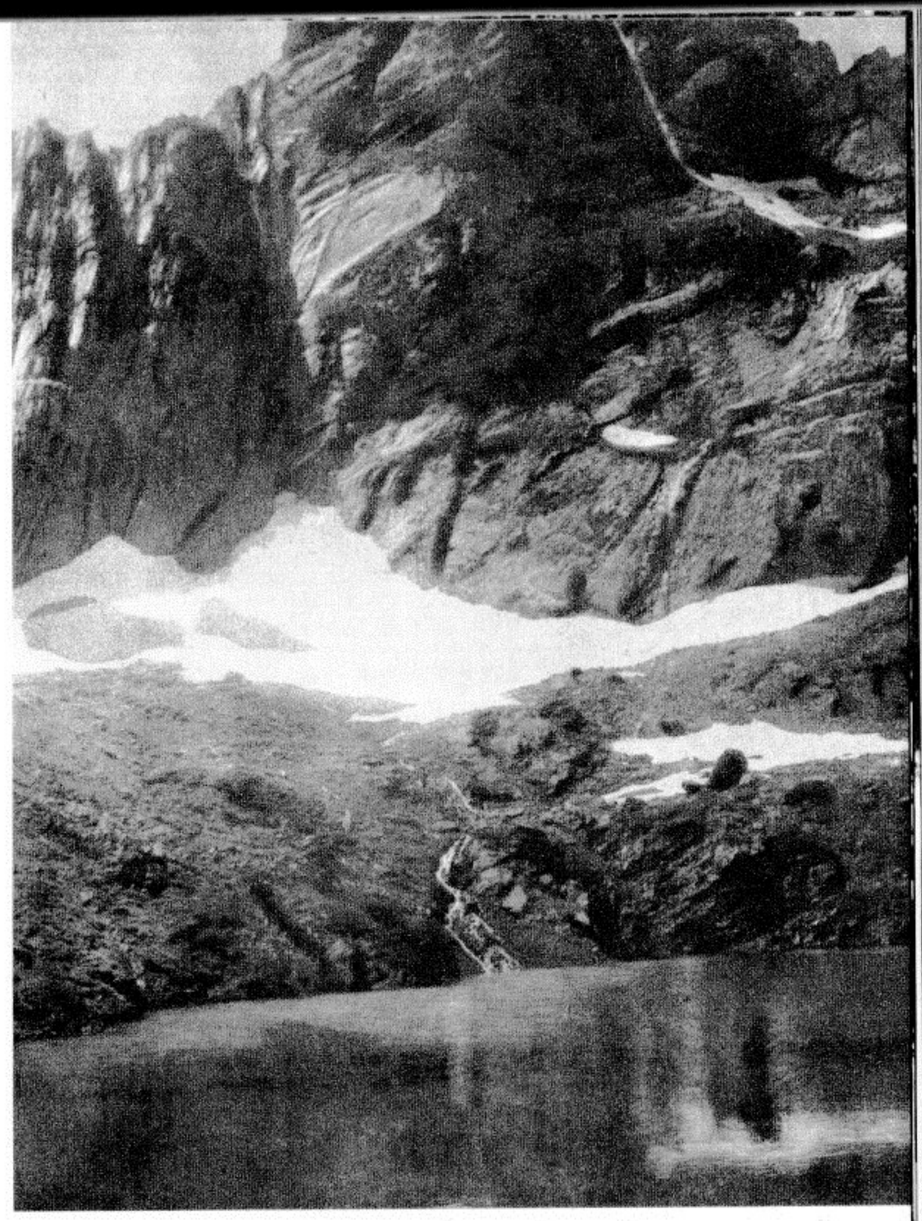

Jevgenia Morozova järv on Atsetuka järvedest kõige kaunim

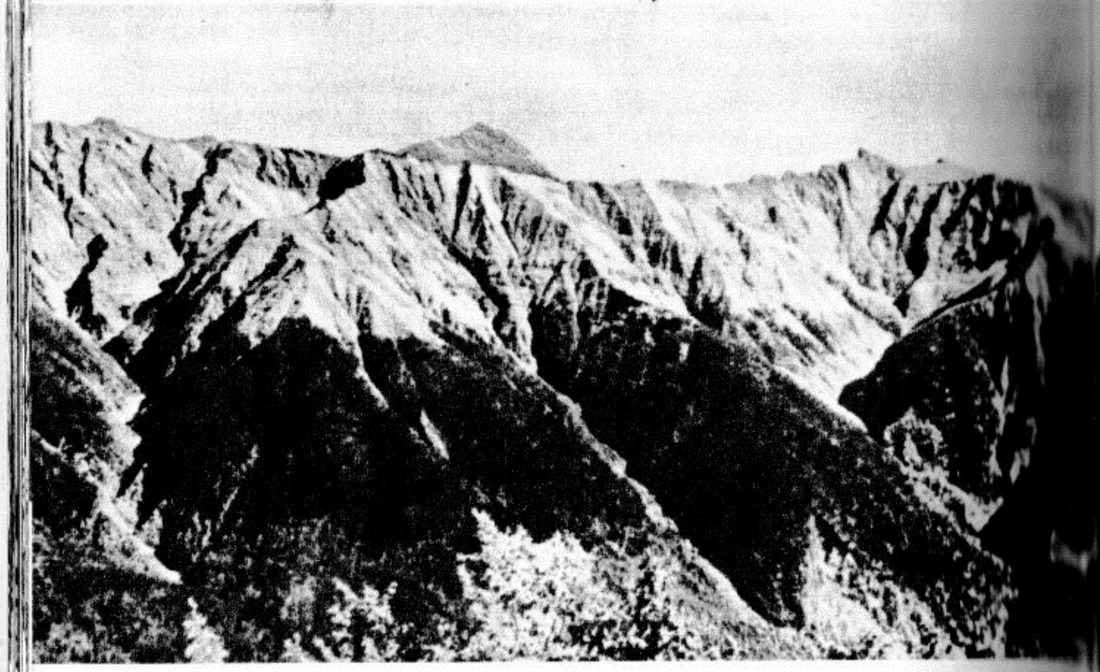

Prišvini tipp ja Assara Tšuguši poolt vaadatuna
Atšišholt aga paistab Prišvini tipp Assara harja tagant

Labakese ruhiorg
Bzerpi mäeahelik ja Küüs

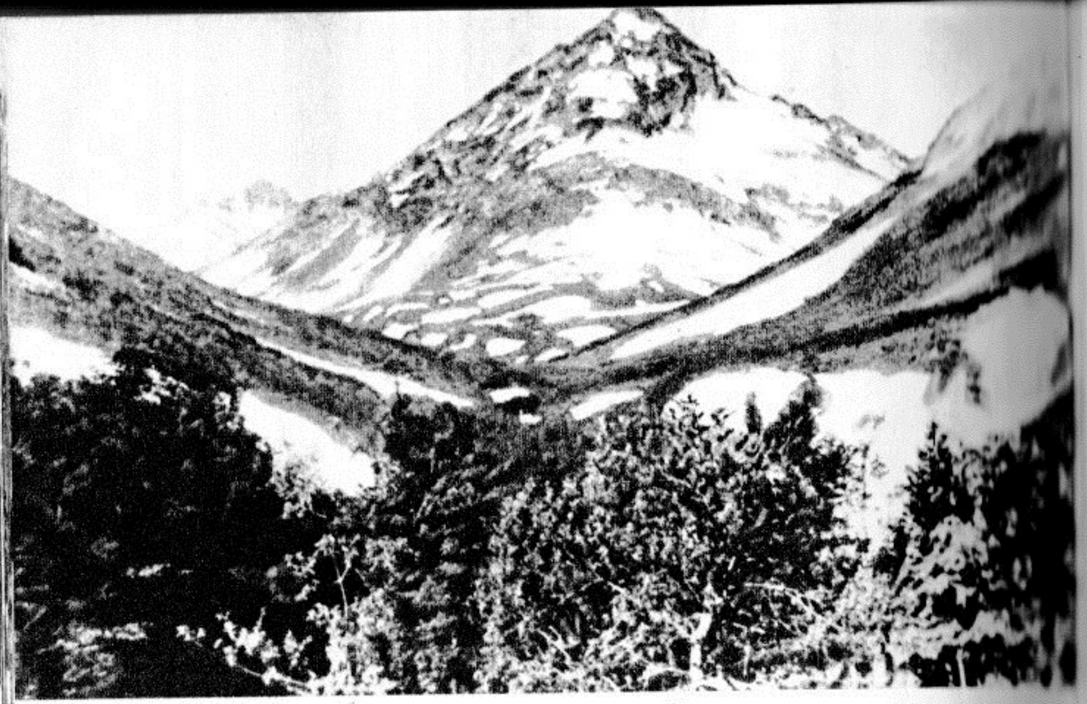

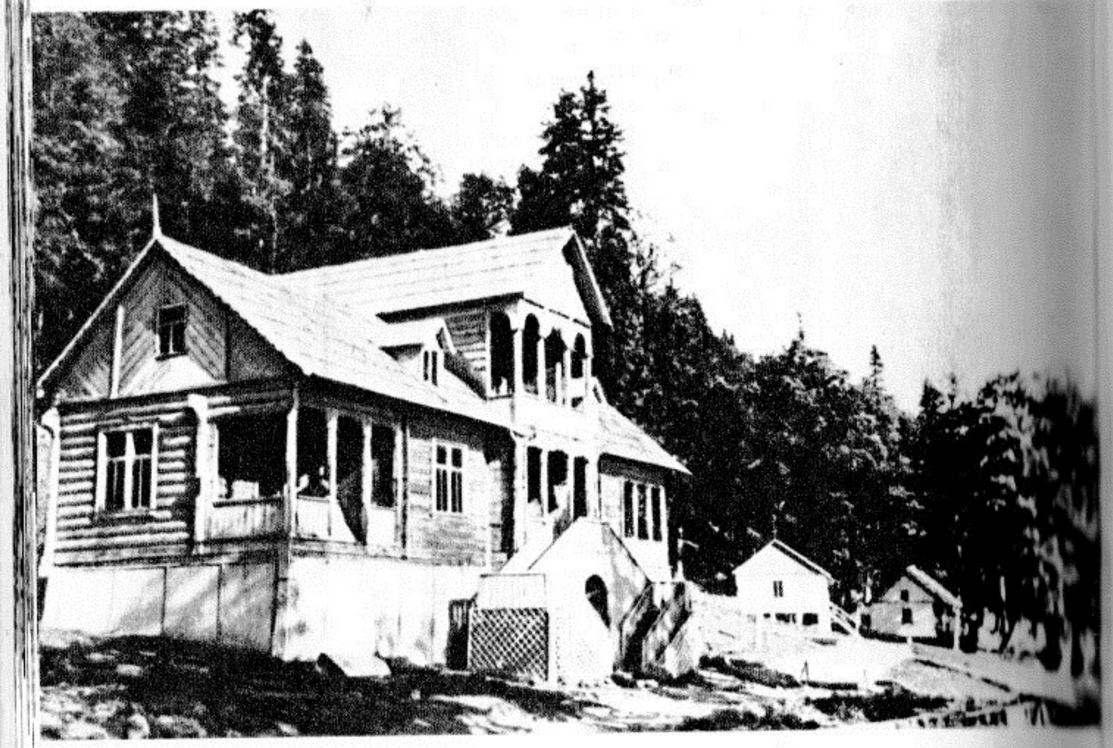

Miinipildujakõrgendik
Esimesed kuurordimajad Avatharal

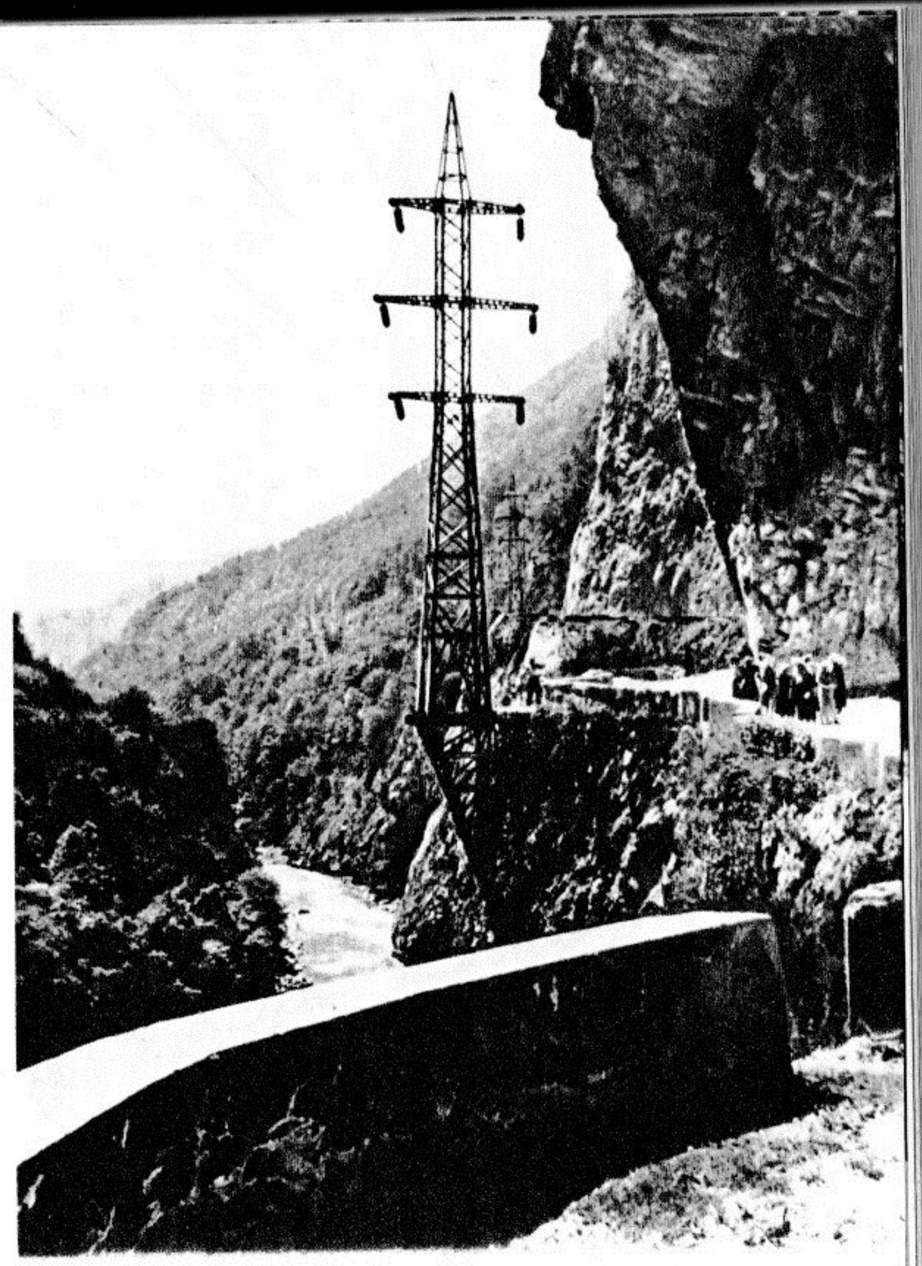

Elektriliini mastid on end julgesti Ahtsu järskudesse nõlvadesse puurinud

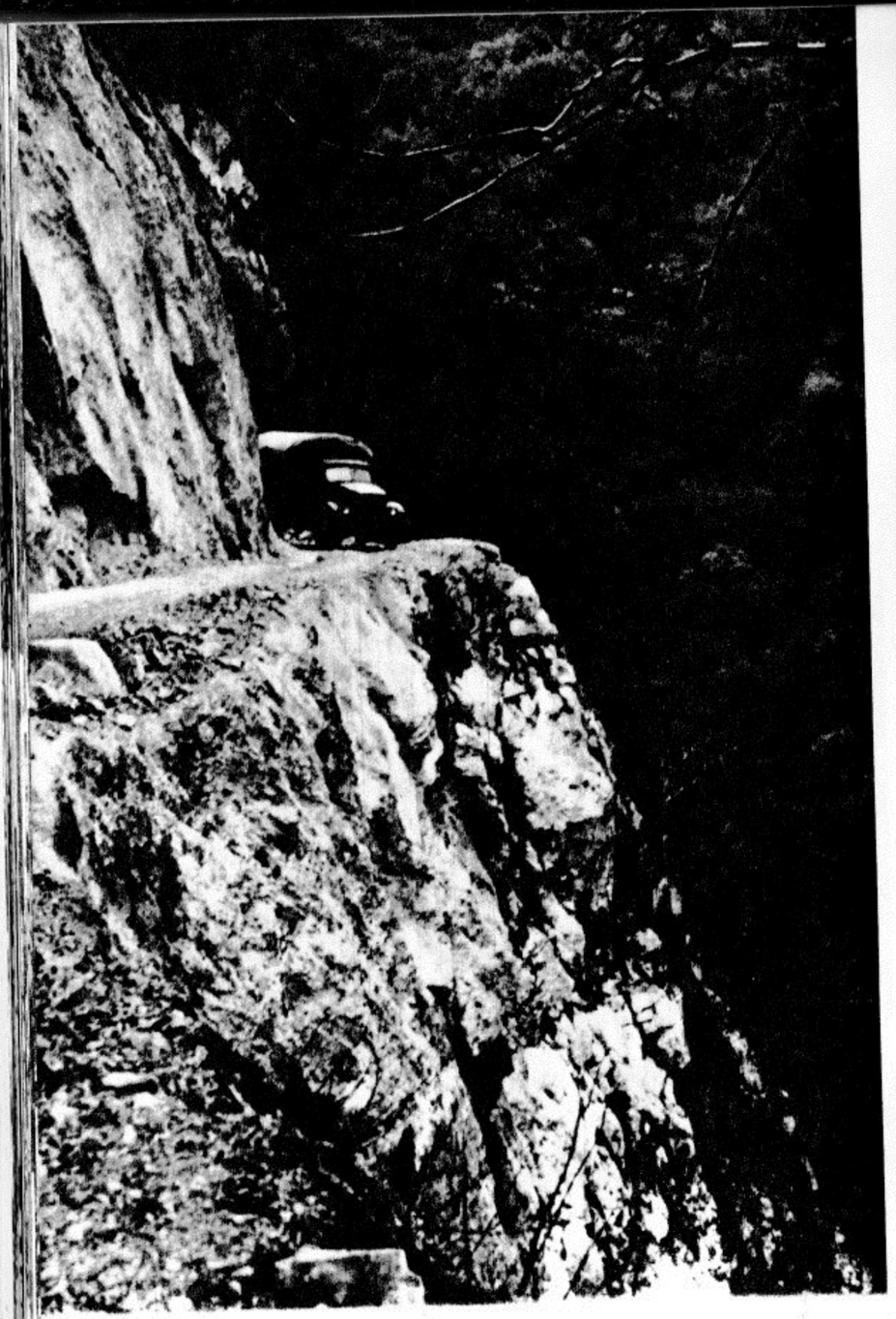

Veel üsna hiljuti sõideti niiviisi Aibga asulasse

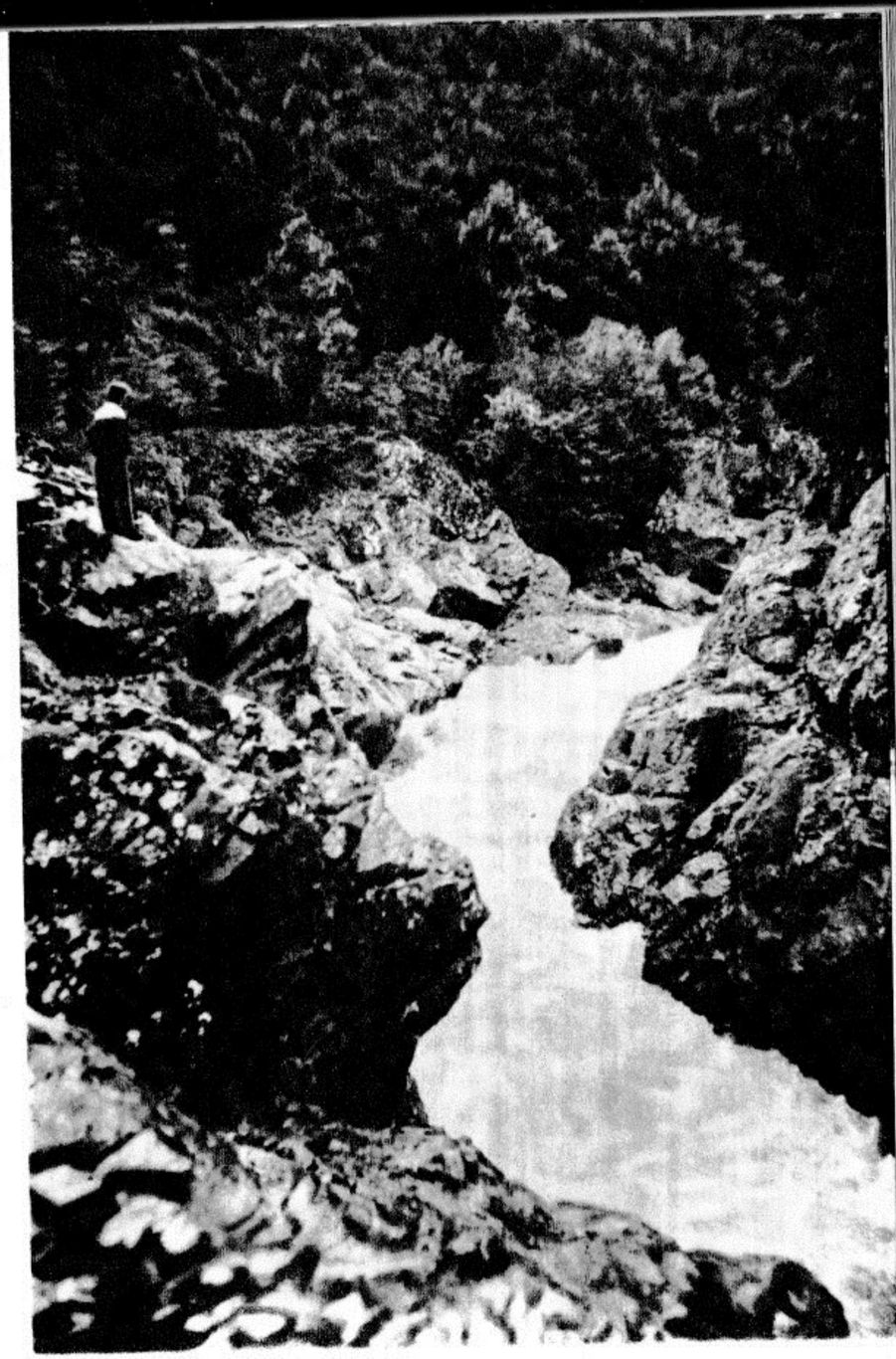

Jupšara kuristik — vaade Ritsa teelt

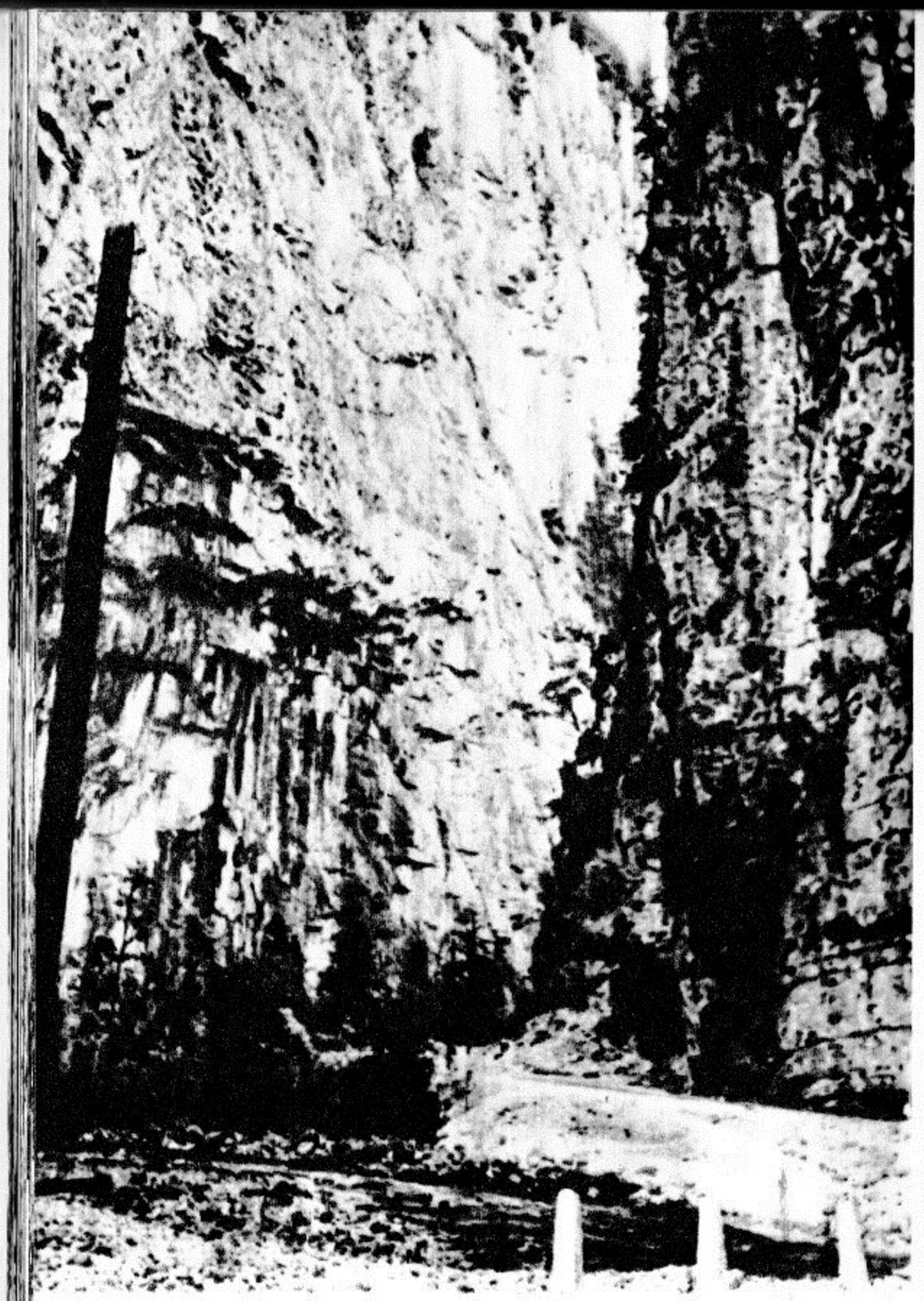

Maantee Jupšara kanjoni põhjas

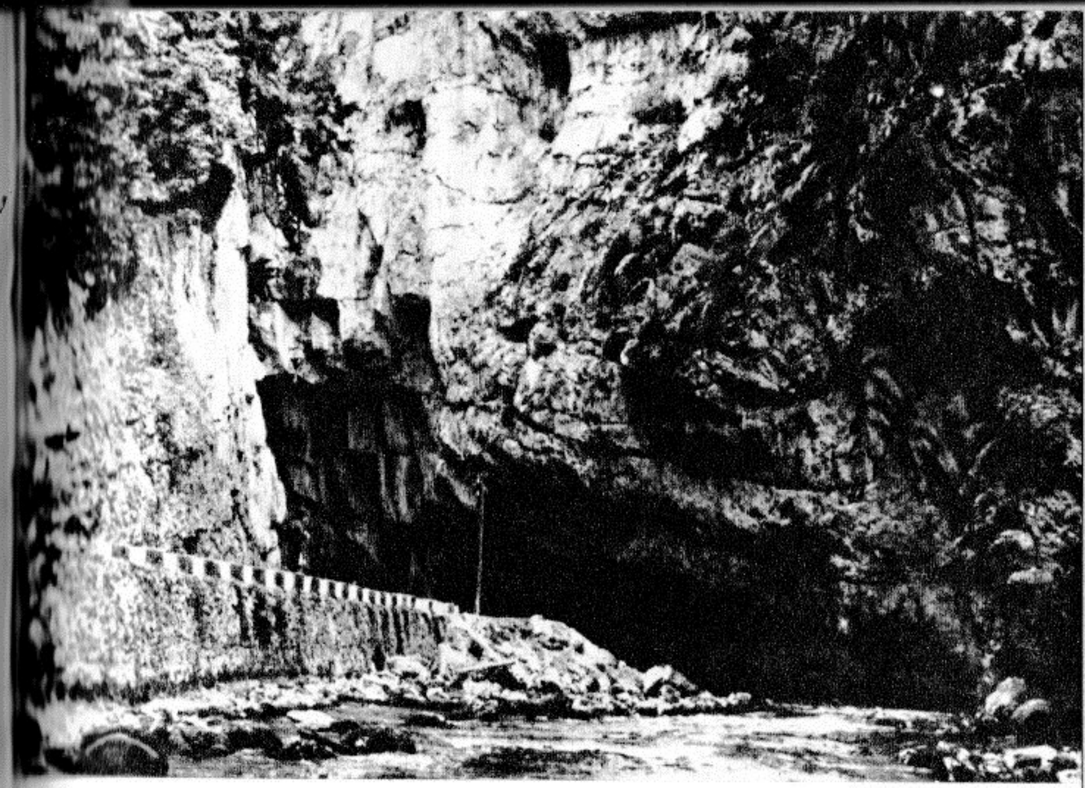

On see tupik? Ei, Jupšara on vasakpoolse kalju tagant läbi murdnud

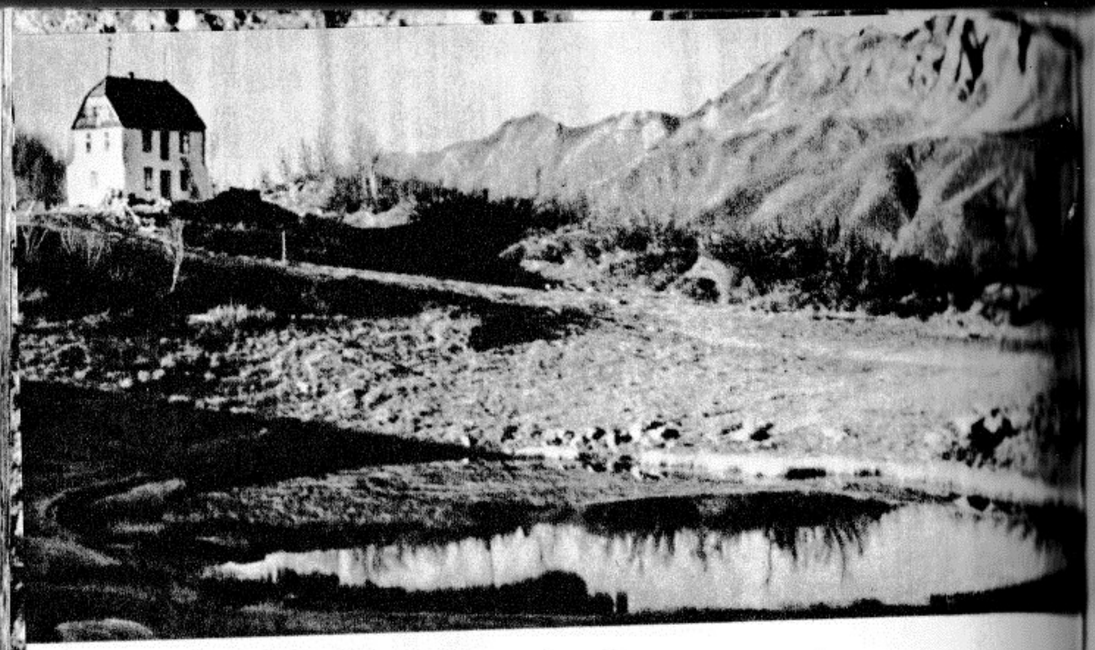

Uued ajad Atšišhol — kahekorruseline meteoroloogiajaama hoone

gedele sattusime. Rohekasmust karusõnniku kuhik alles auras varahommikuselt karges õhus. Karu jäljed suundusid ülespoole. Niitu mööda jõudsime peagi lumelaama äärde, kus jälle värskeid jälgi nägime — sedapuhku tohutu suuri käpajälgi. Näis, nagu peaks karu ennast meie teekaaslaseks või koguni teejuhiks.

Oru astmed muutusid üha järsemaks. Jäime mitu korda kõheldes seisma, teadmata, kas edasiminekuks parem- või vasakpoolset tõusuteed kasutada. Valisime parempoolse tee. Kõige lähemal lumelaamal veendusime, et ka karu on sama valiku teinud. Ja õieti tegi, sest järgmiselt astangult oli selgesti näha, kui palju raskem oleks vasakpoolne rada olnud. Karumõmm tundis hästi teed mäetipule. Järgmisel kõhklushetkel usaldasime juba kohe karu jälgi ja me ei eksinud: jälle oli meie ees just tõusutee kõige kergem variant.

Nüüd tuli karu mõneks ajaks unustada ja väikese liustikuga tegelda. Taipasin üllatusega, et Psluhhi liustik ongi toosama valge laik trapetsikujulisel Lõuna-Pseašhol, mis selle mäetipu valge telgi taoliseks muudab. Kui palju kordi olime seda trapetsit ja seda lund imetlenud, teadmata, et see hoopis jääliustik on! Nii et tegime isegi Krasnaja Poljanasse näha oleval maastikul uusi avastusi.

Oli vaja liustikult kaljusele pinnale jõuda. Kõigi geomorfoloogia reeglite järgi eraldab liustikku kaljudest äärelõhe. Jäämassiiv eraldub, kisub enese teda piiravate kaljude küljest lahti. Paiguti ripuvad äärelõhe kohal reetlikud lumeräästad — näib, nagu oleks just siitkaudu kõige kergem lumesilda mööda firnilt kaljule minna. Kuid selline kiusatus võib saatuslikuks saada — lumeräästad varisevad kergesti.

Meil oli liustikega nii vähe kogemusi, et käisime ühendusnööri kasutamata ringi. Veelgi enam, üle äärelõhe teed otsides eemaldusime täiesti lubamatult teineteisest ja kumbki otsis ülepääsu iseseisvalt. Seni kui me teineteist silmist polnud kaotanud, läks kõik veel hästi. Aga siis leidsin ma silmade ja jalgadega takseerides üsna kindla lumeräästa, mida kaljust vähem kui meetri laiune lõhe lahutas. Astusin kaljule ja nüüd varjas kaljueend mind Nataša eest. Mul kulus oma kolm minutit selleks, et kaljurahnule ronida. Kui ma selle otsa jõudsin ja kogu liustikku jälle nägin, läks südame alt äkki õõnsaks. Ma ei näinud Natašat ei jääl ega naaberkaljudel. Kas ta kukkus äärelõhesse?

Või libises liustikku mööda alla? Isegi valju huike peale ei tulnud vastust. Kus võimalik, seal hüppasin, aga kus vaja, seal roomasin mööda kaljusid selle koha poole, kus Nataša alles äsja oli seisnud. Kadunu ilmus äärelõhest tervena nähtavale. Ta oli paiga leidnud, kus firn tihedasti vastu kaljut liibus, ja kolme meetri sügavusele äärelõhesse laskunud.

Hurjutasime teineteist kergemeelsuse pärast ja otsustasime mitte enam lahku minna. Jõudsime mäeharjale — seda mööda paistis tee mäetipu poole kõige mugavam olevat. Ja otsekui selle otsuse kinnituseks nägime enda ees jällegi täiesti värskeid karu jälgi.

Mäeharjalt avanes pilgule suur naaberorg — Psluhhi teise lisajõe org, mida meile tõusuteeks oli soovitatud. Kui palju see meie valitud teest kergem oli!

Mäetipuni jäi veel kakssada meetrit — see oli juba tervenisti meie silme ees, kuplitaoline lumelaam tipus.

Ja äkki nägime, kuidas otse tipukupli esikülge mööda, kust isegi alpinist ilma julgestuseta ja astmeid ette raiumata läbi ei läheks, liikus hiilival kassisammul, nagu kedagi varitsedes, meie neljajalgne teejuht. Tema tume siluett lumel meenutas kõnnaku kerguse poolest pigem küll pantrit, kuid olime siiski veendunud, et see on karu, sealjuures veel suur karu. Loom oli koidikul, meiega peaaegu üheaegselt, tõusu alustanud, lopsaka rohuga niitudelt lahkunud ja nüüd otse Pseašho tippu, sinna jää, lume ja paljaste kaljude maailma tõusmas. Keda ta seal luuras? Kaljukitsi? Kas ta tõesti neil järsakutel kaljukitsele järele lootis jõuda? Aga võib-olla nuuskis ta seal kaljukitsetallede jälgi? Ometi on Kaukaasia karudel veendunud taimetoitlaste reputatsioon . . .

Karu ronis mäetipule ja mõne hetke jooksul võis tema siluetti näha taeva taustal. Kuhupoole ta nüüd tee valib? Ega ta ometi kavatse sama mäeharja mööda tagasi tulla? Siis tuleb meil sel kitsal teerajal temaga kohtuda. Meie teraval mäeharjal ei olnud mingeid möödumisvõimalusi.

Varjusime kaljueendi taha, et karule mitte silma hakata. Silmitsesin skeptiliselt oma geoloogivasarat — ainsat relva võimalikus kahevõitluses. Vasaraga karu vastu? Kui lüüa välgukiirusel talle vastu silmi ja lagipead?

Ja jällegi esitan enesele Amundseni küsimuse: kas see loom ise teab, et Punase lagendiku karud inimest ei puutu?

Karu kadus mäetipu taha ega ilmunud kaua aega lagedale. Kas minna mäetipule? Aga kui karu on peitu pugenud ja seal kitsetallesid luurab?

Läksime siiski mäeharja mööda ülespoole. Pilku Psluhhi teise lisajõe orgu heites läks süda kohe kergemaks: meie karu vantsis seal hoogsal sammul mööda lauget nõlva alla. Mäetipp oli nüüd vaenlasest puhas.

Olemegi mäetipul. Tunnen, nagu oleks mul nüüd lõpuks õnnestunud kustutada janu, mis mind juba kaua on piinanud. Viis aastat olen imetlenud seda «valget telki» kui ligipääsmatut kindlust ja ainult unistanud kunagi selle tipule jõuda! Nüüd on see unistus täitunud. Panoraam, mis meie pilgule avaneb, ületab kõik varemnähtu. Jalge ees laiub Külm org, ülalt on üksikasjadeni nähtav kahepoolne liustik, mis väikest Kaljulossi mäge hõlmab.

Meie kolme ja veerand kilomeetri kõrguselt mäetipult vaadatuna tõuseb läänes tohutu suure sinise müürina Must meri. Uduhämus võib Sotši ranniku vööti eraldada. Näen Gagrõ mägesid esmakordselt ülaltpoolt, sellepärast on seal nüüd kobaras koos palju uusi seninägemata mäetippe. Lähedaste mägede hulgast kõrguvad meie mäega võrdsetena vaid Agepsta ja Tšuguš, ka Kardõvatši mäestikusõlmest tõusevad esile mingid sakid — küllap Tsõndõšhi ja Smidovitši hambulised harjad. Aga ahne pilk kipub üha kaugemale ja kaugemale.

Silmapiiril sinavad ja sädelevad justkui jääpangad Suhhumi sõjateest läbi lõigatud Dombai ja Kluhhori piirkonna nelja tuhande meetrised hiiglased. Aga mis see siis on — kas see pole pilv, mis veelgi rohkem ida pool kõigi nende tippude kohal nii selgelt, viirastuslikult, otsekui astraalselt ja kilomeetri võrra teistest kõrgemal valendab? Ega ometi Elbrus?

Kuid meil pole aega loodust imetleda. Meil on sellelt mäetipult vaja palju näha ja palju kirja panna. Tuul tahab meie planšette tuulelippudena ringi keerutada ja meie riideid purjedeks puhuda. Kui hoogsalt siin suur lipp lehviks, kuidas see plagiseks!

Mäetipul on kõik ärevil. Kui muutlikud on siin värvid, hämuvined ja tuul. Ja hoopiski mitte merelt, vaid millegipärast just põhja poolt uhkab niisket hingust, jääliustiku tagaküljelt ilmub justkui väljalasketorust üksteise järel meie silma all tekkivaid pilvi. Meil on vaja oma kolm tundi mäetipul tööd teha, kuid juba selle tähtaja keskel oleme tihedasse uttu mattunud. Ei ole midagi näha, ei ole

midagi üles märkida. Võib-olla ei kesta see kaua, kannatame ära?

Ühtsoodu lõõtsuva jäise tuule käes külmetades vaatame lähemat ümbrust. Võtame kollektsiooni jaoks kiviproove. Mäeharja rusukalde ühele kiviplaadile on juba ammu enne meid* laotud kivitornike. Otsime selle seest mingit märkust siia tõusmise kohta, aga seal ei ole midagi. Otsustame oma kirja maha jätta. Kirjutan, et nii ja nilsugusel kuupäeval ja aastal käisid mäetipul niisugused inimesed. Nataša teeb puljongikuubikute karbi tühjaks ja me peidame teatud uhkustundega karbi koos kirjaga kiviplaatide vahelisse orva.

Lõpuks ilm halastas meie peale, nii et saime mäetipul olla veel ligi kaks tundi ja kaardistasime kõik, mida meil vaja oli kaardistada. Laskuda mööda äsja käidud teed piki jääliustikku ja Psluhhi esimest lisajõge me enam ei tahtnud, see tee ei olnud tõusmisekski kuigi kerge. Oli vaid üks väljapääs — laskuda piki teist lisajõge, jälle meie karvase teejuhi jälgedes.

Ega siis ainult pantril ole kasulik teda jälitava jahimehe jälgedes käia — nüüd astume meiegi oma võimaliku vaenlase kannul.

Jõudsime õnnelikult oma väikese laagri juurde ning marssisime sealt juba päris pimedas ja kogu vara kaasa tassides Külma laagrisse.

LABAKE

Üle Kaukasuse Peaaheliku viib põhja poolt Krasnaja Poljanasse kaks teed — Pseašho mäekuru kaudu ja Aišha mäekuru kaudu. Esimest teed, mida mööda kulgeb looduskaitseala peamine ekskursioonimarsruut, kasutasime koos meie metsamehe Sašaga . . . Teist teed me veel ei tundnud, kuigi olime sellest palju kuulnud. Mulle meenub, et just Aišhast läksid üle ja nägid sealt Punast lagendikku esimesed kreeka ja eesti maakuulajad; sealtkaudu läksid Punasele lagendikule ka ahtšipshude järel esimesed elanikud — kreeklased ja eestlased.

Aišha mäeahelikku olime juba näinud, selle tippusid

* Geograaf Ivanov-Vihharevi ja Sotši kodu-uurija Mihhailovi poolt 1930. aastal. Nende kirja ja ühe kolmekopikalise leidis 5. septembril 1931. aastal geograafiaprofessor Grigori Grigorjevitš Grigor.

Teisest kuni Neljanda Aišhani juba tundsime. Me ei olnud käinud vaid Aišha mäekurul ja Esimesel Aišhal: siin oli meile veel tundmatu Peaaheliku üks lüli Pseašho ja ülejäänud Aišhade vahel. Ilmselt tuli üks marsruutidest tingimata just sinna planeerida. Pealegi ootas meid Aišha kuru taga üks suuremaid põhjanõlva jõgesid — Väike Laba, selle orus aga moreenid ja terrassid — uued võtmed reljeefi eaga seotud probleemide avamiseks . . .

Tee Aišha kaudu Laba juurde algab Psluhhi orust. Nulu-Psluhhi, mis Psluhhi jõkke suubub, nimetavad valvurid hellitavalt Psluhhikeseks. Aišha mäekuru* asub teel, mis viib Psluhhikese orust märksa suurema, kuid samuti deminutiivset nime kandva jõe Labakese orgu. Nii hellitavalt nimetatakse Lääne-Kaukaasias Väikest Labat, eriti selle ülemjooksu. Viimasest veelgi veerikkamat Suurt Labat peetakse nähtavasti juba täisealiseks . . .

Aišha mäekuru on oma suurest kõrgusest (2400 meetrit üle merepinna) hoolimata üsna ilmetu: see asub laia mäeharja läbivas orus ja seal pole niisugust paika, mis oma maastikupiltidega korraga mõlemalt poolt silmale rõõmu teeks. Kui aga kuruorg on läbitud, avaneb ees Kaukasuse põhjanõlv uues ennenägematus ülevuses. Mäed on siin ahtakesed, aga sügava ja ähvardavalt järsunõlvalise kuristiku poolt läbi lõigatud. Me näeme juba, et sedagi on liustik silunud, järelikult on see õigupoolest ruhiorg. Nii paremal kõrguv Kaljumäe massiiv kui ka vasakul tõusvad Pseašho järsakud saadavad oru põhja oma killud, nii et see põhi on sõna otseses mõttes kivide kaose alla maetud. Rada on kilomeetrite kaupa kildudega kaetud. Isegi inimestel on raske neid teravaid kive mööda karelda, aga kui palju tuleb siin veel koormahobusel libiseda ja komistada!

Ongi Pseašho, nüüd juba igast küljest tuttav Pseašho! Esi- ja tagakülg on hoonetel ning Suure Teatri fassaadi tundes ei ole sugugi vaja meeles pidada, kuidas see õue poolt välja näeb. Mäemassiivil on kõik küljed esiküljed, ja erinevad vaid selle poolest, kas nad on tavalised või ebatavalised.

Pseašho idakülg jätab sügava mulje oma hoopis uudse, meile senitundmatu ilu poolest. Eriti paistab silma terav mäetipp suure idapoolse liustiku kohal — olime seda kahe-

* Rübi Esimese ja Teise Aišha vahel.

poolset liustikku Lõuna-Pseašholt vaadates enda all näinud.

See mäetipp otsekui torkab end taevakummi. Selliseid vorme on ka Alpides — tähendab ehituskunsti meistritel, gooti stiilis toomkirikute autoritel oli eeskujusid, millo järgi oma suurepäraste hoonete siluette ja proportsioone kavandada.

Järgneb vaevarikas üleminek pööraselt kõrgeks paisunud Sogasest jõest, mis on tulvil Idaliustiku sulavett.

Aga Labakese järgmist vasakpoolset lisajõge nimetatakse Puhtaks jõeks. Keegi oli ammu enne meid juba naaberjõgede erinevust märganud. Ja mitte ainult jõgi ise ei olnud äsja ületatud Sogase jõega võrreldes kristalselt puhas. Kogu org oma õdusate lagendike ning erinevas plaanis ja kõrguses paiknevate nulurühmadega, kogu ümberkaudne mägismaa — Pseašho idakülg ja Marmormäe massiivi ots, mis Külma laagri poolt vaadates mäe tagaküljeks jääb —, kõik see kokku lõi õhulisuse ja täiuslikkuse tunde. Kas pole Puhta jõe vee puhtus just marmoriga või karstiala vetega seotud?

Ja jällegi näis meile Krasnaja Poljanast lähtuvate turismimarsruutide tavaline repertuaar nii piiratuna ja isegi armetuna. Turistid pendeldavad nagu kellatilad Poljana ja Külma laagri vahel. Kuivõrd mitmekülgsem ja heldem on see Aišha marsruut. Aga ometi pole siitkaudu kuigi raske ka Külma laagrisse pääseda! Tähendab, võib soovitada retke ümber Pseašho.

Siin on kasteste, teeradadest vöödiliste lagendike uudsust ja ilu. Jah, see on inimtühi maa ja ometi on siin palju radu, pealegi veel siledaks tallatud radu, justkui korrastaks siin keegi neid hoolikalt. Sõrajäljed ja pabulad reedavad, kes selle eest hoolt kannab. Puhta jõe org on põtrade maailm. Ühe päeva jooksul, mis me siin veetsime, nägime palju neid graatsilisi loomi. Mul õnnestus näha emapõtra kahe suure, juba peaaegu täiskasvanud vasikaga. Nad sõid rahumeeli rohtu ja läksid siis minule mingit tähelepanu osutamata nulusalu varju. Millise soojuse, õdususe ja kodususe need sümpaatsed loomad Puhta jõe basseinile andsid.

Tuleb selle paradiisiga hüvasti jätta. Läheme nüüd Väikese Laba vasakut kallast mööda alla. Labake «mehistub». Võtnud endasse Sogase ja Puhta jõe veed, ei ole see nüüd enam mingi jõelapsuke, vaid aukartustäratav ja raskesti ületatav jõgi.

Järsunõlvaline, metsaga kaetud org. Metsik ürgne loodus. Veel ühe Nimetu jõe suudmest paremal all lebab Herzeni mäeaheliku otsmine rusukalle. Aga siin on ka Tsahvoa jõe suue. Selle jõe ülemjooksul Kardõvatši mäetipu all olime suurt järve näinud ...

Tihedad viirulised kivid kiiskavad hõbedase helgiga. Mis see siis on? Kas maak? Ei, seal helgivad pisitillukesed vilgukillud. Me läheme üle Kaukasuse kõige vanema vundamendi — niinimetatud vilkgneisside avamuste. Siin on ka peenest, mis on tekkinud vilguosakestest tulvil gneisside murenemisest ja sädeleb nääriehete jaheda helgiga. Küllap turistid hakkavad siit neid helklevaid kive kaasa viima, arvates, et on avastanud hõbedalademed ...

Aga siin on ka niiduline oaas metsade meres — Umpõri lagendik. Hiljem rajatakse siia baas piisonikarja taastamiseks looduskaitsealal. Otse lagendikult on näha üht ava mägede hambulises ahelikus — seal murrab Labake Šahgirevi kuristiku kaudu läbi piklikust püsivate kivimitega mäeahelikust, mis lagendikku piirab.

Vasakult tungib Väikesesse Labasse tormakas ja sogaselt pruunikas vetevoog. Näe, milliseks on muutunud nüüd Urušten, toosama Urušten, mille kärbitud allikad seal Pseašho Kuruorus nii armetud on. Siin on ta tume ja võimas. Laba alamjooksu elanikud nimetavad seda lisajõge juba ammugi Mustaks ojaks.

Väikese Laba terrasse mõõtes kohtusime geoloogidega, kes selle jõe veeristikulammil kulda otsisid. Nad olid üllatunud, saades meilt andmeid, et Labakese ülemjooksul eksisteerivad kõrged terrassid (need geoloogid olid seni-ajani vaid jõe kaasaegseid setteid läbi uhtunud). Tahtmatult meenusid Smirnov-Tšatkalski kasuistlikud teesid geomorfoloogiliste uurimiste praktilisest viljatusest.

Labake viis meid kaugele põhja, eelmäestikku, Kaljukuesta jalamile, kus asus suur Psebai staniitsa. Kogu sellest rännakust, uurimistööde argipäevadest ja inimestega kohtumistest oleks võinud eraldi raamatu kirjutada. Kuid ma pole kavatsenudki kõiki rännakuid võrdse üksikasjalikkusega kirjeldada.

Aga millist poeemi veel tagasitee vääriks! Oma otsusele kindlaks jäädes pöördusime nüüd Musta oja juures teisele poole, et Krasnaja Poljanasse ringmarsruudiga tagasi jõuda.

Järjekordne mäkketõus tõi meid Jatõrgvartõ massiivi

mäginiitudele. Hoidun veel kümnete nõiduslikult kaunite maastikupiltide kirjeldamisest. Neid oli ju arvutult, samuti nagu karude, huntide, metssigade ja mägikitsede jälgi.

Meil oli juba kiire ja see teekond oli meie jaoks sisuliselt turismimatk. Silmitsesime vaid üllatunult meile tundmatuid karstivormide kombinatsioone (lehtreid, karre) iidsete liustikuhäilude ja silekaljudega . . .

Oli septembri keskpaik. Väändunud metsa vööndis oli lehestik pruunikaks tõmbunud. Mäed olid nagu alati sügiseti kõrgusvööndite mitmevärvilise elava plakati ilme omandanud. Üksikud vahtrad lõõskasid kinaverpunaselt. Niidud kirendasid krookuste punakoldsetest õiekarikatest.

Ühel õhtul olime Alouse mäeaheliku niitudel, ülemisel metsapiiril. Väikeses kuuris — looduskaitseala laagris — suitses leelõugas ning selle kohal kees lapšaast ja lihakonservidest roog. Ümberringi valjtses pühalik öövaikus, mida vaid kaugelt kostev õrn ja tasane, ei tea kus vahutavate mägijõgede vulin saatis.

Ja äkitselt kõlas keset seda vaikust üsna laagri lähedal kummaline ja võimas hääl, mis kõige rohkem meenutas möiret, kuid katkendlikku, raevukat ja lõpuosas pasunapuhumisega sarnanevat möiret. See oli põdra sügisene röögatus, isapõdra iga-aastane pulmalaul.

Ruttu õue, tähtede alla, kõrgmäestikuöö jahedusse! Ent miks siis nüüd vaikus saabus, miks nüüd enam seda kirglikku võitlushüüdu ei ole kuulda?

Umbes viie minuti pärast kõlas sama hääl uuesti, aga veerand tundi hiljem hakkasid üksteise järel ka naaberahelikud rõkatama. Selgus, et esinejaid on võimalik isegi häälte järgi ära tunda. Esimene möirgas nagu härg. Viie ülejäänu hulgas võis veel kaht eraldada, nende hõikes oli vähem möirgamist ja rohkem sametise meheliku bassihääle varjundeid. Huike esimeses pikas noodis ning lõppmöiratuses liitusid üllatavalt armastus valuga, jõud sügava kannatusega.

Alouselt laskusime juba tuttavasse Urušteni orgu — läksime mööda diagonaalselt kulgevat rada, mis Pseašhole ja Aišhale suunduvaid teid sidus. Kunagi liikus just sel kombel Laba äärest Pseašhole kindral Grabbe Väike-Laba salk, mis esimesena Kbaade lagendiku hõivas.

Möödusime Külmast laagrist, Pseašho ja Bzerpi mäekurust.

Pisut enne Nululagendikule jõudmist lahkusime hobusest. Volodja, Šura ja Georgiadi läksid otse Krasnaja Poljanasse, meie Natašaga pöördusime Psekohho mäeharjalt vasakule, rajale, mida ma minevikus üldse polnud märganudki (nüüd ei jäänud meie pilgu eest varju enam ükski rada). Läksime juba ammugi meid meelitanud lagendikule Küüne ja mäetipu all, mis kerkis Bzerpi häilu kohal. Õige oleks see Bzerpi mäetipuks nimetada. Seda on näha Krasnaja Poljanast, ta on kõrgem Aibgast (2482 meetrit), aga tal ei ole seniajani kindlat nime. Mõnikord nimetatakse teda Psekohhoks, aga see pole õige. Psekohho on vaid Bzerpi massiivi metsane haruahelik.

Bzerpi massiivi Krasnaja Poljana poolne külg, mis Poljanast vaadates metsasest Psekohhost paremal ja kõrgemal asub, oli meie planšetil viimaseks valgeks laiguks jäänud (kui Laura alistumatut ülemjooksu mitte arvestada). Selles oli midagi liigutavat, et meil oli viimaseks veel läbiuurimata paigaks jäänud mitte mõni kauge ja tundmatu maanurk, vaid mäestikulõik, mida otse asula tänavailt võis silmitseda!

Rada viis meid metsiku ja sügava sirge kuristiku juurde. See oli pruunikas sügavik, mida Krasnaja Poljanast hästi on näha ja mis sealt ilmetu vöödina paistab. Laskumiseks ja üleminekuks oli selle nõlvadele raiutud rada, paiguti otse peadpööritavalt järsk.

Selle kuristiku lähedal otsis insener Sergejev juba sajandivahetusel rauamaagi avamusi. Seepärast anti ka jõekesele, mille ülemjooks on selles kuristikus, nimeks Maagijõgi*.

* Muide, seda nimetatakse ka Pööraseks jõeks. (Siin ei hoolita sellest, et ühed ja samad nimed korduvalt esinevad; kui palju on looduskaitsealal Külmi, Nimetuid ja Kaljukitsejõgesid!) Seda tuleks nimetada Pööraseks Maagijõeks, et seda teiste Maagijõgede ja Pööraste jõgedega mitte segamini ajada.

Juba see kuristik ise on väärikas eesmärk Krasnaja Poljana turistide ekskursioonile. Aga milline lagendik veel metsatuka taga avaneb! Ovaalne haljuselaik nulgude vahel — kui ammu olin tahtnud siia tulla! Kahju ainult, et sellel niidul oli nii proosaline nimi — Seafarmi lagendik . . . Veel üks «paradiis», veel üks lagendik, mis meile teistest kaunimana paistab . . .

Küüne kaudu (see aukartustäratav kaljurahn on siin lähedal) ronime mäetipule.

Olemegi Bzerpi tipul. See on Poljana kingitus hüvastijätuks — mäetipul avaneb suurepärane vaade. Siit on näha asulat ennast, Tšuguši, Aišhasid kuni Kardõvatšini välja, kauget merd, ja mis peamine — kumbagi Pseašhod. Pseašhod! Nii Lõuna-Pseašho — nüri tipuga püramiid — kui ka Suhkru-Pseašho — terava tipuga püramiid — on siit näha kogu oma kahekilomeetrilise kõrgusega nende jalamisse lõikuvast sügavast Psluhhi kuristikust alates kuni värske lumega puuderdatud mäetippudeni välja! Kummagi vasakpoolse lisajõe ruhiorud — meie teetrassid — vaatavad oma suudmetega otse meile vastu. Just nagu maketil on hästi näha, et need on ripporud, mida suudmealadel Psluhhi enda veelgi sügavam org läbi lõikab.

Alles siin selgub meile täies ulatuses ka iidse Urušteni ülemjooksu ülevõtmise ajalugu. Meie ees ei olnud mitte kahekordne ülevõtmine, nagu kirjutas Reinhard, vaid koguni kolmekordne: meie silmade all närib iidse Urušteni oru kõige ülemist osa oma ülemjooksuga veel üks vallutaja — Pöörane Maagijõgi!

Kui palju on juurde võidetud, kui palju tundma õpitud! Võime nüüd mägesid vaadata ja peaaegu iga tipu kohta öelda: sellel oleme me käinud; võime meenutada sõpru, tõusu üksikasju, ilma, nähtavust ja enesetunnet. Meil on kergem loendada neid mäetippe, kus me veel pole käinud. Kuid seegi on hea, et jääb veel alistamata mäetippe, et ei ole ikkagi veel sellist tunnet, et Punase lagendiku mäed on nüüd ammendatud! Meeldivatele avastustele ei tule ka edaspidi lõppu. Me pole näiteks käinud veel kaugetel Aibgadel ja Kaljukitsemägedel. Siinsamas on isegi Krasnaja Poljanast näha olev ja alati kõrgustesse kutsuv Suhkru-Pseašho, millel me samuti pole veel käinud.

Enne tagasipöördumist ööbime Nululagendikul justkui mõnes ümaras sügavas, kõrgetüvelistest nulgudest seintega kaevus. Mäed jätavad meiega hüvasti kaugete

jõgede mühaga ja öökullide huigetega. Looduskaitseala, see on igavene mets, mida alatiseks tuleb säilitada, — see on ju ürgse puutumatu looduse täievoliline esindaja järgmiste põlvkondade jaoks.

LOODUSE «MITMEKORRUSELISUS»

Ka kõige paremal üliõpilasel jääb enne eksamit ikka üks päev puudu. Meie poleks isegi tervest kuust ära öelnud. Fakulteedi elu piitsutas arvestuste ja praktiliste töödega takka. Loengud välisriikide loodusest avardasid meie ettekujutusi ja tutvustasid meid suurte territooriumide karakteristikutega. Iga õppeaine haaras. Toibusime alles kevade eel. Oli aeg esitada kateedrile diplomitöö ja looduskaitseala juhtkonnale teostatud uurimistööde aruanne.

Läheme oma juhendaja professor Dobrõnini juurde. Jutustame talle kõigest nähtust. Ta kuulab meid huviga, kuid elavneb veelgi rohkem, kui me räägime talle oma oletustest subalpiinsete mäeahelike kohta. Ta ütleb nagu möödaminnes:

«Tuleb veel mõelda, kas ei ole seal iidsete tasandamistsüklite jälgi.»

Tähendab, kas ka tema ette on see paljude mäeahelike harjade kummalise tasandumise algpõhjuse probleem kerkinud!

Aruanne! Aruanne! Me kirjutasime seda suure õhinaga, ise õhtuti ja öösiti vaieldes. Hulgaliste välimärkmete, geoloogiliste näidiste etikettide, kaardiandmete ja eredate muljete põhjal sai sadu lehekülgi teksti ja graafilist materjali kokku pandud. Ja kui palju kulus veel unetuid öid pimedas toas punase laterna paistel fototöödeks! Nüüd oli meil aga sadu fotosid meie lemmikpaikadest.

Esinen üliõpilaste teaduslikul konverentsil ettekandega meie ekspeditsiooni töö tulemustest. Mind erutavad väga juhataja Otto Schmidti targad ja terased silmad. Ta jälgib mind hindaval pilgul: «No-noh, vaatame õige, missugused te olete, uurijate järgmine põlvkond!»

Professor Dobrõnin annab meie töödele kõrge hinnangu, eriti märgib ta ära iseseisvust metoodika väljatöötamises. Aleksandr Aleksandrovitš Borzov kirjutab «Zemlevedenije» järjekordses numbris üliõpilaste poolt avastatud uutest järvedest Lääne-Kaukaasias. Sama ajakiri, milles

Jevgenia Morozova esmakordselt Ritsast kirjutas, teatas ka meie avastustest!

Diplomitööd on kirja pandud. Saadame looduskaitsealale kokkuvõtliku aruande. Ega see viimaks liialt õpilaslik ole? Ei, just nüüd, kui tehtud tööle võib juba kui läbikäidud etapile tagasi vaadata, saab selgeks, et meil on midagi öelda ... Mida rohkem raskusi meie ette kerkis, seda tähelepanelikumalt me fakte uurisime, seda kindlamalt me, muide, jõudsime järeldusele, et subalpiinsete mäeahelike tasandumises pole süüdi üksnes jääliustikud, vaid ka praeguse Kaukasuse iidsete kurdude ja kaljupankade esialgse tasandumise terved epohhid ...

Aruande koostamise käigus mõtlesin korduvalt selle üle, mis mind nende Punase lagendiku mägede juurde nii kiskus. Kas ainult see, et nad esimestena mu teele sattusid — ja sellepärast mulle mitte millegagi võrreldavaks ja kordumatuks esimeseks armastuseks said? Jah, seda mälestust ei kustuta. Ja ma tundsin selle üle ikka veel rõõmu.

Lääne-Kaukaasia loodus — nii elus kui ka elutu — on harukordne oma külluslikku ilu põhjuste ja seoste keerulisuse poolest. Milline õnn, et just see loodus meile õpetajaks sai: kui palju ta sundis meid raskusi ületama, kui palju mõistatusi lahendama ...

Hiljem, kui ma juba elukutseline geograaf olin, sain oma armastusele Musta mere mägise rannikuala vastu uue aluse. Kui ma Punast lagendikku mitte kodu-uurija kiivusega, vaid täiesti erapooletult paljude teiste mägimaastikega võrdlesin, taipasin, et meil oli tõepoolest õnne olnud: olime sattunud kõige rikkalikuma, kõige keerukama ja lopsakama loodusega maakohta kogu meie riigis.

Mäed on üldse tasandikest palju kaunimad. Need on mahukamad, neil on tohutu suur kolmas mõõde — mitte üksnes laius ja pikkus, vaid ka kõrgus ja sügavus. Ja isegi mägimaastike hulgas pretendeerivad Punase lagendiku maastikud esikohale. Muidugi ei võistle need Pamiiri, Tjan-Šani ja Kesk-Kaukasusega rekordiliste kõrguste mõttes; paljudki mäed ületavad Musta mere äärseid mägesid oma «suurusnäitude» poolest — mõõtmete grandioossuse, liustike pikkuse ja jugade kõrguse poolest ...

Kuid ei ole Nõukogude Liidus ega kuigi palju ka terves maailmas mägesid, kus nii väikesele vahemaale mahuks nii palju erinevaid maastikukorruseid niiskest subtroopikast kuni jäiste kõrgmäestikeni. Kus meil mäed ka mereni

ei ulatuks — olgu see siis Sihhote-Alin või Kamtšatka, Krimm või Ida-Kaukasus, ikka on seal kas mäed ise madalamad või mägede jalamil loodus vaesem ja karmim kui Musta mere ääres.

Punase lagendiku mäed ulatuvad s o o j a mere äärde — nad on tulvil selle niiskust ja seetõttu on nende loodus ka mitu korda külluslikum. Kaukasuse lõunanõlv on põhjapoolsete jäiste tuulte eest kaitstud. Nii oli see ka ammustel suure jäätumise aegadel: juba tol ajal eksisteerivate mäeahelike kaitse all pidas vastu ega muutunud peaaegu üldse vaesemaks tollane iidne ja lokkav floora. Liustikud taandusid mäetippudelt ning floora levis, niipalju kui võimalik, mägede jalamitele ja madalamatele mäenõlvadele, kõikjale, kus tema jaoks soojust ja niiskust jätkus. Sellepärast ongi siin nii võimsad metsad, nii lokkav ja igihaljas alusmets, nii mahlane ja lopsakas rohi niitudel.

Me ju teame, et Musta mere mägise ranniku reljeef kujunes ääretu kurrutatud maa-ala geoloogiliselt hiljutiste katkendlike kerkimiste käigus. Kaukasuse kohal olid mäed korduvalt hakanud kuhjuma, kuid uhtevete jõud olid suutnud need konarused purustada ja tasandada ning tulevane Kaukasus muutus künklikuks tasandikuks vaid üksikute purustamata jäänud madalate ahelikega.

Ja siis toimus mägismaa uusim v õ l v k e r g e. See kulges pulseerides, tõugetega. Kiltmaa tasandatud platood kaardusid ja kaldusid, murdusid ja kuhjusid pankadeks. Elavnesid iidsed murrukohad, piki neid murrukohti läksid vastamisi liikvele kaljupangad. Maakoore aeglasi hingetõmbeid saatsid sajad lühiajalised, kuid purustavad maavärinad. Kerkinud alade kallale sööstis nüüd liikumise poolt ülesäratatud erosioon: kõigis jõesängides, mis järsemaks olid muutunud, toimus nüüd uhtmine intensiivsemalt. See kord alistus iidse jõgedevõrgu skeemile kiltmaal, kord jälle muutis suunda sõltuvalt kivimite erinevast vastupidavusest.

Nii palju kui oli neid maakoore hingetõmbeid, tõukeid ja rahulikke perioode, nii palju tekkis orgudesse ka jõeterrasse. Aga vanadest tasandikest, kiltmaadest, mis olid nüüd suurtesse kõrgustesse kergitatud, jäid alles vaid mõned killud kõrgemate mäeahelike harjadele.

Kõige iidsem reljeef on Kaukasuse kõige rohkem kerkinud vööndites, teljevööndites. Siin ei ole endistest tasan-

dikest peaaegu ühtki fragmenti alles jäänud. Ainult Aibga ja Aišha, Assara ja Alouse avarate mäeharjade võrdne kõrgus meenutab veel, et siin 2500—3000 meetri kõrgusel kunagi ühtne kiltmaavöönd paiknes.

Alguses kerkisid üsna vähe vaid tulevaste mägede teljevöödid. Kuid juba järgmine kerkimine, mis neid veelgi ülespoole tõstis, viis kaasa ka nooremad tasandikud nende mägede jalamil. Piki mäeahelike teljerühma mõlemat nõlva tekkisid eelmägede vöödid iidsete tasandike fragmentidega äsja moodustunud mäeharjadel. Ja nii mitmeid kordi järjest.

Ea poolest mitmekorruseline reljeef ... Kui pikkamisi ja kui kaua me selle tekke mehhanismi mõistmisele läheneme! Nüüd me juba mõistsime, et see on mägede reljeefi kujunemise põhiline seaduspärasus. Veelgi enam, me tajusime seda kui vältimatut elementi mägilooduse teises suures seaduses — selle vertikaalse vööndilisuse seaduses.

Vertikaalne vööndilisus on maastiku mitmekihilisus, selle mitmekorruselisus. Seda, et mägedes on külmem kui mägede jalamitel, teadsid arvatavasti juba ürginimesedki. Üksnes tark Humboldt mõistis looduse vertikaalset vööndilisust kui üht seaduspärasust, kui kliima mõju avaldust orgaanilisele maailmale. Kuid mõistes elava looduse korruste seaduspära, ei tundnud Humboldt veel kliima mõju reljeefile ja maakoore pealmisele «kilele». Geoloog Dokutšajevil tuli asuda selle «kile», pinnasekihi uurimisele, et mõista, kui keerulised sidemed on pinnasel mitte üksnes seda sünnitanud geoloogilise «emaga» — lähtekivimiga, vaid ka kliima, vee, orgaanilise maailma ja inimesega.

Pinnas sai selleks imepeegliks, mis kajastas looduse kõiki erinevusi ja külgi. Pinnase ilme muutus põhjast lõunasse ja mägede jalamitelt mäeharjade suunas. Eksisteeris nii laiuseline kui ka vertikaalne vööndilisus. Nii avastas Dokutšajev veel ühe lüli Humboldti vertikaalse vööndilisuse skeemis, lüli, mis läks elavalt looduselt üle «surnud» loodusele. Selleks lüliks oli pinnas.

Kuid korruste seadusele on allutatud ka reljeef. Kaukasuse mäenõlvade ülaosas ei valitsenud mitte ainult alpi kliima, vaid ka alpiplastika liustike, lume, värskete häilude, hambuliste mäeharjade ja karlingute teravate püramiididega. Allpool laius terve reljeefi korrus, mis alles hiljuti oli vabanenud iidsetest liustikest — siin olid liustikuvormid alles värsked, häilud sfäärilised, mäeharjad järsunõlvalised. Veelgi madalamal võis eristada rõhtkihti, kust liustikud olid kadunud palju varem — siin olid häilukarikaid juba kahjustanud jäärakud, kuristike jalamitele oli kogunenud rusukaldeid, liustikuhäilude karikad hakkasid meenutama koonilisi lehtreid ... Ja lõpuks laiusid all tasandikud, mis polnud üldse iidset jäätumist tunda saanud, mäejalameid aga raamistas rusukallestik.

Skeem, mille olime juba professor Štšukini loengutest omandanud, laiendas oluliselt Humboldti ja Dokutšajevi õpetust maastiku vertikaalsest vööndilisusest. Kuid kas seegi hõlmab kõike?

Eksisteerib veel üks mitmekihilisus — mägede ealine mitmekorruselisus. Mäetippude iidne reljeef, nõlvad, mis on välja lõigatud keskmise eaga reljeefidest, eelmäestikes aga kõige noorema reljeefi vööndid. See on samuti vertikaalse vööndilisuse lahutamatu osa. Huvitav idee, mida tasuks arendada kogu Kaukasuse, maailma kõigi mägede mastaabis, maateaduse mastaabis. Aga õhumassid, nende sagedane mitmekihilisus, mitmekorruselisus (mitte lihtsalt kõrgusega seotud jahenemine!) — kas see pole samuti üks looduse vertikaalse vööndilisuse põhjusi?

KAHEKORDNE EKSAM

Riigieksamiteks valmistumise ajal saan kutse ... ilmuda prokuratuuri uurija juurde! Mind vajatakse eksperdina ühe Punasel lagendikul toimunud juhtumi puhul.

1939. aasta kevadel vilksatas ajalehtedes teade kolme alpinisti hukkumisest. Üliõpilased olid talvisel õppevaheajal läbi meie looduskaitseala läinud ja teelt eksinud. Kolm neist olid külma ja nälja tõttu hukkunud, aga neljas, kõige noorem neist, Griša Šabsin oli Psluhhi kordonini roomanud ja pääsenud.

Kohtun Moskvasse tagasi jõudnud Grišaga ja kuulan tema jutustust kaaslaste hukkumisest. Need olid olnud vanemate kursuste üliõpilased, juba kogemustega turistid ja spordimehed ...

Rändureid oli alt vedanud Pseašho oru salakaval reljeef. Turistid olid suuskadel kogu peamarsruudiga edukalt toime tulnud. Nad olid juba selja taha jätnud Aspidnõi, talvisel ajal ohtliku Urušteni laviinilõhe ja Külma laagri.

Nad võisid endid juba võitjateks pidada, kuid ei teadnud üht asja: ei tohtinud minna Dzitaku ja Psluhhi orgu. Sellest ei rääkinud ükski konsultant neid teele saates.

Griša jutustuse järgi taastan samm-sammult nende vintsutuste ahela. Üks viga oli see, et nad pöörasid umbsesse Dzitaku Järveorgu, kõige esimese ja petlikult madala mäekuru poole, mis viib üle peaveelahkme. Kurnasid end ära lootusetutes laskumistee otsingutes. Siin sattusid nad laviini alla. Kõik jäid küll terveks, kuid kulutasid endi väljakaevamisele tohutult jõudu ja aega. Õnnetusest demoraliseerituna pöördusid nad Urušteni juurde tagasi ja läksid üle Pseašho kuru. Psluhhi orgu nähes taipasid nad, et see on lõunanõlv. Kuid neile polnud ju keegi öelnud, et tuleb minna Bzerpi suunas ja pöörduda Psekohho poole tükk maad vasakul Bzerpi karniisist, mis on talvel täiesti läbipääsmatu.

Üliõpilased hakkasid minema piki Psluhhi orgu — piki järskude nõlvadega, ummistusrusu täis kuristikku, kus nad veel korduvalt väikeste laviinide alla jäid. Allesjäänud toidu andsid vanemad tudengid oma nooremale sõbrale, esimese kursuse üliõpilasele. Griša meenutab võpatades, kuidas nad kõik soojusest ja toidust olid soninud. Algasid kollektiivsed hallutsinatsioonid — neile viirastus vana valvur, kes neid asula poole hakkas juhtima, aga hoopis järsakute juurde viis ja siis kadus. Üksteise järel jäid külmast kangestunud teekaaslased maha. Griša roomas üksi edasi. Valvurimajast mitmesaja meetri kaugusel hakkas koer tema peale haukuma. Tark koer jooksis abi järele ja tõi erutatud valvuri külmunud noormehe juurde. Valvur ruttas küll ülejäänud mehi otsima — need olid kordonist vaid kahe-kolme kilomeetri kaugusel —, kuid kõik olid juba surnud.

Eksamipäevil esinen kodu-uurijast eksperdina kohtus. Bürokraadid, kes inimesed kindlasse surma, ettevalmistamata rekordmatkale olid saatnud, püüdsid kogu süüd hukkunute kaela veeretada. Nad väitsid, et suusatajad polevat vajanudki mingeid konsultatsioone, ja üldse — mõtelda, kus lugu, hukkuvad ühe-kahe tuhande meetri kõrgusel, kui alpinistid kuue tuhande meetri kõrgustele mägedele ronivad ja ellu jäävad . . .

Laineidlöönud «Kolme alpinisti hukkumise» protsess näitas, kui lubamatu on kergemeelne suhtumine loodusesse ja kui kahjulik on sportlike rekordite pime taga-

ajamine. On ju igal pool omamoodi looduslikud raskused ning üksnes hoolikas marsruutide uurimine aitab ilma avariideta rekordeid püstitada ja igal hooajal ka kõige raskemaid trasse läbida.

Ekspertiis kohtus oli minu jaoks samuti omamoodi riigieksam — kodu-uurimisel omandatud teadmiste praktilise kasulikkuse eksam.

Ülikool on lõpetatud ja ees ootab avar elu — me vaatame enesekindlalt selle piirituid kaugusi, just nagu vaataksime kogu maailma Krasnaja Poljana kohal kõrguvatelt mäetippudelt.

EPILOOG

VANAD SÕBRAD

Kas oleksin võinud kord teada,
et kaugus nii kalliks võib saada.
Mida süda ja jalg mul nüüd mõõtnud,
ei ma oleks vist uskuda suutnud . . .

POLJANAST KAUGEL

Elu veeres ruttu ja hoopis ootamatuid teid pidi. Mulle tehti ülesandeks ülikoolis geograafiat õpetada. Ja veel millist geograafiat! Välisriikide geograafiat, kus ma veel ei olnud käinud ja mille kohta mul vaid raamatulik ettekujutus oli.

Ootamatult abistasid mind siingi väga palju just Punase lagendiku mäed. Nad olid ka ülejäänud maailma tunnetamisel võrdluste etalooniks ning aitasid arve ja fakte meelde jätta.

Kui oli tegu territooriumi mõõtmetega — «nagu looduskaitseala», kui taimkatte iseloomustamisega — «Türgi Lazistani vertikaalne vööndilisus on analoogiline Punase lagendiku omaga». Kuulsa poeetilise Parnassose kõrgus on 2459 meetrit ja see vastab peaaegu meetri pealt alatiseks mällu jäänud Aibga kõrgusele.

Punase lagendiku mägede pöögimetsad — kas saab nende tuhkhalle tüvesambaid kunagi unustada? Nüüd muutusid minu jaoks niisama reaalseteks samasugused metsad Karpaatides ja Jaapanis, Tšiilis ja Uus-Meremaal.

Kogu maailm muutus läbi «Punase lagendiku binokli» vaadates palju lähedasemaks ja tajutavamaks.

Sukeldusin ülepeakaela väliskirjandusse, muukisin sõnaraamatute abil lahti keerulisi tekste, tihtipeale vaevalt tuttavates keeltes. Kui meeldiv oli Lõuna-Andide ja Tulemaa uurimisel leida teoseid, mida oli kirjutanud nende maade kohta Kaukaasia looduse uurija Albov!

Selgus, et võib ise paljudel maadel käimata nende välisilme olulisi jooni mõista, meelde jätta ja elavalt ette kujutada.

Juba oli käes 1939. aasta. Maailma kohal rippus sõjaoht. Kõlasid fašistide esimesed lasud Poolas. Välisreisidest ei saanud geograaf enam unistadagi. Sellistes tingimustes muutus «kaugõppe-maateadus» eriti tähtsaks ja vajalikuks.

Kui hitlerlased meie maale kallale tungisid, olime Natašaga Gelendžikis, kus me üliõpilaste praktikat juhendasime ja rannikuäärseid mägesid uurides ka ise üht-teist juurde õppisime. Gelendžiki ümbruskonna mägede varal võis näha, et me ei olnud siiski küllaldaselt hinnanud mägede uusimale kerkimisele ja jagunemisele eelnenud iidsete tasandamisprotessside tähtsust.

Siin me sõja algusest teada saimegi.

Raksatas kõu — ja kohe polnud kellelgi enam tasandatud pinnasega asja. Näis, nagu oleks ka loodus ise seda vapustust tunnetanud, mida meie maa nüüd üle elas. Must meri kippus valjusti nurinat tõstma ja isegi alati vaiksesse Gelendžiki lahte ajas läänetuul tormiseid laineid. Murdlained viskusid vastu kallast, kolistasid kividega ja filtreerusid läbi nende otsekui valjusti nuuksudes, et ikka ja jälle plaaži rünnata.

Musta mere rannik oli märatsevale loodusestiihiale avatud. Kas ta tõesti samamoodi ka vaenlase löökide ees valla peaks olema? Eks ole ju rannik piir, järelikult ka rindejoon! Siis muutub ka meie Punase lagendiku kõrgmäestik rindeäärseks piirkonnaks.

Kibedustundega meenutame Smirnov-Tšatkalski demagoogilisi väiteid . . .

Praktika Gelendžikis katkestati. Jõudsime Moskvasse tagasi just siis, kui algasid õhurünnakud pealinnale. Aga edasi tegi elu sõjaaja sündmuste tormides selliseid keerdkäike, et fašistlike armeede Kaukaasiasse tungimisel töötasime meie Natašaga juba Kaukaasiast kaugel — Kopetdagi mägedes Iraani piiri ääres.

Kopetdag kõrgus siin metsast lagedana, tema tohutud piirkonnad olid täiesti paljad. Kogu Kopetdagi anatoomia oleks nagu mägede pinnast läbi kumanud. Püsivamad kivimid tungisid esile nagu ribid, nagu kõõluste kimbud . . .

Kõik püsivate ja järeleandlike kihistute prepareerimise teed ja põhjused, kõik jäljed liikumistest ja värinatest, millele maapõu siin praegugi allutatud, on Kopetdagi nõlvadel nagu avatud raamatus nähtaval.

Püüdes pilguga Punase lagendiku metsade lokkava katte

alla tungida, võisime üksnes oletada mõningaid põhjusi, miks kujunes just niisugune ja mitte teistsugune reljeef. Kopetdagi paljad nõlvad jutustasid ise meie oletuste õigsusest. Nüüd selgitas Kopetdagi «binokkel» meile Kaukasuse vorme.

Millised avarad kiltmaad Kopetdagi harjade juurde on tõstetud! Sõidame veoautoga kilomeetrite kaupa siinseid teetuid stepitasandikke pidi. Nisukõrred kallutavad end kombainide hasplite ette... Ja ongi kiltmaa serv. Perve taga laskub kohutav järsak kuristike poole, mis mägismaa külgi purevad. Nende varjulistes põhjades on metsavöönd, täpsemini metsikud aiad. Kuidas nimetada teisiti seda viljapuude metsa, kus kasvavad õunapuud, pähklipõõsad, granaatõunapuud, mis on samuti metsistunud viinamarjade väätidest läbi punutud.

Midagi lähedast õhkub meile vastu nendest Lääne-Kopetdagi metsastest orgudest ja me tunneme end siin koduselt.

Selle mägismaa astangulised kõrglavad veensid meid veelgi täielikumalt, kui universaalne on tasandatud pinnaste ealise mitmekihilisuse seaduspärasus. Kui tore oleks nüüd nende uutmoodi nägevate silmadega vanale Kaukasusele minna!

Kuid just neil päevil anti edasi ärevaid teateid lahingutest Volgal ja Kubanimaal. Paljusid teateid oli valus kuulata, aga see, et sõda juba meie piirkonda Kaukaasias on riivanud (Informbüroo teadetesse ilmusid Psebai, Maikop), täitis meie hinge erilise kibedusega. Sõda oli Punase lagendiku mägedesse jõudnud ja mitte mere poolt, vaid hoopis põhjast.

Fašistid olid tunginud looduskaitsealale! Peagi saime teada, et nad olid paisanud kõrgmäestikku oma mägikütid, et nad olid haakristilipu Elbruse tippu torganud, et nad olid jõudnud mõnedesse Peaaheliku kurudesse ja lõunanõlval isegi Pshuni välja.

PETRARCA KOHAL

1944. aasta suvi. Vaenlane on juba mägedest minema löödud, Kaukasuse eelmäestikust välja taganenud. Kuidas nüüd geograafidele ka raamatulikud teadmised teiste maade kohta ära kulusid! Kui palju geograafilist informatsiooni — nüüd juba mitte enam Kaukaasia kohta — võidukalt läände liikuvad rinded vajasid!

Loen erutuse ja kadedusega Nataša kirju. Õnneseen, ta jätkab nüüd juba iseseisvalt Kaukasuse uurimist. Kirjutab, et tuli viimaselt marsruudilt lõunanõlvale tagasi piki Väikese Laba orgu, et oli võigas ja valus vaadata looduskaitseala Labakest, mis oli täis hiljutiste lahingute jälgi — roostetanud kiivreid, padruneid, suusa- ja sapöörilabida tükke, okastraati ja telefonijuhtmeid. Vallutajad olid Tsahvoa suudmest ülespoole, just mägede kõige pühamatesse paikadesse tunginud. Ometi ei lastud neid mäekuru juurde. Kes olid need kangelased, kes vaenlase survele vastu pidasid Labakese õudses ruhiorus, selles rusukallete kaoses?

Punane lagendik, kuhu vaenlane ei olnud jõudnud, võttis Natašat vastu oma endises ilus, oli vaid mõnevõrra laokile jäetud. Rohelus lokkas siin nii nagu ei iial varem — tihe madal mets oli kuue aastaga paljudki meile nii mälestusväärsed niidud katnud. Eriti lopsakalt oli turismibaasi maa-ala sellesse rohelusse kasvanud. Kuid selle kohal ei olnud enam «Sobinovkat». Mulle nii kalli valge suvila olid mingid ajutised elanikud maha põletanud. Seda kuuldes otsekui jätsin hüvasti ühe osaga minus ikka alles elavast noorpõlvest.

Looduskaitseala Lõunaosakonnas oli veel tuttavaid valvureidki alles. Kui palju oli nendega sooje ja rõõmsaid kohtumisi olnud — nagu sugulastega! Aga sinna oli ka uusi inimesi tulnud, kõigepealt ülemus, Pjotr Aleksejevitš Saveljev ise. See kirglik looduse kaitsja ja hea peremees oli suutnud isegi sõja-aastatel, sealjuures veel aktiivselt rinnet abistades, Lõunaosakonna suurepärast metsaparki korras hoida ja seda veelgi kaunimaks, veelgi rikkamaks muuta.

Järjekordse kaljukitsede loenduse eel kogunesid vaatlejad Saveljevi juurde instruktsioone saama. Nataša istus samuti seal ja kuulis, kuidas üks neist sai käsu minna Lojubi kaudu Juhale, teine saadeti Pseašhole, Dzitakule ja Vorobjovi mäele, kolmas Väikesele Tšugušile. Lõpuks tehti kahele Atšipse piirkonna vaatlejale ülesandeks «Petrarca kohalt Prišvinile minna».

Nataša võpatas.

«Vabandage, et ma vahele segan. Oelge, kust te neid nimetusi teate?»

«Me nimetame neid paiku juba ammu niiviisi. Miks see teid huvitab?»

«Teate, mul on veel meeles, kuidas need nimed said esitatud, aga ma ei osanud arvatagi, et need juba eluõiguse on saanud.»

Pjotr Aleksejevitši nägu lõi särama.

«Tähendab, see oli teie kiri, mis ma Assaral kivikuhjast leidsin?»

«Muidugi meie oma!»

Saveljev katkestas instruktaaži ja hakkas õhinal jutustama, kuidas ta juba esimesel Lõunaosakonna poolt ülesandeks saadud ringkäigul Assarale oli roninud, meie kivikuhja ja puljongikuubikute karbi kirjaga leidnud, kuidas talle kirjas mainitud, kuigi pisut naljakas ja tinglik nimi «Petrarca» oli meeldinud ja kuidas ta siis omavoliliselt selle teiste nimede hulgas looduskaitseala ametlikku dokumentatsiooni oli kandnud.

Nii tuli välja, et meie soovitatud nimed läksid käiku tavaliste valvurite seas, kellel kuulsa itaallase suurest armastusest oma Laura vastu aimugi ei olnud. Hiljem juhtusin Poljanas kohtama ka haritlasi, kes püüdsid mind veenda, et «Petrarca» on vana tšerkessi nimi, arvatavasti mingi moonutatud «Petrarho».

Nii ma tutvusin Assarale jäetud kirja abil veel ühe toreda inimesega. Mõni aasta hiljem külastasin teda esmakordselt, ütlesin oma nime ja lisasin:

«Minu visiitkaarti nägite te juba Assaral.»

See oli pikaaegse ja kindla sõpruse algus.

Veel mõned aastad hiljem käisin Mihhail Mihhailovitš Prišvini loomingu õhtul. Võtsin kätte ja rääkisin talle kõigi koosolijate ees, kuidas me Assarale läksime, kuidas pantri möirgamist kuulasime, kuidas lõkke valgel tema raamatut lugesime, kuidas kaardile Prišvini-nimelise mäetipu ja järve kandsime ja kui õnnelikud me oleme talle neid nüüd kingiks tuues, olgugi, et mitu aastat hiljem, pärast seda, kui see nimi looduskaitsealal juurdunud on. Samas andsime kirjanikule üle mäetipu foto.

Üllatunud Prišvin tõusis püsti ja sõnas:

«Esmakordselt elus pakutakse mulle nii kõrget positsiooni. Olen selle kingi üle nii rõõmus, et ei oska kohe midagi öelda. Kartsin ikka, et minu nimi mõnele põik- või umbtänavale antakse. Aga see on ju mäetipp! See on ju parem kui mälestussammas!»

Kui taolisest kingist ka Petrarcale saaks jutustada!

Nüüd tuleb turiste ergutada, et nad Prišvini mäetipule läheksid ja sinna memoriaalkivi mäetipu nimetuse ja kõrgusega kinnitaksid.

SÕDA KRASNAJA POLJANA KOHAL

Katkendlikult — osaliselt Saveljevilt, osaliselt valvuritelt — sai Nataša teada, kuidas sõda Krasnaja Poljanale oli lähenenud. Asula jäi nendel aastatel kuidagi süngeks ja eriliselt vaikseks. Vaenlane oli kolmekümne kilomeetri kaugusel. Mitu korda sööstis fašistide lennuk Kurumäe tagant välja ning heitis justkui umbropsu ja ruttamisi Poljanale pomme. Mitu hoonet sai kannatada.

Fašistlikud armeed vallutasid Psebai, Dahhovi ja Hamõški, surusid taanduvad nõukogude võitlejad inimtühjadesse ja teedeta mägedesse. Järeleveota ja täienduseta jäänud väed olid sunnitud mägiradu pidi lõunapoolsele nõlvale minema. Krasnaja Poljanasse laskusid üksikud sõdurite rühmad, kes olid pikkadest rännakutest üle mägede ära vaevatud ning ruttasid Adlerisse ja Sotši formeerimisele.

Lõunasse taandusid läheneva rinde eest ka eelmäestike staniitsade elanikud. Süngete mäekurude kaudu läksid nad mere poole, ühed Dagomõši ja Sotši, teised looduskaitseala peamarsruuti mööda Krasnaja Poljana suunas.

Hobused olid sõjaväe vajadusteks mobiliseeritud. Inimesed liikusid jalgsi, kandes kõike kaasavõetut seljas. Emad läksid väikeste lastega.

Kaitsel olevatele vägedele saadeti appi looduskaitseala valvurid — nad tundsid ju kõiki radu ja juurdepääsuteid, võisid kindlustada partisanisalkade eksisteerimise mitmeks aastaks, juhul kui vaenlasel läheks korda looduskaitseala mäed ümber piirata.

Valge jõe mäekurult laskus põhja poole rood nõukogude sõdureid leitnant F. A. Šipi juhtimisel. Neil oli käsk iga hinna eest Guzeripli enda käes hoida.

Piki Guzeripli lagendiku serva rajati Valge jõe järsakute kohale dzotid ja 18. augustil 1942. aastal võttis rood seal vastu ebavõrdse lahingu. Roodust mitu korda suurem saksa fašistide salk löödi puruks ja paisati piki Valget jõge alla Hamõški taha. Guzeripl pidas vastu, peaaegu

Rindejoon Lääne-Kaukasuses Suure Isamaasõja ajal: 1 — rindejoon 1942. a. lõpul; 2 — partisanivõitluse rajoonid

ainukesena Lääne-Kaukasuse põhjanõlval! Guzeripli dolmeni lähedal võib nüüd näha vennashauda kolmele sõjamehele Šipi roodust, mis oli seda võtmepositsiooni Valge jõe mäekuru lähistel enda käes hoidnud.

Suutmata Guzeripli vallutada, liikus vaenlane mööda Väikest Labat ülespoole. Osa vaenlase vägesid tungis läbi Alouse ja jõudis piki Urušteni laviiniorgu uuesti mahapõletatud Külma laagrisse. Teine osa läks mööda Labakest Aišha mäekuru poole.

Vaenlane oli Krasnaja Poljanast kolmekümne kilomeetri kaugusel! Kas läheb täide Tornau prognoos ja mitte ainult vaprad inimesed, vaid ka loodus ise ei lase vaenlast Bzerpi karniisi kitsast astangut pidi Poljanasse minna? Kuid inimesed osutusid loodusest tugevamaks. Kurumäel asuv miinipilduja peatas fašistid ammu enne Bzerpid: see ei lasknud vaenlast ühtegi kuruorgu — ei Pseašho ega Dzitaku Järveorgu. Külma laagri juures jäid sakslased toppama ja sellega fašistide rünnak Poljanale välja surigi.

Kas ei ole Kurumäele tõusmine nüüd hoopis uue sisu saanud? See juba varemgi imekaunis mägi kutsub turiste nüüd uut moodi oma põhjaastangule, vallutajatel tee Krasnaja Poljanasse tõkestanud miinipilduja tulepositsioonile.

Meie rahulikud ja nii tavalised teerajad said neil päevil ainsateks eesliinile viivateks teedeks. Neid mööda viisid sõdurid nii kaugele kui võimalik esialgu voorihobustega, aga edasi juba jalgsi ja seljas küll laskemoona, küll relvi ja toiduaineid ... Ja see kõik ei toimunud mitte soojal turismihooajal, vaid pakase käes ja hangedes, pommitamiste ja lumelaviinide ohus ...

Kui tühisteks ja vähetähtsateks muutuvad sellega võrreldes kõik meie kunagised rännakud neid mäeahelikke mööda! Kui tühistena näivad kõik meie tollased seiklused. Naljakas mõelda, et käisime siin ringi midagi peljates, mõnikord aga tundsime end peaaegu kangelastena ... Nüüd olid siin viibinud tõelised kangelased ja on häbi, et me neist midagi ei tea.

Küllap leidub veel sõjaajaloolasi ja kodu-uurijaid, kes samm-sammult vaenlase tee looduskaitseala mägedesse läbi uurivad ja ära märgivad ka paigad, kus toimusid kangelaslikud kaitselahingud, mida pidasid siin lihtsad vene inimesed, kes suuremalt jaolt neid mägesid ei tundnud, inimesed, kes oleksid võinud julguse kaotada juba ainuüksi füüsiliste raskuste ja vaevade ees keset neid lumelagendikke ja kaljusid, jäärakuid ja kuristikke, liaane ja põõsastikke.

UUDISEID KAUKAASIAST

Aastad läksid. Elu kujunes nii, et me pikka aega ei saanud kuidagi Krasnaja Poljanasse minna. Minu maadeuurimine oli nüüd vahetuks muutunud: järjekordsed reisid viisid mind küll Saksamaale, küll Sahhalinile ja Kuriilidele, küll Tjan-Šani, Karpaatidesse ja Armeeniasse ... Kuid ka nendel reisidel kasutasin ma sageli Punasel lagendikul omandatud kogemusi ja tundsin end kõikjal kodueselt. Leidsin väga lihtsalt üles teerajad ja peaaegu iseeneselt lõid leekima lõkked ...

Poljanasse minekut takistas mul veel mitu aastat ka üks suur töö — maateaduse muuseumi rajamine äsja ehitatud Moskva ülikooli uue hoone torni. Töö ise kohustas unistama, nii nagu kunagi unistused mul projekteerimisinstituudi jaoks Kardõvatši ja Ritsa heakorrastamist projekteerida aitasid.

Krasnaja Poljana turismibaasi turismikabinet oli tegelikult väike, kuid mitmekülgne koduloomuuseum. See tutvustas väikese piirkonna looduse saladusi, kuid nüüd oli vaja demonstreerida kogu riigi ja kogu maakera loodust.

Kaasaegsed looduseuurijad peavad arvestama kõiki looduses esinevaid põhjuslikke seoseid. Kas mitte just sellest ei kirjutanud Dokutšajev kui kompleksse loodusteaduse kõige suuremast võlust? Kõike seda hõlmaski sõna

«maadeuurimine», mida ma esmakordselt olin kuulnud Ritsa ääres viisteist aastat tagasi — see oli tolle ajakirja nimi, kus Morozova artikkel oli avaldatud... Ega maadeuurija tee ülikooli torni alanud juhuslikult «Sobinovka» tornist, väikese piirkonna tundmaõppimisest, kodu-uurijal aga tuli enne maadeuurijaks kasvamist veel kodumaa uurija «staadium» läbi teha...

Südamega olin kõik need aastad Krasnaja Poljanas olnud ning isegi Moskvas istudes jätkasin konsultatsioonide ja marsruudiskeemide jagamist paljudele turistidele. Inimesed käisid endist viisi meie abiga küll Atsetuka järvede ääres, küll Bzerpi mäetipul, küll Sinisilma kaldal. Meie Natašaga võtsime jälle omakorda kõigilt lõunast saabunutelt matti — kuulasime õhinal nende jutustusi, vaatasime fotosid, pärisime uudiseid. Teadsime juba, et on täitunud meie ammune unistus — Mzõmta ohjeldamine, teadsime, et 1946. aastal alustati ehitustöid ja 30. juunil 1949. aastal lasti käiku esimene Krasnaja Poljana hüdroelektrijaam. Mzõmtalt saadud vooluga varustatakse nüüd kogu rannikut Tuapsest Abhaasia piirini. Keegi lõunast tulnu näitab meile paadiga järve fotot ja ütleb, et see on... Krasnaja Poljana järv! Kuidas ja kus? Selgub, et see on kunstlik veehoidla.

Kuulsime palju uut ka Ritsa kohta. Järve äärde oli juba restoraniga võõrastemaja ja sadam rajatud, glisserite liiklus organiseeritud, šašlõkibaar ja puhkekodu ehitatud.

Silmitsen kiivalt neid fotosid, justkui kontrollides, milline osa kavatsustest nüüd juba on ellu viidud. Ritsa kohale on rajatud umbtee, mis viib Männitukka, selle tee lõppu on aga püstitatud vaatepaviljon. Autobussid sõidavad Lašipse orgu «eluvee», Avathara boržommi allikale. Allikas on korda tehtud, selle kohale on lehtla püstitatud, lähedusse aga on ehitatud väike puhkekodu, tulevase kuurordi esimene hoone. Kuid maantee lõpeb Mzimna suudme juures — Atsetuka kuruni ei ole seda veel viidud...

Isegi mõttes on raske harjuda selliste muutustega tuttavas paigas. Teekond Poljana poolt küljest Kardõvatši äärde kestis kaks-kolm päeva. Nüüd võib Avatharast Kardõvatši ääres ühe päevaga ära käia. Ühepäevaseks on muutunud ka retk autotee lõpust alles hiljuti veel nii kaugete Atsetuka järvede äärde! Ja need on alles esimesed võrdlused, mis mulle uudiseid kuuldes pähe tulevad.

Kahjuks ei ole kõik uudised rõõmustavad. On nende hulgas selliseidki, mis masendavad, ärevust tekitavad ja protesteerima sunnivad.

1951. aastal saame teada suurtest muudatustest looduskaitse alal — looduskaitsealade arvu ja pindala tunduvast vähendamisest kogu riigis ja, mis meie jaoks kõige kibedam, Kaukaasia looduskaitseala territooriumi rohkem kui kolmekordsest vähendamisest. Eriti järsult on ära lõigatud Lõunaosakond — just Krasnaja Poljana poolne looduskaitseala osa. Siin tungib kõige kaugemale mägedesse suurepärane maantee — puidu väljavedamiseks valmis transpordisoon.

Ei taha kuidagi uskuda, et looduskaitsealast on nüüd välja jäänud Tšuguš ja Atšišho, Pseašho ja Aišha, Tsahvoa ja kogu Kardõvatši mäestikusõlm. Nii et Tšuguš ei olegi enam looduskaitse all? Tšuguš oma sadade, tuhandete kaljukitsedega! Kas järeltulevad põlved andestavad meile, et me nende jaoks neid nii imepäraseid maastikke ei hoidnud?

Mis ja kuidas see siis juhtus? Muide, teadagi, kuidas. Looduse kaitse alla võtmine teaduse ja kultuuri, tulevaste põlvkondade ja naabruses asuvate territooriumide looduslike ressursside rikastamise huvides lülitas majanduslikust ringlusest välja väga suured piirkonnad. Kui paljudele majandusmeestele need printsiibid üksnes kõlavate fraasidena tundusid! Metsatööstuse töötajad ja loomakasvatajad, kes tulude pärast muretsesid, ei rahuldunud aga vaevarikka sisemiste reservide otsimisega ja olid juba ammugi naabruses asuvatele looduskaitseala massiividele pilgu heitnud. Lausa murdu saabus juhtivatele töötajatele märgukirju palvega kiskuda looduskaitseala territooriumi küljest naabrite kasuks ära küll üks, küll teine maatükk kas siis metsalõikamiseks või loomade karjatamiseks.

Kirjutajad olid täiesti ausad inimesed, kes ei aimanudki, et nad oma lühinägelikkuses tegelikult kultuurivastase ja kaugemas perspektiivis ka ebamajandusliku ürituse eest võitlevad.

Süüdi olid ka looduskaitseala töötajad ise — vähe ja halvasti propageerisid nad looduskaitse tähtsust, organiseerisid puudulikult turismi ega võtnud sõna ajakirjanduses...

Looduskaitsealade Komiteel oli varemgi korduvalt tul-

nud võidelda mitmesuguste kohalike organisatsioonide katsete vastu hõivata osa looduskaitse alla kuuluvatest maadest. Kuid looduskaitse idee autoriteet, selle idee autoriteet, mille eest Lenin juba 1920. aasta rasketel päevadel hoolitses, aitas liiga agarate naabrite äkkrünnakuid tagasi tõrjuda. Ja alles viiekümnendate aastate alguses lõid looduskaitse «jumalused» vankuma. Saanud läbivaatamiseks järjekordse projekti looduskaitsealade vähendamiseks, nad ei protesteerinud enam, vaid andsid sellele oma viisad peale, väljendades oma nõusolekut. See ei põhjustanud üksnes mõnede väheväärtuslike looduskaitsealade, vaid ka vägà kallihinnalise Kaukaasia looduskaitseala kärpimist.

Mis see siis oli? Ükskõiksus või meelekindluse puudumine? Eks ole ju looduse kaitsmine rinne ja selle rinde võitlejad riskivad kõigis selle lülides, lihtsast valvurist alates ja Looduskaitsealade Komitee esimehega lõpetades. Esimest ohustab vahel paljastamise eest kätte maksva salaküti kuul, teise julgus peab aga ilmnema leppimatus võitluses looduse kaitsmise ja rikastamise printsiipide puutumatuse eest, selle eest, et «looduse igavene kaitsmine» ei oleks fraas, vaid elutõde.

Sajad inimesed jälgisid südamevaluga, kuidas looduskaitseala režiim lakkas olemast nendel teaduslikus mõttes üliväärtuslikel territooriumidel, mida aastakümneid edukalt oli hooldatud, ning kui korratult ja igasuguse arvestuseta nüüd karjased ja jahimehed neid mööda laiali valgusid. Ausad töömehed, paljud neist loomakasvatuse eesrindlased, kelle raskest tööst tuleks raamatuid kirjutada, sattusid nüüd ise endale aru andmata kaitsealuse looduse rüüstajate ossa. Kas on veel jäänud teid selle vea parandamiseks?

PÄÄSTAME NEED AARDED!

Ei või olla, et kõik oleks kaotatud. Olgu peale, et hilinemisega, aga me võtame siiski kätte ja kirjutame kõigest, kõlavalt, dramaatiliselt, et juhtivate instantside tähelepanu sellele probleemile pöörata.

Kirjutame vanade Krasnaja Poljana elanike, looduskaitseala sõprade nimel. Kogume allkirju. Ja meid võetakse kuulda.

Siin on meie kiri Ülemnõukogule.*

«Austatud seltsimehed! Pöördume Teie poole lootuses, et Teie oma autoriteediga aitate ära hoida teaduslikus üldsuses sügavat muret ja pahameelt tekitava ettevõtte — suurepärase uurimis- ja kultuuriasutuse — Kaukaasia riikliku looduskaitseala — hävitamise.

Looduse kaitsmise leninliku idee elluviimise käigus 1924. aastal 3600 ruutkilomeetri suurusel territooriumil rajatud Kaukaasia looduskaitseala on võitnud endale ülemaailmse kuulsuse kui üks maakera vähestest rikkaliku ja tõeliselt ürgse loodusega parasvöötme piirkondadest. Meenutame siinjuures, et mägilased-tšerkessid jätsid need paigad maha juba 1864. aastal, seejärel aga oli siin palju aastaid suurvürsti jahimajandi keeluala.

Juba Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee 1925. aasta 13. juuli otsusega tunnistati Kaukaasia looduskaitseala asutuseks, millel on ülemaailmne teaduslik ja kultuuriline tähtsus ja mis kujutab endast üleliidulist majanduslikku ja poliitilist väärtust.

...30 aasta jooksul on looduskaitsealal ulatuslikku teaduslikku tööd tehtud, kõvasti on kasvanud metsloomade arv, need on hakanud rikastama naabruses asuvaid jahimaid, edukalt areneb turism. Looduskaitseala on kooliks, looduslikuks laboratooriumiks tuhandetele üliõpilastest praktikantidele ja koolide ekskursioonidele.

Kaukaasia looduskaitsealal, sellel pärlil nõukogude looduskaitsealade hulgas ning meie looduse ja kultuuri uhkusel olid kõik võimalused kuulsat Ameerika Ühendriikide Yellowstone'i rahvusparki tähtsuselt ületada. Kahjuks on nüüd selle asemel ohus Kaukaasia looduskaitseala eksisteerimine üldse.

1951. aastal lubati kohalike organisatsioonide survel Kaukaasia looduskaitseala pindala järsult (3,5-kordselt) vähendada ja selle küljest ära lõigata peaaegu kolm neljandikku territooriumist, mida 30 aasta jooksul on armastusega kaitstud.

Selle tulemusena muutusid just põlismetsad ja niidud

* Lisame kirjale väljavõtte ammusest Rahvakomissaride Nõukogu Komisjoni ettepanekust Kaukaasia looduskaitseala kohta. Selles on ära toodud veenvad definitsioonid eesmärkidele ja ülesannetele, mis looduskaitseala teaduslikult ja majanduslikult kasulikuks muudavad ja mis veel praegugi pole oma tähtsust kaotanud.

mõnele majandusmehele eriliseks maiuspalaks. Vaatamata tohututele ja kaugeltki mitte täielikult kasutatud metsa- ja niiduressursidele väljaspool looduskaitseala territooriumi alustasid kohalikud metsavarumis- ja põllumajandusorganisatsioonid Krasnaja Poljana piirkonnas rööbellikku nulu- ja pöögimetsade hävitamist; karjatamiseks on avatud paljud ammusest ajast kaitse all olnud niidud; mägedesse on suundunud jahimehed, kes on juba kontrollitult hävitanud tunduva osa kaljukitsekarjadest Kardõvatši mäestikusõlmes. Metsa raiutakse lausa massiivide kaupa, säilitamata isegi noort metsa.

...Asi otsustati lühinägelike kohalike huvide kasuks, aga seda tuleks lahendada Kaukaasia looduskaitseala üldriiklikku tähtsust arvestades.

On vaja tarvitusele võtta abinõud, et Kaukaasia looduskaitsealale antaks viivitamatult tagasi vähemalt looduse rikkuse ja omapära poolest nii unikaalsed piirkonnad nagu Tšuguš, Dzitaku, Pseašho ja Kardõvatš.

Võitluses kodumaa looduse ilu eest, mida nii innukalt peavad meie kirjanikud K. Paustovski ja L. Leonov, on looduskaitsealade kaitsmine kahtlemata esmajärgulise tähtsusega.»

Kirjale nõustuvad alla kirjutama ülemaailmselt tuntud teadlased. Nad on kirja sisust sügavasti haaratud ja kirjas esitatud tõsiasjad veenavad neid kiiresti. Peaaegu meiega üheaegselt kirjutavad taolisi kirju ka kümned teised loodusesõbrad.

Usun, et suudame kaitseala päästa. Ja teaduste varaait, loodusrikkuste kaitse ja suurendamise riik, see rõõmude, ilu ja puhkuse kaitseala muutub siis veelgi kaunimaks ja veelgi rikkamaks.

KAKSKÜMMEND AASTAT HILJEM

Nii ammu ja samal ajal üsna hiljuti, tervelt kakskümmend ja kõigest kakskümmend aastat tagasi silmitses noor ekskursioonijuht liigutatult «vanakeste» rühma — vanu poljaanalasi, kes kahekümne aasta möödudes neile kunagi armsaks saanud Aibgal käisid. Ja meenub veel, kuidas ma

tookord mõtlesin: «Võib-olla tulen minagi kord kahekümne aasta pärast siia...»

Nüüd olid siis möödas need kakskümmend aastat — õnne ja õnnetuse aastad, kuhu mahtus ka hirmus sõda ja see aeg, millal ma mööda maailma ringi rändasin — Kaukasusest kaugel mägedel ja saartel.

Sõidame Poljanasse nagu kohtamisele kalli sõbraga pärast palju aastaid kestnud lahusolekut. Nataša veedab selle suve ekspeditsioonil Põhja-Kaukaasias. Kohtun temaga Beloretšenskajas, kust me kaks aastakümmet tagasi oma esimest peamarsruuti läbi looduskaitseala alustasime. Ekspeditsiooni furgoonauto viib meid mere äärde.

Võimalik, et uutel kohtumistel armastatud paikadega üks asi meid seal rõõmustab, teine samas kurvastab. Külap oleme kogenumaks ja tähelepanelikumaks muutunud ja märkame nüüd oma möödalaskmisi. Kuid ega me seal üksnes iseendile kohtunikeks hakka. Kakskümmend aastat on pikk ajavahemik. Geograafile pakub suurt huvi varem tundma õpitud territooriumide külastamine niisuguse ajavahemiku järel. Selle aja jooksul kasvavad suureks terved metsasalud, taanduvad liustikud, leetuvad jõed — on võimalik oma silmaga jälgida suuri muutusi looduse elus, mis iga-aastasel külastamisel märkamatuks jäävad. Üsna palju suudavad selle aja jooksul ära teha ka inimesed, kes seda loodust kasutavad ja ümber kujundavad. Tähendab, me näeme seda, kas inimene siin ka arukalt tegutseb. Milliste nõuannetega saame meie, loodusteadlased, praegusi selle piirkonna peremehi abistada? Geograafid peavad end looduse arstidena tundma, looduse haigusi, ravivahendeid ja selle tervise tugevdamise abinõusid tundma.

Käime Maikopis Guzeriplist siia kolinud Kaukaasia looduskaitseala direktsioonis. Meid võetakse vastu rõõmsa uudisega ja isegi õnnitletakse. Valitsus on looduskaitseala piirid üle vaadanud ja taastanud looduskaitserežiimi saja kaheksal tuhandel hektaril, mis olid vägivaldselt ära lõigatud. Ohoo, selle teate puhul peame hoopis meie looduskaitseala töötajaid õnnitlema!

Tšuguš, Pseašho, Aišha ja Kardõvatš on jällegi looduskaitse all. Ebaõiglus on likvideeritud ja nende inimeste «ettevõtlikkus», kes looduskaitseala maha müüsid, faktiliselt hukka mõistetud.

Sotši on viimaste aastakümnete jooksul võrratult kaunimaks muutunud. Võib-olla on niisugune pealinlik sära ja inimeste hulk kuurordi jaoks isegi liigne — puhkus ja ravi peavad rahustama, aga mitte väsitama.

Näeme paljusid projekteerimisinstituudi kavade vilju, nende hoogu ja heldust — luksust, mugavust, pidulikke ja päikeselisi sanatooriumide paleesid, paviljone, balustraade, sambaid... On ka palju «präänikulisi» liialdusi. Kuid veelgi kurvastavam on siin valitsev ühetoonilisus: ahtakene, leitsakuliselt niiske mereäärne rannariba on tihedalt üleasustatud; samal ajal on hooletusse jäetud naabruses asuvad territooriumid, mis merest vaid mõne kilomeetri kaugusel asuvad, — kõik need imepuhta ja värske õhuga haljuse ookeani uppuvad orud.

Siin tasuks minevikku pilku heita. Kunagi siin elanud ubõhhid vältisid lämmatavalt palavale mereäärsele rannaribale asumist. Neid meelitas kõrgete mäenõlvade tervistav õhk ja mägiorgude kargus. Uue kuurordi projekteerijad olid nähtavasti veendunud, et peale mere neis paigus midagi head ei ole, ja liibusid niivõrd supelrandade külge, et ei ilmutanud enam ei uudishimu — ei heitnud pilkugi minevikku — ega taibukust: kaasaegsed transpordivahendid — autobussid, kõisraudteed ja helikopterid — võimaldavad kergesti ja kiiresti orgudest küllaltki suurt hulka puhkajaid mere äärde vedada.

Maantee! Tasub meenutada, milline see varem oli, et praegust kihutamist avaral ja päikeselisel autoteel õigesti hinnata. Eriti kaunite maastikuvaadetega paikadesse on tekkinud spetsiaalsed rõdud, lehtlad, paviljonid...

Geograafist arsti silmadega võib selles ilus siiski «ebapuhtaid toone» märgata. On ju tore, et kaunite vaadetega paiku lehtla või pingiga varustatakse — siin on meeldiv puhata, mõnus vihmahoo ülejäämist oodata. Aga miks neid odava ja nii karjuva lahustatud sine toonis värviga üle võõbatakse? Meri ja taevasina juba annavad meile kaks kõige puhtamat sinist tooni. On siis vaja nendega võistlema hakates nii toorest vitriolsinist värvi lahustada? Miks just sellel võõrastavalt mõjuval sinisel toonil kuurortides nii vedanud on? Sellega võõbatakse üle kõik, mis vähegi võimalik: piirdetarad, paviljonid, kioskid, sammaste alused ja tualettruumide seinad.

Krasnaja Poljana maanteed on samuti laiendatud ja märgatavalt õgvendatud. Mzõmta ja Kudepsta vaheliselt alalt

näeme üle madalate mägede lainetava kauguse Ahuni vaatetorniga mäetipus ja seal vabalt laiuvate asulatega. Aga piki laia metsasihti sammuvad Krasnaja Poljanast Sotšini elektriliini mastid. Nende traate mööda voolab Mzõmta silmale nähtamatu energia.

Tuleb tunnistada, me olime kartnud, et need võrejad metalltulbad sellesse maastikupilti ei sobi. Kuid Ahtsu kuristikus selgus, et elektriliini postid seda kuru isegi kaunistavad ja koguni omamoodi selle ülevust rõhutavad. Vahel ei olnud seal isegi mõnd ruutmeetrit vaba pinda leidunud, kuhu masti oleks saanud paigutada. Ehitajad leidsid julge lahenduse. Nad kinnitasid masti nii, nagu oleksid nad selle talad külgepidi järsu kaljuseina vastu pannud, rõduna kuristiku kohale.

Ažuursed tornid, mis kuristike kohal ripuvad... Need muudavad järsakud veelgi peadpööritavamateks. Vaatad neid ja tunned uhkust inseneri mõtteuljuse ja ehitajate vapruse üle, kes selle hirmuäratava tühjuse kohal mastide alustoed kalju külge on kinnitanud.*

Väljume autost ja läheme jalgsi läbi kuristiku. Vahest õnnestub mul nüüd, kaks aastakümmet hiljem, neid järsaku kohale ülesjäetud kaljurahne näha, mille kahe silma vahele jäämine mind kunagi nii väga kurvastas? Uurime ähvardavalt turritavaid kaljusid.

«Näe, seal need rahnud ongi!»

Viltu vajunud ja iga hetk alla variseda ähvardavate kaljuseinte räästa all on näha kaks üksteise suhtes nurgi seisvat kaljurahnu. Hirmus mõeldagi, et seal töötasid inimesed. Need kaljurahnud otsekui huikavad seal vastamisi alles äsja nähtud «rõdumastiga»! Kaks näidet kaljudel ronijate julgusest, kaks fakti, mida lahutab sajandi tormine keskpaik, kahe ajastu tehniliste vahendite mälestusmärgid...

Tunneli sissekäigu juures ootab meid veel üks uudis: ühe monumendi asemel seisab seal kaks. Vana (viisnurgaga obelisk, mida olnuks vaja restaureerida) oli mulle juba tuttav Fostikovi terrori ohvrite mälestussammas. Aga mis monument see siin naabruses on? Milleks on siia püstitatud too seeriaviisiliselt vorbitud ja sadades teistes paikades seisev kuju: kurb automaadiga sõdur ja pärjaga tütarlaps? Mis see siis on? Kas uus austusavaldus kodu-

* Elektriliine ehitasid seal Leningradi elektrivõrkude ehituse töölised insener Sergei Vladimirovitš Pollaki juhtimisel.

sõja ohvritele? Aga milleks siis see automaat? Sellist relva ju kodusõja ajal veel ei olnud!

Teksti ei ole kummagi samba alusel. Oletagu inimesed ise, mida aga soovivad.

Vastusõitva autobussi juht selgitab meile:

«Kui siin teed laiendati, pandi see teine siia lihtsalt ilu pärast. Nüüd siis ekskursioonijuhid sompsivad, justkui oleks sakslane siiani välja jõudnud ja siin tunneli juures peatatud . . .»

Sellesse kordumatusse kuristikku, omamoodi ainulaadse ajaloosündmuse paika on nüüd standardne kuju püstitatud, mis isegi sündmuste mõtet moonutab!

Kohe tunneli taga peab tulema nähtavale pärn, Fostikovi ohvrite hukkamispaik. Aga mis see siis on? Maanteed on laiendatud ja mingit pärna seal ei ole. Kas tõesti raiuti maha, ei säilitatud reliikviana isegi seda looduskaitse all olnud puud? Aga võib ju olla, et puu ise hukkus — jõudis kätte aeg tal järsakult alla variseda?

Muide, mis seal veel ühest pärnast rääkida, kui meile tulevad nüüd ühtesoodu vastu tohutu suured metsaveoautod, mis mere äärde nulukoormaid veavad. Mida see siis tähendab? Kas siis looduskaitseala metsade raiumine kõikidele keeldudele vaatamata ikka edasi kestab?

VALJASTATUD MZÕMTA

Nunnamäe piirkonnas on uudiseid. Siin nad ongi, need Krasnaja Poljana hüdroelektrijaama heledad hooned! Metall, klaas, betoon. Isolaatorite portselan, juhtmerägastik . . .

See on hoopis uus maailm. Industriaalne oaas keset tihedaid metsi! Tohutu suured derivatsioonitorud toimetavad siia Mzõmta veed, mis veetõkestusseadmete poolt kusagil Krasnaja Poljana vastas on peatatud. Umbes kaheksasada meetrit voolab vangistatud vesi mööda lauget renni, seejärel aga ligi kaks kilomeetrit mööda toru. Selle aja jooksul jõuab Mzõmta enda jõesäng üle saja meetri kõrgust kaotada. Sellega luuaksegi tasapindade erinevus ja vajalik surve, mis elektrienergiat toodab.

Pöördume haruteele, mis otse jaama juurde viib. Palume ülemustelt audientsi. Meid lastakse ühe juhtiva inseneri juurde. Jutu käigus saame teada palju huvitavat elektrijaama ehitusest ja tööst . . . Kuuleme, et räägitakse mingist väikesest hüdroelektrijaamast . . .

«Öelge, missugune see väike elektrijaam veel on?»

«See asub Raevukal jõel. Seda oli vaja ehitamise ajaks, andis mehhanismidele voolu. Kuid töötab nüüdki veel — ega siis seda või maha lõhkuma hakata. Sel on kolm kilomeetrit pikk toru! See on kõrgsurvejaam, saab vett saja viiekümne meetri kõrguselt. Ja me võime ka kiidelda — väikeses hüdroelektrijaamas ei ole ainsatki töötajat: see on täielikult automatiseeritud. Juhitakse puldist.»

«Kas Mzõmta toidab teie jaama kindlalt? Tuleb ta sellega toime?»

«Mitte täiesti. Keskmine veekulu — neliteist kuupmeetrit sekundis — on jaama täie võimsuse jaoks küllaldane. Suvel on Mzõmta võimsam. Kui ta sekundis üle kolmekümne kuupmeetri vett annab, sobib ta ka parvetamiseks. Aga talvel on lugu halvem. Neli kuud on jõgi veevaene, veekulu alaneb kuue kuupmeetrini. Siis annab Sotši puuduva energia oma diislitega . . .»

Sõidame nüüd järsaku kohal, kust varem avanes vaade Mzõmta kärestikele, nendele, mis olid enne Mungakaljut ja Kreeka silda. Jätame auto seisma. Mis imelik lugu see siis on? Vaikus ja tühi kuiv jõesäng ahtakeste veeniredega. Aga Mungakalju on näha ja sild on paigal, kuigi mitte enam vana ja palkidest, vaid uus ja metallist.

Kärestikke ei ole! Need on veetoru endasse imenud. Just see osa Mzõmta kõige järsemast langusest andis kõige suuremat kasu — 105 meetrit lühikese vahemaa peal. Vaatame Natašaga vaikides teineteisele otsa ja mõtleme üht mõtet: on kadunud kärestikud, mis nii palju kordi meie külalisi vapustasid . . . On kadunud üks Krasnaja Poljana kaunimaid ehteid! Kas oleme kurvad?

Küllap see on pimeda ja läbikaalumata tunde hääl . . . Aga mõistus ja mälu meenutavad: ise ma ju ülistasin turistidele Mzõmta energiavõimsust, laulsin hümne tema tulevikule! Veidrik, eks see olegi nüüd tasu unistuse täitumise eest — Mzõmta veed annavad nüüd voolu nii Krasnaja Poljanale kui ka rannaäärsetele kuurortidele. Mzõmta valgusesära ujutab üle öise Sotši ja Kreeka silla juurest kadunud kärestike võimsus veab juba rannikuäärsel raudteel elektrironge.

On oma mõttera selleski, et edasiliikumine on ikka seotud kaotuste ja ohvritega ning sunnib meid hüvasti jätma

millegi vanaga, mis südamele kallis. Kas ei olnud Dneprogessi epopöa hinnaks imekaunite Dnepri kärestike hävimine?

Vassiljevi oja ... Siin on terve elektrijaama tööliste asula tekkinud. See on sissesõidul Poljanasse endale kõige esinduslikuma koha hõivanud. Tahaks seda asulat ainult kiiremini rohelusse uputada.

Asulasse laskub otse mäe otsast jäme toru. Me juba teame, et see on abielektrijaama veetoru, mis toob vett Raevukalt jõelt. Kokkukeevitatud silindrite paljas ahel pole millegagi maskeeritud. Oleks ilusam, kui see toru rohelise hekivööndiga piirataks. Muide, siin kasvavad kõik taimed muinasjutulise kiirusega, sageli kiiremini kui inimene seda tahab. Kuid projekteerijad nähtavasti ei hoolitsenud Krasnaja Poljana kaunistamise eest. Nende jaoks ei olnud see mugav kuurort, vaid üksnes ehitusplats, ainult trasside süsteem torude mahapanemisel ...

Hüdroelektrijaama ehitajad tegid ära raske ja lugupidamist vääriva töö. Neile ei tehtud ju ülesandeks Krasnaja Poljanat rekonstrueerida ja neile pole mõtet ka selle ümbruse rikkumise pärast etteheiteid teha. Kuid selle eest oleksid pidanud hoolitsema teised — kodu-uurijad, kuurortide peremehed, kohapealsed võimud ...

Olime juba kuulnud, et Krasnaja Poljanal on nüüd oma järv. Arvasime, et see asub paisu juures. Aga ei asu. Raevuka jõe veetoru suundub Vassiljevi oja nõkku. Just siin ongi ülespaisutatud helesinise veega veehoidla, mis mahutab ligemale 350 000 kuupmeetrit vett ja mille diameeter on 1200 meetrit.

Järv Poljana lähistel. Kuidas selle järele puudust tunti, kuidas niisugusest tasasest ja selgest veepeeglist unistati. Nüüd uudistavad end tema rohekates voogudes Nunnamäe metsased nõlvad. Kaldad ise on veel lagedad ja nukrad, aga niigi võib juba näha, kuivõrd siinne ümbrus selle kingiks saadud järve tõttu kaunimaks on muutunud! Siia peaks ehitama veel paadisadama ja supluspaigad. Kaldad ise paluvad, et neid roheluse ja lilledega raamistataks ...

Kahju, et järvel pole nime, üksnes tehniline indeks «BSR». Niisiis räägitaksegi nüüd — «Besseeril», «Besseerilt». Nende tähtede tähendus on «ööpäevase reguleerimise bassein» (vene k. бассейн суточного регулирования). Siia suundub vee ülejääk, kui see hüdroelektrijaama vajadused ületab, ja siit täidetakse vee puudujäägid veekulu lan-

guse tundidel. See kõik on väga arukas. Aga miks peab järv üksnes indeksi all eksisteerima? Kas on vähe nimesid, toredate inimeste nimesid, kelle mälestuse Poljana peaks jäädvustama?

Sõja-aastatel surid siinsed parimad kodu-uurijad. Sotšis suri tuberkuloosist vaevatud Bersenev, aga Pjatigorskis kustus selle paigaga sidemed kaotanud Vladimir Aleksandrovitš Engel. Kelle võimuses oleks sellele «Besseeri» järvele Bersenevi nime anda? Aga teist, imepärase sinakasrohelise veega paisjärve poolest saadik uppunud puutüvedega, mis on Krasnaja Poljana vastas otse Mzõmtale* tekkinud, Engeli järveks nimetada? Eks teeninud need inimesed ausalt Krasnaja Poljanat ja aidanud rohkem kui keegi teine Krasnaja Poljana populaarsusele kaasa!

Siin on sild, mis üle Raevuka jõe viib. Aga kus siis see alati mühav jõgi ise on? Ka seda ei ole enam, selle asemel vaevu niriseva ojakese jaoks kõlab see nimi irooniliselt — väike hüdroelektrijaam on Raevuka jõe ära joonud.

KOHTUMINE POLJANAGA

Tuleb tuttav teekäänak — ja seal ongi Poljana. Kuid rõõmsalt naeratamast segab meid tolmupilv — tuleb kõigepealt hakata silmi pühkima.

Asula ei võtnud varemgi külalisi vastu oma esinduslikuma poolega, vaid näitas neile küllaltki proosalist tagakülge. Nüüd aga on Krasnaja Poljana «esik» täielikult metsamajandite autobaaside võimusesse antud ning saabunud peavad kõigepealt tolmuste kuuride ja garaažidega ning ringipööravate veoautode, möirgavate metsaveokitega tutvuma. Sel pole enam kuurordi, vaid toimeka töötusasula ilme.

Näete siis, kuhupoole Krasnaja Poljana areng nüüd on kaldunud! Vojeikov ja Pasternatski ennustasid juba möödunud sajandi lõpul Poljanale suurepärase mäestikukliimakuurordi kuulsust. Klimatoloog Seljaninov kirjutas 1933. aastal Krasnaja Poljana kliima sarnasusest Alpide

* See veehoidla on moodustatud paisuga. Siia tekkinud imepärase jõetaolise järve pikkus on 400 meetrit, sügavus kuni 18 meetrit ja maht umbes 30 000 kuupmeetrit.

parimate kuurortide — Montreux', Genfi ja Wiesbadeni kliimaga ning luges üles terve rea Poljana eeliseid nende tuntud kuurortide ees. Kas on tõesti otsustatud Poljana kui kuurort sulgeda?

Muidugi on ka metsatööstuse asulaid vaja, kuid neid võib sadadesse teistesse paikadesse ehitada. On ju Krasnaja Poljana täiesti ainulaadne paik!

... Tee pöörab postkontori juurde. Alles siit algab juba tuttav ja moonutamata Poljana. See on täielikult säilinud, ei ole teda sõjapäevil puruks pommitatud ega ole ta ka hiljutistest seitsmepallistest maavärinatest kannatada saanud.*

Rangeilmeline Atšišho, uhke ja mitme tipuga Aibga — kõik nad on alles, nende ustavate valvurite välisilme pole muutunud. Õhuline avarus ida pool, aga selle kohal, Kurumäe ja Bzerpi mäeaheliku haljendavate pjedestaalide kohal on Pseašho valendav trapets ja suhkrupüramiid! Ainult lame, metsaga kaetud Psekohho on üleni kummaliselt heleruugetes hallituslaikudes ja ... suitseb nagu vulkaan. Nii näevad eemalt välja raiesmikud, suitsevad seal aga jäätmete lõkked! Mis see siis on, kas ikka veel langetatakse seal looduskaitseala metsa, vaatamata kõikidele keeldudele? Kas ikka veel hävitatakse Punase lagendiku sajanditevanust ilu? Või toimub see ainult Psekohhol, mida looduskaitsealale tagasi ei antud?

Läheme nüüd lopsakasse rohelusse kasvanud turismibaasi maa-alale. Kuigi see paik on minu jaoks nüüd nagu vaesemaks jäänud (ei valenda siin ju enam «Sobinovka» seinad), lummab see mind oma kümnekordistunud roheluse ja lopsakusega.

Üle maantee on näha tervet asulat uutest majakestest ja me kogeme jälle vastandlikke tundeid: paremal rõõmustab silma mugavate ja elurõõmsate suvemajakeste rida, aga vasakule on peaaegu üksteise selga püsti löödud lagedad majad, ansamblist, mugavusest või haljastamisest vähimatki hoolimata. Pealegi pole maantee poole pööratud majade nägusamad esiküljed, vaid viletsama välimusega tagaõued ja üldiseks kasutamiseks mõeldud tsementdist putkad ...

* Maavärinaid, mille tõttu said tühisel määral kannatada kõige vanemad hooned, täheldati Poljanas 21. ja 28. detsembril 1955. a. ja 3. jaanuaril 1956. aastal.

Muide, kas me pole ehk liialt norivad? Oleme me siis vähe head ja uut näinud? Maantee, hüdroelektrijaam, uus sild üle Mzõmta, söökla ... Mis parata, kui elu igas asjas pole kõige paremini ja arukamalt edasi arenenud, kui mitte kõik pole kaunimaks, täiuslikumaks muutunud ...

Sõitsime Poljanasse kui oma noorusmaale, sõitsime siia nagu ustavad sõbrad ja nagu armastavad lapsed. Meile oli endiselt kallis iga tema väärtus ja eelis. Just sellepärast ongi meil valus iga temale tekitatud haava ja kriimustuse pärast.

Kas me süüdistame selles kedagi? Kas mitte eelkõige iseennast? Oleme ju geograafid, kes kunagi Poljanat uurisid ja seda kirjeldasid. Kuid sellest oli vähe.

Tänapäeva geograaf ei pea mitte üksnes kirjeldama ja selgitama: ta peab ka territooriumide ümberkujundamisest, nende kaunistamisest ja koduseks muutmisest osa võtma. Just seda ei teinud ei meie ega teised Krasnaja Poljana kodu-uurijad. Muidugi on Poljanas oma juhtkond — nii parteiorganisatsioon kui ka asulanõukogu. Kuid rajoon on jäänud ilma teadusliku peremeheta, kes kõike mäletaks ja üldistaks, ilma patriootidest kodu-uurijateta, see tähendab, et ka ilma aktiivsete propagandistideta.

Rajooni ja kohaliku mastaabiga jooksvad vajadused on varjutanud nii elanike kui ka juhtivate töötajate eest Krasnaja Poljana tõelise tähtsuse. Teda ei peeta enam üldse ravipaigaks, ja nii ta ongi jäänud unustusse, spetsiaalse finantseerimiseta, arhitektuurilise järelevalveta, ja kogu tema ümbrus sanitaarse järelevalveta, nagu see kuurordirajoonides muidu ette on nähtud.

Kuurordi kasv ja turismi elavnemine peaks juba iseendast kohalikku majanduselu virgutama.

Kohtame vanaks jäänud Temistoklest — ta tunneb meid ära ja on rõõmus jällenägemise üle. Kuid veelgi rohkem on ta rõõmus võimaluse üle meie ees just metsavarumisuudistega hoobelda:

«See on tore, et metsa raiutakse. Rahvas saab teenistust.»

Oo-jaa, Poljanas kihab tormiline majanduselu. Jahimehed ja loomakasvatajad on hakanud metsameesteks ja autojuhtideks, elu on muutunud jõukamaks, on avatud kauplusi ... Kuid selle elavnemise eest tasutakse Poljana peamise rikkusega, tema uhke rohelusega ja tema korduma kuurortliku iluga!

Me veel ei tea, kus nimelt, aga me tõstame need probleemid üles ja püüame taotleda, et selle piirkonna aardeid palju viljakamalt kasutama hakataks.

... Tume ja tähine on taevas Poljana kohal ...

Lõunamaiselt madalal asuv Suur Vanker on end jahimaja kohal kõrguva Atšišho mäestikuharu najale toetanud. Imestame, miks see nii ebatavaline näib. Ah selles on asi! Suur Vanker ise on end osaliselt mäestikuharu varju peitnud, aga kaks laternat, mis mäeharjal helendavad, on peaaegu vankri esimeste rataste kohale sattunud, moonutades seda ainult üsna pisut. Imepärane tehis- ja tähistulede põimumine, mis vaid mägedes võib juhtuda. Aga teekäänaku tagant ilmuvad lagedale ka uued «tähed» — terve tulede vanik piki maanteed, mis lossi juurde viib, elektriline tähtkuju Krasnaja Poljana kohal.

RAIESMIKEL

Tuttav teelahe otse turismibaasi juures. Kakskümmend aastat vanemaks jäänud pähklipuust vasakul läheb tee kiltkivikaevandusse ja jahilossi. Paremal on lai metsasiht — kiltkivikaevandusse suunduva tee alumine variant —, mis viib välja imetoredale treeningukarniisidega rajale (sellesama raja juurde, mida Hust ei sallinud). Kuid siingi on uudist: metsaveoautod ei sõida mitte vasakut, vaid paremat, alumist teed pidi. Siia on rajatud uus õgvendatud trass. Mis siis ikka, eks püüame meiegi seda mööda sõita!

Järsk langus, vasakul kaljuseinas on õõnsus, mida me varem pole märganud. Ja samas paremal viib sild Teise Estonka juurde. Kuidas siis nii? Kuhu on jäänud meie karniisirada? Seda ei ole. Lõhkamistega on hävitatud kõige maalilisem nurgake Krasnaja Poljana lähistel. Silmagi pilgutamata on projekteerija oma joonistel selle teed õgvendades ära lõiganud. Ometi oli siinsamas kõrval päris hea vana trass! Kas oli tõesti kallim seda laiendada ja Krasnaja Poljanale see poeetiline nurgake alles jätta? Ei tule ju teehitajaile pähegi Kislovodski rekonstrueerimisel Punaseid Kaljusid või Rõngasmäge lõhata? Kahju, et ka siin puudus peremees, kes Poljana ilu oleks hoidnud!

See-eest teeb Eesti asula rõõmu — selles pole midagi halvemaks muutunud, kõik on veelgi lopsakam, rohelisem ja rikkam. Krasnaja Poljana kolhoosiga ühendatud, endiselt jõukas, kannab nüüd Mitšurini nime. Teetrass möödub temast jõe poolt küljest ja läheb otse mööda veeristikuluhta Atšipse suudmesse.

Jõesuudme poole pöörates avaneb vaade kiltkivikaevandusele. Mis see siis on? Kaevandusest pole jälgegi, sissepääsud stollidesse on kokku varisenud, kiltkiviplaatidega kaetud kuurid on kadunud ... Küsime esimeselt ettejuhtuvalt inimeselt:

«Kas kaevandus on ammu suletud?»

«Varsti pärast sõda. Tunnistati mittetasuvaks.»

«Milles see tema mittetasuvus siis seisis?»

«Plaadid olid rasked, sellepärast oli vaja spetsiaalseid sarikaid, roovilatte — meil ei olda nii harjunud ...»

Nähtavasti hakkame juba jälle torisema! Kas siis katusetelliste alla on kergemaid roovilatte vaja? Kas tõesti võitis siingi niisuguste majandusmeeste lühinägelik «arvestus», kellele on ükskõik, et kiltkiviplaadid võivad välja vahetamata terveid sajandeid vastu pidada? Kas on tõesti odavam Musta mere äärde katuseplekki vedada ja seda iga kolmekümne aasta tagant vahetada?

Ei olnud ka kiltkivikaevandusel oma propagandisti ja kaitsjat. Ka siin ei olnud kodu-uurijaid, kes kompleksselt ja perspektiivselt oleksid osanud mõelda.

Esmakordselt sõidame piki Atšipsed — nüüd on ka siia autotee rajatud. Me ei jõua veel ümbergi vaadata, kui oleme juba Laura jõesuus, Psekohhole ja Tšugušile viivate teede hargnemiskohas. Alguses pöörame parempoolsele teeharule. Lai trass viib meid piki Laurat ülespoole Bzerpi suudmesse, meie ammuse ja tookord alles nii mahajäetud laagripaiga poole.

Bzerpi. Võimatu on unustada meie laagrit, jaanimardikate tõrvikrongkäiku. Siit läksidki Nataša ja Igor seda läbipääsmatut orgu pidi ülespoole, aga meie Volodjaga rändasime Kurumäe «rododega» kaetud nõlvu mööda. Nüüd sõidame me mööda autoteed, millest mõlemal pool on viiekümne meetri ulatuses varjuline Laura mets maha raiutud (autotrassi «puhastusnorm»).

Aga miks siis Bzerpi-äärne mäenõlv sadade meetrite ulatuses endisest looduskaitse all olnud metsast lagedaks on tehtud? Selgub, et süüdi on jälle seesama norm. Siin tõu-

seb maantee mitmeid astanguid mööda siira-viira Psekohho tagaküljele. Ja tasus vaid see kummalgi pool teed viiekümne meetri ulatuses ettenähtud puhastusnorm teoks teha, kui see kümnete paralleelsete loogetega tee lõppresultaadina tegi lagedaks terve võimsa pruunmullakihiga kaetud mäenõlva.

Sellega aga on rikutud looduse kasutamise ja ehitusgeoloogia elementaarsemaid reegleid. Oleks tulnud teed kindlustavad metsaribad alles jätta ja täiendavalt veel metsa istutada. Aga siin osati kõige järsem mäenõlv lagedaks ja tühjaks teha. Esimeste tugevate vihmasadudega vajuvad need teelindid laiali! Uhtumine ei ähvarda üksnes teed, see viib ka metsa taastamiseks vajaliku pruunmullakihi endaga kaasa.

Paljad Psekohho nõlvad. Ainult harvad üksikud puud, mis juhuslikult alles on jäänud, annavad tunnistust siin uhkeldanud metsa kõrgusest. Need viimased mohikaanlased on nagu imestunud, et nad on valguse käes ja lagedal. Nende varjus olema harjunud paljad tüved tervitavad omamoodi nüüd neile vastuuhkavat päikesevalgust — läbi koore on hakanud välja tungima üha uusi ja uusi oksavõrseid. Üksikud pöögid ja valgepöögid on löönud haljendama kogu tüve ulatuses — näib, nagu hakkaksid nad otsekohe küpressideks või püramiidseteks papliteks muutuma.

Kümned teelooked viivad pingeliselt undava mootoriga auto ikka kõrgemale ja kõrgemale. Ja siis tulevadki esimesed nulud. Meelepaha annab maad vaimustusele. Nõlvad on lagedad ja nüüd on avatud sellised vaated, mida Psekohholt varem pole nähtud. Assara teravikuline eend, Petrarca org . . .

Tumehalli sünge trapetsina kõrgub meie poolt alistamata jäänud Vorobjovi mägi, korratult on laiali pillutatud Dzitaku ilmetud tipud. Aga Assara tagant tõstab pead Tšuguš, esiplaanil valge jääliustik, paistab ka Kasejõe juurde viiv mäekuru. Vasakul ujub Atšišho. Avar maastikupanoraam, mida saab võrrelda vaid meie lühikesel teekonnal piki Bzerpi karniisi avanenud vaatega.

«Pole halba ilma heata!»

Varem ei oleks me julgenud sellisest teest Bzerpi kohal unistadagi. Aga nüüd on siia ilmselt hoopis teisteks vajadusteks autobussimarsruut rajatud, mis viib turistid nulgude tsooni, Psekohho harjale, merest poolteise kilomeetri kõrgusele! Siit on kõigest tunni aja tee Bzerpi vaateplatoole ja subtroopiliste alpiaasadeni! Sotši turistid võiksid nüüd — tasuks seda trassi veel vaid viie kilomeetri võrra pikendada — ühe päevaga Pseašho kuru mägiaasadele tõusta!

Milline imepärane võimaluste avardumine Musta mere mägise rannikuala turistide jaoks!

Psekohho hari. Siit avaneb avar vaade ka teisel pool asuvatele mägedele, peamiselt Agepstale, ümberringi aga suitsevad lõkketuled ja vihisevad saed. Meie silme ees langevad raginal ja oiates hiiglaslikud nulud. Traktorid lohistavad nagu mängides puutüvesid kokku, kraanad laovad saetud palgid vilunult metsaveokitele.

Roomiktraktoritel on üks «anatoomiline» iseärasus. Igal pöördel lülib traktorist ühe roomiku välja, aga teine, mis jätkab liikumist, pöörab traktorit ümber vertikaaltelje. Nii tiirutab see nagu tantsija kontsa peal ringi. Kui šikilt metsavarujate traktorid Psekohhol seda kadrilli vihuvad! Millise krigina ja raginaga väljalülitatud roomikud pöördel metsa viljakasse pruuni pinnasesse tungivad, seda buldooseri kombel kaevavad ja purustavad.

Metsa raiutakse ja laastud lendavad. Kuid Psekohho mägistel nõlvadel ei lenda üksnes laastud. Niisugusel massilisel metsaraiumisel, mida tehakse veel tehnilisel tasemel, hävitatakse alusmets, kõik rohttaimed ja noor kasvav mets, püütakse minema ka kogu pinnasekiht . . .

Jah, on täiesti arusaadav, miks massilised raietööd mägedes on keelatud. Kuid siin me näeme kõigi normide ja keeldude ilmset ignoreerimist. Kes kontrollib siin neid möllavaid laastajaid, kes tegutsevad nähtavasti põhimõttel «pärast meid tulgu või veeuputus»?

Pöördume tagasi Laura suudmesse ja liigume siit edasi, samuti autos, piki Atšipsed ülespoole nüüd nii uskumatult kergesti ligipääsetavaks muutunud Tšuguši suunas.

Möödume ülemisest valvurite majast, viipame mäeahelikule, mida mööda me tookord Assarale läksime (kui pantri häält kuulsime).

Järsk siuglev teelint viib meid piki Atšipse vasakut nõlva kõrgemale — juba on näha järsku kaljurahnu kahe Maagijõe ühinemispaiga kohal, aga taamal särab Agepsta . . .

Kui palju energiat me kulutasime seda orulõiku jalgsi läbides!

Tšugušil on raietööd nüüd katkestatud ja suur osa territooriumist looduskaitsealale tagasi antud. Aga see tee,

kui see kord juba rajatud, oleks tulnud korda teha, et turistid seda kaudu looduskaitseala keskossa pääseksid. Ei pea ju «looduskaitseala» sugugi «teedeta ala» tähendama.

Siia saavad siis tulla ja hakkavadki tulema inimesed, sest seda loodust säilitataksegi just nende jaoks ja nende nimel. Vaja ainult hoolt kanda, et siin käies keegi seda loodust ei risustaks, riisuks ega rüvetaks. Siis hakkavad karudki autode juurde toitu otsima tulema.

Tee viib Tšuguši jalamile. Vaid kaks-kolm kilomeetrit jääb puudu Tšuguši laagrini, see tähendab üle Kaukasuse Peaaheliku viiva kuruni! Tõepoolest, see looduse enese poolt rajatud trass oleks veel üheks Kaukasusest ülepääsu teeks, sealjuures veel mäega, mis kõigist idapoolsematest madalamal asub ja laviinide eest peaaegu kaitstud on! Tulevikus peaks selle Guzeriplini välja viima. Siis saaksid looduskaitseala töötajad ja külastajad toreda võimaluse kiiresti looduskaitseala kõige kaugematessegi paikadesse minna. Tšuguši laagri kurule kerkib siis mäestikuhotell, aga Tšugušile viivad siit, nagu tänagi, ikka vaid metsistunud rajad.

Hommikul Sotšist väljasõitnud turistid jõuavad siis samal päeval Osmani lagendiku karniisilt või veelgi kõrgemalt Tšuguši-Assara hambulistelt tippudelt päikeseloojakut imetleda.

Just nii peamegi kõiges, nii heas kui ka selles, mis meid kurvastab ja pahandab, suutma parema tuleviku suunas liikumiseks täiendavaid võimalusi leida. Uued teed on Krasnaja Poljanale uueks varaks, mida tuleb väärikalt hinnata ja hoida, aga mis peamine — neid tuleb kiiresti ja arukalt kasutada.

Miks siis Sotši kuurordi rahvas juba nüüd ei käi nulumetsade õhku hingamas ja Psekohho panoraame imetlemas? Miks nad üksnes Ritsa äärde sõidavad?

TSIVILISEERITUD RITSA

Muide, ka meie käime Ritsa ääres ära. Auto kihutab laial ja siledal teel. Meie ees ja meie järel sõidavad võimatuseni täiskiilutud ekskursioonibussid — ikka Ritsale, ikka Ritsale! Milliseks rõõmukonveieriks Ritsa maantee on muutunud!

Helesinine järv on nüüd justkui omamoodi jaam, kus

iga ekskursioon peatub. Kõrgendikule on sinakat värvi einelauapaviljon tekkinud, sugugi mitte häbelikult mõnes varjulises kohas, vaid jultunud enesekindlusega kõige silmapaistvamas paigas, nagu oleks just see, aga mitte mingi looduseime, siin tehtava peatuse peapõhjuseks.

Sinine taevas. Järv oma ereda sinaga, mis märkamatult malahhiitse varjundi omandab. Kummaline karstilehter ei tea kust võetud veega. Siin peaksid legendid tekkima ja uurijad omavahel võistlema, et selle lasuurse kuristiku saladust lahendada ... Miks kipub siis ka siin see labane potisinine paviljon looduse iluga võistlema?

Aga mis see siis on? Ka järve ennast on püütud «kaunistada»! Kaldaäärsele kivile on püsti pandud vana tuttav sadade kuurortide ja kultuuriparkide asukas — vette hüppava tütarlapse kuju. Tähendab, leidus initsiaatoreid, kes otsustasid, et «nii on ilus», ja ülemusi, kes need väljaminekud kinnitasid. Keegi tegi kuju kinnitamise projekti, töölised sõitsid kohale ja nägid vaeva ... Vajaka jäi vaid kunstimaitsest, loodusetajust ja mõistmisest, et see fenomenaalne veekogu põrmugi labast ja standardset kaunistust ei vaja.

Auto vurab Jupšara kuristikku ja meie silme eest hakkavad filmilindi kiirusel mööda vilksatama üha uued maanteesillad, viirastuslikult hallid järsakud kogu nende luksusliku dekooriga sammaldest ja luuderohust. Märkan südamevaluga, et kuristikku kaunistanud pukspuumets on maha raiutud ja mitte ainult tee äärest, vaid ka kaugelt eemalt.

Kas ka siin on nii, et «kui metsa raiutakse, siis laastud lendavad»? Aga pukspuulaastude tuulde lennutamine on kallivõitu lõbu!

Meenub, et just enne sõda rajati Ritsa ehk Ritsa-Avathara looduskaitseala, mille piiridesse ka Jupšara kuristik kuulus. Paberil oli see kõik kirjas, aga laastamine leidis siiski aset. Ja jällegi pole põhjust üksnes mingisugust ebamajanduslikku ehitajat, metsaraiujat või lammutajat, vaid ka iseennast süüdistada. Kas me oleme ajakirjanduse poole pöördunud? Kas me ehituse juhtivatele töötajatele oleme kirjutanud? Ei, ikka me lükkasime seda homsele ja nii jäigi see tegemata. Tähendab, Jupšara pukspuumetsa laastamises oleme süüdi meiegi — oleme süüdi loiduses ja selles, et me midagi ette ei võtnud, vahele ei seganud.

Umbes poole tunniga jätab auto Jupšara seljataha. Niisugusel möödakihutamisel ei saa me sajandikku osagi nendest muljetest, mida kuristik jalgsi rändajatele pakub. Kas tõesti kogu Ritsa külastajate mass nüüd mingiks pooleks tunniks Ritsa äärde sõidab, et sealt samal päeval jälle Sotši, Hostasse või Suhhumi tagasi kihutada, jõudmata Jupšarad näha ja selle õhku hingata? Kuidas oleks vaja olnud propagandat teha, et jalgsirännakute marsruute Ritsale säilitada!

Tõuseme järve äärde. Meid erutab siin iga detail: nii see, kui julgelt on ehitajad lahendanud suure kaarega tõusutee Ritsa äärde Jupšara kuristiku sissepääsu juurest, ja seegi, kuidas too mäelõhe sealt kõrgelt karniisilt välja näeb — see oleks justkui võrdlemisi laugesse ja lainelisse pinnasesse sisse raiutud. Paljud tuttavad paigad on uutel teekäänudel nüüd lausa tundmatud.

Ritsa järve lähedal hakkavad silma ehitised. Õige. Just siin, eemal peavadki Ritsa kombinaadi mitmesugused ametihooned olema. Ootame suure huviga kohtumist järvega, et näha, kuidas selle käsi on käinud. Kas projekteerijad Ritsa korrastamisega ka korrektselt ja delikaatselt toime on tulnud? Oleme juba kuulnud, et otse järve kaldale on mitte just eriti taktitundeliselt helesinine (jällegi helesinine!) hotell püstitatud. See jutt leiabki kinnitust. Maastikku see hoone küll ei kaunista. Tähendab, ka siin tuleb ilmsiks tähelepanematus ja lugupidamatus looduse suhtes, tendents mitte arvestada looduse seadusi, proportsioone ja värve. Kuurortide sinine labasus on siiagi kandunud.

Kas see tähendab, et Ritsa äärde pole vaja midagi ehitada? Hoopiski mitte! Järsud metsased järvekaldad ei kaotaks vist midagi, kui sinna püstitataks lihtsad palkseintega suvemajad. Võib kujutleda, kui hästi sobiksid nulgude gooti siluettidega teravad mustad kiltkivikatused, nii kohased suurte lumesadude piirkonnas.

Ritsa äärde võib ja peab ehitama. Kuid ilusamini, harmoonilisemalt, maastikupilti arvestades. Kui maastik on nii tore ja täiuslik, siis on ta ka vastavalt nõudlikum. Ta nõuab siis projekteerijalt suurt andekust, meisterlikkust ja täiuslikkust!

Atsetuka ja Agepsta on juba lumekattes. Järv kahekordistab seda suurepärast panoraami: vette mahub kõigi nende säravate mäetippude täielik peegelpilt.

Ritsa! Tema alles hiljuti veel üsna salapärane nimi on nüüd üldtuntuks saanud, ja see on hea. Tõsi küll, vahel saavutatakse selline kuulsus ka kalli nime lörtsimise hinnaga, see hakkab esinema võõrastemajade ja restoranide nimetustes, kompvekipaberitel, paberossikarpidel ja lääGetes romanssides «helesinisest» Ritsast (ka siin ikka helesinine). Kuid peamist ja sealjuures tõelist kuulsust toovad Ritsale muidugi tema külastajad. Kuidas ta neid vastu võtab, kuidas end tundma õppida aitab?

Rohetava järvepeegli kohal kõlavad radioola võidutsevalt kiledad helid. Kahe kilomeetri kaugusele kaldast kanduvad võimendajate vahendusel laulud ja fokstrotid. Kas kärarikas ja laulev Ritsa on parem sellest vaiksest järvest, mille äärde mägikitsed ja karud jooma tulevad? Kas see ulgumine tsiviliseeritud puhkuse kaaslasena tõepoolest nii vajalik on?

Juba 1914. aastal leidus inimesi, kes mõistsid Ritsa maastiku unikaalsust ja selle looduskaitse alla võtmise vajadust. Selle eest hoolitses näiteks Geograafia Seltsi tegevliige metsanduse revident S. V. Noiševski. Ta teatas siis, et juba olevat vastu võetud otsus kuulutada Lašipse ja Ritsa järve ümbrus keelualaks «kui üks Kaukaasia looduse mälestusmärke». Nüüd on Ritsa looduskaitseala paberil ammugi organiseeritud. Kuid mida need sõnad väärt on? On ju olemas kõik võimalused mitte ainult sõnades, vaid ka tegelikkuses Ritsale looduskaitseala välimus ja vaikus tagasi anda — see saaks siis täiesti harjumuspäraseks nii lumivalgetele linnutaolistele glisseritele, mis mööda järvepinda liuglevad, kui ka tuhandetele turistidele, kes autobussidega siia sõidavad. On vaja vaid muuta praeguse Ritsa vaimu, seda konjakijoomise ja piknikupidamise õhkkonda. Inimesed saavad ise aru, et vaikne Ritsa on kärarikkast parem. Siis tulevad järve äärde tagasi ka mägikitsed ja karud ning usaldavad end kaitsva inimese hooleks . . .

Maantee hõlmab karniisina Ritsa lõunakallast. Veel üsna hiljuti oli teekond piki järve kallast väga raske ülesanne. Nüüd on see aga mugav sõit mägiterrassil, kust avaneb võrratu vaade Ritsale ja kogu Atsetuka—Agepsta massiivile.

Ritsa pansionaat. Sümpaatsed perenaised on hämmeldunud. Nad pole ei Väikesest Ritsast ega Atsetuka järvedest kuulnudki. Doktor Grigoli poolt propageeritud mineraal-

veeallikad on unarusse jäetud. Ritsa ümbruses pole keegi uusi radu rajanud ega vanu puhastanud. Raskusteta pääseb vaid piki Lašipsed ülespoole, kuni väikese hüdrojaama tammini.

Jätan pererahvale üksikasjalikud teeskeemid kõigi ümberkaudsete järvede äärde. Auto viib meid nüüd umbteed ülespoole Männituka juurde. Paviljoni tee lõpus enam ei ole — kas on lumi selle ära lammutanud?

Väikese Ritsa äärde läheme nüüd uut teed pidi — järsu tõusuga mööda mäeahelikku, mis Ritsat ja Psei orgu Männitukast eraldab. Liigume pikka aega piki mäeharja ja silmitseme all vasakul rohetavat metsa. Hetkeks lööb seal sinav kiireke leekima. Seal kumab järv. Kakssada meetrit äkilist metsavahelist laskumist — ja jõuamegi selle lummava veekogu äärde.

Ikka endine veesina, mis metsa rohelusest on suutnud võitu saada. Ja ikka endiselt tundmatu, nagu poleks mööda dunudki kahtkümmet aastat, isegi teerada pole keegi taibanud selle äärde rajada.

Kui vastuolulised tunded! Suure Ritsa ääres olime nördinud, et seda puhuti hoolimatult ja maitsetult «tsiviliseeriti»! Aga siin tahaksime inimesi aidata, et nad Väikese Ritsa äärde tuleksid ja seda tundma õpiksid! Naudiksid seda ilu siin ega risustaks tema looduslikku võlu. See on ju võimalik!

Tagasi läheme alumist teed mööda kivikaose kaljupankadel hüpeldes. Arutame Natašaga pikka aega, kas siin on tegemist varingu või langatusega, ja tuleme järeldusele, et Jevgenia Morozoval oli õigus, kui ta oma viimases artiklis mitte varingust, vaid Pšegišhva ühe osa hiiglaslikust langatusest oli rääkinud.

HÄÄBUNUD KUURORT

Piki Lašipsed ülespoole kulgev maantee on rajatud väga andekalt, otse kunstniku käega. Karniis on raiutud järsakute kohale, jõest hästi kõrgele. Teekäänakutelt avanevad sellised vaated, millest me varem, piki jõge suunduvat rada ronides undki ei osanud näha. Ühelt teekäänult paistab Ritsa rahulik veepind. Siit näevad seda esmakordselt need, kes Kardõvatši poolt tulevad! Teistest paikadest võib aga näha otsekui omavahel järskuse

poolest võistlevaid Atsetuka, Agepsta ja Pšegišhva tippe...

Kui sünged on otse oru ahenemispaika laskuvad Ahribdžara järsud nõlvad! Nende taimestik — metsad, põõsastikud, niidud — on ühtekokku terve õpik laviinide kohta: siin võib näha iga-aastaste ja vähem regulaarsete laviinide teid, isegi kõigi nende laastajate iseloomu ja laadi.

Piki orgu ülespoole ilmuvad maantee käänakutel nähtavale nende mägede tipud, mis ühinevad Avatharaga. Kord kerkib sealt esile püramiiditaoline Antšho, kord kogukas Adžara. Ühes vahes näitab end ka Kuteheku päts...

Ülalpool Avathara suuet läheb sild üle Lašipse. Pisut eemal on esimene tundemärk Avathara kuurordi lähedusest, tore paviljon, mis kõvasti käest ära on lastud...

Oleme juba kuulnud, et mõned aastad tagasi rajatud kuurort Avatharal on laviini tõttu kannatada saanud. Kuid alles allika juures mõistame, mis siin tegelikult on juhtunud.

Paviljoni boržommiallika kohal enam ei ole, lumi on selle lammutanud või minema pühkinud. Puhkekodu samuti pole. See olevat kaardimajakesena ühestainsast laviinitõukest kokku varisenud ja oma rusude alla kaks siin talvitunud teenistujat matnud. Nende hauda võib näha, kui allika juurest otse üle jõe vaadata.

Hoonest on vaid vundament ja trepiastmed säilinud. Aga kust see laviin siis tuli? Ja missugune laviin see võis olla, kui hoone varemetest kõrgemal ja selle kõrval täiesti puutumatud tohutu suured nulud kõrguvad? Kas laviin neist siis üle hüppas?

Alles piki orgu meetrit viisteist kõrgemale minnes taipame suurivaevu, milles on asi. Kõrgetüvelise metsa vahelt võib piki Avathara vasakut nõlva ülespoole vaadates näha otsekui kitsast metsasihti või kaevikut müüritaolise puuderivi keskel. Just seda koridori mööda tuligi laviin. Mahamurtud puutüved on juba katki saetud haigete poolt, kes Avathara rahvakuurordis (hütte, milles kuurordirahvas elab, on sel suvel umbes saja ringis) endist viisi ravil viibivad.

Nähtavasti ei olnud see laviin oma mõõtmete poolest kuigi suur, aga ta tuli mingist kaugest lumekogunemise paigast. Langemisel jõudis see arendada nii aukartustäratavat kiirust, et endale hirmsa purustava jõu sai. Sel trassil polnud lumi juba palju aastakümneid varisenud ja sel-

lele oli kõrgetüveline põlismets kasvada jõudnud. Suvemaja seisis aga laviini poolt läbimurtud metsasihist vasemal. Võimalik, et maja tegi maatasa hoopis õhulaine ja pärast puistas lumepilv selle üle.

Raske südamega silmitsen katastroofi paika ja hukkunute haudu. Mis sellest, et mitte meie ei valinud paika hoone ehitamiseks. Kuid koos kõigi teistega ja isegi enne paljusid teisi, juba projekteerimisinstituudi kavade koostamise aegu, kirjutasin ma veendunult, et siia võib kuurordi rajada. Mets paistis niivõrd kindla tundemärgina, et siin pole laviine juba terve sajandi vältel olnud!

Ei, kuurorti projekteerinud inimesed oleksid pidanud alustama pikaajalisest looduse uurimisest, tegema kindlaks kõik selle tavad ja saladused, üksikasjalikult siinsete laviinide režiimi uurima ja ülalpool, lume kogunemise kohtades, laviinide tõrjeks midagi ette võtma.

Siis oleks võinud edasi areneda see tänaseks hääbunud kuurort, mille peale nüüd nii kiiresti, kohe pärast esimest traagilist ebaõnnestumist, käega on löödud.

TSIRKUSENUMBER

Sõidame ülespoole piki Psou vasakut, Abhaasia-poolset kallast, kuhu nüüd on rajatud tore maantee, mis Lesselidzest hiljaaegu ehitatud Salhino elektrijaama viib. Läheme üle paremale kaldale ja sõidame Aibga kolhoosi ümberlaadimispunkti, kus toimub asjade ümberlaadimine autodelt hobuveokitele või paremal juhul poolteisetonnisele veoautole, mis piki kuristikku edasi sõita riskib.

Kolhoosnikud räägivad, et meie kolmetonnine furgoon siit Aibgasse ei pääse.

Otsustame oma auto maha jätta, kui solvav see ka ei ole autojuht Leonid Petrovitšile, väikest kasvu elatanud mehele, kes haruldaselt ettevaatlikult sõidab. Liigume, seljakotid seljas, piki orgu ülespoole. Meiega koos tuleb kaasa Sotši kodu-uurija Saveljev..

Viin Nataša «oma valduste» nendesse piirkondadesse, mida ta veel näinud pole. Kuristik võtab meid siin vastu kõigi oma löövide ja koobastega, kaljuorvade ja väravatega, kohiseva haljuse ja sügavikega. Läbi sõita siit võib, aga vastusõitvast autost möödumine ei tule kõne allagi.

Kui üksildane on see paik ja milliseks kontrastiks piki

Jupšarad liikuvatele lõpututele ekskursiooniautode voorile!

Järsk teekurv vaatega Psou ülemjooksule. Kuristik avardub äkitselt — ja meie ees avaneb sügislumega pärjatud mäetippude ring. Kaljukitsemägede hambulised tipud kiiskavad lumest eriti silmipimestavalt. Siin paikneb ka Aibga asula, millest endist moodi mugavust ja rahu õhkub.

Teel kohtame vana tuttavat Jemeljan Narožnõid, kes on küll vanemaks läinud, aga endist viisi sõbralik. Üks tema varrukas ripub tühjalt.

See vene mees, kes kord Mzõmta kuristikku hüpates ellu jäi, jutustab meile nüüd lihtsate sõnadega, millisest tulest ja veest tal viimase sõja ajal läbi tuli käia.

Oli sõjalaeval madruseks. Laeva torpedeeriti. Kolm päeva ujus ta päästerõngal mööda Musta merd, kuni jõudis Krimmi rannale. Viidi üle maaväkke, suurtükiväkke. Hävitas saksa tanke Volga ääres, nädal enne võitu aga põmmutas Berliinis tankist fašiste — seal ta käe kaotaski... Nüüd on kolhoosi metsavaht ja juhatuse liige...

«Kuidas te siis meres ellu jäite, Jemeljan Platonovitš?»

«Ma lihtsalt ei närveerinud. Nii kui vette kukkusin, hakkasin kohe ujuma. Kui väsisin — istusin päästerõngale, kui hakkas külm — läksin vette tagasi. Noh, jõin muidugi merevett — ka soolast vett võib juua. Aga paljud minusugused hukkusid. Sellepärast, et närvitsesid.»

Meie hakkame teaduslikke vaatlusi tegema, Saveljev aga otsustab mahajäetud auto juurde minna — ütleb, et proovib selle mööda Aibga teed järele tuua.

Järgmise päeva õhtu eel kuuleme mootorimürinat. Meie furgoon liigub ukerdades mööda auklikku teed. Seda saadavad juubeldav lastekari ja isegi täiskasvanud, kes nii suure automüraka saabumise puhul elavalt mõtteid vahetavad.

Selgub, et see teekond ei olnud sugugi kerge. Mitu tundi kulus maantee kohal rippuvate okste raiumisele ja kaljunukkide kõrvaldamisele — oli ju kõige tühisemastki tõukest küllalt, et autot kuristikku paisata. Kõige kitsamal karniisil tuli hobusemees vastu. Oleks hobune pisutki närvitsema hakanud, oleks ta koos vankriga kuristikku kukkunud. Kui raske oli tõrkuvat hobust hüüetega «tagasi!» sadu meetreid kuni lähima laiema teelõiguni tagurpidi ajada!

Auto ümber algab tõeline miiting. Tagasihoidlik ja jäs-

sakas Leonid Petrovitš kasvab kokkutulnute silmis lausa kangelaseks. Kuid rahva hulgast ei kuule üksnes kiidusõnu, on põhjust ka kirumiseks.

«Meie loodrid rajasid niisuguse ümberlaadimispunkti, et viieteistkümne versta tagant tuleb koormad autodelt vankritele laduda!»

«Suvel vankritele, aga talvel selga!»

«Aga näe, missugune Moskva tõld siit nüüd läbi pääses!»

Kirujatel on õigus. Ainult kaks meest tegid päev otsa tööd — ja niisugune furgoonimürakas pääses kuristikust läbi. Muidugi oleks Aibga elanikel endil ammuilma jõukohane olnud seda teed palju põhjalikumalt kohendada. Kuid vahest on neil kapitaalsem tee-ehitus plaanis?

«Kas pole juttu olnud tee laiendamisest, Jemeljan Platonovitš?»

«Lubati küll. Räägiti, et mäeharjal leitud maaki ja et tee viiakse sinna välja. Aga pärast tehti teist juttu — ei olevat kasulik.»

Võimalik, et üksnes maagi pärast ei ole kasulik seda teed laiendada. Ent kui palju ministeeriumi planeerijad arvestamata jätavad! Maantee rajamisega saab Musta mere rannikuala endale uue ja kõigile jõukohase turismimarsruudi. Aibgasse hakkab palju ekskursioone sõitma, siia kerkivad turismibaasid ja puhkekodud, areneb välja mäestikukliimakuurort. Tee tõstab mäestikuasulate majanduslikku taset ...

Jätame Aibga rahvaga hüvasti. Teeme läbi veel ühe tsirkusenumbri moodi teekonna kuristike kohal. Mingid mägiteedel liikumise kogemused siin ei aita — ikka on see hirmus, kuigi Leonid Petrovitš juhib autot väga hoolsalt ja ettevaatlikult.

Kosejõe kanjon. Sild üle selle ripub kuristiku kohal nii ebakindlalt ... Kui sillale aga veel terve veoauto ronib, muutub pilt lausa vapustavaks. Hinge kinni hoides pildistame furgooni, mis sõna otseses mõttes ripub ja otsekui kikivarvul püstloodis järsaku kohal edasi liigub. Lausa apteegiannustes gaas, kõige tühisemad roolipöörded otsustavad siin asja. Samasugune on olukord tsirkuses surmanumbrite esitamisel, kui valgus kustutatakse ja trummid ärevalt tärisevad.

Ragin. Järjekordse kaljunuki külge haakunud presendist varikatus käriseb.

Adlerisse jõudnud, pööras Leonid Petrovitš vaiksesse põiktänavasse, militsionääride silmade alt varjule, võttis nõela ja hakkas rebenenud presenti jämeda niidiga kinni nõeluma. Temalt küsiti:

«Kus su auto nii kannatada on saanud?»

Ta vastas uhkelt:

«Vastu kaljusid.»

Autode kõrval seisvad autojuhid teda ilmselt ei uskunud.

KODU-UURIMISE KAITSEKS

Kohtasime Krasnaja Poljanas geoloogide rühma. Nad tegid järjekordseid uurimistöid, veelgi hoolikamalt kui meie kaks aastakümmet tagasi. Pärisime suure huviga uute andmete ja leidude järele. Mõndagi meie vaatlustest on korratud, paljugi laiendatud ja täiendatud. Leidus ka probleeme, kus prioriteet meile on jäänud, — meie nägime ja fikseerisime, aga meie töö jätkajad seda ei leidnud ... Muide, kuidas see võis juhtuda?

«Kas olete lugenud meie aruannet looduskaitseala fondides?»

«Kas niisugune aruanne on olemas?»

Ole siis lahke! Jah, nii maksab kätte see, et töö on avaldamata jäänud. Ei saa ju kohalesõitnud geoloogid enne rajooni tundmaõppimist kõigi krai teaduslike asutuste käsikirjafonde läbi vaadata!

Jutustan neile meie järeldustest ja oletustest. Geoloogid kuulavad, vaidlevad pisut vastu ja teevad mõnes asjas parandusi. Neil on õnnestunud mõista reljeefi paljusid iseloomujooni, mis meile siis veel selged polnud. Kolleegid on suutnud tungida Laura ülemjooksu piirkonda. Nagu selgus, läks vana «Nahkuri rada» piki paremat jõekallast, sealt, kust meie seda ei osanud otsidagi.

Kadestan tahtmatult nende edusamme. Muide, milleks kadestada? Meie ees on suure ja hästi varustatud ekspeditsiooni rühm, kellel on kaasas koormahobuste karavan, oma autod, raadioaparatuur ja puurimisvahendid. Kas seda saab kolme üliõpilasest praktikandi väikese rühmaga üldse võrrelda?

Jah, kõiki geomorfoloogilisi uurimisi tegi see geoloogide rühm nüüd uuesti ja meie vaatluste tulemustest midagi teadmata. Kas oleks saanud seda vältida, kuigi

meie aruannet ei avaldatud (see jäi ju Maikoppi looduskaitseala fondidesse toppama)? Muidugi oleks saanud, kui Krasnaja Poljanas oleks oma kodu-uurimise keskus olnud, mis oleks koondanud kogu rajooni kohta avaldatud kirjanduse, andmed kõigi aruannete kohta, kus neid ka poleks hoitud.

Oleme ju nüüd meiegi kaotanud õiguse end tõelisteks kodu-uurijateks nimetada: kas me teame kõiki ekspeditsioone, kes Krasnaja Poljana piirkonda viimase kahekümne aasta jooksul on näinud, kas me teame midagi nende aruannetest, järeldustest või ettepanekutest? Kes siin kõik selle aja jooksul pole käinud! Geoloogid ja klimatoloogid, botaanikud ja pinnaseuurijad, metsateadlased ja teeistanduste uurijad ... Kuid nende materjalid on jäänud seisma kümnetesse laialipaisatud fondidesse Moskvas, Leningradis, Rostovis, Krasnodaris, Jessentukis ja Maikopis. Ja nende peamine kasutaja, rajoon, mille huvides eelkõige oleks tulnud töötada, jääb nendest andmetest ilma!

Geoloogid tutvustavad meid oma marsruutide planšettidega. Kui huvitav see on!

Reljeef, mida me kord silma järgi ja umbkaudu parandasime, Kardõvatši mäestikusõlme ja Prišvini mäetipu reljeef seisis nüüd täpselt ja tõepäraselt kujutatuna meie silme ees. Ülem-Mzõmta kaart ja Assara mäeharja piirjooned! Nagu selgus, oli meie eelnevatel visandlikel kaartidel kõik nüüd näidatud reljeefivormide põhijooned, kõik mäeahelikud ja liustikud, kõik jõed ja järved ära tabatud. Saame tagantjärele veenva tõendi oma hoolikuse ja tähelepanelikkuse kohta. Aga mida see meile maksma läks, kui palju tuli meil marsruute läbi käia, vaeva näha ja kui palju just loobuda! Kui palju kergendas nüüd kaartide koostajate tööd ka võimas fotolääts, mis lennukilt korraga kõiki mäetippe ja häile pildistas!

Külastame kohalikke maaparandajaid, metsamajandi mehi ja looduskaitseala Lõunaosakonna töötajaid. Kõik nad «inventariseerivad» samuti oma territooriume. Kuid nende joonistele ja skeemidele pilku heites torkab kohe silma, kui hoolimatult need peremehed mõnikord oma geograafilisse inventari suhtuvad. Kui palju trükivigu on isegi üldtuntud nimedes!

Harjumuspäraselt mehise «Fišti» asemel on naiselik «Fišta», «õrnema soo hulka» on arvatud ka «Põhja- ja

Lõuna-Pseašha», vana tšerkessi nimi «Ošten» kõlas nüüd saksa- või juudipäraselt «Oštei» ...

Looduskaitsealal on jõutud unustada nimed «Tsõndõši» ja «Kuteheku», mis turistide hulgas nii kindlalt olid juurdunud. «Issajevi laagri» asemel on hakatud kirjutama «Issai laager» (on ju see laager siin hukkunud professori Issajevi nimeline, aga mitte Issai-nimeline). Ühel joonisel on unustatud Vorobjovi mägi, mille nimes on samuti jäädvustatud sellel mäel juba sajandi algul hukkunud geoloogi nimi. On märkimata jäänud Osmani lagendik, kalli «Bzerpi» asemel on aga kirjas mürgise maiguga «Bzerpija» ...

Viga vea otsa. Ühed vead on kirjutajate tähelepanematuse ja lohakuse tagajärg. Niisugused võivad sisse lipsata igasse sõnasse — nii kaartidel kui ka raamatutes. Muidugi pole ka sellised trükivead vabandatavad, kuid asi pole nendes.

Halvem on see, et ka kohalikud töötajad lepivad kohalike nimede moonutamisega, otsekui ei peakski nad kalliks traditsioone, oleksid ükskõiksed mineviku suhtes.

Aga vahest ei tasugi kalliks pidada niisuguseid tänapäeva elanikkonnale mitte midagi ütlevaid vanaaegseid nimesid nagu «Kuteheku» ja «Tsõndõši»? Kas meil on siis vaja inglise konservatismi normide kohaselt traditsioonidest kinni pidada?

Ei, asi ei seisa siin konservatiivsuses. Nimedega kukerpallitamine on kahjulik ka teadusele ja majandusele, püsivatel nimedel võib aga kasvatuslik tähtsus olla.

Vanade nimede kadumine ja juhuslikud, omavoliliselt pandud hüüdnimed raskendavad tublisti uurijate tööd, takistavad eelkäijate leidude ja vaatluste kasutamist. Kui on näiteks unustatud, missugust jõge nimetati Maagijõeks, pole võimalik enam kindlaks teha, kus insener Sergejev juba möödunud sajandi lõpul rauamaagi lademeid avastas.

Segadus nimedega võib isegi eluohtlikuks saada! Ajanud segi mõne mäetipu või häilu, on orienteerumisvõime kaotanud alpinistid ära eksinud ja vahel isegi hukkunud ...

Tähendab, ka maaparajandajatel ja metsavahtidel tuleb palju agaramalt oma piirkondade geograafilist pärandit kaitsta. Kui ise ei tea või ei mäleta, tuleb teistelt küsida!

Aga kellelt võiks kõike seda küsida, et vigu ära hoida? Kodu-uurijatelt? Aga kus nad on ja kes nad on, need kodu-uurijad?

Paikkond, kus pole ainsatki põliselanikku, kes maakohta armastaks, seda peensusteni tunneks, jääb orvuks ja muutub nagu kaitsetuks, seda maakohta ei tea keegi, seda ei hõlmata ega hoita kui tervikut. Tihtipeale pole juhtivad parteitöötajad, võimu esindajad ja planeerijad kohalikud inimesed, nad ei tunne piirkonda üksikasjalikult, neil kulub aastaid selle maakoha tundmaõppimiseks.

Kodu-uurija on paikkonnas asjatundja, kellelt võib saada ükskõik millist informatsiooni; kodu-uurija on võimude nõuandja, kohalike planeerijate ja majandusmeeste, kunstiteadlaste ja loodusteadlaste sõber; kodu-uurija on oma looduse kaitsja, teda vajab iga linn ja asula. Vana asula selleks, et ta kõike vana aitab säilitada ning aastasadade ja aastatuhandete pärandit hoida, uus aga selleks, et otse silma all kujuneva elu kroonikat kirjutada, aga nii siin kui seal on teda vaja selleks, et ta selle paikkonna tuleviku arukast planeerimisest aktiivselt osa võtaks.

On vaja kodu-uurijaid, jah, kodu-uurijaid! On vaja uuesti aktiivsesse ellu virgutada seda tüüpi inimesi, kes oma kodukohta armastavad, kes seda tervikuna tunnevad ja on suutelised olema mitte üksnes propagandistideks ja ülistajateks, vaid ka esimesteks abilisteks ja nõuandjateks neile, kes seda paikkonda ümber kujundavad. Aga kas poleks põhiliselt aeg linnade peremeestel endil kodu-uurijateks hakata?

Üksainus kohtumine Poljanaga — ja kui palju muljeid! Asi pole vaid liigutavates kohtumistes oma vanade sõpradega. Kui palju uusi kihte õnnestus siin kergitada, kui palju huvitavaid inimesi kohata! Nataša tegi vaatlusi oma ekspeditsiooni temaatikal. Mina täiendasin ja uuendasin kodu-uurija vana pagasit.

Tehtud pole kaugeltki kõike, mis võimalik. Just kohapeal ja elavatelt pealtnägijatelt on vaja hankida andmeid revolutsiooni ja kodusõja aastate kohta Kaukaasias. Terveid epopöasid on ära teeninud ka Suure Isamaasõja aastad. Muidugi pole see ühele inimesele jõukohane. Kuid kõike seda suudavad teha ja teevadki Krasnaja Poljana kodu-uurijad.

Me otsime ja ootame neid — kas siis üht, kaht või kümneid noori inimesi, kes samuti armastaksid Poljanat, seoksid temaga pikkadeks aastateks oma elu ja võtaksid põliselanikelt vastu otsekui teatepulgana nende vaatluste, leidude ja selgituste tulemused. Ja las need pärijad siis ülistavad veelgi täiuslikumalt ja põhjalikumalt oma imepärast maakohta, kaitsevad teda ja muudavad ta veelgi kaunimaks.

Oleme valmis neid igakülgselt abistama. Aga miks peaksid nad meie otsinguid ja meie vigu kordama, juba avastatut ja leitut avastama? Ja kui see raamat aitab kellelgi veel Krasnaja Poljana sõbraks saada, selle ilu ja õnne eest võitlejaks saada, tunneb autor siirast rahuldust.

Kuid sooviksin veel midagi rohkemat, seda, mis on peamine. On ju taolisi Krasnaja Poljanasid maailmas mitmeid tuhandeid, igaüks neist tulvil kordumatut ilu, teadlik oma minevikust ja aimab ette oma arenguteid ... Sündigu ja kasvagu siis igas taolises paigas oma kodu-uurijad, entusiastid, looduse kaitsjad ja patrioodid, niisugused inimesed, kes on suutelised oma võimsa ühisrindega taaselustama omakasupüüdmatute, oma kodukohta piiritult kiindunud kodu-uurijate põlvkonna kasvatamist.

LÕPETAMATA KROONIKA

Senikaua kui seda raamatut kirjutatakse ja trükitakse, möödub veel mingi ajavahemik, ja kas autor seda tahab või ei taha, aga see möödunud ajavahemik ise sunnib teda jutustamist jätkama. Tõelisel koduloolisel kroonikal ei saagi lõppu olla: paik jääb ju alles, ta elab oma elu ning muutub, ja iga aasta ning viisaastak kannab selle ajalukku üha uusi paragrahve ja peatükke.

On käes 1962. aasta hilissügis. Mäenõlvad on otsekui hallide hundinahkadega kaetud — nii näevad välja lehtedeta raagus metsad. Kuid läbi selle halli «karusnaha» kumab ruugelt pruunikas aluskarv, läbi raagus paljaste okste pitsi paistab langenud lehtede vaip. Hallil taustal kerkivad esile mustjasrohekad tulbad, mis ülespoole teravnevad, need on küpressidetaoliselt püramidaalsed; need on nii reljeefsed, et näib, nagu oleks neid võimalik ükshaaval üle lugeda. Aga selle halli ja mustjasroheka torni kohal helendab värske sügisene lumi ...

Sõidame Adlerist mõneks päevaks lähedasteks saanud mägedesse ja saame seal kuulda uudiseid, mis sedapuhku

on rohkem rõõmustavad. Uus vesivarustus... Teine turismibaas, mis avati jahilossis ning mis on saanud Kardõvatši ja Ritsa äärde suunduvate ekskursioonide peamiseks organiseerijaks. On meeldiv kuulda, et enamik turismirühmi läheb nüüd Atsetuka järvede kaudu.

«Moskvitš» viib meid Psluhhi narsaaniallikale, aga sealt edasi Küüne alla, kus käivad metsaraietööd Bzerpi massiivi looduskaitseala piiridesse mittekuuluvatel nõlvadel. Sõidame välja sellele teele, mis Laura äärest Psekohhole tõuseb. Sellest on saanud autotee sõlm, autoringtee, mida on vaja veel vaid korrastada, mida mööda seejärel võib tuhandeid kuurordikülastajaid ja turiste vedada. Teisel päeval sõidame piki Psluhhi ja Psluhhikest otse Teise Aišha alla välja. Siit läheb umbes kolmekümne kilomeetri pikkune jalgrada Kardõvatšini. Veelgi enam, jääb veel vähem kui nelikümmend kilomeetrit trassi rajada, et Mzõmta tee Avathara—Ritsa teega ühineks. Nii kerge on nüüd meie unistust Kardõvatši—Ritsa ringteest teoks teha! Räägitakse, et piki Mzimnat sõidavad juba autod... Veel pisut, ja saabki valmis suurepärane, tõeliselt rahvusvahelise tähtsusega automagistraal!

Ronime Natašaga Atšišhole. Vana meteoroloogiajaama asemel seisab siin võõras kahekorruseline, kohmakas ja millegi poolest romantiline hoone. Kuulnud, et tulime hiljaaegu Adlerist, räägib meteoroloog meile:

«Asjata tulite siia jalgsi. Homme lendab Adleri lennuväljalt Atšišhole helikopter, mis talveks siia toidumoona toob. See oleks teidki kaasa võtnud.»

Helikopter lendab Atšišhole! Näib, et mida siin kosmoselendude ajastul nii väga imestada on? Muidugi, tehnikal oli ammu aeg Punase lagendiku rahvale appi tulla, ja hea, et see lõpuks toimuski. Ja ikkagi ei saa ma üle tundest, et helikopteri lend Atšišhole on mingi eriline sündmus, kas siis mäeaheliku ajaloos või minu enda eluloos. Kummaline küll, aga sisimas pean seda fakti samaväärseks kogu lennunduse leiutamisega — eks ole ju nii paljude aastate, nii paljude tuhandete tõusumeetritega kujunenud välja ka ettekujutus Musta mere kõrgmägede kaugusest ja igavesest metsikusest.

Ja kui palju uut on veel asulas! Koolis ripuvad plakatid matkafotodega, nendel plakatitel on pealkirjaks «Krasnaja Poljana jäljekütt». Need on noorte kodu-uurijate tööd. Neid juhendavad kodu-uurimisest innustunud õpetajad —

vend ja õde Tshomarijad, põlised Krasnaja Poljana elanikud. Boriss Dmitrijevitš Tshomarija on meie poolt läbikäidud paikade kohta alles äsja teejuhi välja andnud. Krasnaja Poljana kooli vanemate klasside õpilased koguni spetsialiseeruvad kodu-uurimise alal: turistide mägedesse saatmine on nende esimeseks tööülesandeks. Selleks õpetatakse neile geoloogiat, botaanikat ja alpinismi aluseid...

Lõpuks ometi on kohalike elanike professionaalseteks giidideks ettevalmistamist alustatud! Noormehed ja neiud — venelased ja eestlannad, kreeklased ja kreeklannad — teevad pikki matku ja esinevad juba edukalt turismiinstruktorite osas. Ainult nimede alal kestab segadus edasi: Kardõvatši tutvustavas brošüüris on Ülem-Mzõmtad nimetatud Azmõtšiks, aga tõeline Azmõtš on muudetud Bzõtšiks.

«Edasi» kolhoosi endisel juhatushoonel on uus silt. Mitšurini-nimelise kolhoosi maad on nüüd Adleri sovhoosile üle antud. Praegu on nii Poljana, Medovejevka kui ka kõik kolm Estonkat ja isegi Aibga selle sovhoosi brigaadid. Sovhoos kasvatab puu- ja juurvilja, sellepärast on ka loomakasvatus ja karjatamine alpiniitudel lõpetatud. Suur-Sotši huvides on karjatamine ka eelmägedes, kuurordi metsapargis ja sanitaarvööndis keelatud. On välja arvutatud, et kasulikum on piimatooteid Sotšist Poljanasse vedada kui mäestikufarmidega rassida. Raske on sellega harjuda, et Poljana kohal asuvad niidud on tühjaks jäänud ja Engelmani lagendiku farm nüüd «endiseks» saanud. Tärkab kahtlus, kas majandusmehed siin ikka kõike õigesti on arvestanud...

«Suur-Sotši» ühendas kogu rannikuala Lazarevkast Adlerini, tähendab, nüüd on Sotši linnale allutatud kogu Adleri rajoon, aga sellega koos ka Krasnaja Poljana. Kas Suur-Sotši projekteerijad varsti Poljana käsile võtavad?

Vestlen Sotši linnanõukogu arhitektide ja agronoomidega. Küsin neilt, miks kuurorte mägede suunas edasi ei ehitata ja miks neid mereäärsetesse mägedesse ei ehitata?

Mulle vastatakse, et peamiseks väärtuseks peetakse merd. «Mägede pärast siia keegi ei sõida.»

«Kuidas ei sõida? Vaadake Šveitsi. Seal pole üldse merd, aga mäestikukuurortide kasumid moodustavad tohutu suure osa kogu riigi eelarvest!»

. . . Geograafias on tore mõiste «tagamaa». Sadama tagamaaks nimetatakse territooriumi, kust sellesse sadamasse kaup kokku voolab.

Kas võib ka kuurordi tagamaast rääkida? Mitte, et võib, vaid isegi peab. Mägine tagamaa oma lokkavate metsade ja lumiste mäetippudega varustab Sotšit vee ja õhuga. Kuurort vajab haljusemerd ja looduseilu niisama palju nagu meri sina ja soolast vett. Kuid tagamaa võib ka kuurordi majandamisest osa võtta. Juba vanadel tšerkessi aegadel puuvilja ja mee poolest kuulsatelt mägedelt peaks voolama sanatooriumide sööklatesse ja kioskite lettidele puuviljade kosed, noore veini ja mee ojad. Ja kas just mitte mägistelt niitudelt ei võiks siia piimajõed voolata, teravamaitselised juustud ja brõnsad alla veereda?

Lendame helikopteril Adlerist Aibgale. Viis minutit lendu eelmägede kohal. Ongi kuristiku alumine suue. Kui eredalt kiiskab teekarniis! Need on värsked lubjakivikillud — teed juba ehitatakse, laiendatakse ja õgvendatakse. Õhust ei paista järsakud sugugi nii hirmuäratavad kui altpoolt, Psou kuristikest silmitsedes. Veel viis minutit lendu, ja kuristik jääbki seljataha. Me näeme Kaljukitsemägede lund, õdusaid lagendikke metsade rüpes ja valgeid maju aedades. Kaheteistkümnendal minutil maandume asula keskel paiknevale betoonist sõõrile.

Mis seal rääkida, Aibga elanikele oli see helikopteriühenduse loomine tõepoolest suursündmuseks, võrdväärne kogu lennunduse leiutamisega!

Narožnõi pisike lapselaps, kes pole iialgi raudteerongi näinud, jutustab meile nagu mingist täiesti loomulikust asjast:

«Aga meie lendasime pühapäeval terve klassiga helikopteril ringi. Isegi sinna mäekurude kohale. Ja polnudki hirmus . . .»

Elu kestab edasi ja üha rohkem saabub rõõmustavaid uudiseid ka Musta mere mägiselt rannikult. Ajalehed teatavad eelseisvast Ritsa rekonstrueerimisest — on otsustatud järve kallast moonutav hotell ära koristada ja see maastikupilti sobivama hoonega asendada . . .

Usume, et ka Krasnaja Poljana ümberkujundamine, selle tõelise kaunistamise ja korrastamise aeg enam kaugel pole. Geograafid ja kodu-uurijad peavad selle aja kiirendamiseks kaasa aitama. Musta mere mägine rannik muutub siis õnne- ja rõõmuküllaseks maaks nii põliselanikele kui ka miljonitele külastajatele.

SISUKORD

Sissejuhatus 5

Teejuhid ilu juurde

Esmakordselt Poljanas 7
Kuidas giidiks saada 51

Tunne oma maad

Rännak minevikku 77
Atšišho mäeaheliku alistamine 98
Veel kahel mäeahelikul 141
Järvede äärde 182

Tulevased maadeuurijad

Läbi looduskaitseala 235
Mäestikujärvede maal 268
Looduskaitseala kõrgmäestik 310

Epiloog

Vanad sõbrad 354

Ефремов Юрий Константинович, ТРОПАМИ ГОРНОГО ЧЕРНОМОРЬЯ. На эстонском языке. Оформление: М. Мутсу. Издательство «Ээсти раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.
Toimetaja R. Mägi. Kunstiline toimetaja S. Liiva. Tehniline toimetaja M. Tammes. Korrektorid S. Aron ja M. Amon Laduda antud 27. VI 1973. Trükkida antud 6. IX 1973. Trükipaber nr. 3, 54×84/16. Trükipoognaid 25,0+40 kleebist. Tingtrükipoognaid 23,10. Arvestuspoognaid 25,24. Trükiarv 40 000. «Eesti Raamat», Tallinn, Pärnu mnt. 10. Tellimise nr. 1407. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 58.
Hind 99 kop.